

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR COĞRAFYASINDA
MERASİM, ÂDET VE RİTÜELLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ
AHMET FARUK KIRDEMİR

OCAK 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR COĞRAFYASINDA
MERASİM, ÂDET VE RİTÜELLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ
AHMET FARUK KIRDEMİR

ORCID ID: 0000-0001-7928-7304

DANIŞMAN
PROF. DR. CİHAN PİYADEOĞLU

ORCID ID: 0000-0002-2529-4557

OCAK 2023

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Ahmet Faruk KIRDEMİR

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

İMZA SAYFASI

Ahmet Faruk Kırdemir tarafından hazırlanan “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Merasim, Âdet ve Ritüeller” başlıklı bu yüksek lisans tezi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Adnan ESKİKURT

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ

.....

Kurumu: Kocaeli Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 24/01/2023

ÖNSÖZ

Selçukluların ortaya çıkışı sadece Asya ve İslâm tarihine değil, Dünya tarihine de damga vurmuştur. Onların ortaya çıkışıyla İslâm coğrafyası siyasi açıdan yeniden şekillenmiştir. Ancak Selçukluların etkisi sadece siyasi çerçevede kalmamış; etnik ve kültürel değişimleri ve etkileşimleri de beraberinde getirmiştir. Selçuklu öncesi Horasan, Cibâl, Fars ve Irak coğrafyası, esasen görece yakın bir zamanda bu tarz büyük bir kültürel etkileşime şahitlik etmişti. İslâmiyet'in bölgede yayılması ve Arap kolonizasyonu, Eski Sâsânî kültürü ile İslâm ve Arap kültürünün birbiriyle kaynaşmasına, yeni bir kültür formu inşa edilmesine vesile olmuştu. Erken dönemlerden itibaren başlayan bu etkileşim özellikle Abbâsîler döneminde doruk noktasına ulaşmış, İranî bürokrasinin de etkisiyle Sâsânî saray gelenekleri, merasimler ve yönetim uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştı. Abbâsîlerde olgunluğa ulaşan bu kültür formu, onların zayıflaması ve Tahirîler, Sâmânîler ve Büveyhîler gibi yerel hanedanların daha önce Abbâsî egemenliğindeki bölgeleri hakimiyet altına almasıyla bu devletlere de farklı ölçülerde aktarılmıştı. Sâmânîler bünyesinden çıkan bir Türk devleti olarak Gazneliler de bu gelenekleri benimsemiş ve İranî merasimler, bayramlar ve çeşitli saray âdetlerini yaygın bir şekilde icra etmişlerdi. Bununla birlikte bu etki tek taraflı değildi. Bahse konu geleneklerle birlikte İslâmî merasimler, âdetler ve ritüeller de kökenine bakılmaksızın tüm Müslüman topluluklarda yaygınlaşmaktaydı. Aynı zamanda dini bayramlar gibi çeşitli İslâmî kutlamalarda dahi İranî etkiler görülebiliyordu. Selçuklular dönemi, işte bu İranî-İslâmî kültür çevresi ile dahil oldukları Türk kültür çevresinin çeşitli şekillerde birbirlerine tesir ettiği ve Orta Doğu ve İslâm coğrafyasının sonraki yüzyıllarına tesir edecek sosyal ve kültürel etkileşimlerin gerçekleştiği önemli bir dönemdir. Selçuklu kültür çevresinin meydana gelişi ve mahiyetinin tetkik edilmesi, sonraki dönemde İslâm coğrafyasının kültür vaziyetinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu açıdan biz çalışmamızda Selçukluların kültür hayatında önemli bir yer işgal eden merasimler ve gelenekleri inceleyerek, âdet, merasim ve ritüellerin çıkış noktalarını tespit etmeye çalışacağız. Bu konuya ve konunun belirli kısımlarına çeşitli eserlerde kısmen değinilmiş olsa da bahse konu hususları içerir toplu bir çalışma bulunmadığından biz çalışmamızda bu eksikliği gidermek arzusuyla hareket ettik.

Öncelikle çalışmamızın kapsamı ve sınırlarını belirtmekte fayda vardır. Selçuklular diye aklımıza gelen yapı Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Suriye-Filistin Selçukluları, Irak Selçukluları olarak çeşitli kısımlara ayrılmış bir bütünün tamamını kapsamaktadır. Bu bütünün tamamını incelemek çalışmanın kapsamını çok genişletebileceğinden ve hem Türk örf ve töresinin hem de İslâm kültürünün etkileşimini en bariz şekilde tespit edebileceğimiz dönem Büyük Selçuklular Devleti olacağından, çalışmamızda Büyük Selçuklular Devleti'ndeki tören, âdet ve ritüeller değerlendirilecektir. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar olan süreçte onlara bağlı bir devlet mahiyetindeki Irak Selçukluları ve kısmen de Suriye Selçukluları konuya dahil edilmiştir. Türkiye Selçuklularındaki merasim, âdet ve ritüellere ilişkin daha önce çeşitli çalışmalar yapıldığından, konumuz kapsamına dahil edilmemiştir. Çalışmamızda, döneme ilişkin kaynakların taranması sonucunda tespit edebildiğimiz ritüel ve törenlerin izahı yapılmış, kaynak eserlerden örnekler verilmiş ve bu örnekler ışığında yapılan tartışmalar neticesinde ele alınan merasimlerin kökenleri meydana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tezin yazımında çeşitli zorluklarla da karşılaşmıştır. Öncelikle kaynakların daha ziyade siyasi tarihe ve yöneticilerin hayatlarına odaklanmaları, Selçuklular döneminde halkın yaşayışına dair bilgilere erişimi kısıtlamaktadır. Bu sebeple topluma dair merasim, âdet ve ritüellere ilişkin bilgilerin verildiği üçüncü bölüm, yöneticiler nezdindeki merasim ve âdetlere ilişkin bilgilerin verildiği ikinci bölüme nazaran daha kısa kalmıştır. Ayrıca kullanılan kaynaklarda aktarılan bilgilerin çoğunlukla Abbâsî Hilafeti'ni ilgilendiren olaylara ilişkin olması, Irak dışındaki Selçuklu coğrafyasındaki âdet ve merasimlere ilişkin bilgileri de sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda Irak coğrafyasında yaşanan olayları merkeze alan ve merasimlere ilişkin çokça ayrıntı veren İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi İslam tarihçilerinin eserlerine sıkça başvurulmak zorunda kalınması, Büyük Selçuklu Devleti'nin daha doğubölgelerindeki merasim ve âdetlere ilişkin çeşitli farklılıkların tespitini zorlaştırmaktadır. Bir diğer mesele ise, kategorizasyon problemidir. Selçuklular döneminde düzenlenen merasimlerde bazen âdet sayılabilecek birden fazla unsur bulunabilmektedir. Örneğin tasdik ya da düğün törenlerinde hem hediye vermeye hemde ziyafete dair kayıtlar mevcut olabilmektedir. Bu durum, tez içerisinde bazı olayların birden fazla kere zikredilmesine sebebiyet vermekte ve tekrara düşüldüğü algısı

oluşturabilmektedir. Bunu önlemek açısından tezimizde, olayların konu başlığıyla alakalı kısımlarına vurgu yapılmasına çalışılmıştır. Kaynakların zaman zaman birbiriyle tutarsız bilgiler vermesi de çalışmamızda karşılaştığımız bir diğer zorluktur. Burada yazım ve imlâ hususuna da değinmek gerekir. Özellikle Arapça ve Farsça kelimelerin yazımı konusunda; çeviri eserler, araştırma eserleri ve makalelerde bir bütünlük bulunmamakta olup biz bu sebeple bir bütünlük sağlayabilmek amacıyla çalışmamızda, Arapça ve Farsça şahıs, yer, eser isimlerinin ve kavramların aktarımında *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ni esas aldık.

Bu noktada tezin adında da geçen âdet ve ritüel kavramlarının tezde ne şekilde kullanıldığına da değinmekte fayda vardır. Esasen çeşitli anlamlara sahip âdet kavramını, biz tezimiz bağlamında ortaya çıkışında pratik faydalar olsa dahi sonrasında bu pratik faydalardan ziyade sembolizmin öne çıktığı, öteden beri toplum tarafından kabul görülerek sürdürülen, devamlılığı olan uygulamalar olarak değerlendirdik. Bu açıdan, örneğin Selçuklularda görülen rehin bırakma uygulaması, her ne kadar bariz pratik faydaları olsa da zamanla hükümdarlar ve bağlı yöneticiler arasındaki itaatin sembolik bir göstergesi olarak kabul görmesi sebebiyle tezimiz kapsamına dahil edilmiştir. Benzer şekilde cezalandırma ve protesto düzenleme gibi genel uygulamalardaki âdet olarak nitelendirilebilecek sembolik usuller, çalışmanın konusu içine alınmıştır. Her ne kadar âdet ile benzer anlama sahip olsa da ritüel kavramı, anlamındaki dini çağrışımı sebebiyle tez içerisinde, öteden beri kabul gören dini uygulamaları nitelemek için kullanılmıştır.

Selçuklular hakkında pek çok önemli çalışma yapılmış olsa da bu çalışmaların büyük çoğunluğunun askeri ve siyasi tarihe ağırlık verdiği, kültürel ögeler ve sosyal tarihe ilişkin çalışmaların ikinci planda kaldığı görülmektedir. Türkiye’de Selçuklulardaki sosyal ve kültürel hayata dair bilgiler ve kültürel ögelerden çoğunlukla siyasi tarihe ilişkin eserlerde genel olarak bahsedilmiştir. Selçuklu tarihine ilişkin yapılan pek çok çalışmada çeşitli merasim ve âdetlere yer verilse de bu âdet ve merasimlere ilişkin bütüncül çalışmalar nadirdir. Bununla birlikte hükümdarlık alâmetlerine ilişkin hem Selçuklular özelinde hem de Osmanlılar ile alakası çerçevesinde çeşitli eserler verilmiştir. Selçuklulardaki adlar ve ad koyma gelenekleri, evlilikler, bayram merasimleri, taziye usulleri ve kültürel kavramlara dair de çalışmalar bulunmaktadır.

Ayrıca şairler bağlamında da merasimlere değinen çeşitli yayımlar mevcuttur. Selçuklulardaki cezalandırma usulleri, ordu ve askeri geleneklerle alakalı yayımlar da yapılmıştır. Bunların yanı sıra bazı Selçuklu hükümdarları dönemindeki merasim ve âdetlere ilişkin çalışmalar bulunmaktadır. Bahse konu kitap, makale ve tezlerde, Selçukluların kültürel hayatı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu noktada Erdoğan Merçil hocamızın, Selçuklulardaki saray hayatı, meslekler, hükümdarlık alâmetlerine ilişkin çalışmaları ile yine Selçuklu kültür yaşantısına dair kitap ve makalelerine ayrıca değinmekte fayda vardır. Biz de çalışmamızda bahse konu eserlerden istifade ettik. Ayrıca Büyük Selçuklularda görülen âdet, merasim ve ritüelleri bir bütün halinde aktarmak ve bunlar hakkında tespitlerde bulunmak amacıyla bu çalışmayı hazırlamaya gayret ettik.

Bu vesileyle çalışmada emeği geçen kıymetli hocam Cihan Piyadeoğlu'na teşekkürü borç biliyorum. Kendisi büyük bir özveri ile hem çalışma konusunda bana yol göstermiş hem de beni alıkoyan bütün meşguliyetlerime rağmen bana güvenerek akademik serüvenimin başlamasına vesile olmuştur. Ayrıca çalışmayı okuyarak destek veren dostum Eray Özer'e de şükranlarımı bildiriyorum. Bu çalışma esnasında özellikle Farsça kaynakların tercümesi hususunda bana yardım eden dostum Harun Aydemir'e ve Merve Günan'a da teşekkürlerimi sunuyorum. Annem, babam ve kardeşlerime de bu uzun süreçte desteklerinden ötürü müteşekkirim. Son olarak, bu çalışmamda yardımlarını ve görüşlerini esirgemeyerek bana destek sağlayan kıymetli eşim, dostum ve hayat arkadaşım Serra Kırdemir'e en içten teşekkürlerimi bildiriyorum.

ÖZET

BÜYÜK SELÇUKLULAR COĞRAFYASINDA MERASİM, ÂDET VE RİTÜELLER

Kırdemir, Ahmet Faruk
Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu
Ocak, 2023. 294 sayfa

Tarihimizin önemli bir dönemini kapsayan Büyük Selçuklular Devleti'ne ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmış; ancak bu çalışmalar daha ziyade devletin siyasi ve askeri vaziyetine ışık tutmuştur. Toplum yapısına, mevcut geleneklere, sosyal alışkanlıklara yönelik çalışmalar ise sınırlı kalmıştır. Büyük Selçuklular Devleti, İslâmiyet'ten önceki Türk âdet ve geleneklerini muhafaza ettiği gibi bu gelenekleri, gelmiş olduğu coğrafyada mevcut olan çeşitli âdet ve geleneklerle başarılı bir şekilde birleştirmiştir. Bu şekilde, Büyük Selçuklular coğrafyasında eski Türk adetleri ile İran ve İslâm Medeniyetlerinin çeşitli gelenekleri beraber vücut bulmuştur. Bu sentez, Selçuklular dönemini şekillendirdiği gibi; sonraki dönemlerde söz konusu coğrafyanın kültür varlığına ve medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmada, öncelikle Selçuklu kültürünü besleyen kaynaklar ile devletin sosyal ve kültürel yapısı incelenmiş, ortaya çıkan etkileşim ve değişimler değerlendirilmiş, bu dönemde gerek yöneticiler gerekse halk düzeyindeki çeşitli merasim, âdet ve ritüellerin tespitiyle bunların kökenleri irdelenmiştir. Böylece, dönemin toplum hayatı ve kültür anlayışına yönelik bilgi edinilmesine ve günümüzde dahi örnekleri görülen bazı âdet ve geleneklerin Selçuklulara ve ötesine kadar uzanan kökenlerinin tespitine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Merasimler, Âdet, Ritüel, Kültürel Hayat

ABSTRACT
CEREMONIES, CUSTOMS AND RITUALS IN THE GREAT
SELJUK GEOGRAPHY

Kırdemir, Ahmet Faruk
Master's Thesis, Department of History, Medieval History
Supervisor: Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu
January, 2023. 294 pages

Various studies have been carried out on the Great Seljuk Empire, which covers an important period of our history; however, these studies shed light on the political and military situation of the state. Studies on the structure of society, existing traditions and social habits have been limited. The Great Seljuk Empire not only preserved the pre-Islamic Turkish customs and traditions, but also successfully combined these traditions with various customs and traditions existing in the geography it came from. In this way, Old Turkish customs and various traditions of Iranian and Islamic Civilizations came into being together in the Great Seljuk geography. As this synthesis shaped the Seljuk period; in the following periods, it made very important contributions to the cultural existence and civilization of the geography in question. In this study, first of all, the sources that feed the Seljuk culture and the social and cultural structure of the state were examined, the resulting interaction and changes were evaluated, and the determination of various ceremonies, customs and rituals at the level of both the administrators and the public in this period and their origins were examined. Thus, it has been tried to obtain information about the social life and cultural understanding of the period and to determine the origins of some customs and traditions, examples of which are seen even today, extending to the Seljuks and beyond.

Keywords: Seljuks, Ceremonies, Custom, Ritual, Cultural Life

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
KAYNAKLAR	xii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	19
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI, MERASİM İLE ÂDETLERE ETKİ EDEN UNSURLAR VE BUNLARIN KÖKENLERİ. 19	
1. Oğuzların Büyük Selçuklu Devleti’nin Kurulmasından Önceki Sosyal ve Kültürel Vaziyeti	19
1.1. Bozkır Kültürü.....	19
1.2. Oğuzlarda Sosyal Yapı.....	20
1.3. Bozkır Ekonomisi, Üretim ve Tüketim Faaliyetleri.....	21
1.4. Oğuzların İnanışları	24
1.5. Oğuzlarda Yönetim Gelenekleri.....	24
1.5.1. Düzenleyici Kurallar Bütünü Olarak Töre.....	25
1.5.2. Kut Anlayışı	27
1.6. Dış Etkiler ve Değişim	28
2. Selçukluların Gelişinden Önce Büyük Selçuklular Coğrafyasındaki Sosyal ve Kültürel Vaziyet.....	32
2.1. Sâsânî Kültürü ve Bu Kültürün İslâm Medeniyeti Üzerine Etkileri.....	32
2.2. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Etnik ve Sosyal Yapı.....	34
2.3. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Dini Yapı.....	38

2.4. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Yönetim Gelenekleri	41
3. Büyük Selçuklular Coğrafyasında Sosyal ve Kültürel Vaziyet	43
3.1. Büyük Selçuklularda Sosyal Yapı	43
3.2. Büyük Selçuklularda Dini Yapı.....	50
3.3. Büyük Selçuklularda Yönetim Gelenekleri	54
II. BÖLÜM.....	58
BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİ'NDE YÖNETİMLE İLGİLİ ÂDET VE MERASİMLER.....	58
1. Merasimler	58
1.1. Merasim Tertibi ve Protokol	58
1.1.1. Vezir	58
1.1.2. Hâcibler	59
1.1.3. Merasimlerde Bulunan Diğer Görevliler	60
1.1.4. Huzura Kabul Usulleri	62
1.1.5. Protokol Düzeni.....	64
1.1.6. Huzurdan Ayrılma Usulleri	69
1.1.7. Protokol Kuralları ve Merasim Kaidelerine Uyulmaması	69
1. 2. Halife ve Hilafet Kurumuyla İlgili Âdet ve Merasimler.....	72
1.2.1. Biat ve Biat Törenleri.....	73
1.2.2. Halifeye Saygı Gösterileri, Hizmet ve Bâbu'n-nevbe.....	75
1.2.3. Kafes ve Perde Geleneği	77
1.3. Tahta Çıkış ve Cülûs Merasimleri.....	78
1.4. Hükümdarlığın Tasdiki Merasimleri.....	83
1.5. Kurultay Düzenlenmesi.....	96
1.6. Toylar, Ziyafetler, Şölenler ve Hân-ı Yağma	102
1.7. Taltif ve Hil'at Giydirme Törenleri.....	119

1.8. Elçi Kabul Merasimleri.....	128
1.9. Veliaht Tayin Merasimleri.....	132
1.10. Karşılama Merasimleri.....	136
1.11. Uğurlama Merasimleri.....	151
1.12. Açılış Merasimleri.....	153
1.13. Atama Merasimleri.....	154
2. Hediye Verme ve Hediyeleşmeye İlişkin Âdetler.....	158
3. Saygı ve İtaat Gösterileri	160
4. Askerin Toplanması ve Resm-i Geçitler.....	166
5. Mevkib ve Alaylar	168
6. Nevbet	173
7. Cenibet.....	179
8. Rehin Bırakma Âdeti	180
9. Savaş ve Orduyla Alakalı Âdetler.....	183
10. Teslim Olma, Eman Verme ve Affetmeye İlişkin Âdetler	188
10.1 Teslim Olmaya Dair Âdetler.....	188
10.2. Eman Verme Âdeti	191
10.3. Af Çıkarma Âdeti.....	194
11. Fetihnâmeler	194
12. Divân-ı Mezâlim.....	197
13. Azle Yönelik Âdetler ve Gelenekler	199
14. Cezalandırma, İdam ve Tahkir Âdetleri.....	201
14.1. Hanedan Üyelerinin Cezalandırılması.....	204
14.2. Tahkir ve Küçük Düşürmeye İlişkin Âdetler	205
III. BÖLÜM.....	208
SELÇUKLULAR COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN TOPLUMSAL ÂDET,	

MERASİM VE RİTÜELLER.....	208
1. Selçuklularda Doğum ve Ad Koyma Âdetleri.....	208
1.1. Doğuma Dair Gelenekler.....	208
1.2. Ad Koyma.....	209
1.3. Doğum Günü Kutlamaları	212
2. Sünnet Merasimleri	214
3. Evlilik ve Düğün Merasimleri	216
4. Zafer Sonrası Kutlama Âdetleri.....	234
5. Sevinç Gösterileri.....	235
6. Ramazan Ayı Âdetleri	236
7. Bayram Merasimleri ve Şenlikler	237
7.1. Dini Bayramlar	238
7.2. Şenlikler	241
7.3. Şiîlerin Önemli Anma Günleri.....	245
8. Protestolar	246
9. Alimlere Dair Adetler, İlmi Gelenekler ve Eğitim Âdetleri.....	250
10. Cenaze ve Defin Merasimi	252
11. Taziye ve Yas Tutma Âdetleri	255
12. Kabir Ziyaretleri	263
SONUÇ.....	269
KAYNAKÇA	275
EKLER.....	291

KISALTMALAR

S. : Sayı

s. : Sayfa

vd. : ve diğerleri

vb. : ve benzeri

Çev.: çeviren

Trk. trc.: Türkçe tercüme

Ar. : Arapça neşir

Neş.: Neşreden

Ed.: Editör

Yay. Haz.: Yayına hazırlayan

Haz.: Hazırlayan

Yay.: Yayını/Yayınları/Yayınevi

t.y.: Tarih yok

h.ş.: Hicrî Şemsî

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi

İÜHF: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi

DTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

KAYNAKLAR

Çalışmamızın geniş bir tarih aralığını kapsamaması ve kıyas, ayrıca Oğuzlar ile Abbâsîler hakkındaki bilgilere de ulaşılması amacıyla pek çok farklı eserden istifade edilmiştir. Müslüman tarihçiler tarafından yazılan genel tarihler, çalışmamızda en çok istifade edilen birincil kaynaklar olmuştur. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü 'z-zamân*'ı bu açıdan en çok kullanılan kaynaklar arasındadır. Abu'l-Farac, İbn Kesîr, İbnü'l-Adîm ve Urfalı Mateos gibi yazarların genel tarihleri de çalışma içinde kullanılan kaynaklardandır. Bununla birlikte Zaireddin Nîşâbûrî, Sadreddin el-Hüseynî, Bundârî, Râvendî, Reşîdüddin Fazlullah, Mîrhând ve Ahmed b. Mahmûd gibi Selçuknâme yazarlarının eserlerinden de sıkça istifade edilmiştir. Gazneliler ve Selçukluların erken dönemlerine ilişkin hususlarda Beyhakî'nin eserine başvurulmuş olup, giriş ve birinci bölümde Selçuklu öncesi İran ve Horasan coğrafyasının vaziyeti incelenirken Gerdizî'nin *Zeynü'l-Ahbâr*'ı da kullanılmıştır. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları İstahrî, İbn Havkal, İbn Hurdâzbih, Makdisî ve Ebu'l-Fidâ'nın eserlerine ise yine giriş ve birinci bölümde başvurulmuştur. Yönetim ve yöneticilerle alakalı âdet ve merasimlere dair bilgiler işlenirken Mâverdî ve Kalkaşendî'nin İslâm hukuk ve yönetim geleneğine ilişkin eserlerinden istifade edilmiş, aynı zamanda Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si kullanılmıştır. Yine bu kısımda *Atebetü'l-Ketebe* de kullanılan kaynaklar arasındadır. Türk tarih ve geleneklerine ilişkin incelemelerde meşhur Müslüman seyyah İbn Fadlan, Kaşgarlı Mahmûd ve Yusuf Has Hâcib'in eserlerine başvurulmuştur. İbn Hallikân, Cüzcânî, Sübkî ve Hamdullah Müstevfî'nin eserleri, kullanılan tabakât kitapları arasındadır. Çalışmada araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir. M. Fuat Köprülü, Osman Turan, Sadri Maksudi Arsal, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Zeki Velidi Togan, Faruk Sümer, Erdoğan Merçil, Ali Sevim, Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ocak, Nahide Bozkurt, Cihan Piyadeoğlu ve Osman Gazi Özgüdenli hocalarımızın kitap ve makalelerinden çokça istifade edilmiştir. Ansiklopedik kaynaklar olarak da *TDV İslâm Ansiklopedisi*, *Türkler Ansiklopedisi* ve *The Encyclopaedia Iranica*'ya çalışma bağlamında başvurulmuştur. Yabancı araştırmacıların eserleri de çalışmaya katkı sağlamıştır. Bu yabancı araştırmacılar içerisinde Adam Mez, Corci Zeydân, Sergey Grigoreviç Agacanov, V. V. Barthold, Muhammed Manazir Ahsen ve Hassan Mneymneh sayılabilir. Bu

noktada en çok istifade ettiğimiz bazı birincil kaynaklar hakkında daha detaylı inceleme yapmakta fayda vardır.

Genel Tarihler:

İbnü'l-Esîr: Ortaçağ tarihi kaynakları arasında oldukça mühim bir yeri bulunan *el-Kâmil fi't-târih* eserinin müellifi Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, bilinen adıyla İbnü'l-Esîr, 555/1160 senesinde Cizre'de doğmuştur. Babası ve kardeşleri, Zengîlerin hizmetinde bulunmuştur. Kardeşleri Mecdeddîn ve Ziyâeddîn de kendisi gibi âlim olup, hadis ve edebiyat alanlarında çeşitli eserler vermişlerdir. Dımaşk, Bağdat ve Musul gibi şehirlerde hadis, fıkıh vb. dersler alan İbnü'l-Esîr, eserini kaleme alırken aktardığı bilgilerin güvenilir olmasına önem vermiştir. Çalışmamızda kullandığımız eseri *el-Kâmil fi't-târih*, yaratılıştan başlayarak, peygamberlerin kıssalarına değinmiş, akabinde, eski İran hükümdarlarından, İsrailoğullarından, Romalılardan ve İslamiyet öncesi Arapların tarihinden bahsetmiştir. Daha sonrasında ise Hz. Peygamber'in hayatından başlayarak İslam tarihine giriş yapar. Eserinin önsözünde de belirttiği üzere, hem doğu hem de batı memleketlerinin aralarında geçen olayların haberlerini bütünlük halinde aktarmayı hedefleyen yazar, eserini kaleme alırken Ebû Ca'fer et-Taberî başta olmak üzere Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Gerdîzî, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Kalânîsî gibi çeşitli İslam tarihilerinin eserlerinden istifade etmiştir.¹ Selçuklu tarihi açısından çok önemli bilgiler ihtiva eden eserinden, çeşitli âdet ve merasimlerin tespiti için çalışmamızda istifade edilmiştir. Eserin Türkçe tercümesi mevcut olup, çalışmada bu tercüme esas alınmıştır.²

İbnü'l-Cevzî: 510/1116 yılı dolaylarında Bağdat'ta doğan Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, dedesine nispetle İbnü'l-Cevzî adıyla tanınmıştır. Soyunun Hz. Ebû Bekir'e dayandığı rivayet edilen İbnü'l-Cevzî, ilk gençliğinden itibaren iyi bir eğitim görmüştür. İbnü'l-Cevzî, İslam ilimlerinin pek çoğunda derin ve kitap yazabilecek düzeyde bilgi sahibiydi. Bunun yanında tarih

¹ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Bahar Yay., 1987).

ilmiyle de ilgilenmiş ve *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* isimli hacimli eserini vücuda getirmiştir. Müellif eserinde kronolojik sırasıyla olaylara yer verdiği gibi, her yıl için, o yıl içinde vefat eden devlet adamları, âlimler ve diğer önemli şahsiyetlerden de bahsetmiştir. Genel bir tarih niteliğinde olsa da *el-Muntazam*'da çoğunlukla Bağdat merkezli olaylar aktarılmıştır. Bununla birlikte eser, Selçuklular dönemiyle alakalı pek çok orijinal bilgiyi de ihtiva etmektedir. İbnü'l-Cevzî bu eseriyle birlikte kendinden sonra yetişen tarihçilere de kaynak oluşturmuştur.³ Çalışmada, Selçuklular dönemindeki âdet ve merasimlerin tespitinde, eserin Türkçe tercümesi ve Arapça neşrinden istifade edilmiştir.⁴

Sıbt İbnü'l-Cevzî: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan ve ona nispetle Sıbt İbnü'l-Cevzî olarak tanınan Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, 581-582/1186 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* isimli eseri 40 ciltlik hacimli bir külliyattır. Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu eseri meydana getirirken kendisinden önce yazılmış pek çok tarih kitabını incelemiş ve bunlardan faydalanmıştır. Garsunni'me'nin günümüze ulaşmayan *Uyûnü't-tevârîhad*lı eserinden geniş nakiller yapması ve bu nakiller arasında Selçuklulara dair pasajların bulunması, *Mir'âtü'z-zamân*'ın Selçuklu tarihinin önemli kaynakları arasında yer almasına vesile olmuştur.⁵ *Mir'âtü'z-zamân*, Selçukluların Abbâsîler ile ilişkileri ve Bağdat'ta gerçekleşen törenlerin ayrıntılarına dair bilgiler içermesi bakımından tezimiz için en önemli kaynaklardandır. Eserin, 448/1056 ile 480/1087 tarihleri arasında Selçukluları konu alan kısımları Türkçeye tercüme edilmiş olup, çalışmada hem bu tercüme hem de çevrilmeyen kısımlar için Arapça neşirden faydalanılmıştır.⁶

³ Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, XX, 543-549.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, haz. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dârü'l-Fikr Yay., 1995); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, çev. Ali Sevim, *El-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular* (Ankara: TTK Yay., 2014).

⁵ Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XXXVII, 87-88.

⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, çev. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular* (Ankara: TTK Yay., 2011); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* (Beyrut: Risaletü'l-Âlemiyye Yay., 2013).

İbn Kesîr: VIII/XIV. yüzyılda Busrâ'da doğmuş ve sonraki yıllarda ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç etmişlerdir. Tarihçiliğin yanında müfessir, muhaddis ve fâkih olan İbn Kesîr, hatiplik, müderrislik ve müftülük gibi çeşitli görevleri icra etmiştir. *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı on dört ciltlik eseri, umumi tarih şeklinde yazılmış olup yaratılıştan başlayarak eski milletlerin tarihi hakkında bilgi verir. Sonrasında ise İslam tarihine giriş yapar ve 767/1366 yılında kadar yaşanan olayları kronolojik sırayla aktarır. *el-Bidâye*, İslam tarihi açısından önem arz ettiği gibi, Büyük Selçuklu Devleti tarihi için de önemli bir kaynaktır. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin eserlerinden de istifade ettiği eseri, çalışmamızda, Selçuklular dönemindeki çeşitli merasimlerin tespiti için kullanılmıştır.⁷ Eser Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup, çalışmada bu tercümeden istifade edilmiştir.⁸

Özel Tarihler/Selçuknâmeler:

Nîşâbü'rî: Zâhirüddin Nîşâbü'rî, bilinen ilk *Selçuknâme*'nin yazarıdır. Aslen Nîşâbur'lu olmasına nispetle Nîşâbü'rî ismiyle anılan yazar VI/XII. yüzyılda yaşamıştır. Eser, 573/1177-582/1186 yılları arasında, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına yazılmıştır. Eserde Selçukluların kuruluşundan itibaren Sultan Tuğrul'un saltanatına değin olaylar nakledilmiştir. Nîşâbü'rî eserinde bizzat şahit olduğu veya tanıkların anlattığı olaylara yer vermenin yanında, günümüze ulaşmayan kimi eserlerden de faydalanmıştır. Kitapta kaydedilen son tarih 582/1186 yılı, Nîşâbü'rî'nin ölüm yılı olarak kabul edilir. Uzun yıllar kayıp olan Nîşâbü'rî'nin *Selçuknâme*'si A. H. Morton tarafından ortaya çıkarılmış ve yayımlanmıştır.⁹ Eser Türkçeye çevrilmiş olup çalışmada bu Türkçe kullanılmıştır.¹⁰

Bundârî: VI/XII-VII/XIII. yüzyıllar arasında yaşayan Bundârî, İsfahan doğumludur. Daha sonra Dımaşk'a gelerek buraya yerleşmiş ve milâdî 1245 tarihinde burada vefat etmiştir. Yazarın, *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ* ismini verdiği eser, Enûşirvan b.

⁷ Abdülkerim Özeydin, "İbn Kesir, Ebü'l-Fida", *DİA*, XX, 132-134.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağrı Yay., 1995).

⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî", *DİA*, XLIV, 102-103.

¹⁰ Zâhirüddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik Yay., 2018).

Hâlid el-Kâşânî'nin *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı Farsça eserini, yaptığı eklerle birlikte Arapça olarak yeniden neşreden İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre* isimli eserinin bir muhtasarıdır. Neticede üç müellifin ortak katkıları sonucu meydana gelmiş olan bu eser, Selçuklu tarihinin temel kaynaklarından bir tanesini teşkil etmiştir. Eser ilk kez M. Th. Houstma tarafından, 1889 yılında yayımlanmıştır.¹¹ Eserin Türkçeye kazandırılması ise Kıvameddin Burslan tarafından 1943 yılında gerçekleştirilmiş ve çalışmada bu tercümeden istifade edilmiştir.¹²

Sadreddin el-Hüseynî: *Zübdetü't-Tevârih* isimli eser, Selçuklu Tarihi'nin önemli kaynakları içinde yer almasına rağmen, müellifi olduğu düşünülen Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî'ye ait bilgiler oldukça kısıtlıdır. *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* ismiyle de bilinen eserde anlatılanlar, Selçukluların tarih sahnesine çıkışları itibariyle başlayarak Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadarki süreyi kapsar. Özellikle İmâdüddin el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre* isimli eserinden faydalandığı anlaşılan ve Türkçeye tercüme edilen eserden, Selçuklulardaki çeşitli merasim ve âdetlerin tespitinde istifade edilmiştir.¹³

Ahmed b. Mahmûd: XI/XVI. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Ahmed b. Mahmud, kendisinden önce yazılmış genel tarihlerden faydalanarak *Selçuk-Nâme* isimli eserini kaleme almıştır. Selçukluların tarih sahnesine çıkışından itibaren başlayan eser, 640/1242-1243 yıllarına değin meydana gelen olayları kapsamaktadır.¹⁴ Eser, Selçuklulardaki çeşitli âdet, ritüel ve merasimleri içermesi bakımından önemlidir.

¹¹ Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA*, VI, 489-490.

¹² Bundârî, *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 2016).

¹³ Sadreddîn Ali B. Nâsır el-Hüseynî, *Zübdetü't-tevârih*, çev. Necati Lügal, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* (Ankara: TTK Yay., 1943); Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", *DİA*, EK-1, 572.

¹⁴ Erdoğan Merçil, "Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknamesi (ölm. 1569-1570)", *Tarih Dergisi*, S. 23 (1969): 219-232.

Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan eser, Erdoğan Merçil tarafından günümüz Türkçesiyle neşredilmiştir.¹⁵

Siyasetnâmeler:

Nizâmülmülk: Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve Melikşah’a vezirlik etmiş olan Nizâmülmülk, Ebû Alî Kırâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî adıyla Tûs şehrinde 408/1018 yılında doğmuştur. Gaznelilerden Ebu’l-Fazl Sûrî’nin emrinde çalışmaktayken daha sonra Çağrı Bey’in hizmetine girmiş ve Çağrı Bey tarafından, o dönem melik olan Alp Arslan’ın emrine verilmiştir. Alp Arslan tahta çıktıktan sonra vezirliğe getirilen Nizâmülmülk, Alp Arslan’dan sonra oğlu Melikşah’a da kendisinin 485/1092 tarihindeki ölümüne kadar hizmet etmiştir. *Siyâsetnâme* olarak meşhur olan *Siyerü’l-mülûk* isimli eserini Farsça olarak kaleme almış ve 485/1092 yılında tamamlamıştır. Eserinde, efsanevî İran hükümdarları, İslam büyükleri, Abbâsî halifeleri ve Gazneli hükümdarlarına ilişkin çeşitli hikâyeler rivayet ederek devletin yönetim, toplumla ilişkiler, askeriye, saray ve dîvân teşkilatlarının nasıl olması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmaktadır.¹⁶ Özellikle protokol, merasimler ve saray teşkilatı hakkında verilen bilgiler, çalışmanın kapsamında oldukça kıymetlidir. Eserin Türkçeye farklı tercümeleri olmakla birlikte biz çalışmamızda, Mehmet Taha Ayar tarafından yapılan tercümeden istifade ettik.¹⁷

Biyografiler ve Tabakât Kitapları:

İbn Hallikân: Şemseddîn Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, VII/XIII. yüzyılda yaşamış ve Memlukler Devleti’nde kâdilkudat olarak görev yapmıştır. *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân* isimli eseri, kendi dönemine değin yaşamış âlim, yönetici, düşünür ve şairlerinden sekiz yüz altmış beş tanesinin biyografisini içermektedir.¹⁸ Bunlar arasında Selçuklu coğrafyasında yaşamış âlimlerin de

¹⁵ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011).

¹⁶ Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII, 194-196.

¹⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017).

¹⁸ Abdülkerim Özaydın, “İbn Hallikân”, *DİA*, XX, 17-19.

bulunması sebebiyle Selçuklu Tarihi için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Çalışmamızda, eserin Mac Guckin De Slan tarafından Arapçadan İngilizce'ye yapılan tercümesinden faydalanılmıştır.¹⁹

Sübkî: Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, Memlukler Devleti'nde çeşitli görevler almış ve 771/1371 tarihinde vefat etmiştir. *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'îyyeti 'l-kübrâ* adlı eseri, kendi dönemine kadar yaşamış Şâfi'î âlim, fâkih ve diğer mezhep büyüklerinin biyografilerinden oluşmakta olup, tezimiz bağlamında, Selçuklular döneminde yaşamış bazı önemli din adamlarının hayatına ilişkin bilgi verilirken istifade edilmiştir.²⁰

Devletşah: Timurlular zamanında, X/XV. yüzyılda yaşamış olan Devletşah b. Alâüddeve Bahtışah es-Semerkindî, *Tezkiretü 'ş-Şuarâ* isimli eserinde, Farsça yazan on Arap ve yüz kırk üç İranlı şairin biyografilerini derlemiştir.²¹ Selçuklu döneminde yaşamış bazı şairlere de yer vermiş olması, sosyal ve kültürel hayat hakkında fikir edinmemizi sağlaması bakımından önemlidir.²²

Coğrafi Eserler:

İbn Havkal: Önemli İslam coğrafyacıları arasında yer alan Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, Nusaybin kökenli olup Bağdat'ta ticaretle meşgul olmuştur. Buradaki yaşamı sırasında bir vesileyle coğrafya eserlerini okuyan İbn Havkal, Bağdat'taki tacirlerden de İslâm coğrafyasının farklı bölgeleri hakkında bilgi almış, sonrasında ise kendisi kervanlara katılarak gezmiştir. IV/X. yüzyılda yaşamış olan İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti 'l-'arz* ismini verdiği eserinde Selçukluların hâkim olmasından önceki İran coğrafyasının vaziyetine dair notlar bulmak

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, Arapçadan çev. Mac Guckin De Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary* (Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1843).

²⁰ Tâceddin es-Sübkî: *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübrâ*, ed. Mustafa Abdülkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye Yay., 2012); Bilal Aybakan, "Sübkî, Tâceddin", *DİA*, XXXVIII, 11-13; Bilal Aybakan, "Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-Kübrâ", *DİA*, XXXIX, 303-304.

²¹ Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, IX, 244-245.

²² Devletşah, *Tezkiretü 'ş-Şuarâ*, çev. Necati Lügâl, *Şair Tezkireleri* (İstanbul: Pinhan Yay., 2011).

mümkündür.²³ Eser, Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve çalışmamızda bu tercümeden istifade edilmiştir.²⁴

İstahrî: IV/X. yüzyılda yaşamış Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, coğrafya yazımında kendi dönemi için yeni bir ekol olan Belh ekolüne mensuptur. İstahrî'nin *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* isimli eseri, kendisinden sonra yaşamış coğrafyacılar için temel bir kaynak ve öncü bir model olmuştur. Kendisi de İran coğrafyasına mensup olan İstahrî, Selçukluların hakimiyet kurdukları sahaya dair çeşitli bilgileri eserinde nakletmiştir. Bu açıdan Selçuklular öncesi İran coğrafyasının sosyal ve kültürel vaziyetine ilişkin bilgiler verilirken esere başvurulmuştur.²⁵ Çalışmamızda eserin Murat Ağarı tarafından yapılan tercümesinden faydalanılmıştır.²⁶

Mes'ûdî: III/IX. yüzyıl İslam coğrafyacılarından Ebû'l-Hasen Ali b. El-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcû'z-zeheb* isimli eserini gezip görerek tuttuğu notlarına ve dönemin diğer alimlerinin anlattıklarına istinaden yazmıştır. Onun coğrafyaya merakı yalnızca İslâm coğrafyası ile sınırlı kalmayıp o, farklı bölgeler hakkında da bilgiler aktarmıştır.²⁷ *Mürûcû'z-zeheb* adlı eseri, Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁸

Makdisî: 335/946 tarihi civarında Kudüs'te doğan Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, meşhur İslam coğrafyacıları arasında yer almaktadır. Makdisî veya Mukaddesî olarak bilinir. Eseri *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*'i 378/988 yılı civarında tamamladığı düşünülmektedir. Eserin yazılışı, Selçukluların ortaya çıkışlarına yakın bir döneme isabet ettiğinden, Selçuklu Tarihi açısından diğer coğrafya eserlerine kıyasla ayrı bir

²³ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

²⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2017).

²⁵ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.

²⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, trk. trc. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları* (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yay., 2019).

²⁷ Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, XXIX, 353-355.

²⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* (İstanbul: Selenge Yay., 2017).

önem taşımaktadır.²⁹ Eser Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve tezimizde bu tercümeden istifade edilmiştir.³⁰

İbn Fadlan: Tam adı Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd olan İbn Fadlân'ın hayatı hakkında detaylı bilgimiz bulunmamaktadır. Müslümanlığı kabul eden İdil Bulgar Devleti'ne, Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh tarafından gönderilen kafilenin mensubu olarak gitmiştir. 309/921-310/922 yıllarında yaptıkları seyahatte rastlamış olduğu Oğuzlara ilişkin bilgiler bağlamında eseri *er-Rihle*'ye başvurulmuştur.³¹ Eser Türkçe'ye Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilmiş olup bu çalışmada bahse konu istifade edilmiştir.³²

Nâsır-ı Hüsrev: IV-V/XI. yüzyılda yaşamış olan ve tam adı Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî olan Nâsır-ı Hüsrev, bir süre Çağrı ve Tuğrul beylerin hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra Fatımî halifesinin daîsi olan Nâsır-ı Hüsrev, bu nedenle önce Çağrı Bey'in ve ardından da Alp Arslan'ın takibatına uğramıştır. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* ismini verdiği eserinde Selçuklu coğrafyası hakkında da bilgiler vermektedir. Çalışmamızda eserin A. Naci Tokmak tarafından yapılan tercümesinden istifade edilmiştir.³³

Edebî Eserler:

Câhiz: II/VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Basra'da doğan Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, Arap edebiyatındaki en önemli yazarlardan biridir. Biz bu tezimizde Abbâsî kültür hayatı hakkında bilgiler veren *Kitâbü'l-Buhalâ* ile Abbâsî bünyesindeki Türk askerleri hakkında bilgiler veren *Fezâili'l-Etrâk* adlı

²⁹ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432.

³⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm*, çev. Ahsen Batur, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* (İstanbul: Selenge Yay., 2015).

³¹ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlan", *DİA*, XIX, 477-479.

³² İbn Fadlan, *er-Rihle*, çev. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2016).

³³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak (İstanbul: Demavend Yay., 2020); Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *DİA*, XXXII, 395-397.

eserlerinden istifade ettik.³⁴ Aslı Arapça olan eserler Türkçeye tercüme edilmiş olup çalışmada bu tercümelerden yararlanılmıştır.³⁵

Nizâmî-i Âruzî: Asıl adı Ebü'l-Hasen Ahmed b. Ömer b. Alî Semerkandî olan Nizâmî-i Arûzî, müellifi olduğu *Çehâr Makâle* isimli eserinde saray teşkilatında önemli gördüğü dört meslek olan şairlik, müneccimlik, kâtiplik ve tabiplikle ilgili bilgiler vermiştir. Selçukluların kültür hayatına ilişkin çeşitli bilgiler ihtiva etmesi, eseri tezimiz için önemli kılmaktadır.³⁶ Farsça yazılan eser, Esin Eren Soysal tarafından tercüme edilmiştir.³⁷

Ömer Hayyâm: Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâm, 430/1039-439/1048 tarihleri arasında Nîşâbûr'da doğmuştur. Selçuklular döneminde yaşamış önemli astronomi, matematik âlimlerinden ve şairlerindendir. Sultan Melikşah'ın isteğiyle, başında bulunduğu heyet tarafından Celâlî Takvimi olarak bildiğimiz takvim hazırlanmıştır. Ömer Hayyâm, *Nevruz-nâme* isimli eserinde hem bu takvimden hem hazırladığı diğer takvimlerden bahsetmiştir.³⁸ Eserin tezimiz bağlamında arz ettiği önem ise Selçuklular döneminde İran coğrafyasında kutlanan geleneksel bayramlar hakkında da önemli bilgiler içermesidir. Bahse konu eser, Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş olup, tezimizde bu tercümeden istifade edilmiştir.³⁹

Münşeât Mecmuâları:

Müntecebüddîn Bedî': XII. yüzyılda Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ başkanı olan Müeyyidüddeve Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cüveynî, otuz sekiz resmî belgeyi topladığı *Atebetü'l-Ketebe* adlı eserini Sultan Sencer'in veziri Ebü'l-Feth Nâsırüddîn Tâhir'in emriyle derlemiştir. Eser, Sultan Sencer dönemi idari yapısı

³⁴ Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, VII, 20-24.

³⁵ Câhiz, *Risâle fî Fezâili'l-Etrâk*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, "Türklerin Faziletleri", *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıl)*, haz. Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2018); Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ*, çev. Zehra Güney Gökdemir, *Cimriler* (İstanbul: Şule Yay., 2018).

³⁶ Yakup Şafak, "Nizâmî-i Âruzî", *DİA*, XXXIII, 182-183.

³⁷ Nizâmî-i Arûzî es-Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. Esin Eren Soysal (İstanbul: Demavend Yay., 2016).

³⁸ Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *DİA*, XXXIV, 66-68.

³⁹ Ömer Hayyâm, "Nevruz Nâme", çev. Mürsel Öztürk, *TAD*, XXXVI, S. 61 (Ankara 2017).

ve yönetim gelenekleri hakkında mühim bilgiler vermekte olup, çalışmamızda yönetim ve yöneticilere dair âdetler kısmında, verilen bu bilgilerden faydalanılmıştır.⁴⁰ *Atebetü'l-Ketebe*, Sonay Ünal tarafından Farsçadan tercüme edilmiş ve çalışmamızda bu tercüme kullanılmıştır.⁴¹

⁴⁰ Tahsin Yazıcı, “Müntecebüddîn Bedî”, *DİA*, XXXII, 25.

⁴¹ Müntecebüddîn Bedî, *Atebetü'l-Ketebe*, çev. Sonay Ünal, “Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe)” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

GİRİŞ

Selçuklular dönemi önemli bir geçiş dönemidir. Sonraki dönem Türk-İslâm devletleri başta olmak üzere Orta Doğu ve Yakın Asya'da kurulan devletlerdeki âdetler, gelenekler, merasimler, kurumlar, yönetim sistemleri ve düzenlemeler önemli ölçüde Selçuklular döneminde şekillenmiştir. Bozkır kültürü ile kendini Abbâsî Hilafeti bünyesinde tecessüm ettirmiş İslâm kültür ve medeniyetinin etkileşiminin, daha önceki dönemlerden daha bariz bir şekilde meydana geldiği bu dönem, bize Ortaçağ İslâm dünyasındaki kültürel değişim hususunda önemli bir pencere açmaktadır.

Önsöz'de bahsettiğimiz üzere bu çalışmada, kültürel ve sosyal yapıdaki değişim ve etkileşime vurgu yapmak amaçlanmaktadır. Kültürel etkileşimin en belirgin göstergelerinden birisi de merasim, âdet ve ritüellerdir. Bir kültürün değerlerini fiziksel olarak ortaya koyarak, bize o kültürün öncelediği ve önem verdiği hususları gösteren merasimler ve gelenekler, aynı zamanda içerdikleri öğeler bakımından, o kültürün diğer kültürlerle etkileşimine de ışık tutmaktadır. Zira tamamen izole halde yaşayan insan topluluklarını bir kenara bırakacak olursak şüphesiz bütün kültürler ve kültür çevreleri birbirleriyle belli derecede etkileşim içerisindedir.

Selçuklular dönemi, pek çok zaman Abbâsî-İranî geleneğin, Türk âdet ve gelenekleriyle etkileşiminin kuvvetlendiği ve Türk-İslâm adını verebileceğimiz sentez kültürün ortaya çıktığı dönem olarak nitelendirilmektedir. Bu niteleme, Selçuklu hanedanı, yönetim sistemi, hükümdarlığın meşruiyet kaynakları gibi hususlar düşünüldüğünde doğru bir tanımlamadır. Ancak şuna da dikkat çekmek gerekir ki bu sentez ve etkileşim, toplumun her tabakasında aynı ölçüde değildir. Sonraki bölümlerdeki örneklerden de anlaşılacağı üzere; Fars kökenli bürokratların devlet yönetimindeki etkileri, farklı kültür çevrelerinden yöneticilerin yoğun etkileşimi ve meşruiyetin sağlanmasına yönelik kaygılar, iki kültürün yöneticiler düzeyinde önemli ölçüde birbiriyle yakınlaşmasına vesile olmuşsa da bu yakınlaşmanın halk nezdindeki karşılığı görece sınırlıydı. Zira Selçuklu coğrafyasındaki Türk ve Türkmen toplulukları Selçukluların ortaya çıktığı süreçte büyük oranda İslâmlaşmaya başlamışsa da İslâm toplumuna tamamen entegre olmuş değillerdi. Bu durum sadece Türkler için de geçerli değildi. Kırsalda ya da daha izole olan bölgelerde yaşayan İranî gruplar dahi Abbâsîler döneminde olgunluğa ulaşan ve İslâm medeniyeti

diyebileceğimiz bu yapıya tamamen uyum göstermemiştir. Şehirlerde görece yoğun olan bu etkileşimin kırsalda ya da daha izole bölgelerde yaşayanlar arasındaki karşılığının ne derece olduğuna yönelik bilgilerin sınırlılığı sebebiyle kapsamına ilişkin yorum yapabilmek de ayrıca zordur. Her hâlükârda Selçuklular, kurmuş oldukları devlet ile Türk ve İslâm medeniyetlerinin yönetim geleneklerini birleştirerek kendinden sonra kurulan devletlere öncülük ettikleri gibi, kültür, sanat, eğitim gibi pekçok alanda oluşturdukları usul ve kurumlarla da İslâm dünyasını şekillendirmiş ve günümüze erişecek şekilde Ön Asya ve Yakın Doğu coğrafyasının kültürel, etnik, din ve sosyal yapısının değişiminde önemli bir rol oynamışlardır.⁴²

Bu kültürel ve sosyal değişikliklerin çeşitli dinamikleri söz konusudur. Oğuz geleneğinin takipçisi Selçuklular ile Orta Doğu ve Ön Asya coğrafyasındaki Müslüman unsurların etkileşim ve kaynaşmalarını netice veren siyasi ve sosyal olay ve olguların tespiti gereklidir. Aynı zamanda tarihsel süreçte bu kültür çevrelerinin kökenleri ve birbirleriyle ilişkilerinin tespiti de Selçuklular dönemindeki vaziyete dair bir arka plan oluşturmak bakımından önem arz etmektedir. Bütün bu tespitlerin yapılabilmesi için gerek Oğuzların ve Abbâsîlerin gerekse Selçukluların kronolojik olarak tarihinin bilinmesi gerekmektedir. Bu açıdan bu giriş kısmında bahse konu kronolojiye kısaca değinmekte fayda vardır.

Oğuz adına ilk defa Göktürk yazıtlarında rastlanılmaktadır. Kelimenin kökenine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Faruk Sümer, Oğuz kelimesinin ok kelimesi ile Eski Türkçede çoğul eki olan “z” kelimesinin birleşiminden meydana gelip “oklar” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴³ Oğuzlar, milâdî VII. başlarında yaşadıkları Tula (Tulga) boyundaki bölgede büyük bir siyasi güç olup, Çin egemenliğinden kurtularak tekrar kurulan Göktürk Hanlığının en büyük rakibi konumundaydılar.⁴⁴ Karlukların,

⁴² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yay., 2017), 340; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (Ankara: TDV İSAM Yay., 2018), 15.

⁴³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (İstanbul: TDAV Yay., 2016), 19-20.

⁴⁴ Sümer, *Oğuzlar*, 32.

milâdî 766 yılında Türgiş Devletine son vermelerinden sonra ise Oğuzlar VIII. Yüzyıl ortalarından itibaren batıya doğru göç etmeye başladılar.⁴⁵

Oğuzların IV/X. yüzyılda yaşadıkları bölgenin İslâm coğrafyacılarının eserleri göz önüne alındığında Hazar Gölü ile Seyhun Nehri arasında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Oğuzlar, komşuları ile çeşitli etkileşimlerde bulunmuş, öncelikle Peçenekler ile mücadele ederek onların Seyhun boylarından kuzey batıya göç etmelerine sebep olmuşlardır. İbn Fadlan'ın 309/922 yılındaki ziyareti sürecinde de Hazarlar ile Oğuzların aralarının pek iyi olmadığı, Oğuzların bir kısmının Hazarların elinde esir olduğuna ilişkin kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁴⁷ Oğuzlar bununla birlikte gelmiş oldukları coğrafyada güney komşuları olan Müslümanlar ile de çeşitli etkileşimlerde bulunmuşlar, bazen onlara karşı akınlar düzenlerken bazen de ticaret ilişkileri geliştirmişlerdir.⁴⁸

Bazı Oğuz gruplarının bulundukları coğrafyadan milâdî X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç çekişmeler ve otlak yetersizliği gibi sebeplerle Selçuklular örneğinde olduğu gibi farklı bölgelere göç ettikleri görülmektedir. Oğuz Yabgu Devleti'nin milâdî 1003 yılından önce yıkıldığı ve akabinde hâkim oldukları bölgelere Kıpçak yerleşiminin gerçekleştiği tahmin edilmektedir.⁴⁹

Selçuk b. Dukak önderliğinde 349/961 veya 374/985-986 yılları dolaylarında Cend havalisine gelmelerinden evvel Selçukluların ve onlara bağlı Oğuz topluluklarının bir zamanlar Oğuz Yabgu Devleti'nin birer mensubu oldukları bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk'un babası olan Temir Yalığ (Demir Yaylı) unvanlı Dukak, Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir siyasi ve askeri göreve sahipti.

⁴⁵ Sümer, *Oğuzlar*, 31.

⁴⁶ İbn Havkal, 399; İstahrî, 247; Sümer, *Oğuzlar*, 62.

⁴⁷ İbn Fadlan, 18.

⁴⁸ İstahrî, 258; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, *Doğu Hilafetinin Memleketleri* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2015), 584; Sümer, *Oğuzlar*, 83-84.

⁴⁹ Sümer, *Oğuzlar*, 87.

Bu bakımdan Selçukluların atalarının, Oğuz Yabgu Devleti yönetimindeki aristokratik zümreye dahil oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁰

Yukarıda bahsedildiği üzere Selçuklular ve onlara bağlı Oğuzların, tarih sahnesine çıkışları, tahmini 349/961 yılı civarında Cend bölgesine gelmeleri ile başlamıştır.⁵¹ Burada İslâmiyet'i kabul eden Selçuklular, kuruluşlarına kadar olan dönem içerisinde hem geleneksel hayvancılık faaliyetlerine devam etmişler, hem de kervanların korunması yahut diğer siyasi aktörler için paralı asker olarak görev yapmışlardır. Her ne kadar başlarda çeşitli sebeplerle Mâverâünnehir ve Hârizm coğrafyasında bulunmuş olsalar da sonraki süreçte Büyük Selçuklular Devleti'nin kurulduğu yer olan Horasan coğrafyasına gelmişlerdi. İslâm coğrafyacıları Horasan bölgesini, kuzeyde Mâverâünnehir ve Türk ülkesi, doğuda Sistan (Sicistân) ve Hind bölgeleri, güneyde Fars Çölü, batıda ise Oğuz Çölü ile Cürcan bölgeleri arasında kalan bölge olarak tanımlamışlardır.⁵²

Hulefâ-yi Râşidîn olarak bilinen dört büyük halifenin akabinde İslâm coğrafyasının egemenliği Emevî sülalesine geçmişti. Emevîler döneminde fetih politikaları artan bir hızla devam etse de onların hilafeti ve İslâm devletinin iktidarını ele geçirmelerinden itibaren onlara karşı memnuniyetsizlik içinde olan büyük kitleler bulunmaktaydı. Emevîlerin Müslümanları Arap-Mevâlî şeklinde ayırmaları ve asabiyetçi yaklaşımları toplumun pek çok kesiminde tepki çekmekteydi. Tarihte Abbâsî İhtilâli olarak anılacak olan ayaklanmayı planlayan ve eyleme geçiren, Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali, propaganda merkezi olarak Horasan'ı tercih etmişti. Muhammed b. Ali'nin 125/743 yılında ölmesi üzerine yerine geçen oğlu İbrahim, Ebû Müslim adlı İranlı şahsı “Muhammed ailesinin vekili” sıfatıyla Horasan'a gönderdi. Onun bu coğrafyaya gelişinden sonra gizli bir şekilde devam eden

⁵⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: TTK Yay., 2014), 19.

⁵¹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve Düzeltmeler M. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Yay., 2012), Köprülü'nün eklemeleri, 167.

⁵² İbn Havkal, 369; İstahrî, 221; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyûbî, *Takvîmü'l-Buldân*, çev. Ramazan Şeşen, *Ebû'l-Fida Coğrafyası* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2017), 345; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234.

propaganda faaliyetleri açık bir hal aldı. 129/747 yılında, İmam İbrahim'in gönderdiği siyah sancak açılarak ihtilâl hareketi resmen başlatıldı. Kendisine katılan köylüler, İranlı unsurlar ve kölelerle birlikte ordusu büyüyen Ebû Müslim, aynı yıl Horasan'ın merkezi olan Merv şehrini ele geçirdi. Bunu takiben Emevî ordusu karşısında alınan başarılı sonuçlar ve nihayet Emevî Halifesi Mervân'ın Büyük Zap Suyu Savaşı'nda yenilmesi neticesinde devrim başarıya ulaşmış ve Abbâsî Hilafeti resmi anlamda kurulmuş oldu.⁵³

Abbâsîler dönemi, Horasan coğrafyasında önemli hadiselerin yaşandığı bir dönemdir. Siyasi oluşumlar bir yana, Abbâsîler döneminin, özellikle “mevâlî” olarak nitelendirilen gayri Arap Müslüman unsurlardan oluşan bu coğrafya halkının da konumunun oldukça güçlendiği bir dönem olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Tâhirîlerin kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin'in (ö. 207/822) Abbâsî devletindeki yükselen konumu, mevâlînin, Abbâsîler dönemindeki etkinliğini ve ulaştığı vaziyeti tescil etmektedir. Nitekim çoğunluğunu İranlı unsurların teşkil ettiği bu grubun yükselişi Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren hızlıca devam etmişti. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in (ö. 193/809) vefatı akabinde oğulları Me'mûn (ö. 218/833) ile Emîn (ö. 198/813) arasında gerçekleşen mücadelenin Me'mûn lehine neticelenmesi akabinde zaten güçlü olan İranlı unsurların nüfuzunun daha da arttığı görülmektedir. Abbâsî merkezi yönetiminin ötesinde, bu mücadelenin bir diğer yönü ise Horasan tarihini önemli bir şekilde etkileyecek olan Tâhirî Hanedanının güçlenmesi ve Horasan bölgesine hâkim olmasıdır. Abbâsî İhtilali esnasında nâkib olarak görev yapan Tâhir b. Hüseyin, Hârûnürreşîd döneminde Rey valiliğini yürütmekteydi.⁵⁴ Emin ve Me'mûn arasında gerçekleşen mücadelede etkin rol oynayarak Me'mûn'un halife olmasında etkili olan Tâhir b. Hüseyin'in nüfuzu bundan sonra giderek artmış ve bu yükselişinin sonucunda Halife Me'mûn'un kendisini öldürmesinden şüphe ederek

⁵³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler (750-1258)* (Ankara: TDV Yay., 2017), 26-27, 32, 35; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, X, 197-199. Büyük Zap Suyu Savaşı hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, V, 340-343.

⁵⁴ Halil Kurt, “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, 403-404.

Horasan'a vali olmayı talep etmiştir. 205/821 yılında Horasan'a vali tayin edilen Tâhir b. Hüseyin burada Merv merkezli olarak Tâhirî Devleti'nin temellerini atmıştır.⁵⁵

Özellikle Mu'tasım (ö. 227/842) döneminde 221/836 yılında kurulan Sâmerâ'nın Abbâsî Halifeliğinin başkenti oluşuyla başlayan Sâmerâ döneminde Türkler, Abbâsî devletinde yalnız askeri alanda değil, siyasi ve idari alanda da etkili olmaya başlamışlardır.⁵⁶ Bu dönemde Tâhirîlerin kontrolündeki Bağdat ile Türklerin kontrolündeki Sâmerâ arasında rekabet meydana gelir. Bu nüfuz mücadelesi, Müstâîn-Billâh'ın (ö. 252/866), başkenti Tâhirîlerin desteğiyle tekrar Bağdat'a taşıma teşebbüsünün başarısız olması üzerine Türkler lehine sonuçlanır. Nitekim bu durum Tâhirîlerin itibarını zayıflattığı gibi mali gelirlerinin de Türklerin baskılarıyla kısıtlanmasını netice vermiştir. İlerleyen süreçte ise bu durum, başka bir yerel hanedan olan Saffârîlerin devreye girmesi Bağdat *Sâhibu's-şurtalığının* Tâhirîlerin elinden çıkmasına sebep olacaktı.

Bu dönemde ortaya Horasan'ın güneyindeki Sistan coğrafyasında ayrı bir gücün çıktığı görülmektedir. Sistan bölgesinde ortaya çıkan bu güç, Saffârîlerdir. Önceleri Sistan valisine bağlı olarak *Emîr-i Leşker* yani ordu kumandanı vazifesinde olan, hanedanın kurucusu Ya'kûb b. Leys (ö. 265/879), Sistan valisi Dirhem b. Nasr'ın ölümünden sonra onun oğullarına karşı ayaklanarak vilayetin bazı yerlerini istila etmiş; kısa süre sonra ise Sistan'ın tamamının yönetimini ele geçirmiştir.⁵⁷ Sonraki süreçte Ya'kûb b. Leys, doğuya doğru ilerleyerek hakimiyet sahasını Gazne, Gerdîz ve Kâbil-Bamiyan bölgesine kadar genişletmiş; önce Herat'ı, sonrasında ise Nişâbur'u istilâ edip Tâhirîler'in buradaki idaresine son vermiştir. Onun 265/879 yılında ölümü üzerine başa kardeşi Amr b. Leys geçmiştir. Amr, başa geçtikten sonra Ya'kûb'un

⁵⁵ İbnü'l Esîr, VI, 315; Filiz Akçay, *Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmanîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015), 12,13.

⁵⁶ Bozkurt, *Abbâsîler*, 86.

⁵⁷ Hamdullah el-Müstevfi-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yay., 2018), 299.

hilafına Abbâsî hilafetine bağlılığını bildirmiş ve bunun karşılığında ise ona Horasan, Sîstan, Fars, Kirman ve Sind bölgelerinin menşuru verilmiştir.⁵⁸

Saffârîlerin Horasan'da Nîşâbur'u ele geçirerek Tâhirîlerin hakimiyetine son verdiği dönemde Ceyhun'un ötesinde yani Mâverâünnehir coğrafyasında yeni bir devlet teşkilatlanması olarak Sâ mânîler ortaya çıkmıştı. Hanedanın kurucusu Sâ mânîhudât II/IIX. yüzyıl içinde Müslüman olmuş, onun oğul ve torunları Abbâsîlerde çeşitli görevlerde yer almışlardı. Sâ mânîlerden Nasr b. Ahmed bütün Mâverâünnehir topraklarının yönetimini ele geçirmiş ve 261/874 yılında Abbâsî Halifesi tarafından gönderilen bir menşurla bu hakimiyet tasdik edilmiştir.⁵⁹ Nasr'ın 279/892 yılındaki ölümünden sonra Mâverâünnehir bölgesinin tamamına kardeşi İsmail b. Ahmed hâkim olarak başkenti Buhara'ya taşımıştır. İsmail b. Ahmed, idareyi ele aldıktan sonra önce İsficâb ve Talas başta olmak üzere gayrimüslim Türk bölgelerine yürümüştür. Onun bu seferi, bu bölgedeki Türklerin Müslümanlaşmasını sürecini hızlandıran faktörlerden biriydi. Sâ mânîlerin faaliyetleri Saffârîler ile çatışma alanı doğurarak iki tarafı karşı karşıya getirmiş ve Sâ mânîlerden İsmail b. Ahmed'in Saffârîlerden Amr b. Leys'i mağlup etmesi üzerine Saffârî hakimiyeti zayıflamıştır.⁶⁰ Abbâsî Halifesi ise kazandığı başarıdan ötürü İsmail b. Ahmed'e Horasan, Deylem ve Taberistan bölgelerinin hakimiyetini vermiştir. 295/907 yılında İsmail'in ölümüyle birlikte yerine oğlu Ahmed b. İsmail geçer. Sîstan fethedilir ve Abbâsî Halifesi, onun döneminde Sîstan'ın menşurunu Sâ mânîlere gönderir. Böylelikle Saffârîlerin Leysî kolu denilen kısmı sona ermiştir.⁶¹

⁵⁸ Gerdîzî, 54; *Tarih-i Sîstan*, çev. Vural Öntürk (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yay., 2018), 188-189; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, 464,465.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yay., 2013), 118; Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yay., 1990), 227.

⁶⁰ Narşahî, 127-129.

⁶¹ İbn Havkal, 423; Gerdîzî, 45; İbnü'l-Esîr, IIX, 13, 56; Narşahî, 134, 136; Hamdullah el-Müstevfî, 304; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2013), 85-87.

Sâmânî hükümdarı Abdülmelik'in 350/961 yılındaki ölümü bölgenin siyasi tarihini derinden etkileyecek hadiselerin vuku bulmasını tetiklemiştir. Sâmânîlerin aslen bir Türk olan gulam kökenli Horasan Sipehsalâri Alp Tegin (ö. 352/963), Abdülmelik'in ölümünü haber aldığı anda onun oğlu olan Nasr'ın tahta geçmesi için çaba göstermiştir. Ancak Faik el-Hassa gibi Sâmânî emirleri Abdülmelik'in kardeşi Mansur'u tahta oturtmuşlardır. Alp Tegin, Mansur'un tahta geçişi ile nüfuzunun zayıflaması sebebiyle Horasan'dan ayrılarak 351/963 yılında daha zayıf yerel bir hanedan tarafından yönetilen Gazne şehrine giderek burayı ele geçirmişti.⁶² Sâmânîler, Alp Tegin üzerine ordular gönderse de bu orduların mağlup olması üzerine Mansur b. Nuh, ele geçirdiği yerlerin yönetimini Alp Tegin'e bırakmıştır.⁶³

Selçukluların gelişi arifesinde önemli siyasi değişiklikler sadece Horasan bölgesine özgü değildi. Bu süreçte İran'ın batısı ve Irak coğrafyasında da köklü değişiklikler yaşanmaktaydı. Bu açıdan Deylem kökenli bir hanedan olan Büveyhîler, eski Abbâsî toprakları üzerinde hakimiyet kurmaları hasebiyle büyük önem taşımaktadır. İslâm egemenliğinden coğrafyanın etkisiyle mahfuz kalan Deylem bölgesi İran'daki diğer bölgelere kıyasla çok daha geç bir dönemde İslâmlaşmaya başlamıştı. İlginç bir şekilde bu bölgedeki İslâmlaşma faaliyetlerine Müslümanlar arasındaki politik anlaşmazlıklar vesile olmuştu. Abbâsîlerin baskısıyla buraya sığınan Hz. Ali evladı sayesinde İslâmlaşan bu bölgede yine Hz. Ali evladından Zeydî hanedanı 250/864 yılında egemen olmuştu. Bununla birlikte ilgili coğrafya 316/928 tarihinde Cürcân merkez olmak üzere Zencan, Rey ve Kazvin gibi kuzey Cibâl bölgelerini de kapsayan alanda hakim olup devlet kuran Ziyârîlerin egemenliği altına girdi.⁶⁴ Ziyârîler'den Merdâvîc b. Zîyar'ın (ö. 323/935) kumandanlarından yine Deylem asıllı bir Şii olan Ali b. Büveyh (ö. 338/949) Merdâvîc ile yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde, önce 320/932 yılında İsfahan'ı almış; akabinde ise Fars bölgesine yürüyerek 322/934 tarihinden

⁶² Narşahî, 148; Hamdullah el-Müstevfi, 307, Gerdîzî, 74-75.

⁶³ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2018), 45.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 114-116; Hassan Mneymneh, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhîyye Es-Siyasi ve'l-İçtimai ve Es-Sekafi*, çev. Tarık Akarsu, *Büveyhîler Devleti Tarihi* (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 73, 79, 84; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, XLIV, 498-499.

itibaren burayı ele geçirmişti. Aynı yıl içerisinde hakimiyeti Abbâsî Halifeliği tarafından da tanınan Ali b. Büveyh bu şekilde Büveyhîler Devleti'ni kurmuş oldu. Ali b. Büveyh ve kardeşleri Hasan ve Ahmed, sonraki süreçte fetih hareketlerini hızlandırmış, Ahmed b. Büveyh, 334/945 yılında Bağdat'a girerek Abbâsî Halifesini kontrolü altına almıştı. 331/942 yılında Rey ve İsfahan da dahil olmak üzere Cibal coğrafyasının çoğunu hakimiyet altına alan Büveyhîler hakimiyet alanlarını paylaşmıştı. Bununla birlikte bu paylaşımdan payına Fars bölgesi emirliği düşen İmâdüddeve Ali b. Büveyh'in 338/949 yılında veliaht bırakmaksızın ölümü üzerine kardeşinin oğlu Irak Emîri Adûddeve, Fars topraklarına da hâkim oldu. Büveyhîler bu süreçte Taberistan ve Deylem bölgelerine doğru da hakimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Bununla birlikte bu bölgedeki Ziyârîlerin bir süre Gaznelilere, bir süre ise Selçuklulara tâbi olarak 483/1090 yılına kadar varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.⁶⁵

IV/X. yüzyıl sonlarına doğru Sâmânîlerin iç çekişmelerin de etkisiyle zayıfladığı görülmektedir. Sâmânî emirlerinin iç mücadelelerine Gazneliler ile Karahanlıların da dahil olmasıyla Sâmânîlerin yıkılışı hızlanmış; neticede devlet tamamen sona ererek 389/999 yılında Horasan bölgesi Gazneli Mahmûd'un; Mâverâünnehir bölgesi ise tamamen Karahanlı İlig Han Nasr'ın hakimiyetine geçmiştir.⁶⁶

Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr (ö. 403/1012-13), Sâmânî başkenti Buhara'yı işgal ederek Sâmânî hanedanı üyelerini beraberinde Özkent'e götürmüştür.⁶⁷ Özkent'teki esaretten kaçarak Mâverâünnehir'e gelen Sâmânî hanedanından Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır (ö. 395/1005), devleti diriltmek amacıyla çeşitli çabalarda bulunmuştur. İsmail el-Muntasır bu süreçte Deylem bölgesi hakimleri Ziyârîler ile birlikte Selçuklulardan Arslan Yabgu ile de ittifak ilişkisi kurmuştur. Her ne kadar Karahanlılar aleyhine çeşitli başarılar gösterse de Arslan Yabgu'ya bağlı Selçukluların Karahanlı galibiyeti akabinde İsmail el-Muntasır'ı terk etmeleri neticesinde sonraki süreçte herhangi bir başarı elde edememiş ve nihayet sığındığı bir Arap kabilesinde

⁶⁵ Mneymneh, *Büveyhîler*, 102-104, 109; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500, 496; Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, XLIV, 498-499.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 99, 123-124; Hamdullah el-Müstevfi, 311.

⁶⁷ Gerdîzi, 98-99; İbnü'l-Esîr, IX, 123, 124; Barthold, *Türkistan*, 287.

395/1005 yılında öldürülmüş ve böylece Sâ mânî hanedanı tarih sahnesinden çekilmiştir.⁶⁸ Sâ mânîlerin ortadan kalkması ile Horasan bölgesinde Gazneliler, Mâverâünnehir bölgesinde ise Karahanlılar hakimiyeti pekişmiştir. Bu durumda Selçukluların Horasan coğrafyasına gelişleri döneminde, Gazneliler bu coğrafyada en önemli devletken, onların batısındaki bölgelerde Büveyhîler, Abbâsî Hilafetinin başkenti Bağdat dahil olmak üzere hâkim konumdaydılar.

Oğuz Yabgu Devletinin içinden çıkmış bir topluluk olan Selçuklular, yükselmeye başlayan bir güç olarak İslâm coğrafyasının kaderini derinden etkilemiştir. Selçuklular, kendinden önceki Müslüman Türk devletleri olan Gazneliler ve Karahanlıların aksine batıyı hedeflemeleri ve Türklerin ağırlık merkezlerini batıya taşımaları noktasından büyük önem taşımaktadır. Selçuk'un babası Dukak, Oğuz Yabgu devletinde *subaşı* makamında bulunuyordu. Selçuk da Dukak'tan sonra onun yerini almış ve devletteki konumunu giderek güçlendirmişti.⁶⁹ Ancak bu durum onu çekemeyenlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Bunun üzerine Selçuk, buradan ayrılarak muhtemelen 349/961 yılı dolaylarında Cend bölgesine geldi ve burada Müslüman oldu. Selçuk'un Müslüman olmasında birtakım siyasi saikler söz konusudur. Bölgenin ahalisinin Müslüman olması ve çevredeki Müslüman valilerle ilişkileri olumlu tutmak amaçları Selçuk ve yanındakilerin İslâmiyet'e girmesinde etkili olmuştur.

Selçuk Cend'e geldikten bir süre sonra bölgedeki otlakların yetersiz kalışı üzerine Selçuklular paralı askerlik, kervanları korumak gibi farklı faaliyetlerde bulundular. Bununla birlikte Sâ mânîlerin, Karahanlılar ile mücadelelerinde asker talep etmeleri üzerine onlar için paralı askerlik yapmışlardır. Sâ mânîler sürekli asker ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla Selçuk'un oğullarından Arslan Yabgu önderliğindeki bu Türkmenlere Buhara yakınlarındaki Nûr kasabasını ıktâ eder.⁷⁰ Her ne kadar Arslan Yabgu ve yanındakiler, bu bölgeye gelmişlerse de Selçuk ve geri kalan Türkmenler,

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 131-132; Hamdullah el-Müstevfî, 312; Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, 295.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 361; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 20.

⁷⁰ Nîşâbü'rî, 76; İbnü'l-Esîr, IX, 362; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2012), 33; Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *DİA*, XXXVI, 364-365.

Cend yöresinde kalmıştır. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz üzere Sâ mânîlerin 389/999 yılındaki yıkılışından sonra devleti tekrar diriltmek için çaba gösteren İsmail el-Muntasır, Arslan Yabgu ve yanındaki Türklerden destek almıştır.

Selçuk'un 397/1007 yılı civarındaki ölümünden sonra kuzeydeki Oğuz Yabgu Devleti'nin baskısıyla Selçuk'un torunları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcaları Arslan Yabgu'dan destek alabilecekleri düşüncesiyle onun yanına gelmişlerdir. Ancak ondan bekledikleri ilgiyi göremeyen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlı Hârûn tarafından çağırılmışlardır. Burada biri kendi boylarının yanında biri de Hârûn'un yanında dönüşümlü olarak kalmak üzere anlaşmışlar, ancak Hârûn'un, yanında kalan Tuğrul'u hapsetmesi ve mallarına el koyması üzerine Çağrı Bey, kardeşini kurtarmak için Hârûn ile savaşmış ve kardeşini esaretten kurtarmıştır.⁷¹ Amcalarından beklenen ilgiyi görmemeleri ve Hârûn ile bu hadiseden ötürü aralarının bozulması üzerine Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey, Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Bu seferin tarihi net olarak bilinmemekle birlikte Urfalı Mateos'un olaya ilişkin kaydından hareketle milâdî 1018 yılında yapılmış olması muhtemeldir.⁷² Bu keşif seferinin ardından Tuğrul ve Çağrı Beyler buluşmuşlardır. Bu süreçten sonra belli bir süre ne yaptıklarına ilişkin kayıt bulunmamaktadır.

416/1025 yılında ise Arslan Yabgu cephesinde önemli bir hadise meydana gelmiştir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz üzere Arslan Yabgu, Karahanlılardan Ali Tegin ile ittifak içerisindeydi. Ali Tegin bu süreçte, muhtemelen Arslan Yabgu'nun da yardımıyla, Buhara'yı almıştı. Onun ve Arslan Yabgu'nun konumunun bu kadar yükselmesi hem Karahanlıları hem de Gaznelileri rahatsız etmekteydi. Neticede Gazneli Mahmûd ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han, 416/1025 yılında Semerkant'ta bu hususu görüşmüş ve bir anlaşma yapmışlardı.⁷³ Neticede, anlaşmanın uygulayıcı tarafı Gazneli Mahmûd olmak üzere, Arslan Yabgu ve Ali Tegin'in saf dışı

⁷¹ İbnü'l-Esîr, IX, 362; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 23.

⁷² Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme 952-1136 ve Papaz Grigor'un Zeyli, 1136-1162*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yay., 2019), 48; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 24,25; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey* (İstanbul: Timaş Yay., 2017), 29-33.

⁷³ Gerdizî, 122; Nîşâbü'rî, 76.

bırakılmasına ve Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin Horasan'a nakline karar verilmişti. Gazneli Mahmûd, Arslan Yabgu'yu yanına davet etmiş ve bir hileyle onu hapse attırmıştır. Her ne kadar Gaznelilerin Horasan valisi Arslan Câzib muhalefet etse de Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler de Horasan'a naklettirilir. Yağmur, Boğa, Kızıl, Göktaş ve Anasıoğlu isimli beyler önderliğindeki bu Türkmenler, Horasan coğrafyasına doğru harekete geçmişse de onların hareketli yapıları ve yağma politikaları, burada kalıcı olmalarına mâni olmuştu. Bu süreçten sonra Selçuklu ailesinin lideri Selçuk'un oğlu Mûsâ olmakla birlikte esas güç onun yeğenleri olan Tuğrul ve Çağrı Beylere geçmiştir.⁷⁴

Bu süreçte Hârizmşah Altuntaş (ö. 423/1032), Selçuklularla anlaşarak kışlak olarak onlara yer açar. Selçuklular bunun karşılığında ona askeri olarak destek sağlarlar. 423/1032 yılındaki Debûsiye Savaşı'ndan kısa bir müddet sonra Altuntaş ölmüş, yerine geçen oğlu Hârûn, kalıcı bir askeri destek sağlama sözüne karşın onların tamamen Hârizm'e yerleşmesine izin vermiştir. Ancak Oğuzlardan Şahmelik'in Selçuklulara saldırması üzerine buradan ayrılan Selçuklular, Hârûn'un onlara bu hadisede bir suçu olmadığını söylemesi ve tekrar davet etmesi üzerine geri döndüler.⁷⁵ Ancak Hârûn'un 426/1035 yılındaki ölümüyle birlikte burada tutunamayacaklarını anlayan Selçuklular, gidebilecekleri tek yer olan Horasan'a geçmişlerdir.⁷⁶

Buraya gelen Tuğrul ve Çağrı önderliğindeki Selçuklular, Gaznelilerin Horasan valisinden, onların hizmetine girmelerine karşılık Nesâ ve Ferâve'yi talep etmişler ve bunu reddeden Gazneli Mes'ûd'un göndermiş olduğu orduyu 426/1035 yılında Nesâ yakınlarında bozguna uğratmışlardı.⁷⁷ Bu mağlubiyetin de etkisiyle Gazneliler, Mûsâ Yabgu'ya Ferâve, Çağrı Bey'e Dihistan, Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı vermiştir. Ayrıca onlara düşük bir makam olan köy ağası manasına gelebilecek olan *dihkân* unvanı

⁷⁴ Nîşâbü'rî, 78; İbnü'l-Esîr, IX, 363; Reşîdüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti* (İstanbul: Selenge Yay., 2011), 72-77; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 366.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 364; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 28.

⁷⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 29.

⁷⁷ Nîşâbü'rî, 80; İbnü'l-Esîr, IX, 364.

verilmiştir.⁷⁸ Ancak bir süre sonra verilen bu bölgelerde Selçukluların nüfusları artmış, otlakları yetersiz gelmeye başlamış ve Gaznelilerden yeni toprak talebinde bulunmuşlardı. Ayrıca bu bölgede yaptıkları yağma ve akınlar, Gaznelilerin önlem alması gerekliliğini doğurmuştu. Bunun üzerine Subaşı komutasındaki Gazneli ordusu Herat bölgesine gelmiştir. Sultan Mes'ûd'un, Hindistan seferinde olmasını da fırsat bilen Selçuklular, yağma ve akınlarına devam etmişlerdir. 429/1038 yılında ise Talhâb denilen mevkide Gazneli ordusunu mağlup eden Selçuklular, ele geçirdikleri bölgeleri eski Türk ananeleri gereği bölüşmüş; Tuğrul Bey Nîşâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i, Mûsâ Yabgu da Serahs'ı almıştı. Bu aşamadan itibaren Selçuklular devlet hüviyetini kazanmaya başlamışlardır.⁷⁹

Her ne kadar Sultan Mes'ûd, 430/1039 yılında Ulyââbâd ve Serahs yakınlarında Selçukluları mağlup etmekte muvaffak olsa da 431/1040 yılındaki Dandanakan Savaşı, Horasan'ın siyasi yapısını derinden etkileyecek ve Horasan'daki üstünlüğün Selçuklulara geçmesini sağlayacaktı.⁸⁰ Dandanakan Savaşı'nda galip gelen Selçuklular, Merv Kurultayı ile beraber; Nîşâbur başta olmak üzere batı bölgesi Tuğrul Bey'in, Merv başta olmak üzere Horasan'ın doğusu Çağrı Bey'in ve Herat merkez olmak üzere Sîstan coğrafyası Mûsâ Yabgu'nun olacak şekilde ellerindeki bölgeyi paylaşmışlardır.⁸¹ Bununla birlikte devletin yöneticisi Tuğrul Bey olacaktı. Daha önce Horasan'a yerleştirilmiş olan Türkmen grupları ise Selçukluların hakimiyetleri altına girmek istemediklerinden buradan ayrılarak batıya, Azerbaycan'a ve oradan da Ermeniyeye giderek Selçuklulardan ayrılmışlardı. Bununla birlikte bu Türkmen gruplarının, Tuğrul Bey'in iktidarının güçlenmesinden sonra onun adına hutbe

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 365.

⁷⁹ Nîşâbûrî, 82; İbnü'l-Esîr, IX, 367.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 369; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 33; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 84-90.

⁸¹ Nîşâbûrî, 83; Reşîdüddin Fazlullah, 95; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 34.

okutmaları en azından hukukî olarak onun tâbiyetini kabul ettiklerini göstermektedir.⁸²

Bundan sonraki süreçte Selçukluların çok hızlı bir şekilde büyüdüğü göze çarpmaktadır. Nitekim sadece birkaç yıl içerisinde Rey bölgesi İbrahim Yınal (ö. 451/1059) tarafından ele geçirilmiş, Taberistan ve Cürcân hakimiyet altına alınmıştır.⁸³ Doğu bölgesinde ise hem Karahanlılarla hem de Gaznelilerle mücadeleler gerçekleşmiştir. Güneyde ise Sîstan hakimiyeti için yine Gazneliler ile çeşitli çatışmalar yaşanmıştı. Özellikle batı bölgesinde gerçekleşen bu hızlı ilerlemedeki en önemli faktör şüphesiz bu bölgede rekabet edebilecek güçlü bir yapının bulunmamasıdır. Rey'in alınmasının akabinde Selçukluların nüfuzları giderek artmış ve yine bu dönemde gerek Tuğrul Bey gerekse diğer Türkmenler daha batıdaki Anadolu coğrafyasına da seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler esnasında kazanılan 439/1048 tarihli Pasinler ya da Hasankale Zaferi zikretmeye değerdir.⁸⁴

447/1055 yılında ise Selçukluların İslâm dünyasındaki rollerinin önem kazanmasına vesile olmuş önemli bir hadise vuku bulmuştur. Önceki bölümde bahsedildiği üzere Abbâsî Hilafeti, uzunca bir süredir Şîî Büveyhî tahakkümü altında bulunmaktaydı. Büveyhî emirlerinden Türk kökenli Arslan Besâsîrî (ö. 451/1060), Bağdat'ta yönetimi elinde tutmaktaydı. Öyle ki Halife el-Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) onsuz herhangi bir karar alamamaktaydı.⁸⁵ Arslan Besâsîrî, bu süreçte aynı zamanda Şîî Fâtımî Devleti ile de iletişim halindeydi. Besâsîrî'nin, kendisini yakalama ve Hilafet Sarayınıyağma planları yaptığından haberdar olan Halife el-Kâim-Biemrillâh, bu sırada Rey civarında bulunan Tuğrul Bey'den yardım istemiş ve onu Bağdat'a davet etmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, harekete geçmiş ve 447/1055 yılında Bağdat'a girmiştir.⁸⁶ Tuğrul Bey'in Bağdat'a doğru harekete geçmesi üzerine kaçan Besâsîrî, Rahbe'ye

⁸² Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, *Tarihü'l-Azîmî*, çev. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)* (Ankara: TTK Yay., 2006), 6.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 8; İbnü'l-Esîr, IX, 379, 387.

⁸⁴ Azîmî, 10; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 45.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 17.

⁸⁶ Azîmî, 15; İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 18; İbnü'l-Esîr, IX, 462-463; Reşîdüddin Fazlullah, 98.

gitmiş ve burada Fâtımî tabiiyetine girdiğini ilan etmiştir. Bu süreçte, Abbâsî Hilafeti, fiiliyatta Selçuklu Devleti'ne bağlı hale gelmişti. Tuğrul Bey'in, Musul valiliğine atadığı İbrahim Yınal'ın bir müddet sonra isyan etmesi üzerine bu isyanı bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Besâsîrî, 450/1058 yılında Bağdat'a girmiş ve Halife'yi Hadîsetü Âne kalesine sürmüştür.⁸⁷ Bağdat'ta Şîî ezanı ve hutbesi okutan Besâsîrî'nin işgalini haber alan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyanını bastırıp 451/1060 yılında tekrar Bağdat'a dönmüş ve Halife'yi makamına iade etmiştir. Bu esnada Bağdat'tan kaçan Arslan Besâsîrî de 451/1060 yılında öldürülmüştür.⁸⁸

Tuğrul Bey döneminin dikkat çeken bir özelliği de İran kökenli devlet adamlarının yükselişidir. Bunun en büyük örneği vezir Amîdûlmülk Kündürî'dir (ö. 456/1064).⁸⁹ İran coğrafyasına gelen Selçuklular, devlet işlerini yürütebilecek ve bu coğrafyanın bürokratik sistematiği hakkında bilgi sahibi olan kişilere ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum bölgenin yerel halkı olan İranlılardan devlet adamlarının Selçuklu siyaseti içerisine dahil olmasına sebep olmuş ve sonraki aşamada Selçuklu devlet geleneğinde İranlı etkisinin ve dolayısıyla merkezileşme temayülünün artmasına sebep olmuştur.

Tuğrul Bey, varis olarak Çağrı Bey'in oğlu ve kendisinin üvey oğlu olan Süleyman'ı tayin etmişti. Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında ölümü üzerine Tuğrul Bey'in veziri Amîdûlmülk Kündürî tarafından Süleyman, Rey şehrinde tahta geçirilmiştir. Bu süreçte Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da isyan halindeydi. Selçukluların Merv merkezli doğu bölgelerini kontrol eden Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, önce Huttelân, Herat ve Saganîyân üzerine yürüyerek buralarda otoritesini tesis etmiş, sonrasında ise Amîdûlmülk'ün yardım talebi üzerine, başkent Rey'i kuşatan, tahtın diğer bir hak iddiacısı Kutalmış'ın üzerine yürümüştü. Tuğrul Bey'in veziri Amîdûlmülk tarafından tahta oturtulan kardeşi Süleyman ise bu esnada Rey'den ayrılmış ve Şîrâz'a gitmişti. Kutalmış'la 455/1063 yaptığı mücadele neticesinde onu mağlup ederek tahta oturan Alp Arslan, bir süre sonra ise taht mücadelesi esnasında kendisi aleyhine aldığı tavır

⁸⁷ Azîmî, 16; İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 42; Reşîdüddin Fazlullah, 99.

⁸⁸ Azîmî, 18; İbnü'l-Esîr, IX, 491.

⁸⁹ Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555.

sebebiyle vezir Amîdûlmülk'ü azlederek cezalandırmıştı.⁹⁰ Sonraki süreçte Alp Arslan fetih hareketlerinde bulunmuş; aynı yıl Kafkasya Seferine çıkarak burada Ani başta olmak üzere birtakım kaleleri ele geçirmiştir.⁹¹ Devamında ise kardeşi olan Kirman hâkimi Kavurt'un isyanlarıyla uğraşmış; yine 459/1067 yılında Kafkasya Seferine çıkmıştır. Bu dönemde Kavurt'un tekrar isyan ettiğini görmekteyiz. Bu isyanı bastıran Alp Arslan daha sonrasında Hazar Gölünün doğusundaki Mangışlak bölgesine sefer düzenlemiştir.⁹² Alp Arslan, Fâtımî Devleti vezirinin daveti üzerine Mısır üzerine sefere çıkmışken büyük bir Bizans ordusunun İmparator Romanos Diogenes komutasında harekete geçtiğini duyması üzerine Anadolu'ya gelmiştir. 463/1071 yılında Malazgirt ovasında yapılan savaş, Alp Arslan'ın galibiyetiyle neticelenmiş ve Bizans İmparatoru esir alınmıştır.⁹³ İmparatorun bir anlaşmayla serbest bırakılmasına rağmen sonraki süreçte meydana gelen iç savaşta öldürülmesi, anlaşmanın geçerliliğini yitirmesine ve bu vesileyle Anadolu'nun fethine vesile olacaktır. Bu büyük zaferin sonrasında Alp Arslan, çok fazla yaşamamış; 465/1072 yılında Karahanlılar üzerine yapılan seferde bir kale kumandanı olan Yusuf el-Hârizmî tarafından şehit edilmiştir.⁹⁴ Çok kısa sürede yapmış olduğu birçok başarılı seferin yanı sıra Nizâmülmülk'ün de yardımıyla tesis etmiş olduğu Nizâmiye Medreseleri gibi İslâm medeniyetine yapmış olduğu katkıları, onu gelmiş geçmiş en başarılı Türk hükümdarlarından biri yapmıştır.

Alp Arslan'ın ölümüyle Selçuklu Devleti'nin başına Melikşah geçmiştir. Onun tahta geçmesi hususunda Nizâmülmülk'ün büyük bir çabası vardır. Kendisine isyan eden amcası Kavurt'un 465/1073 yılında isyanının bastırılarak öldürülmesi ile hakimiyeti pekiştirir.⁹⁵ Melikşah dönemi Selçukluların en parlak dönemidir. Bu dönemde Yemen ve Hicaz ele geçirilmiş; Karahanlı Devleti Selçuklu tâbiyetine girmiştir.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, X, 48-49; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası* (İstanbul: Kronik Yay., 2017), 59-64.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, X, 52; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, 91.

⁹² Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, 105-106.

⁹³ Nîşâbü'rî, 89; İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 100-102; İbnü'l-Esîr, X, 71-74; Reşîdüddin Fazlullah, 116; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 87-88.

⁹⁴ Nîşâbü'rî, 90; İbnü'l-Esîr, X, 78.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 82; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 102.

Melikşah, saltanatı süresince Kafkasya'ya üç kez sefer düzenlemiş; Gaznelilerle mücadele etmiştir. Yine bu dönemde Meyyâfârikîn ve Âmid merkezli Mervânîler ilhak edilmiştir. Melikşah döneminin önemli hadiselerinden biri de Bâtınîlerin ortaya çıkmasıdır. Hasan Sabbâh önderliğindeki Bâtınîler, 483/1090 tarihi itibarıyla Alamut kalesini ele geçirmiş ve hem propaganda hem de suikastlar vasıtasıyla adlarını duyurmuşlardır.⁹⁶ Nitekim hem Nizâmülmülk'ün ölümünde hem de Melikşah'ın ölümünde şüpheli konumunda olan Bâtınîler, faaliyetleriyle özellikle İran coğrafyasında ciddi sayıda taraftar elde ettikleri gibi gerek halk gerekse yöneticiler nezdinde korku duyulan bir grup haline gelmişlerdi.

Melikşah, torununu Abbâsî Halifesinin veliahdı yapmak çabasında iken 485/1092 yılında şüpheli bir şekilde ölmüştür. Onun ölümü ile Selçuklu Devleti'nde büyük bir karmaşa çıkmış ve bu durum devletin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Melikşah'ın karısı Terken Hatun'un çabalarıyla Bağdat'ta Melikşah'ın oğlu Mahmûd adına hutbe okunarak Sultan ilan edilmiştir. Ancak bu süreçte tahtta hak iddiası bulunan ve hapsedilmiş olan Melikşah'ın diğer oğlu Berkjaruk daha önce ölen vezir Nizâmülmülk taraftarları tarafından hapisten kurtarılmıştır. Mahmûd ile Berkjaruk arasında mücadeleler gerçekleşmiştir. Karmaşanın bir diğer yönünü de Melikşah'ın kardeşi Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş oluşturmaktadır.⁹⁷ Her ne kadar Berkjaruk tarafından diğer rakipler saf dışı bırakılsa da bu sefer Muhammed Tapar isyan etmiştir.⁹⁸ Aralarında beş kez savaş gerçekleşmiş ancak tam bir netice alınamamıştır. Nihayet birtakım devlet adamlarının devreye girmesiyle ülke Berkjaruk, Muhammed Tapar ve Sencer arasında üçe bölünmüştür.⁹⁹ Bu ayrım neticesinde hukuki açıdan ülkenin esas hükümdarı kabul edilen Berkjaruk'un 498/1104'te ölümü üzerine Muhammed Tapar devletin başına geçmiş; 511/1118'e kadar olan hükmü Bâtınîler ve Haçlılar ile mücadele ile geçmiştir.¹⁰⁰ Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine,

⁹⁶ Abdülkerim Özeydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347-350.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, X, 181, 184-185, 188-189.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 238; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (458-511/1105-1118)* (Ankara: TTK Yay., 1990), 12.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, X, 300; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 215-216.

¹⁰⁰ Nişâbü'rî, 105; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 78; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamut* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2015), 59.

daha önce veliaht tayin edilmiş oğlu Mahmûd, Büyük Selçuklular Devleti tahtına oturmuştur. Aynı yıl, Selçuklu ülkesinin doğu bölgelerinde hakimiyet sürdüren amcası Sultan Sencer de tahtta hak iddiasıyla harekete geçmiştir. İki tarafın ordusu 513/1119 yılında Rey yakınlarındaki Sâve’de karşılaşmış ve yapılan savaşta Sultan Sencer galip gelmiştir.¹⁰¹ Bununla birlikte iki taraf arasında barış yapılmış ve Sultan Sencer, Büyük Selçuklu Devletini yeniden düzenlemiştir. Buna göre Irak-ı Arap ile birlikte Irak-ı Acem’in bir kısmı ve Suriye, Sultan Sencer’in yeğeni Mahmûd’un yönetimine bırakılmıştır.¹⁰² Karahıtaylarla yapılan Katvan Savaşı’ndan itibaren toparlanamayan devlet Oğuzların, üzerlerine yürüyen Sencer’i mağlup etmesi üzerine yıkılış sürecine girmiş ve 552/1157 yılında Sultan Sencer’in vefatıyla Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.¹⁰³

Selçukluların tarih sahnesinden çekilmeleri, onlar döneminde olgunlaşan kültür ve medeniyetin izlerinin silinmesi anlamına gelmemektedir. Büyük Selçuklular döneminde oluşan kültür ve kültürün somut bir göstergesi olarak kurumlar, âdetler, gelenekler ve merasimler ardılı devletler ve topluluklarca miras alınmış ve geliştirilmiştir.

¹⁰¹ İbnü’l-Esîr, X, 435; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 259; Abdülkerim Özaydın, “Sencer”, *DİA*, XXXVI, 507-511.

¹⁰² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 260.

¹⁰³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 284.

I. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI, MERASİM İLE ÂDETLERE ETKİ EDEN UNSURLAR VE BUNLARIN KÖKENLERİ

1. Oğuzların Büyük Selçuklu Devleti'nin Kurulmasından Önceki Sosyal ve Kültürel Vaziyeti

Selçukluların, Oğuzların Kınık boyuna mensup oldukları çeşitli kaynaklar tarafından dile getirilmiştir.¹⁰⁴ Bu sebeple Selçukluların, daha sonra devlet kurmuş oldukları coğrafyadaki sosyokültürel yapıya etkilerinin ve dolayısıyla âdet ve merasimlerdeki değişim ve çeşitlenmelerin anlaşılabilmesi için öncesinde ait oldukları kültür çevresinin ve yaşayışlarının tespit edilmesinde fayda vardır.

1.1. Bozkır Kültürü

Sosyal ve kültürel yaşantı ile örf ve âdetlerin şekillenmesinde özellikle eski çağlarda insanın doğa koşulları karşısındaki etkisizliği ve yetersizliği hususu göz önüne alındığında, iklim ve coğrafyanın etkisi kaçınılmazdır. Bununla birlikte coğrafya, kültürün oluşumunda tek etken olmayıp; kültürel unsurların gerek bireyler gerekse toplum tarafından kabulü ve aktarımı gerekmektedir. Kültürün coğrafi çevre ile birlikte diğer unsurları, insan ve topluluktur. Türklerin, yaşamış oldukları coğrafyanın etkisiyle şekillenen kültürleri, Kafesoğlu tarafından Bozkır Kültürü olarak

¹⁰⁴ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, çev. Arif Acaloğlu, *Şecere-i Terâkime Türkmenlerin Soyağacı* (İstanbul: Selenge Yay., 2020), 59; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2017), 29; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 19; Özgüdenli, *Selçuklular*, 31-32.

tanımlanmıştır.¹⁰⁵ Bununla birlikte bozkır kültürünün salt Türklere özgü olduğu düşünülmemelidir. Bu kültürün oluşumunda en önemli etken yaşanan çetin coğrafi şartların getirdiği kısıtlılıklardır. Bozkır coğrafyasının genişliği ve yüzey olarak görece düz olması, bu coğrafyada yaşayan toplulukların birbirleri ile etkileşimini artırmış ve neticesinde benzer bir kültür çevresi oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle coğrafya ve iklimin etkisiyle temel ekonomik faaliyet hayvancılık olmakta ve bu ekonomik faaliyet çerçevesinde, göçebelik ve yarı göçebelik yaygın olarak yer bulmaktaydı. Bu kültür çevresinde, toplumsal organizasyon boylar ve boy birlikleri olarak şekillenmekte ve bu organizasyonun düzeni ise toplumca kabul görmüş yazısız kurallar bütünü olan töre çerçevesinde sağlanmaktaydı. Türk ve Moğol topluluklar başta olmak üzere Orta Asya bozkırlarında yaşayan insan grupları da bu kültürçevresine dahildi.

Şüphesiz Oğuzlar da Orta Asya coğrafyasındaki diğer pek çok Türk boyu gibi, bozkır kültür çevresi dahilindeydiler. Bozkır kültürü, Oğuzlardaki sosyal yapıyı şekillendirdiği gibi bu sosyal yapıyı düzenleyen yönetim ve hukuk ilkelerini de derinden etkilemiştir.

1.2. Oğuzlarda Sosyal Yapı

Oğuzlar, milâdî X-XII. yüzyıllar arasında, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak hayatlarını sürdürmekteydiler. Ekonomik faaliyetleri hayvancılık olanlar genellikle göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzını benimserken, şehirlerde yerleşik hayat yaşayan Oğuzlar da bulunmaktaydı. Yerleşik Oğuzlar, ziraat, zanaat ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerle meşguldüler.¹⁰⁶ Oğuzların sosyal yapısı hakkında bir diğer ayrım statüye ilişkindi. Mes'ûdî¹⁰⁷, eserinde Oğuzlardan bahsederken onların, aşağı, orta ve yukarı olarak üç tabakaya ayrıldıklarını ifade etmektedir. Bu ayrımın neye göre yapıldığı metinden tam olarak anlaşılmasa da diğer Türk devletlerindeki örneklere kıyasla aristokrasi, tebaa (kara budun) ve köleler olarak bir sınıflandırma yapılmış olması

¹⁰⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 205-206.

¹⁰⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 145.

¹⁰⁷ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* (İstanbul: Selenge Yay., 2017), 80.

mümkündür. Zira aristokrasinin ve tebaanın varlığıyla birlikte Oğuzlarda kölelik müessesesinin mevcut olduğu İbn Fadlan dahil olmak üzere kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu köleler çoğunlukla yapılan akınlardan elde edilmekteydi.¹⁰⁸

Oğuzların sosyal ayrımına ilişkin bir diğer husus da boy yapılanmalarıdır. Döneme ilişkin kaynaklara göre, Oğuzlar; Bozok ve Üçok olarak iki kola ayrılmaktaydılar.¹⁰⁹ Bu ikili ayrım, Eski Türk devlet yapılanmalarındaki ikili teşkilatlanma durumunu andırmaktadır. Oğuz geleneğine vâkıf kaynaklar, bu sağ kol ve sol kol ayrımını çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir. Oğuzların sağ kol beylerinin Kayı ve Bayat boylarından; sol kol beylerinin ise Bayındır, Peçenek ve Çavuldur boylarından seçildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Üçok ve Bozok şeklindeki bu ikili yapılanmanın Oğuzlarca Sultan Sencer döneminde dahi önemini koruduğu yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Oğuzlarda ve diğer Eski Türk topluluklarındaki bu boyların temelini aileler oluşturmaktaydı. Oğuzlar, aynı çağdaki diğer pek çok Türk boyu gibi ataerkil bir aile yapısına sahiptiler. Bununla birlikte en azından yönetici sınıfta kadınların bir yerinin olduğu, Eski Türklerde hükümdarların eşleri olan “hatunların” devlet yönetimindeki etkinliğine ilişkin bilgiler ışığında düşünülebilir. Oğuzların aile kurumu ve toplum ahlakına önem verdikleri, bu açıdan zinanın ve eşcinselliğin Oğuzlarda büyük bir suç sayılıp cezalandırıldığı İbn Fadlan’ın aktarımlarından anlaşılmaktadır.¹¹¹

1.3. Bozkır Ekonomisi, Üretim ve Tüketim Faaliyetleri

Oğuzların ve diğer Türk topluluklarının, coğrafya ve iklim şartları gereği, ekonomik sistemlerinin temelini çobanlık ve hayvancılık teşkil etmekteydi. Selçukluların ve onlara bağlı Oğuz gruplarının da henüz bir devlet teşekkülü halini almadan önce, hayvancılık temelli göçebe yaşam tarzını sürdürdükleri kaynaklarda zikredilmektedir. Özellikle koyun ve at yetiştiriciliği gerek Oğuzlar gerekse diğer Türk toplulukları için

¹⁰⁸ İbn Fadlan, 14; Agacanov, *Oğuzlar*, 166.

¹⁰⁹ Agacanov, *Oğuzlar*, 154.; Sümer, *Oğuzlar*, 216-218.

¹¹⁰ Yazıcızâde Ali, 30; Özgüdenli, *Selçuklular*, 281.

¹¹¹ İbn Fadlan, 11,13; Agacanov, *Oğuzlar*, 153; Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile* (Ankara: TTK Yay., 2019), 21.

önem arz etmekteydi.¹¹² Eski Türklerce yetiştirilen atların şöhreti İslâm dünyasına yayılmış, özellikle Türkler tarafından yetiştirilen Huttel cinsi atların efsanevi kökenlerinin olduğu rivayet edilmiştir.¹¹³ Keçi ise, bazı istisnai bölgeler dışında yetiştirilmemekte ve Oğuzlar tarafından koyunun daha az değerli bir ikamesi gibi görülmekteydi.¹¹⁴ Ayrıca bir bozkır hayvanı olmaması sebebiyle sığır yetiştiriciliği erken dönemlerde yapılmamıştır. Ancak Oğuzların, muhtemelen daha sulak ve tarıma elverişli bölgelere gitmeleri sebebiyle ilerleyen dönemlerde sığır yetiştiriciliği yapmış oldukları tespit edilmektedir. Bu bağlamda Oğuzların, *Hudûdu'l-Âlem* gibi erken dönem coğrafi eserlerde koyun ve attan başka, sığır yetiştirdikleri hususunun dile getirilmesi önemlidir.¹¹⁵ Büyük Selçuklu Devleti döneminde Horasan, Irak ve Suriye coğrafyasına yayılan Oğuz ve Türkmen topluluklarında göçebe ve yarı göçebe şekilde yapılan hayvancılık faaliyetlerinin devam ettiği ileride görüleceği üzere çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. Oğuzların temel ekonomik faaliyetleri hayvancılık olmakla birlikte buna ek olarak ziraatla uğraştıkları da anlaşılmaktadır. Ancak Oğuzların zirai faaliyetleri sınırlı olup, genelde bir yan faaliyet olarak, kondukları yerlerde hayvancılığın yanında yapılmaktaydı.¹¹⁶

Eski Türklerde avcılık salt ekonomik faydadan ziyade gerek bir hobi gerekse zor bozkır şartlarında her an meydana gelebilecek bir çarpışma durumuna bir hazırlık

¹¹² Câhiz, *Risâle fî Fezâilî'l-Etrâk*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, “Türklerin Faziletleri”, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıl)*, haz. Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2018), 30; İbn Havkal, 389; İstahrî, 240, 241; Bundârî, 2; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 304; Agacanov, *Oğuzlar*, 134-136.

¹¹³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı El-Mesâlik ve'l-Memâlik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yay., 2019), 171-172; Emel Esin, “The Horse In Turkic Art”, *Central Asiatic Journal*, S. 10 (1965): 167-227, 211.

¹¹⁴ Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2015), 134.

¹¹⁵ *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yay., 2018), 55; Sümer, *Oğuzlar*, 72.; Özgüdenli, *Selçuklular*, 39; Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 111.

¹¹⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev (İstanbul: Ötüken Yay., 2006), 51; Agacanov, *Oğuzlar*, 139-140.

olarak sıklıkla yapılmakta olan bir faaliyetti. Câhiz¹¹⁷, Türklerin gerek savaşta gerekse av yaparken beygiri tercih ettiklerini dile getirmektedir. Yine Türklerin, zorluğuna rağmen av yapmak hususunda büyük bir azim ve tahammül gösterdiklerini kaynaklar ifade etmektedir. Bozkır halklarında yaygın olarak yapılan avcılığın, Oğuzlarca da gerçekleştirildiği bilinmektedir. Hayvancılık, ziraat ve av faaliyetlerinin yanında, Oğuzlar içerisinde zanaat, el sanatları ve ticari faaliyetlerle uğraşanların da mevcut bulunduğu belirtilmektedir.¹¹⁸

Temel ekonomik faaliyetin hayvancılık ve çobanlık olması, kaçınılmaz olarak Oğuzların ve diğer Türklerin beslenme alışkanlıklarını da etkilemiştir. Bu açıdan bakıldığında, et, süt ve bunlardan imal edilen ürünlerin, bozkır kültür çevresindeki Oğuzlar ve diğer Türk toplulukları için temel gıda maddesi olduğu görülmektedir.¹¹⁹ Oğuz destanlarına istinaden Oğuzların, koyun etinden başka deve eti ve at eti de yedikleri anlaşılmaktadır. Et ve süt ürünlerinin yanında karaca darı, ekmek, üzüm ve ceviz gibi yiyecekler de Oğuzlar tarafından tüketilmekteydi. Bununla birlikte Selçuklu döneminde de örnekleri görüldüğü üzere, Oğuzların milli yemekleri diğer bazı Türk boylarında da görülen tutmaç idi.¹²⁰

Bozkır kültürünün hayvancılığa ilişkin temelleri, giyim kuşam kültürünü de derinden etkilemiştir. Göktürk Devleti'ne dair milâdî 629 yılındaki bir karşılama töreninde, halkın ve askerlerin yünden imal edilen kıyafetler ve kürkler giydikleri hususu buna bir örnektir. Oğuzların giyim kuşamları da kaçınılmaz olarak ekonomik faaliyetlerinin etkisinde kalmış; deri, yün ve keçeden üretilen, at üzerinde kullanımı daha kolay olan,

¹¹⁷ Câhiz, *Risâle fî Fezâili 'l-Etrâk*, 25.

¹¹⁸ Câhiz, *Risâle fî Fezâili 'l-Etrâk*, 25; İbn Hassûl, *Kitâbü Tafzili 'l-Etrâk 'Alâ Sâ'iri 'l-Ecnâd*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, “Türklerin Diğer Askerlere Üstünlüğü”, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıl)*, haz. Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2018), 78; Hasan Ata Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay., 2019), 153; Özgüdenli, *Selçuklular*, 39; Agacanov, *Selçuklular*, 51; Agacanov, *Oğuzlar*, 139-140.

¹¹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 305.

¹²⁰ İbn Fadlan, 14, 16; Sümer, *Oğuzlar*, 72-73, 76.

bozkır iklimine uygun kıyafetler bu dönemde yaygın olarak kullanılmıştır.¹²¹ Büyük Selçuklular döneminde de bu giyim kuşam geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Giyim kuşam ve beslenme alışkanlıklarıyla birlikte, Oğuzların barınma alışkanlıkları da temel faaliyet olan hayvancılık ve göçebe-yarı göçebe yaşam tarzının etkisinde kalmış; bu açıdan hayvan yününden imal edilen keçe çadırlar, temel yapı tipini oluşturmuştur.

1.4. Oğuzların İnanışları

Her ne kadar İbn Fadlan, seyahatnamesinde Oğuzların herhangi bir dine mensup olmadıklarını iddia etse de Oğuzların IV/X. yüzyıl başlarında eski geleneksel inanışlarını devam ettirdikleri düşünülmektedir. Bu bağlamda Oğuzlarda yine gerek tek tanrı gerekse ahiret inanışının olduğu yine İbn Fadlan'ın kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Oğuzların hakîmlerinin olduğu ve bu manevi şahsiyetlere büyük saygı gösterdikleri, bu kişilerin Oğuzlar üzerinde önemli bir nüfuzları olduğu bilinmektedir. Bu manevi şahsiyetlere saygı besleme geleneğinin Selçuklular döneminde de devam ettiği, sultanlar başta olmak üzere Selçukluların manevi şahsiyetlere ciddi teveccüh gösterdikleri döneme ilişkin çeşitli kayıtlarla da sabittir.¹²²

Oğuzların bu geleneksel inanışlarıyla birlikte IV/X. yüzyıldan itibaren özellikle Müslümanlar ile etkileşimleri neticesinde İslâmiyet'le tanıştıkları ve bir kısım Oğuzların İslâmlaştıkları görülmektedir. Bu İslâmlaşma sürecinde tacirlerle birlikte sûfîlerin de önemli bir payı vardı. Bununla birlikte İslâmiyet'in Oğuzlarda hâkim hale gelmesi ancak V/XI. yüzyılda olacaktı.¹²³

1.5. Oğuzlarda Yönetim Gelenekleri

Oğuzların kurmuş oldukları siyasi yapının yöneticisi, *yabgu* unvanını kullanmaktaydı. Bu nedenle bu siyasi yapıya literatürde Oğuz Yabgu Devleti denilmektedir. Yabgu

¹²¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Yay., 2003), 461; Sümer, *Oğuzlar*, 77; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 306.

¹²² İbn Fadlan, 10, 15-16; *Hudûdü'l Âlem*, 55; Sümer, *Oğuzlar*, 73-74.

¹²³ Sümer, *Oğuzlar*, 79-80; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı (TATAV) Yay., 2002), 46.

unvanı esasen kağandan daha aşağı mertebede bir unvana işaret etmekte olup, “melik” ya da “kral” anlamına gelmekteydi.¹²⁴ Bu siyasi yapılanmanın, bozkır kültüründeki Türk topluluklarında yaygın olarak görülen kut merkezli meşruiyet, ikili yönetim, töre, ülüş gibi çeşitli yönetim ilkelerine sahip olduğu görülmektedir.

1.5.1. Düzenleyici Kurallar Bütünü Olarak Töre

Oğuzların, sosyal ve siyasi hayatlarının nasıl düzenlendiği hususunda *töre* ya da *törü* kavramının büyük önemi vardır. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te *törü* olarak geçen töre kavramı görenek, âdet olarak tanımlanmış ve bu tanım; “*İl kalır töre kalmaz*” yani vilayet bırakılır, görenek bırakılmaz şeklindeki deyişle örnekendirilmiştir.¹²⁵ Orhun Kitabeleri'nde, töreye pek çok atıf vardır. Bilge Kağan Anıtı'nın Doğu cephesinde, “*Türk, Oğuz Beyleri, milleti işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?*” şeklinde geçmekte ve töre tabiri il ile birlikte kullanılmaktadır.¹²⁶ Yine Kültigin Anıtı'nın Doğu cephesinde de “*Üstte mavi gök altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş.*” şeklinde bir ifade yer almaktadır ki burada da kitabenin çoğunda olduğu gibi töre ve il kavramları birlikte zikredilmiştir.¹²⁷ Yine İslâmiyet'in Türkler arasında yaygınlaştığı Karahanlılar dönemi eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*'de de töreye atıflar yapılmıştır. Eserin 2015. beyti “*İki şeyden ibarettir ilin bağı,kilidi / Birisi sakınmaktır, biri töre, ilin kökü*” şeklinde, 286. beyti, “*Kılıç vurur, biçer düşmanın boynunu / Töredir düzelten ilini, halkını*” şeklinde olup törenin, devlet idaresindeki önemine atıf yapılmıştır.¹²⁸ Bugüne değin çeşitli biçimlerde tanımlaması

¹²⁴ Sümer, “Oğuzlar”, *DİA*, XXXIII, 325.

¹²⁵ Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* (Ankara: TTK Yay., 2018), III, 221.

¹²⁶ *Orhun Abideleri*, ed. Muharrem Ergin, (Hisar Türk ve İslâm Klasikleri, 2003), 26.

¹²⁷ *Orhun Abideleri*, 14.

¹²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2017), 43, 165.

yapılan töre-törü kavramı eski Türklerde hukuk sisteminin tamamını kapsayan kurallar bütünü olmakla birlikte adalet manasını da içermektedir.¹²⁹

Sadri Maksudi Aarsal'a göre töre üç kaynaktan doğmaktadır ki bunlar; halk, kurultay ve hanın kendisidir.¹³⁰ Hanın ve devlet meclisinin oluşturduğu töreler daha çok devlet düzenine ilişkin iken halkın oluşturdukları daha ziyade gelenekler ve özel hukuka ilişkindir. Törenin geleneksel olma hususu, hanların töreyi değiştirmek noktasında genelde çekimser kalmalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte törenin, özellikle halk kaynağından doğarak zamanla kabul gören kurallar haline gelen ve sosyal hayata ilişkin olan kısımları, çevre ve imkânın gerekli kıldığı yeniliklere açıktı.¹³¹ Törenin bu değiştirilebilir yönü ona esneklik kazandırmakta ve önemli sosyal değişimlere dahi uyum sağlayabilmesine imkân vermektedir. Bu açıdan bakacak olursak, Oğuzların İslâmlaşması ve V/XI. yüzyıl başlarında, Horasan bölgesine gelmeleri neticesinde meydana gelen sosyal ve kültürel değişim ve etkileşimlere rağmen törenin bir kurallar bütünü olarak varlığını koruyabilmesi, bu esneklikle ilişkilendirilebilir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren giderek göçebe kökenli siyasi unsurlardan uzaklaşması, İran bürokrasisinin nüfuzu ve artan merkezileşmeye rağmen Sultan Sencer devrinde dahi töreyi uygulaması da aynı şekilde bu esnekliğin getirdiği bir neticedir. Bununla birlikte bu husus değerlendirilirken, törenin bu yeni durumdaki sınırları yadsınamayacaktır.¹³² Bu süreçte töre, şüphesiz, İslâm Hukukunun sosyal açıdan çizdiği çerçeve ile kısmen sınırlanmış; haliyle Selçuklu Devleti içindeki töre, sonraki bölümlerde örnekleri görüleceği üzere eski Türk töresinden belli açılarda farklılaşmıştır.

¹²⁹ Ziya Gökalp, *Türk Töresi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yay., 1976), 13-14; Sadri Maksudi Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul: İÜHF Yay., 1947), 287; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 237-238; Abdülkadir İnan, "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, IV, (1956): 191.

¹³⁰ Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 288.

¹³¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 238.

¹³² Agacanov, *Oğuzlar*, 167.

1.5.2. Kut Anlayışı

İslâm öncesinde ve sonrasında bozkır kültür çevresinin hukuk ve yönetim sistemi incelenirken göz önünde bulundurmanız gereken en önemli kavramlardan biri *kut* kavramıdır. Zira kut, bozkır halkları üzerinde hükmeden en üst mercii olan hakanın, hukuki meşruiyetini sağlayan en önemli araçtır. Nitekim Kafesoğlu, devletin hukuki olarak emretme hak ve yetkisinin icrası bakımından itaat edenler tarafından meşruiyetinin kabul edilmesi gerekliliğine işaret etmiş ve bu meşruiyetin karizmatik otorite telakkisine sahip Eski Türk hükümdarlığınca Tanrı tarafından verilen kut ile sağlandığını belirtmiştir.¹³³

Bozkır kültüründe kut kavramı sınırsız bir hakimiyete imkân sağlamamakta; kutun verdiği meşruiyet halkın doyurulması, giydirilmesi, nüfusunun arttırılması gibi çeşitli şartlara bağlanmaktaydı. Bu bağlamda, hükümdarların halkı doyurmak vazifesinin bir tecellisi olarak büyük ziyafetler vermesi ve akabinde sofranın katılanlara yağmalatılması da kutun devamlılığı ve hükümdarlığın meşruiyeti için bir gereklilik arz etmekteydi.¹³⁴

Bozkır Kültüründe hükümdarın meşruiyetine dayanak gösterilen kut kavramı İslâmiyet'in kabulüyle birlikte ortadan kalkmamıştır. Hatta İslâmiyet ile Türkler kut ve kut anlayışını, İslâm dinindeki yerine iyice oturtmuş ve bu kavrama açıklık kazandırmışlardır.¹³⁵ Nitekim Türklerin İslâmiyet'e girişlerinin ilk evresinde yazılmış en önemli eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*¹³⁶, ismini *kut* kelimesinden aldığı gibi, eserde, kuta ilişkin önemli tespitlerde bulunulmuştur. Örneğin eserin 670. beyti, “İnanılmaz bu kuta, vefasız, dönektir / Yürürken hemen uçar, ayağı kaygandır”; 681. beyti, “Kut nerede olursa boyun eğ, yanaş / Eğer baş kaldırırsan kaygıyla güreş”; 694. beyti, “Güvenme bu kuta gelir ve gider / İnanma devlete verir ve alır”; 710. beyti

¹³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 239.

¹³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 247.

¹³⁵ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982), 176.

¹³⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 70-73.

“Dönek kutun kösteği bunlardır / Böyle bağlanırsa kut, kaçamaz kalır” şeklinde olup kuta dair tespitlerde bulunulmuştur.

Bu örneklerden de görüleceği üzere eserde kut; değişken, geçici ve bununla birlikte bahsedildiği zaman itaat edilmesi gereken bir kavram olarak vasıflandırılmıştır. Kut kavramı, Tanrı’nın vergisi olması bakımından kutsal olmakla birlikte geçici olması sebebiyle, verildiği kişiyi mukaddes hale getirmemektedir. Netice itibarıyla kut, geçici olması ve başka kişilere de geçebilmesi hasebiyle kişinin ilahi bir vasıf kazanmasına mâni olmakla birlikte Bozkır Kültüründe hükümdarın meşruiyetini sağlayan en önemli dayanaktır.¹³⁷

Kutun muhafazası ise ancak halkın doyurulması, giydirilmesi, barındırılması ve ihtiyaçlarının giderilmesi ile mümkündü. Yukarıda bahsedildiği üzere Oğuzlarda hükümdar, bu gerekliliği sağlamak açısından yağmalı toylar düzenlemekte ve bu şekilde kutun halen kendisi için devam ettiğini göstermekteydi.

1.6. Dış Etkiler ve Değişim

Oğuzların, bulundukları coğrafya itibarıyla, bozkır kültür çevresi dışındaki diğer kültür çevreleriyle de etkileşim içerisinde oldukları görülmektedir. Orta Asya coğrafyasında İslâm medeniyetinin hâkim konuma gelmesinden önce de ileri bir medeniyet mevcuttu. Özellikle Uzak Doğu, Hindistan, Batı Asya gibi önemli merkezlere giden ticaret yolları üzerinde bulunan bu coğrafyada bozkır kültürü dışındaki diğer çeşitli din ve kültürlerin etkileşimi söz konusuydu. Örneğin henüz Göktürk Devleti döneminde, Orta Asya coğrafyasında Sâsânî kültür ve medeniyetinin etkisi görülmeye başlamış olup Göktürk Devleti’ne tâbi Türk halklarından bir kısmının bu etkiyle birlikte Zerdüş inancını kabul etmiş olmaları muhtemeldir.¹³⁸

¹³⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 178.

¹³⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019), 70; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (Ankara: TTK Yay., 2020), 145, 194; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 460.

İran nüfuzunun etkisinin artmasında, Göktürkler döneminde uygulanan ticareti teşvik ve farklı inançlara karşı müsamaha kültürünün de etkisi vardı. İslâm medeniyetinin, Orta Asya'da hâkim medeniyet olmasından önce, İran medeniyeti ile birlikte, Uzakdoğu ve Hint medeniyetinin de bu coğrafyanın kültürüne etkisi söz konusuydu.¹³⁹ Bununla birlikte özellikle Soğd ve Harezmi tüccarların, Orta Asya ticaretindeki etkinliğinin Sasani döneminden itibaren artması, kaçınılmaz olarak İran medeniyetinin de bozkır kültür çevresi içerisindeki Türk topluluklarına nüfuzunu arttırmıştır.¹⁴⁰ Oğuzlar da bu durumdan azade değildi. Batı Göktürk Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada bir devlet kuran Oğuzların, İran medeniyetinin kültür sahaları olan Hârizm ve Horasan bölgesine yakınlıkları, onların, İran kültür çevresinden daha doğu bölgelerde yaşayan diğer akraba topluluklara nazaran daha fazla etkilenmelerine sebebiyet vermiştir.¹⁴¹

Oğuzların, diğer kültür çevreleri ile etkileşimleri, İran medeniyeti ile sınırlı değildi. Hazar Gölü çevresinde kurulan ve yönetici sınıfın Museviliği benimsediği Hazar Devleti'nin, Oğuz Yabgu Devleti üzerindeki nüfuzu, kültürel anlamda da etkili olmaktadır. Bu açıdan Selçuklular ailesindeki İsrâîl, Mikâîl, Dâvud, Yunus ve Mûsa gibi Musevilerde yaygın olarak kullanılan isimler, Musevi Hazar kültürünün milâdî X. yüzyılda Oğuz aristokrasisi arasında yayılmaya başladığına işaret edebilir.¹⁴²

Selçukluların bir devlet olarak ortaya çıkışından önce, çeşitli bozkır kavimlerinin İslâmlaşması söz konusuydu. Oğuzların komşuları olan Müslümanların dininden bihaber olmadıkları anlaşılmaktadır. Mesela Oğuzlardan bazılarının Müslüman tacirlere yaranabilmek amacıyla kelime-i tevhi di zikrettikleri, dönem kaynaklarında belirtilmektedir. Yine farklı bir kayıta Oğuz yöneticilerinden Küçük Yınal adlı birinin Müslüman olduğu ancak sonrasında çevresindekilerin baskısı ile vazgeçtiğinden bahsedilmektedir. Mes'ûdî¹⁴³, Oğuz Devleti'ndeki Yengikent'te Müslümanların

¹³⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 70.

¹⁴⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 75-76.; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 192.

¹⁴¹ Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi*, 153; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 294.

¹⁴² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 253.

¹⁴³ Mes'ûdî, 80.

yaşadıklarından ve şehrin çoğunluğunun Türk olduğundan bahsetmiştir. Bu Müslümanlar, Oğuzların içinden ihtida edenler olabileceği gibi içlerinde diğer İslâm diyarlarından gelen tacirler olması muhtemeldir. O halde özellikle ticari ilişkiler vesilesiyle İslâm dininin Oğuzların yaşadıkları coğrafyaya nüfuz etmeye başladığı anlaşılabılır. Agacanov bu dini değişimde, sosyal yapının değişmesinin etkili olduğunu belirtmektedir. Bu sosyal değişimden, milâdî X. yüzyılda bazı Oğuz gruplarının, Seyhun bölgesinde kurulan şehirlerde Mâverâünnehir'in yerli Müslüman halkıyla birlikte yaşamaya başlamaları ve bunun neticesinde aralarındaki kültürel etkileşimin kastedildiği düşünülebilir.¹⁴⁴

Oğuzların, Sâsânî kültür ve medeniyeti ile etkileşimleri, İslâm fetihlerinin akabinde yerini Horasan bölgesinde hâkim hale gelen İslâm medeniyetine bırakmıştır. Bununla birlikte Oğuzlar başta olmak üzere Türk kavimlerinin İslâmlaşma süreci, İslâm kimliği altında, İran medeniyetinin tesirine de sebebiyet vermiştir.¹⁴⁵ Zira Türkler, İslâmiyet'in birçok unsurunu doğrudan doğruya Araplardan değil, İranlılardan almışlardı. Bununla birlikte özellikle Abbâsî Hilafeti döneminde görüldüğü üzere İranmedeniyetinin İslâm medeniyeti üzerinde kuvvetli tesirleri bulunmaktaydı.¹⁴⁶ Oğuzlarbünyesinden gelen Selçukluların, bir siyasi güç olarak ortaya çıktıkları süreçteki çeşitli örnekler, İslâm Medeniyeti bünyesinde varlığını devam ettiren Sâsânî kültürü ile etkileşimin sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Gazneli Hükümdarı Mahmûd, bu görüşme akabinde Arslan Yabgu'nun hapse atılması olayında, onun divanı ve divan protokollerini bilmemesi sebebiyle uygun davranmaması hususunu mazeret göstermiştir.¹⁴⁷ Aynı şekilde, Tuğrul Bey'in 429/1038 yılında Nişâbur'a

¹⁴⁴ İbn Fadlan, 10, 14; Mes'ûdî, 80; Agacanov, *Selçuklular*, 46; Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, XXXIII, 326.

¹⁴⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul: Alfa Yay., 2020), 68.

¹⁴⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 68, 69; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 45.

¹⁴⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri* (Ankara: TTK Yay., 2011), 83; Nurullah Soylar, "Şebânkâreî'nin Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârih Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 55-56.

girişinin akabinde, Kadı Said ile yaptığı görüşmede “*Taziklerin âdetlerini bilmediğini*” belirtmesi hususu da bu duruma bir örnektir.¹⁴⁸

Gerek Oğuzların gerekse Karlukların İslâmlaşmasında yine Sâ mânîler Devletinin önemli bir rolü bulunmaktaydı. Bu devletin etkisiyle Türkler arasında ekseriyetle Hanefî-Mâturîdî ekolü benimsenmişti. Hanefî mezhebinin Türklerce benimsenmesinde, coğrafi ve kültürel etkilerle birlikte, bu mezhepçe kişisel özgürlüklere verilen önem, akılcılık ve yerel geleneklere karşı müsamahanın da etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁹

Türklerin, milâdî. X. yüzyılın başlarından itibaren İslâmiyet’e girmeleri ve sonrasında Orta Asya coğrafyasında Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi Müslüman Türk devletlerinin kurulmaları, Türklerde eskiden beri hâkim hukuki sistemde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemden sonra, İslâm hukuku yani Şeriat gerek özel hukukta gerekse kamu hukukunda hâkim sistem olmuştur. Bununla birlikte töre, Türk devletlerinde tamamen dışlanmamış; örfi hukuk çerçevesinde, şeriat kurallarıyla birlikte devam etmiştir. Ancak bu etki, devletler arasında da farklılık göstermekteydi. Örneğin eski Türk devlet geleneği Karahanlılarda, diğer Müslüman Türk devletlerine kıyasla daha bariz şekilde görülüyordu.¹⁵⁰

Müslüman Türk devletlerince, Şeriat, töre esaslı örfi hukukla birlikte uygulanmıştır. Ögel’in de değindiği üzere, şeriat ile töre birleştirilmek istenmiş; zaten genel olarak İslâmiyet’e aykırı hükümler olmayan Türk örf ve âdetleri, şeriat ile kendiliğinden birleşmişlerdir.¹⁵¹ Törenin ve eski Türk devlet geleneğinin İslâmiyet’ten sonraki uygulamalarına ilişkin örnekler de mevcuttur. Yukarıda değinildiği üzere sağ kol-sol kol şeklindeki ikili ayırım ya da hanedan üyeleri arasında ülüş sisteminin sürdürülmesi, eski Türk Devlet Geleneğinin ve dolayısıyla törenin, etkisinin ortadan kalkmadığını bize göstermektedir. Yine Köprülü’nün değindiği üzere, Tu-kiilerde ve Uygurlardaki

¹⁴⁸ Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırancı (Ankara: TTK Yay., 2019), 520.

¹⁴⁹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 46, 55.

¹⁵⁰ M. Fuat Köprülü, “İslâm ve Türk Hukuk Tarihi”, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Ötüken Yay., 1983), 23.

¹⁵¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 310.

bazı unvanlara Karahanlılar, Selçuklular, Artuklular, İlhanlılar gibi daha sonraki sülalelerde rastlanması bu devamlılığa örnektir.¹⁵²

2. Selçukluların Gelişinden Önce Büyük Selçuklular Coğrafyasındaki Sosyal ve Kültürel Vaziyet

Büyük Selçukluların egemen oldukları coğrafya, tarih sahnesinde var oldukları milâdî IV/XI.-VI/XIII. yüzyıllarda; batıda Anadolu ve Bilâdüşşam'a, kuzeyde Kafkas diyarı ve Hârizm bölgesine, doğuda Mâverâünnehir coğrafyasına, güneyde ise Sîstan ve Gûr diyarı ile Arabistan Yarımadası'ndaki Umman'a kadar uzanmaktaydı. Bununla birlikte, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi ve kültürel merkezlerini, daha ziyade Horasan, Cibâl ve Irak coğrafyası teşkil etmiştir. Selçuklular döneminde mevcut olan sosyal yapı ve kültürün ve dolayısıyla bunun âdet ve merasimlerdeki etkilerinin anlaşılabilmesi için hâkim oldukları coğrafyanın Selçukluların gelişinden önceki vaziyetinin tetkiki gerekmektedir.

2.1. Sâsânî Kültürü ve Bu Kültürün İslâm Medeniyeti Üzerine Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı Horasan coğrafyası, yukarıda değindiğimiz üzere Müslümanların bu topraklarda hâkim olmasının akabinde İslâm tarihi için önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Horasan coğrafyası ile birlikte Cibâl, Irak ve Fars coğrafyaları İslâm egemenliği öncesinde Sâsânîler egemenliğinde bulunmaktaydı. Müslümanlar bu bölgeleri İslâm fetihleri sonrasında ele geçirdiğinde, oturmuş bir sistem olan Sâsânî sistemini örnek alarak hem yönetim usulleri bakımından hem de kültürel açıdan, yeni oluşmaya başlayan İslâmî yönetim sistem ve geleneklerine entegre ettiler.¹⁵³

Gerek Emevî gerekse Abbâsîler döneminde İslâm kültürünün şekillenmesinde Sâsânî kültürünün etkisi olmakla birlikte, İran kökenli mevâlînin nüfuzunun çok daha yoğun olduğu Abbâsîlerde bu husus daha bariz şekilde ortaya çıkmaktadır. Devlet yönetim ve geleneklerinin yanı sıra Sâsânî hükümdarları ve kurumları, işleyebilen bir devlet

¹⁵² Köprülü, "İslâm ve Türk Hukuk Tarihi", 11.

¹⁵³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 2017), 397-398; Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, S. 2 (2014): 445-487, 446.

mekanizması açısından ideal olarak görülmekteydi. Bu açıdan Abbâsîler, o dönem yazarlarınca Sâsânîlerin devamı addedilmekteydi.¹⁵⁴

İslâm medeniyetinin şekillenmesinde bu açıdan İran kültür havzasının önemli etkileri bulunmaktaydı. Devlet yönetim geleneklerinin yanı sıra bayram alayları, çeşitli kutlama merasimleri gibi pek çok gelenek, İran kültür çevresinden alınmıştı. Nevruz, Mihrigân ve Sede gibi İranî şenlikler, Abbâsî halifeleri tarafından kutlanırken Sâsânîlerde görülen düğün, bayram ve merasim gelenekleri de yine Abbâsîler tarafından uygulanır olmuştu.¹⁵⁵

Sâsânîlerin etkileri, yönetici sınıfla sınırlı kalmayıp, onların kültür ve yaşantıları Müslüman halkın sosyal yaşantısına önemli şekilde tesir etmiştir. İslâm fetihleri sonrasında dahi Sâsânî kültür ve geleneklerinin etkisi, İslâmlaşan İranî unsurlarda şeriat kuralları çerçevesinde uygulanmaya devam etmekteydi.¹⁵⁶ Bununla birlikte Sâsânî nüfuzu salt İran dilli unsurlara da münhasır değildi. Abbâsî üst tabakasının haricindeki yerli Arap unsurlarca da çeşitli Sâsânî gelenek ve görenekleri uygulanıyordu. İlerideki bölümlerde Selçuklular dönemindeki örnekleriyle de görüleceği üzere özellikle bayramlar, şenlikler ve kutlamalar hususunda önemli bir Sâsânî etkisi mevcuttu. Abbâsîler dönemindeki Müslüman ahalinin, dini bayramlarla birlikte Fars kökenli bayram ve şenlikleri kutladığı görülmektedir. Esasen Hz. Peygamber döneminde de bilindiği rivayet edilen Nevruz gibi İranî bayramlar Emevîler döneminden itibaren resmileştirilmiş ve bu bayramlar Abbâsîler ile onun ardılı olan Tâhirîler, Sâmânîler, Büveyhîler ve Gazneliler döneminde de kutlanmaya devam etmiştir. Bununla birlikte bu etki salt bu bayramlarla sınırlı değildi. Dinî bayramların kutlanılmasında da yine bazı Sâsânî geleneklerinin etkisi söz konusuydu.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 113.

¹⁵⁵ Corcî Zeydân, *Târihu't-temeddünni'l-İslâmî*, çev. Nejdî Gök, *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 2020), II, 708.

¹⁵⁶ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 123.

¹⁵⁷ Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, 456-457, 469-470.

Sâsânî ve eski İran kültürünün ve özellikle edebiyatının İslâm egemenliği döneminde canlanmasında Sâsânî ve Gazneli hükümdarlarının da önemli rolü bulunmaktaydı. Onlar döneminde kaleme alınan eserler İran kültür ve edebi dilinin unutulmasına mâni olmuştur. Arapça ile birlikte Yeni Farsçayla da kaleme alınan *Şâhnâme* gibi eserler bu dilin muhafazasına ve V/XI. yüzyıl ile birlikte altın çağını yaşamasına vesile olmuştur.¹⁵⁸

2.2. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Etnik ve Sosyal Yapı

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren Sâsânî egemenliğindeki bölgelere doğru başlayan fetih hareketleri Emevîler döneminde devam etmiş, yapılan bu fetihler İslâm devletinin topraklarını genişlettiği gibi, bu bölgelerin Araplar tarafından kolonizasyonuna da neden olmuştur. Bölgenin İslâmlaşması ve olası isyanlara karşı önlem almak amacıyla bu dönemde Arap aileler ve kabileler hem Irak hem de Horasan bölgelerine yerleştirilmiştir.¹⁵⁹ Bu kolonizasyon faaliyetinin de etkisiyle İslâmiyet, Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında hızlı bir şekilde yayılmış ve burası İslâm kültürü açısından önemli eserlerin verildiği ve fikirsel gelişmelerin yaşandığı bir bölge haline gelmiştir.

Bununla birlikte yukarıda bahsettiğimiz üzere bölgede İslâm hakimiyetinin öncesinde de İran, ileri bir kültür havzası teşkil etmekte ve bu açıdan bu kültürün nüfuzu, Fars unsurlarda devam etmekle birlikte Müslüman Araplara da tesir etmekteydi. Her ne kadar Müslümanların Doğu Roma ve İran kültürleriyle etkileşimleri Emevîler döneminde başlamış olsa da kendilerinin Arap kültürü konusundaki görece tutuculuğu, onların üzerindeki İran kültür etkisini Abbâsîlere nazaran sınırlamıştı.¹⁶⁰

Abbâsîler ise kuruluşlarına önemli katkılar sağlayan İranî unsurlarla Emevîlere nazaran daha ciddi etkileşimde bulunmuşlar, Bermekîler ve Tâhirîler örneklerinden de görüleceği üzere bu unsurların devletin en önemli kademelerine yükselmelerine

¹⁵⁸ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, 544; Mehmet Kanar, “Şâhnâme”, *DİA*, XXXVIII, 289-290.

¹⁵⁹ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yay., 2013), 471; Piyadeoğlu, *Horasan*, 103.

¹⁶⁰ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, 569.

müsaade etmişlerdi.¹⁶¹ Bu İranî unsurların nüfuzu sadece siyasi anlamda kalmamış gerek dini gerekse kültürel açıdan İslâm toplumuna etki etmişlerdir. Sâsânî kültürü; şehircilik, sanat, sosyal yaşantı, giyim kuşam tarzı gibi pek çok açıdan Müslümanlarca benimsenmiş, özellikle toplumun üst kesimlerince yaygınlaşmıştı. Bu yerli kültürler ile Arap-İslâm kültürünün etkileşimi İslâm Medeniyeti denilen sentezi ortaya çıkarmıştı.¹⁶²

Ortaya çıkan İslâm medeniyet anlayışının, etkileşimin daha yoğun olduğu büyük nüfuslu şehirlerde daha bariz bir şekilde görüldüğü tahmin edilebilir. Bununla birlikte daha kırsal alanlarda ve ulaşımın daha zor olduğu yerlerde bu sentezin daha az görüleceği de öngörülmektedir. Bu sebeple bu anlayışın Abbâsî hakimiyetindeki coğrafyanın tamamında aynı şekilde gerçekleştiğini düşünmek doğru olmaz. Nitekim IV/X. ve V/XI. asır İslâm coğrafyacıları, bu yerel farklılıklara ve özelliklere de ayrıca dikkat çekmişlerdir. Örneğin görece daha zor ulaşılabilir bir arazi olan Deylem yöresinde pek çok farklı lehçenin ve farklı ırktan insanların yaşadığı belirtilmektedir.¹⁶³

Sonraki süreçte Büyük Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altına girecek olan coğrafyaya bakıldığında, Horasan coğrafyası yerleşimlerinin çoğunlukla *Tazik* diye adlandırılan İran dilli unsurlardan teşkil olunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Bununla birlikte Horasan bölgesinde yukarıda değindiğimiz üzere Araplar da bulunmaktaydı. Bu Arap grupları İslâm'ın ilk fetih döneminden itibaren bu bölgeye yerleştirilmiş; bu gruplar arasında belli ölçüde kaynaşma sağlanmıştı. Makdisî'nin, Horasanlıların gelenek ve göreneklerinin Mâverâünnehir ahalisine kıyasla Araplara daha yakın olduğunu tespiti bu hususa işaret edebilir.¹⁶⁵ Bununla birlikte Makdisî, Horasan bölgesinin uzun süre merkezi konumundaki olan Merv şehrinin Irak bölgesinin gelenekleriyle benzeşmesi

¹⁶¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, V, 517-520; Hasan Kurt, “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, 403-404.

¹⁶² Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 137; Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, 446.

¹⁶³ *Hudûdü'l-Âlem*, 91.

¹⁶⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, 101

¹⁶⁵ Makdisî, 303.

durumunu Abbâsî halifesinin maiyetiyle birlikte bu şehre gelmesine ve onunla birlikte gelen tüccar gruplarının etkisine bağlamıştır.¹⁶⁶ Ancak onun konu hakkında bir diğer kaydı önceki kaydıyla çelişerek Horasanlılar ile Araplar arasındaki gelenek ve göreneklerin farklılığına işaret etmiştir.¹⁶⁷

Horasan ahalisi içerisinde Türklerin de bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁸ Gerçekten de Horasan'ın doğusundaki Belh, Toharistan ve Gazne dolaylarında Türk kökenli olan Halaçların (Kalaçların) Gaznelilerin bu bölgeye gelişi döneminde mevcut bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Esasen İstahrî, IV/X. yüzyılda Halaçların Sîstan bölgesinde de mevcut bulunduğundan ve Türk dili ile giyim kuşam geleneklerini sürdürdüğünden bahsetmiştir.¹⁷⁰ Bununla birlikte Horasan'ın diğer şehirlerinde gulâm ve cariyeler kökenliler ve belki tacirler haricinde kayda değer bir Türk nüfusunun bulunup bulunmadığına dair elimizde net kayıtlar bulunmamaktadır. Bu açıdan bahsi geçen Halaç gibi kabile halinde göç edenler istisna olmak üzere İran ve Arap coğrafyasına Selçuklulardan önce çeşitli vesilelerle gelen Türklerin umumiyetle asimile olup yerel nüfus içinde eridiği anlaşılmaktadır.¹⁷¹

Fars ve Cibâl bölgelerinde ise Müslümanların egemen olmasından itibaren devam eden İranî kültür ve yaşayış tarzı yine etkisini göstermekteydi. Ancak şehirlerde Arap-İslâm kültürünün daha yoğun etkisi görülmekteydi. Bu bölgelerde de Horasan coğrafyası gibi Arap iskanı gerçekleşmişti. Bununla birlikte buralarda başkaca etnik unsurlar da mevcuttu. Örneğin Fars bölgesinde III/IX. yüzyılda Kürtlerin dört ayrı bölgesi bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. IV/X. yüzyıl coğrafyacılardan İstahrî ve İbn Havkal da Fars bölgesinde göçebe halde yaşamını sürdüren Kürt toplulukları olduğunu ifade etmişlerdir. Selçukluların buraya gelişi arifesinde bu

¹⁶⁶ Makdisî, 322.

¹⁶⁷ Makdisî, 337.

¹⁶⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 343.

¹⁶⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, 67.

¹⁷⁰ İstahrî, 215.

¹⁷¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 244.

bölgede Kürtlerin varlıklarını devam ettirdiği görülmektedir. Aynı şekilde Cibâl’de de Kürt kabilelerinin varlığı söz konusuydu.¹⁷²

Irak coğrafyasında esasen eski çağlardan beri Arap nüfusu mevcuttu. Örneğin Sevâd bölgesindeki Hîre şehri merkezli Arap kökenli Lahmî Devleti milâdî III.-VII. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüştü.¹⁷³ Aynı zamanda İslâm fetihleri akabinde Kûfe ve Basra gibi yeni şehirler kurulmuş ve buralara çeşitli Arap kabileleri yerleştirilmişti.¹⁷⁴ Bununla birlikte Abbâsîler devrinin kozmopolit yapısı sebebiyle İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden de buraya göçlerin yapılmış olması muhtemeldir. Nitekim bu bölgeye çalıştırılmak için getirilen kayda değer miktarda köle de mevcuttu. En azından Basra civarında III/IX. yüzyılda isyan edebilecek kadar çok sayıda Afrika kökenli köle olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ el-Cezîre bölgesinin nüfusu ise biraz daha karmaşık vaziyetteydi. Fakat Abbâsî Hilafeti’nin kontrolü altındaki bölgelerin ekseriyetinin Araplar ve Süryânîlerden teşkil olunduğu ve ayrıca çeşitli Kürt kabilelerinin de burada mevcut olduğu bilinmektedir.

Abbâsî Hilafeti döneminde Türkler de Irak coğrafyasında görülmeye başlamıştı. Abbâsî Halifesi Me’mûn, iktidarının son yıllarında, siyasi tecrübe ve askeri yetenekleriyle öne çıkan Türkleri ordusunda görevlendirerek Mu’tasım’ın mahiyetine vermişti.¹⁷⁶ Annesi Fars kökenli olan Me’mûn’un, kardeşi Emin ile yaptığı mücadelelerde İranlı unsurların desteğini alarak hilafeti elde etmesi sonraki aşamada Hilafet içindeki Fars nüfuzunu arttırmış; bunun önünü almak isteyen Me’mûn, dengeleyici bir unsur olabileceğini düşündüğü Türk gulâmları istihdam etmeye başlamıştır. Mu’tasım döneminde ise Abbâsî Hilafeti içindeki Türklerin etkinliği oldukça arttı. Halife Mu’tasım zamanında ordu hemen hemen münhasıran Türklerden oluşmaktaydı.¹⁷⁷ Mu’tasım’dan sonra hilafete gelen oğlu Vâsik döneminde Türklerin nüfuzu askeri alandan idari alana da kaydı. Mu’tasım döneminde, Bağdat’ın yaklaşık

¹⁷² İbn Hurdâzbih, 50; İbn Havkal, 240, 241; İstahrî, 118; Mneymneh, *Büveyhîler*, 233.

¹⁷³ Mehmet Ali Kapar, “Lahmîler”, *DİA*, XXVII, 54-55.

¹⁷⁴ Belâzurî, 313, 396.

¹⁷⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Ali b. Muhammed ez-Zencî”, *DİA*, II, 413.

¹⁷⁶ Bozkurt, *Abbâsîler*, 85.

¹⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 2017), 9.

yüz kilometre yakınlarına Sâmerî kenti kuruldu. Bu kentin amacı özellikle Türk ve Fergana kökenli gulamların burada iskanının sağlanarak Bağdat'taki yerel nüfus ile kaynaşmasını ve karışıklıkların çıkmasını önlemektir. Bu vesile ile kurulan Sâmerî şehirinde Türkler için mahalleler oluşturulmuş ve bu gulâmlar Türk kökenli cariyeler ile evlendirilerek diğer gruplar ile karışmalarının önüne geçilmişti.¹⁷⁸ Her ne kadar Türklerin Orta Doğu'ya bu gelişleri Abbâsî Hilafeti'ni ve dolayısıyla Orta Doğu'yu derinden etkileyecek askeri ve siyasi neticeleri ihtiva etse de bu göçlerin bireysel olması ve bu bölgeye gelen Türklerin toplumla irtibatının az olması, Orta Doğu coğrafyasında toplumsal etkilerini sınırlamıştır.

O halde özetle Selçukluların gelişi arifesinde; Horasan, Fars, Cibâl ve Deylem gibi doğu kesimlerin İranî gruplar; Sevâd, el-Cezîre ve Şam bölgelerinde ise nüfusun ekseriyetinin Araplardan teşkil olunduğunu, bununla birlikte Türkler, Kürtler ve diğer küçük grupların da mevcut bulunduğunu, bahse konu toplulukların birbirleri ile ilişkilerinin yerleşimden yerleşime farklılık gösterdiğini ve aralarındaki etkileşimin bazı bölgelerde daha yoğun iken izole bölgelerde daha az olduğunu söylemek mümkündür.

2.3. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Dini Yapı

Selçukluların gelişi öncesindeki dönem, İslâm tarihi açısından önemli mezhepsel gerilimlerin ve mezhep kökenli anlaşmazlıkların mevcut bulunduğu ve İslâmiyet'in farklı yorumları ile eski gayri İslâmî inançların senteziyle oluşan farklı fikir akımlarının ortaya çıktığı bir dönemdir. Esasen İslâm fetihlerinin erken dönemlerinden itibaren başlayan ayrılıklar Abbâsîler döneminde de kendini göstermekteydi. Şîî Fâtımî Hilafeti'nin Mısır, Şam ve Hicaz bölgesinde egemen olmasıyla birlikte Büveyhîlerin 334/945 yılından itibaren Abbâsî Hilafeti'ni kontrol altına almaları ile siyasi açıdan Sünnî Müslümanların nüfuzu zayıflamıştı. Bununla birlikte eski Abbâsî Hilafeti topraklarında nüfusun çoğunluğunu Sünnî Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Abbâsîler döneminde Irak coğrafyasının ekseriyetini Müslüman Araplar teşkil etmekteydi. Müslümanlar; Ehl-i Sünnet, Şia ve Hâriciyye gibi çeşitli mezheplere mensuptu. Abbâsîler, egemenliklerindeki toprakların çoğunluğunun inancı olan Sünnî

¹⁷⁸ Bozkurt, *Abbâsîler*, 86.

inancına bağlı kalmışlar; diğer mezhepler ile zaman zaman mücadele etmişlerdi.¹⁷⁹ Büveyhîlerin egemenliği döneminde de Irak nüfusunun ekseriyetini Sünniler oluşturmaya devam etmiştir. Bununla birlikte yukarıda zikredildiği üzere Müslüman ahalinin bir kısmının Şîîlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Hilafetin başkenti olan Bağdat'ta, batı kıyısındaki Kerh mahallesi haricinde büyük Şîî yerleşimi olmamakla birlikte IV/X. yüzyıldan itibaren Büveyhîler döneminde, bu şehirde başka Şîî merkezleri de ortaya çıkmıştı.¹⁸⁰ Sünnî ve Şîî gruplar arası çeşitli anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu gerilimler, Selçuklular döneminde de devam edecekti. Bu mezheplerin haricinde özellikle III/IX. yüzyıl sonları ile IV/X. yüzyıl başlarında Sevâd bölgesinde Karmatîlerin etkinliği mevcuttu. Suriye ile birlikte bu coğrafyada da çeşitli isyanlara kalkışan Karmatîler, IV/X. yüzyıl sonlarında Bahreyn ve Lahsâ'daki merkezlerinden Sevâd bölgesindeki Kûfe ve Basra'ya çeşitli saldırılar düzenlemişlerdi.¹⁸¹

Bununla birlikte Irak coğrafyasında kayda değer miktarda Hristiyan ve Yahudi nüfusu da mevcuttu. Zimmî statüsündeki bu gayrimüslimler belli dönemlerde takibata uğramış olsalar da Abbâsî iktidarı döneminde önemli vazifelere getirildikleri, özellikle tabip, tercüman ve kâtip olarak istihdam edildikleri görülmektedir.¹⁸² Bu inanışların haricinde el-Cezîre bölgesindeki Harran şehrinde Sabîî inancına mensup bir grup bulunuyor olsa da Selçukluların gelişi sürecinde bu grubun yok olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸³

İslâm egemenliği öncesinde Sâsânîlerin egemen olduğu İran coğrafyasında hâkim din Zerdüşî inancı olmakla birlikte farklı din ve inanış grupları da bulunmaktaydı. Doğu ile Batı arasındaki ticareti sağlayan yollar üzerinde bulunması Sâsânî coğrafyasının diğer kültürler ve dinler ile de etkileşime geçmesine vesile olmuştu. Bu durum Selçukluların gelişi öncesi için de geçerlidir. Gerek Doğu ile Batı arasında ticaretin

¹⁷⁹ Ramazan Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2021), 167.

¹⁸⁰ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014), 32.

¹⁸¹ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-514

¹⁸² Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 172.

¹⁸³ Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 237-240.

sağlandığı İpek Yolu üzerinde olması gerekse Hint, Çin ve Rum diyarlarına yakınlığı sebebiyle Müslümanların egemen olduğu süreçte yine çeşitli dini inanışlar bu bölgede görülmeye devam etmiştir. Özellikle Horasan bölgesinin doğu-batı eksenli İpek Yolu'nun yanı sıra kuzey-güney eksenli ticari yolların üzerinde bulunması neticesinde ortaya çıkan etkileşimler bu bölgede çeşitli dinler ile bu dinlerin farklı ekollerinin görülmesine katkı sağlamıştır. Horasan'da Müslümanların egemenliği döneminde Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm ve Hinduizm gibi inanışların mevcut olduğu görülmektedir.¹⁸⁴ Bununla birlikte İslâm fetihleri akabinde eski Sâsânî topraklarının çoğunda olduğu gibi bu bölgede de İslâmiyet en büyük dini inanış haline gelmişti. Müslümanların büyük çoğunluğunun ise mezhep olarak Sünni inanışı takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte her ne kadar Sâsânî coğrafyasının İslâmlaşması üst tabaka kimseler arasında görece daha hızlı gerçekleşmişse de yerel halk, eski gelenek ve değerlerini İslâmiyet bünyesinde uzun bir süre belli derecede muhafaza edebilmişti.¹⁸⁵ Abbâsîler döneminde etkili olan Hürremiyye ve Kerrâmiyye oluşumlarından da anlaşılabacağı üzere Horasan, yukarıda zikredilen etkileşimler ve karmaşık sosyal yapısı sebebiyle, eski dini geleneklerle de beslenen İslâmiyet'in farklı yorumlarının da mevcut bulunduğu bir coğrafyaydı. Ancak İranî etki, İslâm'ın mistik yorumlarının da güç kazanmasına vesile olmaktaydı. Eski İran ve Hint geleneğinin güçlü olduğu bölgelerde tasavvufa büyük rağbet duyulmakta ve buradan neşet eden mistik cereyan daha kitabî geleneklerin takip edildiği Irak ve Şam coğrafyasına da tesir etmekteydi.¹⁸⁶

Yukarıda değindiğimiz üzere İslâmiyet'i kabullerinde Hz. Ali evladının etkisi olması sebebiyle Deylem halkının ekseriyeti Şîî inancına sahipti. Ayrıca IV/X. yüzyılda bu coğrafyada Zerdüşî inancı mensuplarının bulunduğu yerler de mevcuttu.¹⁸⁷

Cibâl bölgesinde de Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu anlaşılmaktadır. İsfahan ile Hemedan bölgelerinin ekseriyeti Sâsânîler döneminde

¹⁸⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, 102-103.

¹⁸⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 183.

¹⁸⁶ Şemsettin Günaltan, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, VII, S. 25 (1943): 95.

¹⁸⁷ İstahrî, 189; *Hudûdü'l-Âlem*, 94.

Sünnî Müslümanlardan oluşuyordu.¹⁸⁸ Kâşân ve Kum gibi yöreler ise Şîîlerin bulundukları bölgelerdi.¹⁸⁹

Fars bölgesi, Selçukluların gelişi öncesi Büveyhî egemenliğinde bir bölge olmasına rağmen Sünnî nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği bir coğrafyaydı. Büveyhîler, bu bölgedeki hakimiyetlerini koruyabilmek amacıyla Bağdat'taki kışkırtıcı politikalarının aksine Sünnî nüfusa karşı takibat ve baskı politikalarında bulunmuyorlardı. Ancak Büveyhîlerin bu hareketleri, onların hoşgörülerinden ziyade hâkim oldukları topraklardaki sosyal ve dini yapıyla alakalıdır. Nitekim Hilafet merkezi olan Irak'ta, muhtemelen yine siyasi saiklerle Şîîliğe tarafgir davranışlar sergiledikleri görülmektedir.¹⁹⁰ Fars bölgesinde IV/X. yüzyılda Mecûsilik de halen yaygın olup burada pek çok ateşgede bulunuyordu. Makdisî'nin anlatımlarına göre burada IV/X. yüzyılda Mecûsîler ibadet ve geleneklerini alenen uygulayabilmekte ve hatta bayramlarında Şîraz şehrini süsleyebilmektedirler.¹⁹¹

2.4. Abbâsîler ve Ardılı Devletlerde Yönetim Gelenekleri

Abbâsî Hilafeti, devletin kuruluşundan itibaren geniş toprakları devralmıştı. İçerisinde çok farklı kültür, etnisite ve inanışa sahip unsurların bulunduğu bu geniş coğrafyanın düzeni ve dirliğini sağlamak onlar için pek kolay olmamıştır. Dirlik ve düzenin sağlanabilmesi açısından etkili ve işler bir yönetim mekanizmasının tesisi gerekmektedir. Bu sebeple Abbâsîler, hâkim oldukları topraklarda, eskiden beri devam eden yönetim sistemlerini örnek alarak geliştirmişler ve bu şekilde hakimiyetlerini muhafazaya çalışmışlardır. Ancak bu yöndeki çabalar tek başına yeterli olmamış; Selçuklular öncesi süreçte siyasi, sosyal ve dini sebepli pek çok isyan ve toprak kaybı ile karşı karşıya kalmışlardır. Abbâsîlerin siyasi otoriteleri IV/X. yüzyıl sonrasında büyük oranda zayıflasa da teşkil olunan yönetim sistem ve organizasyonu diğer İslâm devletleri için örnek olmuştur.

¹⁸⁸ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: Endülüs Yay., 2018), 65.

¹⁸⁹ İbn Havkal, 323; *Hudûdü'l-Âlem*, 91.

¹⁹⁰ Mneymneh, *Büveyhîler*, 236-239.

¹⁹¹ İstahrî, 108; *Hudûdü'l-Âlem*, 83; Makdisî, 438, 446.

Abbâsî halifeleri, yukarıda değindiğimiz üzere pek çok açıdan Sâsânî hükümdarlarını kendilerine örnek almışlardı. Her ne kadar bu öykünme durumu Emevî Hilafeti'nden itibaren başlamış olsa da yine yukarıda değinildiği üzere Abbâsî dönemindeki mevâlî nüfuzu, bu etkilerin daha bariz bir şekilde görünmesine vesile oldu.¹⁹² Abbâsîlerin, Sâsânî geleneğinin ve Fars kökenli bürokratların da etkisiyle hem ruhanî hem de dünyevî lider olarak konumlanması saray protokollerinin ve adabının da buna göre şekillenmesini gerektirdi. Bu açıdan hem dünyevî hem de uhrevî lider konumundaki Sâsânî hükümdarları döneminde uygulanan saray âdetlerinin Müslümanlarca benimsendiği görülmektedir. Yine Emevîler döneminde başladığı rivayet edilen Sâsânî tipi saray protokolünün Abbâsîlerde de sürdürüldüğü anlaşılıyor.¹⁹³ Bununla birlikte Doğu Roma İmparatorluğu'nun daha fazla etkisinde kalan Emevîlere kıyasen Abbâsîlerin Sâsânî geleneğinin de etkisiyle ruhanî yönü öne çıkan bir hakimiyet anlayışı söz konusuydu.¹⁹⁴ Bu bağlamda halifenin kutsi niteliğini de vurgulayan perde ve perdedarlık kurumu, yer öpme gibi tazim merasimleri Abbâsîler döneminde uygulanmaya devam etmiştir. Ancak taç giyme ve cülûs töreni gibi hususların sonraki dönem dünyevî hükümdarlara nazaran daha mütevazı seyrettiği iddia edilmektedir.¹⁹⁵ Bununla birlikte şüphesiz bu benimseme birebir olmamıştır. Gerek Sâsânî gerekse Bizans'tan alınan yönetim gelenek ve usulleri İslâm hukuku çerçevesinde çeşitli değişikliklere tabi tutulmuştu.¹⁹⁶ İslâmî liderlik hususuna işaret eden ve İslâmî geleneğin devamını vurgulayan Hz. Peygamber'in bürdesini (hırka) giyme, kılıç ve asasını kullanma gibi alametlerin gösterimine de devam edilmişti.¹⁹⁷

¹⁹² Barthold, *Türkistan*, 219, 220.

¹⁹³ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 144; Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", 465-466.

¹⁹⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 145.

¹⁹⁵ Adam Mez, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Saray", çev. Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, XI, S. 64 (1938): 311-322, 312.

¹⁹⁶ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 124.

¹⁹⁷ Muhammed Manazir Ahsen, *Social Life Under The Abbasids (170-289/786-902)*, çev. Mehmet Emin Şen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat (170-289 Hicri/786-902 Miladi)* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019), 70.

Sadece hakimiyet telakkisi ve saray protokolünde değil aynı şekilde yönetim organizasyonunda da Sâsânî ve Bizans etkisi görülmekteydi. Örneğin vezâret gibi Sâsânîler döneminin önemli müesseseleri İslâm devletlerince de benimsenmişti. Aynı şekilde İslâm devletlerince *emîr* ve *melik* gibi Arap unvanları haricinde *şahanşâh* ve *dihkân* gibi eski İran aristokratik unvanları da kullanılmıştır.¹⁹⁸

Abbâsîlerin yönetim sistemleri, sonrasında kurulan pek çok İslâm devleti için bir örnek mahiyetinde olmuştur. Zamanla bahse konu Sâsânî ve Bizans geleneklerini de kendi içinde harmanlayarak geliştiren ve orijinal bir hal kazanan Abbâsî yönetim ve saray geleneği Sâmânîler, Gazneliler ve tezimizin konusu olan Selçuklular da dahil olmak üzere diğer Müslüman devletlerce taklit edilmiştir.¹⁹⁹

3. Büyük Selçuklular Coğrafyasında Sosyal ve Kültürel Vaziyet

3.1. Büyük Selçuklularda Sosyal Yapı

Selçukluların bir devlet olarak ortaya çıkışı İslâm coğrafyasının siyasi yapısını değiştirmekle kalmamış; aynı zamanda hâkim oldukları coğrafyanın etnik, kültürel ve hatta ekonomik yapısına etkilerde bulunmuştu.²⁰⁰ Önceki bölümde değindiğimiz üzere Selçukluların gelmesinden önce Yakındoğu ve Ön Asya coğrafyası farklı etnik ve kültürel kimliklere ev sahipliği yapmakla birlikte Horasan, Cibâl, Fars bölgeleri çoğunlukla İran dilli unsurlardan, batıdaki Sevâd, el-Cezîre ve Şam bölgeleri ise Araplardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte Horasan coğrafyasının farklı bölgelerinde çeşitli Türk boylarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde çoğunluğunu Oğuz ve Kıpçakların teşkil ettiği Türk grupları ise ekseriyetle Aral Gölü çevresi, Hazar Denizinin kuzey ve doğu kıyıları ile yine Hârizm, Cürcan ve Horasan'ın kuzey sınırlarında bulunmaktaydı.²⁰¹

¹⁹⁸ Myenmneh, *Büveyhîler*, 277; Piyadeoğlu, *Horasan*, 38; Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, 451; Tufan Gündüz, “Şah”, *DİA*, XXXVIII, 248-250.

¹⁹⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü'nün eklemeleri, 167.

²⁰⁰ Agacanov, *Selçuklular*, 19, 101.

²⁰¹ Agacanov, *Selçuklular*, 199.

Selçuklular bir devlet olarak teşkil olması akabinde öncelikle Horasan coğrafyasına hâkim olmuş, kısa bir süre içinde hakimiyetleri batı, doğu ve güneydeki bölgelere ilerlemiştir. Bu coğrafyalarda önceki bölümlerde bahsettiğimiz üzere çeşitli yerleşik unsurlar bulunmaktaydı. Horasan coğrafyasının nüfusu esasen İran dilli unsurlardan oluşmakla birlikte daha önce bahsettiğimiz üzere şehirlerde İslâm fetihleri akabinde yerleştirilen Arap grupları da vardı. Bu grupların şehirlerde birlikte yaşamaları sebebiyle aralarında önemli bir etkileşim mevcut olup, şehir ve köylerde yaşayan ve çoğunluğunu İranî unsurların teşkil ettiği bu yerleşikler, Tazik olarak adlandırılmaktaydı.²⁰² Bu Tazik olarak adlandırılan unsurlar da yaşadıkları yörelere göre kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan farklılaşmakta ve bu yörelerin isimleriyle nitelendirilmekteydiler.

Daha önce değinildiği üzere Selçuklular öncesi Horasan'ın belli bölgelerinde Türk nüfusu bulunsa da sayıca azınlıkta olmalarından ötürü bu Türk unsurları yerleşik hayata geçmeleri akabinde dil ve kültürlerini muhafaza etmekte zorlanmakta ve Fars kültürü etkisine girebilmekteydiler. Selçuklular ve diğer Oğuz boylarının gelişiyile esasen önceleri az miktarda olan Türk nüfusu bu bölgede artış göstermiştir.²⁰³ Horasan bölgesine gelen Türk nüfusun çoğunluğunu ise bu dönemde Oğuz ve Kıpçak kökenli gruplar oluşturmaktaydı.²⁰⁴ Türk kökenli unsurlar çoğunlukla göçebe ve yarı-göçebe olarak hayat sürmekte olup hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Bu göçebe grupların yanı sıra Nîşâbur ve Beyhak yörelerinde yerleşik olarak yaşayan Türk unsurların da mevcut olduğu düşünülmektedir. Selçuklu egemenliği döneminde Türk nüfusunun kaydadeğer bir bölümü bahse konu Horasan, Cürcan ve Dihistan bölgesinde yaşamaktaydı.²⁰⁵ Önceden beri Halaç gruplarına ev sahipliği yapmış Belh, Toharistan, Çagâniyân ve Huttalân bölgelerine de Oğuz yerleşimleri gerçekleşmişti. Nitekim Belhyöresinde, Sultan Sencer dönemindeki Oğuz isyanının hemen öncesinde eski Oğuz ananeleri gereği Üçok ve Bozok kollarına ayrılan Oğuz grupları varlıklarını

²⁰² Agacanov, *Selçuklular*, 196; Piyadeoğlu, *Horasan*, 101.

²⁰³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 117.

²⁰⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, 102.

²⁰⁵ Agacanov, *Oğuzlar*, 338-341; Agacanov, *Selçuklular*, 246-247.

sürdürüyordu.²⁰⁶ Türklerin az bir kısmı ise Horasan yöresindeki büyük şehirlere yerleşmekteydi. Özellikle Selçukluların çeşitli dönemlerde başkentliğini de yapmış olan Merv şehri, 431/1040 yılındaki fethinden itibaren bir Türk şehri karakteri kazanmaya başlamıştı.²⁰⁷

Selçuklular döneminde Cibâl coğrafyasına gelecek olursak, bu bölgenin etnik yapısı, önceki döneme benzer bir karakter sergilemiştir. Bununla birlikte Selçuklu öncesi döneme nazaran şüphesiz en büyük farklılık Oğuzların Rey ile Hemedan arasındaki bölgede yerleşmesidir. Bu bölge Selçuklular döneminde önemli bir Türk yerleşim bölgesi olmuş, buradaki Oğuzlar, Selçuklular dönemi saltanat mücadeleleri ve isyanlarında rol almışlardır. Rey şehri de Tuğrul Bey döneminde başkent olması hasebiyle Türk nüfusuna ev sahipliği yapmıştır.²⁰⁸

Fars bölgesinde, Büveyhîler döneminde olduğu gibi çoğunluğu İranlı unsurlar oluşturmakla birlikte bu bölgede Kürt grupları da bulunmaktaydı. Selçuklular ile birlikte bu bölgede de Türk yerleşmeleri olmuş ve özellikle Salur boyundan Oğuzlar, Fars bölgesine yerleşmişlerdir. Bunların yanı sıra Selçuklu fetihleri sonrası çeşitli boylardan Hûzistan ve Kirman bölgesinde de Oğuz yerleşimi gerçekleşmiştir.²⁰⁹

Daha önce bahsettiğimiz üzere Irak coğrafyası nüfusunun çoğunluğunu Abbâsîler döneminde Araplar oluşturmaktaydı. Selçukluların gelişi döneminde de bu bölgede yine benzer bir sosyal yapı görülmekteydi. Bunun yanı sıra Selçuklular ile birlikte çeşitli Oğuz boy ve oymaklarının bu coğrafyaya gelmesiyle bölgede Türk nüfusunun arttığını ve önceki dönemlerden farklı olarak bu Türk nüfusunun kalıcı olarak bu bölgenin sosyal ve kültürel yapısını etkilediği görülmektedir. Önceki bölümde bahsedildiği üzere Türklerin Irak coğrafyasında varlığı esasen Selçuklu egemenliğinin öncesine uzanmaktaydı. Bunun yanı sıra milâdî XI. yüzyıl başlarında Hazar Denizi'nin

²⁰⁶ Agacanov, *Selçuklular*, 247; Özgüdenli, *Selçuklular*, 281.

²⁰⁷ Zemzem Yeşilyurt, “Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 103.

²⁰⁸ Agacanov, *Selçuklular*, 199-200, 243; Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)* (Ankara: TTK Yay., 2019), 101.

²⁰⁹ Agacanov, *Selçuklular*, 243; Recep Uslu, “Hûzistan”, *DİA*, XVIII, 436-439.

doğusundaki Balkhan Dağı bölgesindeki Oğuz gruplarının Horasan'a inmelerinin akabinde Irak coğrafyasına geldikleri, burada çeşitli şehirleri hakimiyet altına aldıkları ancak yerel yöneticilerin Tuğrul Bey'e şikayetleri üzerine bu grupların Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına yönlendirildikleri bilinmektedir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi ve Selçuklu egemenliğinin Abbâsîlerce tanınması sürecinde Türkmenler, Irak bölgesine göç etmeye devam etmişlerdir. Çeşitli boy ve oymaklar birbirini izleyerek Zor, Erbil ve Musul bölgelerini ele geçirmeye muvaffak oldular. Musul, Selçuklular döneminde Türkmenlerin Irak'taki en önemli yerleşim bölgesiydi.²¹⁰ Bunun yanı sıra Basra bölgesinde de çeşitli Türkmen gruplarının varlığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Bölgeye gelen Türk ve Türkmen gruplarına baktığımızda ise Bayat, Yıva, Sarılı, Kışalu, Bulduklu, İsmaili gibi oymakların Selçuklular döneminde bölgede bulunduğu dair kayıtlara rastlamaktayız. Selçuklular döneminde Irak coğrafyasına geldiği tespit edilen bu boylardan Bayatlar, Musul ile Bağdat arasındaki bölgeye yerleşmiş ve bu bölgede Araplarla birlikte yaşıyorlardı.²¹¹ Yine Yıvalardan Irak coğrafyasına gelenler Hemedan'dan Şehrizer'a kadar uzanan bölgede faaliyet gösteriyorlardı.²¹² Yıvaların, Irak Selçukluları döneminde Abbâsî Hilafeti ile belli ittifak ilişkileri olduğu, hatta Yıva Türkmenlerinin beyi Süleyman b. Tercem'in Hilafette emir vazifesinde bulunduğu ancak azledilmesi üzerine Halife'nin Hemedan emirini öldürttüğü İbnü'l-Esîr'de zikredilmiştir.²¹³ Irak'a gelen Türkmen boylarının bir kısmı yarı-göçebe yaşam tarzlarını sürdürürken bir kısmının ise uzun zaman alsa dahi ilerleyen süreçte özellikle el-Cezîre bölgesindeki şehirlere yerleştikleri görülmektedir. Özellikle Büyük Selçuklu Sultanı Berkıaruk tarafından Musul

²¹⁰ Sümer, *Oğuzlar*, 152; Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2015), 16.

²¹¹ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları*, 23.

²¹² Agacanov, *Selçuklular*, 243; Saatçi, *Irak Türkmen Boyları*, 27.

²¹³ İbnü'l-Esîr, XII, 253.

valiliğine atanan Kürboğa'nın bütün askerlerini yerleştirdiği Musul, bu tarihten itibaren önemli bir Türk yerleşkesi haline gelmiştir.²¹⁴

Selçukluların Horasan coğrafyasına gelişi öncesinde de özellikle Cend yöresinde ve Mâverâünnehir coğrafyasında İran dilli topluluklar başta olmak üzere farklı etnik gruplar ile etkileşimleri mevcuttu. Bununla birlikte gerek onların gerekse bu coğrafyaya göç eden farklı Oğuz gruplarının yerleşik halk ile etkileşimleri sınırlı kalmaktaydı. Selçukluların ve diğer Oğuz gruplarının Horasan ve ötesindeki İslâm coğrafyasına gelişleri yerel Müslüman topluluklarıyla etkileşimlerini artırmıştır. Selçukluların bir devlet kurarak bu topraklara hâkim olmaları ise bu etkileşimi artık bir gereklilik haline getirmişti.

Selçukluların bir siyasi güç olarak Horasan'da ortaya çıkmasından önce, önceki bölümde bahsettiğimiz üzere İslâm coğrafyasında farklı unsurlar yaşamakta ve özellikle şehirli unsurların kuvvetli irtibatı neticesinde sosyal ve kültürel bir sentez meydana gelmekteydi. Selçuklular, bu yeni oluşan kültür çevresine sahip bir çoğunluğun mevcut olduğu coğrafyaya hâkim hale gelmişlerdi. Hakimiyetlerinin tesisi ve devamlılığı açısından bu sosyal ve kültürel yapıyı tanımak gereklilik arz etmekteydi. Kaldı ki yeni geldikleri bu coğrafyada sayıca azınlık olmaları itibarıyla kasıtlı bir kültürel değişimin imkânı da bulunmamaktaydı. Bu açıdan Selçuklular kendi hakimiyetleri öncesi şekillenen bu kültürel yapıya ve geleneklere müdahaleetmemişler ve halk tabakalarındaki sosyal ve kültürel yapı, büyük oranda Selçuklular öncesi karakterini muhafaza etmiştir.²¹⁵

Ancak bu husus, kasıtlı bir kültürel asimilasyonun bulunmadığı Selçuklular döneminde, bu coğrafyaya gelen Oğuz boyları ile yerel unsurların etkileşime girmediğini düşündürmemelidir. Yönetim gelenek ve âdetlerindeki etkileşim ve

²¹⁴ Agacanov, *Selçuklular*, 247-248; Saatçi, *Irak Türkmen Boyları*, 17; Adnan Eskikurt, "Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (521-660/1127-1262)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.12 (2002): 176-177.

²¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Ötüken Yay., 2005), 39; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 339, 357; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yay., 2014), 96; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 292.

değişim bir yana, halk arasındaki kültür ve gelenekler açısından da bu dönemde İslâm coğrafyasına gelen Oğuzlar ile yerel unsurlar arasında şüphesiz belli derecede etkileşimler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Oğuzların İslâmlaşmasının da onların kültür ve geleneklerine etkileri mevcuttu. Yukarıda değinildiği üzere Türklerin İslâmlaşması sonrasında sosyal kuralları da kapsamı içine alan “töre”nin, İslâm Hukuku çerçevesinde en azından belli temel noktalarda sınırlanması gerekmişti. Törenin, şartlara bağlı olarak değişebilirliği ve esnekliği, onun Müslüman Türklerce sosyal normlar bütünü olarak uygulanmaya devam edebilmesine katkı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Selçuklular yönetimindeki Oğuzların, öteden beri uygulanagelen töre ile birlikte İslâm Hukukunu da sosyal hayatı düzenleme açısından bir kurallar bütünü olarak kabulü söz konusuydu. Şüphesiz bu durum, İslâm Hukuku’nun sosyal hayata tesir eden yönlerinin en temel halinin kabulü anlamına da gelmemekteydi. Zira yazılı ya da sonradan yazıya geçmiş kurallar olması hasebiyle değişebilirliği töreye nazaran daha az olsa dahi İslâm Hukuku’na dayanan uygulamaların da diğer hukuk sistemlerinde görüldüğü gibi zamana ve uygulandığı topluluklara göre şekillenmesi söz konusuydu.

Yine önceki bölümde bahsedildiği üzere İslâm toplumunun sosyal ve kültürel yapısı İslâm fetihleri akabinde değişikliklere uğramıştı. Eski Sâsânî kültürünün de etkisi ile şekillenen İslâm medeniyetinin hâkim olduğu bu sahaya Selçuklular ve Oğuzlar ile birlikte yeni bir kültür bileşeni daha eklenmiştir. Bu bakımdan Selçuklular dönemi kültürü, gerek Bozkır-Türk gerekse İslâm-İran kültür geleneklerinin bir sentezi olarak ortaya çıkmaktaydı.²¹⁶ Şüphesiz bu etkileşim ve kaynaşmanın gerçekleşmesi bir anda olmadığı gibi, etkileri de Selçuklu coğrafyasının tamamında benzer şekilde olmamıştır. Bu açıdan Selçukluların ve Oğuzların gerek yönetim geleneklerinin ve gerekse de kültürel yapısının, devletin kuruluş aşamasında eski Türk kültür çevresine yakın olduğu görülmektedir.²¹⁷

Selçuklular Horasan coğrafyasına geldiklerinde, kendi kültür çevrelerinden farklı bir kültür çevresine dahil olmuşlardı. Her ne kadar Müslüman olmalarından itibaren uzun

²¹⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 294; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 413; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 340.

²¹⁷ Köymen, *Kuruluş*, 168; Piyadeoğlu, *Horasan*, 120.

bir süre geçmiş olsa ve Sâ mânîler gibi çeşitli Müslüman unsurlarla daha önce etkileşimde bulunmuş olsalar da bu coğrafyadaki kültür çevresine ve özellikle yönetim hususundaki geleneklere aşina değillerdi. Tuğrul Bey'in 429/1038 yılında Nişabur'a ilk gelişinde bu şehrin kadısı Said'in adaletle davranma ve zulmetmeme yönündeki öğütleri karşısında kendilerinin bu bölgenin yabancıları oldukları ve Taziklerin âdetlerini bilmedikleri şeklindeki cevabı da bahsettiğimiz hususa işaret etmektedir.²¹⁸

Sonraki bölümlerde örnekleri verileceği üzere Selçuklu yönetim tabakası gerek yönetime gerekse sosyal hayata ilişkin birtakım eski Türk âdet ve geleneklerini devletin yıkılış aşamasına kadar dahi muhafaza etmekle birlikte bu süreçte yerli halk ve aristokrasi tarafından uygulanagelen çeşitli âdet ve gelenekleri de benimsemişlerdir. Aynı şekilde şehirlere yerleşen ve bu sebeple yerli unsurlarla daha fazla etkileşime maruz kalan Türklerin de yerel düzeyde uygulanagelen âdet ve gelenekleri benimsedikleri tahmin edilebilir.

Bununla birlikte göçebe hayat tarzını sürdüren ve yerleşiklerden belli oranda izole bir şekilde yaşayan Oğuzların, Selçukluların yıkılış evresine kadar eski Türk âdet ve geleneklerine, yerleşiklere nazaran daha fazla bağlı kaldıkları düşünülebilir. Ancak bu grupların en azından bir kısmının, Selçuklu ülkesine, devletin kuruluşundan çok sonra gelmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Nitekim döneme ilişkin kaynaklardaki çeşitli Türk gruplarının V/XII. yüzyıldaki İslâmlaşmalarına yönelik ifadeler de bu ihtimali desteklemektedir. Aynı şekilde bu dönem batıya doğru ilerleyen Karahıtayların da baskılarıyla, çeşitli Türk gruplarının Selçuklu ülkesine doğru hareketlenmeleri de göz önüne alındığında bu ihtimalin imkân dahilinde olduğu görülmektedir.

Selçuklular, her ne kadar dahil oldukları kültür çevresindeki çeşitli unsurları benimsemiş olsalar dahi özellikle yönetim âdet ve geleneklerinde eski Türk kültür öğelerini barındırmaya devam etmişlerdir. İleride merasimlere yönelik olanların örnekleri görüleceği üzere eski Türk yönetim geleneklerinden ülüşün uygulanması, yağmalı toyların düzenlenmesi, ad koyma geleneklerinin tatbikinin devamı, yas törenlerinin eski Türk geleneklerine göre tatbiki, yine düğünlerde Türkçe şarkıların söylenmesi ve bu müzikle Türk oyunlarının oynanması, levirat geleneğinin devam

²¹⁸ Beyhakî, 520; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98; Köymen, *Kuruluş*, 83, 88.

etmesi, büyük süreklilik avlarına çıkılması, ordunun Oğuz geleneği üzere sağ ve sol kol şeklinde bölünmesi, tuğ ve kemer gibi hükümdarlık alametlerinin kullanılması ve en önemlisi belli değişikliklerle de olsa törenin tatbikinin devamı Selçukluların eski Türk geleneklerini gelmiş oldukları coğrafyada devam ettirdiklerini göstermektedir.²¹⁹

Selçuklular dönemi toplumunu sosyal açıdan farklı şekillerde kategorize edebilmek mümkündür. Özgüdenli, Selçuklu toplumunu hayat tarzı ve ekonomik yapılarına göre göçebeler, köylüler ve şehirli olarak ayırmıştır. Bu ayrıma göre Selçukluların kuruluşu sürecinde Horasan coğrafyasına gelen Türklerin kayda değer bir kısmını hayvancılık ile iştigal eden göçebeler oluşturmaktaydı.²²⁰ Bununla birlikte Selçuklu öncesi dönemde olduğu gibi Selçuklular döneminde de ziraatla uğraşan Türkler mevcuttu. Tarımla iştigal eden Türklerin miktarı Selçuklular döneminde giderek artmış ve V/XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkedeki çeşitli Türk grupları kaydadeğer ölçüde yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaya başlamışlardı.²²¹ Bununla birlikte göçebe yaşam tarzını benimseyen Türk toplulukları genellikle Horasan'ın doğu ve kuzeyi ile Cîbâl bölgesinin kuzeybatı bölgelerinde toplanmış akabinde ise bu gruplardan önemli bir kısmı hayvancılık için daha elverişli koşullara sahip olan Azerbaycan bölgesine geçmişlerdir. Azerbaycan yöresine geçen Oğuz gruplarının bir kısmının da XII. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçtiği anlaşılmaktadır.²²²

3.2. Büyük Selçuklularda Dini Yapı

Selçuk Bey'in Cend bölgesine gelmesi Türk tarihi için önemli bir etkiye sahiptir. Zira bu şehir ve yöresindeki Müslüman nüfusunun varlığı ve çevredeki Müslüman yöneticiler ile ilişkiler kurulmasının gerekliliği onun ve etrafındakilerin İslâmiyet'e dahil olmasına vesile olmuştu. Esasen Cend ve diğer sınır şehirlerinde bu etkileşim

²¹⁹ Sümer, *Oğuzlar*, 5, 126; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 383.

²²⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar, (Kaynaklar ve Araştırmalar)* (İstanbul: Ötüken Yay., 2020), 53.

²²¹ Agacanov, *Selçuklular*, 246; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yay., 1983), 559.

²²² Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, 54-56.

daha yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı. Müslüman tacirlerin ve sûfilerin de etkisiyle Türkler arasında belli derecede İslâmlaşma gerçekleşmekte ama bu husus bazen daha yüzeysel derecede olabilmekteydi.²²³

Türklerin İslâmlaşmasında sûfilerin rolü şüphesiz önemlidir. Göçebe ve okuryazar olmayan topluluklara hitap eden, İslâmiyet'i yazılı şariat kaidelerinin ötesinde manaya ve ruha dayalı olarak izah eden ve bu açıdan oturmuş yerel geleneklere karşı daha hoşgörülü bir tavır sergileyen dervişler, daha önceki bölümlerde değindiğimiz üzere Oğuzlarda mevcut bulunan hakim kişilere saygı ve hürmet etme geleneğinin de etkisiyle İslâmiyetin Türk topluluklarında yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.²²⁴ Bu bağlamda özellikle göçebe Türkler üzerindeki kültürel etkileşim, İslâmiyet'e girişlerine katkı sağlayan tasavvuf geleneğinin de etkisiyle ana Sünnî akımdan belli derecede farklılaşmaktaydı. Tasavvuf, sonraki çağlarda dahi Müslüman Türk kültüründe önemli bir yer edinmiştir.

Selçukluların ve onlara bağlı diğer Oğuz gruplarının İslâmlaşmasında Sâ mânî etkisinin de rolü büyüktü. Mâverâünnehir coğrafyasında Sâ mânîlerle etkileşimleri, Selçukluların İslâmiyete girerken onların mezhebi olan Hanefi-Mâturîdî ekolünü benimsemelerine vesile olmuştur.²²⁵ Hanefi-Mâturîdî ekolün, Irak ve Horasan coğrafyalarında daha yaygın olarak görülen Şâfiî-Eş'arî geleneğe nazaran yerel geleneklere karşı hoşgörüsü ve görece daha az tutucu olması, bu mezhebin benimsenmesinde katkı sağlamıştır.²²⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin Horasan, Cibâl, Kirman, Sîstan, Fars, Irak, el-Cezîre ve Şam bölgelerine hâkim olduğu dönemin dini yapısının Selçuklu fethi öncesiyle benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Haçlı seferlerinin başlaması sürecinde Selçukluların elinden çıkan Şam bölgesinin kıyı şeridini ve V/XI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Bâtınîlik hareketini bir kenara bırakacak olursak toplumun dini vaziyetinin bazı istisnalar dışında pek değişmediği görülmektedir.

²²³ Özgüdenli, *Selçuklular*, 49.

²²⁴ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 26; Sümer, *Oğuzlar*, 78-80.

²²⁵ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 46.

²²⁶ Agacanov, *Selçuklular*, 189; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 55.

Selçuklular döneminde Horasan bölgesinin dini yapısının önceki dönemlerle benzer şekilde olduğu, yine çeşitli gayrimüslim grupları olmakla birlikte büyük çoğunluğunun Sünni Müslümanlardan müteşekkil olduğu görülmektedir. Belli bölgelerde Şîî nüfusun varlığı da mevcuttu. Bununla birlikte Selçuklular öncesinde olduğu gibi bu yörede Yahudi, Hıristiyan ve az miktarda Mecûsî yaşamaktaydı.²²⁷ Buradaki Sünnîlerin büyük çoğunluğu Hanefî ve Şâfiî ekolüne dahildi. İslâmiyet'e girişlerinden itibaren Sâmânîlerin de vesilesiyle Hanefî fıkıh ekolünü benimsemiş Türkler bu açıdan çoğunluğunu Şâfiîlerin oluşturduğu Taziklerden ayırmaktaydılar.

Cibâl, Fars ve Deylem bölgeleri ise yine Selçuklu öncesi dönemde olduğu gibi daha karmaşık bir dini yapıya sahipti. Kum, Kâşân ve Rey bölgelerinde büyük bir Şîî nüfusu yaşamaktaydı. İsfahan ve Hemedan gibi şehirlerde ise nüfusun çoğunluğunu Sünnîler oluşturmaktaydı. Rey şehri etrafı kayda değer Şîî nüfusu barındırmasına rağmen Selçuklular döneminde şehir merkezinin çoğunluğunu Sünnîler teşkil etmekteydi.²²⁸ Bu bölgedeki Şîîlerin çoğu Selçuklu egemenliğindeki diğer coğrafyalarda olduğu gibi İsnâaşeriyye koluna mensuptu. V/XI. yüzyıl sonlarından itibaren esasen Şîî İsmailî ekolünden gelen Bâtîniğin ortaya çıkışı sonrası bu bölgede bu mezhebe geçişler özellikle Şîî İsnâaşeriyye ekolünden olmuştur.

Irak'ta da Selçuklular öncesindeki dini durumun devam ettiği görülmektedir. Abbâsî Hilafeti'nin merkezi olan ve önceki bölümlerde belirtildiği üzere çeşitli mezhep mensuplarını barındıran Bağdat'ta, Selçuklular döneminde de gerilimler yaşanmaktaydı. Şîîlerin yaşadığı Kerh mahallesi ile Sünnîlerin çoğunlukta olduğu Bâbü'l-Basra ahalisi arasındaki sürekli gerginlik ve çatışmalar haricinde diğer mezheplere nazaran daha tutucu olan Hanbelîler ile Eş'arî-Şâfiîler arasında fıkhi meselelerde bile anlaşmazlıklar çıkmakta, bu durum bazen ölümlü çatışmalara dahi sebebiyet vermekteydi.²²⁹

²²⁷ Agacanov, *Selçuklular*, 197-198; Piyadeoğlu, *Horasan*, 103; Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv*, 99.

²²⁸ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 110.

²²⁹ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 221-222, 287.

Büyük Selçuklular coğrafyasında pek çok dini azınlık mevcuttu. Horasan bölgesindeki Belh, Herat, Nîşâbur ve Merv gibi kentlerde Yahûdîler bulunuyordu. İsfahan, Tûs ve Nîşabur'da ise Nestûrî ve Süryânî mezheplerine mensup Hristiyanlar mevcuttu. Bununla birlikte Hristiyanlar daha çok ülkenin batı kesimlerinde ikamet ediyordu.²³⁰ Daha önce bahsedildiği üzere Irak coğrafyasında önemli bir gayrimüslim nüfusu söz konusuydu. Özellikle Bağdat'ta Yahudiler bulunmakta, el-Cezîre bölgesinde ise kayda değer Hristiyan nüfusu barınmaktaydı. Büyük Selçuklular döneminin kuruluşunda Yahudiler, Zerdüşter ve Rafizî Şîiler gibi dini grupların çeşitli şekillerde baskıya maruz kaldıkları anlaşılmakla birlikte ilerleyen dönemlerde Rafizîler hariç kalmak üzere halkın inanışlarına pek fazla müdahil olunmadığı anlaşılmaktadır.²³¹ Belli dönemlerde özellikle Bağdat'ta gayrimüslimlerin zımmîliğin gereği olan giyim-kuşam başta olmak üzere çeşitli kuralları tatbik etmesi istenmiş olsa da bu kurallar uzun vadeli olmayıp kısa sürede tekrar kaldırılıyordu. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin çeşitli dönemlerde Selçuklu bürokrasisinde istihdamı mevcutken Rafizîlerin bu tarz görevlere getirilmemesi hususunda gayret gösterilmiştir. Meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde geçtiği üzere Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan döneminde Rafizîlerin devlet görevlisi olmasına müsaade edilmemekteydi.²³²

Abbâsîler döneminde görülen mezhepsel gerilimlerin, Selçuklular döneminde de devam ettiği anlaşıyor. Şîiler ile Sünnîler arasındaki çatışmaların ötesinde Sünnî ekolleri içinde de dönem dönem gerginliklerin yaşandığı bilinmektedir.²³³ Ayrıca Tuğrul Bey'in veziri Mu'tezilî ekolüne mensup Amîdûlmülk Kündürî'nin, Eş'arîlere yönelik baskı politikası, özellikle Eş'arîleri Selçuklu yönetiminden soğuttuğu gibi önemli bir kısmını Eş'arî-Şafii alimlerinin oluşturduğu din eğitimi alanının bu alimlerin görevlerinden ayrılmaları ve bir kısmının farklı bölgelere göç etmesi

²³⁰ Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed. İshak Keskin, (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011), 244-245.

²³¹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 108.

²³² Nizâmülmülk, 231-232; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", 249.

²³³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 216.

sebebiyle boŖta kalması, Bâtıniyye gibi aşırı cereyanların ortaya çıkmasına ortam sağlamıştır.²³⁴

Yukarıda değindiğimiz üzere Selçuklular döneminde dini yapı, Abbâsîler ve ardılı devletler ile büyük farklılıklar içermemekteydi. Bununla birlikte V/XI. yüzyıl sonlarında Selçuklu topraklarında ortaya çıkan Bâtınî hareketi önemli bir istisnadır. Esasen bu mezhebin ortaya çıkışının toplumun dini vaziyetini ne kadar değıştirdiğı tartışılabilir olmakla birlikte; özellikle İran ve Suriye coğrafyasında kayda değer sayıda takipçiler kazandığı, bu bölgelerde çeşitli yerleşimler ele geçirdiğı, izledikleri suikast ve yağma stratejileri ile halk ve yöneticiler nezdinde büyük bir korkuya neden olduğu ve dönemin siyasi otoriteleriyle etkileşime girdiğı hususu da göz önüne alındığında Bâtınî öğretisinin üzerinde durulması gereklilik arz etmektedir. Nizârî İsmailî de denilen Bâtınîlik öğretisinin propagandası “*dâî*” olarak adlandırılan kişiler tarafından yapılmakta olup kendi öğretilerine en büyük engel olarak da Sünni İslâm’ın koruyucusu vasfına sahip Selçukluları görmekteydiler. Nitekim etkin oldukları dönemde pek çok Selçuklu devlet adamını hedef alıp çeşitli suikastlar düzenlemişlerdir. Buna karşılık Selçuklular bu grupla mücadele etmiş, özellikle Muhammed Tapar döneminde bazı kale ve yerleşimlerini imha etmiştir. Onların faaliyetlerine karşı, Nizâmiye medreseleri de ideolojik açıdan önemli bir mücadele aracı olarak göze çarpmaktadır.²³⁵

3.3. Büyük Selçuklularda Yönetim Gelenekleri

Horasan başta olmak üzere doğu İslâm coğrafyasında hakimiyetlerini kuran Selçukluların, yerel yönetim âdet ve geleneklerine karşı kayıtsız kalması şüphesiz mümkün değildi. Selçukluların gelişi öncesinde İslâm coğrafyasında daha önce bahsettiğimiz üzere Abbâsî geleneğinin devamını teşkil eden bir yönetim sistemi mevcuttu. Abbâsîlere bağılılıkları sembolik vaziyette olan Sâ mânî, Saffârî, Büveyhî ve Gazneli devletleri, daha önce bahsettiğimiz İran-İslâm geleneklerinin bir birleşimi şeklinde olan Abbâsî yönetim ve bürokrasi geleneğini büyük oranda devralmışlardı.

²³⁴ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 270-271; Piyadeoğlu, *Horasan*, 131-136.

²³⁵ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017), 314.

Selçukluların bu coğrafyada işleyebilir ve devamlı bir devlet kurabilmesi ve bu devletin meşruiyetinin sağlanabilmesi için burada alışılmış yerel yönetim geleneklerine uyum sağlanması gerekmektedir.²³⁶

Esasen önceki bölümlerde bahsi geçen eski Oğuz yönetim geleneklerinin takipçisi olan Selçuklular, henüz kuruluş sürecinde dahi İslâm devlet geleneğinin takipçisi olan Sâ mânî ve Gazneli devletleri ile çeşitli etkileşimlerde bulunmuşlardı. Selçuklular, Gazneliler ile mücadeleleri neticesinde sadece Gazneli topraklarını devralmamış aynı şekilde İran-İslâm devlet geleneğine sahip bürokrat sınıfını da kendi bünyelerine katmıştı. Bu açıdan Gazneliler ve Sâ mânîler başta olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu topraklarda hâkim olan ve İran-İslâm yönetim geleneğini benimseyen bu devletler, bu devlet adamlarının da etkisiyle Selçuklular için bir rol modeli olmuşlardır. Nitekim meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde eski Sâ mânî hükümdarları ve Abbâsî halifeleri ile birlikte Gazneli hükümdarlarının uygulamalarının Selçuklular için örnek gösterilmesi de bu hususu desteklemektedir.²³⁷

Ancak yönetim geleneklerinin nüfuzu şüphesiz tek taraflı değildi. Selçukluların İran topraklarına egemen olmasının sonrasında sonraki bölümlerde örnekleri verileceği üzere öteden beri uygulanan kengeş toplantıları ya da orun ve ülüş sistemi gibi Oğuz devlet yönetimine ilişkin âdetler, onlarla birlikte bu coğrafyaya gelmişti. Devletin kuruluş aşamasında bu âdetlerin uygulanmasının daha yaygın olduğu; ancak henüz Tuğrul Bey'in iktidarından itibaren merkezileşme eğilimiyle birlikte bu âdetlerin de yerini yavaş yavaş İran-İslâm devlet geleneklerine bıraktığı anlaşılmaktadır.²³⁸ Bununla birlikte Selçuklular döneminde Oğuz yönetim gelenekleri tamamen ortadan kalkmamış; bilakis sonraki bölümlerde örneklerini göreceğimiz üzere Selçuklular

²³⁶ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 34; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 69-70; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 343.

²³⁷ *Siyâsetnâme*, 65, 95-96, 141, 143, 166 vd.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 351; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 91; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: Ötüken Yay., 2014), 147.

²³⁸ Agacanov, *Selçuklular*, 103; Agacanov, *Oğuzlar*, 313; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1976), 140; Özgüdenli, *Selçuklular*, 43, 116.

dönemi yıkılışına kadar İslâm Hukuku'nun sınırlamaları çerçevesinde devam ettiği gibi, Selçuklular sonrasında kurulan Müslüman Türk devletlerine de miras bırakılmıştır. Başka bir deyişle Selçuklular, eski Türk yönetim âdet ve gelenekleri ile İslâm medeniyetinde olgunlaşan yönetim geleneklerini kendi bünyelerinde birleştirerek Türk-İslâm devlet geleneğinin oluşumu sürecine önemli katkılar sağlamışlardır.²³⁹

Selçuklular döneminde Horasan başta olmak üzere hakimiyetleri altındaki doğu bölgelerindeki bu yaygın Türk ve Tazik ayrımı, devlet yönetimi hususuna da yansımaktaydı. Bu açıdan askeri bürokrasi çoğunlukla Türklerden, sivil bürokrasi ise çoğunlukla Taziklerden meydana gelmekteydi. Bu bürokratik sistemin tesisinde Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün önemli katkıları olmuştu. Tuğrul Bey döneminden itibaren Gazneliler ve Büveyhîler bünyesindeki Fars kökenli bürokratların Oğuz yönetim sistemine göre teşkilatlanarak Selçuklulara dahil olmasıyla görülmeye başlayan bu ayrım, Nizâmülmülk'ün de katkılarıyla yerli unsurlar ile Türkler arasında bir dengenin gözetildiği Selçuklu sonrası Türk-İslâm devletlerine de örnek olacak bir sistem haline gelmiştir.²⁴⁰ Sivil bürokrasideki Tazik etkisi, Farsçanın bürokraside etkin dil olmasına sebep olmuşsa da Selçuklu hanedan mensupları ve vezirler ile birlikte devlet bürokrasisinin askerî unsurunu oluşturan Türk emirleri, Türkçe konuşmaya devam etmekteydi.²⁴¹

Büyük Selçuklular Devleti'nde meydana gelen bu etkileşim ve değişim sadece yönetim sisteminde ve merasimlerde görülmemekte aynı zamanda askeri sistemde de yapısal değişiklikler meydana gelmekteydi. Devletin kuruluş döneminde büyük yararlar sağlamış olan Türkmen süvarilerinin yerini, merkezileşme faaliyetleriyle birlikte gulâm sistemi ile yetiştirilmiş maaşlı askerler almaktaydı.²⁴²

²³⁹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 40; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 73-75; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 214.

²⁴⁰ Özgüdenli, "Nizâmu'l-Mulk ve Siyâset-Nâme", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, 19.

²⁴¹ Agacanov, *Selçuklular*, 197-198; Sümer, *Oğuzlar*, 125.

²⁴² Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 20.

Selçuklularda görünen İran-İslâm geleneği ve merkezileşme lehine değişim, sadece yönetim sisteminin işleyişinde değil teşrifat hususunda da etkisini göstermekteydi. Başlarda birebir hükümdar ile görüşebilme salahiyetine sahip vezirler, Nizâmülmülk'ten sonra ancak Emîr-i Hâcib aracılığıyla kabul edilerek görüşebilir olmuşlardı.²⁴³ Aynı şekilde merasimlerin de bu geleneğe göre şekillendiği görülmektedir. İran-İslâm geleneğinin etkisiyle ileride göreceğimiz üzere ihtişamlı alaylar tertip edilmekte; kabul ve karşılama törenleri yine bu geleneğe göre yapılmaktaydı. İslâm devletlerinde görülen hil'at, kılıç ve sancak gibi hakimiyet alametleri, bu geleneğe göre yapılan törenlerde tevdi edilmekte; yine hakimiyet alameti olarak hükümdarların adının hutbede zikri, namaz vakitlerinde nevbet çalınması ve çetr taşınması gibi uygulamalar gerçekleştirilmekteydi. Selçuklular döneminde teşrifat ve merasimler ile yine uygulanan âdetlere ilişkin örnekler bundan sonraki bölümlerde gösterilecektir.

²⁴³ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 2001), 195-196.

II. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİ'NDE YÖNETİMLE İLGİLİ ÂDET VE MERASİMLER

1. Merasimler

1.1. Merasim Tertibi ve Protokol

Selçuklu coğrafyasında farklı kültürel ve dini aidiyetlere mensup halk grupları arasında çok çeşitli merasimler uygulanmaktaydı. Benzer şekilde Selçuklularda devlet yöneticileri katında da tertip edilen farklı merasimler bulunuyordu. Selçuklu hükümdarları ve yerel yöneticilerinin dahil oldukları merasimler ile birlikte Bağdat'taki Abbâsî halifesinin düzenlediği merasimler bu açıdan önemlidir. Biz bu kısımda Selçuklular döneminde devlet yöneticileri katındaki merasimlerin tertibinde kimlerin görev aldığını, merasimlerin nasıl düzenlendiğini, katılımcıları ve bu merasimlerdeki protokol kurallarını değerlendireceğiz.

1.1.1. Vezir

Merasimlerde önemli görevlere sahip devlet görevlilerinden birisi vezirdir. Sultandan sonra protokolün en üstünde yer alan vezirler, çeşitli merasimlerde farklı görevler almaktaydılar. İleride örneklerini göreceğimiz üzere vezirler, tahta geçiş törenlerinde hükümdarları tahta oturtmakta; halife, sultan ve akrabalarının evlilikleri için aracılık görevi üstlenmekte; nikah törenleri gibi törenlerde halife ve sultanları temsil etmekte;

yabancı devlet ve bağılı devlet elçilerini de sultandan önce veya sonra kabul etmekte ve halife huzurundaki törenlerde tercümanlık ederek töreni yönetmekteydiler.²⁴⁴

1.1.2. Hâcibler

Selçuklularda merasim tertibi bakımından en önemli görevliler, sarayın düzen ve kaidelerine riayet hususunda önemli rolü bulunan hâciblerdi. Hâcibler, protokol kurallarının uygulanmasıyla sorumlu olmakla birlikte esasen Selçuklular döneminde hâciblerin kendilerinin de protokolde oldukça önemli yerleri bulunuyordu. Vezirler, sultandan sonra devlet yönetim teşkilatının başı olduğu gibi hâcibler de saray teşkilatının başındaydılar. Askeriye sınıfına mensup olup genelde Türk kumandanlardan seçilen hâcibler, vezaret, ordu kumandanlığı ve elçilik gibi çeşitli görevlerde de istihdam edilebiliyorlardı. Bu üst konumları itibarıyla hâcibler, karşılama törenlerinde ve kabul merasimlerinde de yer almaktaydılar.²⁴⁵

Selçuklularda hükümdarların nezdinde birden fazla hâcib bulunmaktaydı. Hâcibler arasında en üst düzeydeki görevli *hâcib-i bozorg*, *hâcibü'l-hüccâb*, *emîr-i hâcib* ya da *hâcib-i kebîr* olarak adlandırılan büyük hâcibdi. Büyük hâcib, hükümdarla birebir konuşarak sultan ile vezir arasındaki iletişimi sağlıyordu. Büyük Selçuklulardaki saray görevlileri arasında *hâcib-i dergâh* olarak adlandırılan görevliler konumuz açısından ayrıca önem taşımaktadır. Esasen hâcib-i dergâhlık görevini yapan kişilerin birden fazla olup olmadığı ve hâcib-i dergâhın diğer hâciblerden ne şekilde ayrıştığı hususlarında çok net bir bilgi olmamakla birlikte bu görevlinin, merasim usullerinin uygulanmasından bizzat sorumlu bulunduğu anlaşılmaktadır. Hâcib-i dergâhın, yukarıda zikredilen büyük hâcibten ve yine kaynaklarda Sultan Muhammed Tapar devrinden itibaren görülen ve sultanın kapısında, huzura giriş için bekleyen emirlere giriş iznini tebliğ ettiğinden bahsedilen *emîr-i bârdan* farklı olup olmadığı hususunda da çok net bir bilgimiz bulunmamaktadır. Hâcib-i dergâh, merasim ve kabullerde teşrifat usullerinin uygulanmasında ve protokol düzeninin sağlanmasında görevliydi.

²⁴⁴ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 137; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vizirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş ve Sinan Tarıfci, *Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194* (İstanbul: Kronik Yay., 2019), 68.

²⁴⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011), 53, 58-59; Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, 508-511.

Bu açıdan düzenlenen merasimlerde ve diğer kabullerde katılanların duracakları ve oturacakları yerlerin tespiti ve kontrolü, protokolün uygulanışındaki ihlallerin önlenmesi, sadece katılma hakkı olanların tören yerine girişlerinin temini, onların konumuz olan merasimlerdeki görevleri kapsamındadır.²⁴⁶

Hâcibler, görevleri sebebiyle Selçuklu hükümdarlarına en yakın olan devlet görevlilerinden biriydi. İleride göreceğimiz çeşitli örneklerden de anlaşılacağı üzere protokolde bulunmaları hasebiyle, törenler haricindeki sair durumlarda da hükümdarın yakınında bulunmaktaydılar. Bununla birlikte hâciblerin görevleri sadece teşrifat ve saraya dair değildi. Ordu kumandanlığı, gulamların idaresi ve elçilik gibi çok çeşitli görevlerle de vazifelendirilebiliyorlardı.²⁴⁷

1.1.3. Merasimlerde Bulunan Diğer Görevliler

Merasimlerde rol alan diğer hizmetçiler ve görevliler ise yeri geldiğinde önümüzdeki bölümlerde izah edilecek olmakla birlikte önemli olan bazı görevlilere kısaca değinmekte fayda vardır. Nizâmülmülk²⁴⁸; havas, *kârdârân*, *silahdârân*, *âbdârân* ve *çaşnigîri*, huzurda bulunmaları gerekli olanlar olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte yine yukarıda değindiğimiz üzere onun eseri Selçuklu protokol ve merasim düzeni hakkında bir tavsiye niteliğinde olup, olanı değil olması gerekenleri ifade ettiğinden tek başına değerlendirildiğinde, bahsettiği usullerin Selçuklularda ne kadar uygulandığı hususu şüphelidir. Bununla birlikte zikri geçen görevlilerden büyük kısmının Büyük Selçuklular dönemindeki varlığı bilinmektedir.

Emîr-i Silâh olarak adlandırılan görevli törenlerde, kabullerde ve hükümdarın sarayın dışına çıktığı zamanlarda hükümdarın silahını taşımakta ve muhafaza etmekteydi. Emîr-i Silâhın emrinde görevli *silahdâr* ve *candâr* olarak adlandırılan görevliler hükümdarın yakın muhafızı konumunda olup törenlerde Selçuklu hükümdarlarının tahtlarının etrafında bulunmaktaydılar. Candârlar aynı zamanda hükümdarın huzuruna

²⁴⁶ Bundârî, 112, 115; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 29; Merçil, *Saraylar*, 51-53, 94- 95; Özeydin, *Sultan Berkıyaruk Devri*, 203.

²⁴⁷ Nizâmülmülk, 151; Bundârî, 112-113; Sadreddîn Hüseyinî, 31, Merçil, *Saraylar*, 54-56, 59.

²⁴⁸ *Siyâsetnâme*, 169-170.

girmek isteyenlere izin vermekte; kendileri de muhtemelen hükümdarın güvenliğinin temini için huzura giren kişi ile birlikte huzura girmektedir.²⁴⁹

Esas görevi hükümdarın zehirlenmesini önlemek amacıyla hükümdara sunulan yemeklerin tadına bakmak olan *emîr-i çaşnigîr*, merasimlerde ziyafet verilmesi durumunda, hazır halde hizmette beklemekteydi. Büyük Selçuklularda, Nizâmülmülk'ün yukarıda zikri geçen beyanı haricinde *çaşnigîre* ilişkin bir kayıt bulunmamakla birlikte hem kendisinden önce gelen Gazneliler ve Büveyhîler gibi devletlerde hem de Türkiye Selçukluları, Irak Selçukluları ve İldenizliler gibi ardıl devletlerde ilgili görevliye dair kayıtların yer alması, bu görevlinin Büyük Selçuklularda da mevcudiyeti ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁵⁰

Selçuklularda ve diğer İslâm devletlerinde merasimlerde görevli olduğunu bildiğimiz bir diğer görevli sâkîdir. Sâkîler, kabul ve bayram merasimi gibi çeşitli vesilelerle kurulan sofralarda içeceklerin sunumunda görev almaktaydılar. Bu görevlinin, *Siyâsetnâme*'de bahsi geçen âbdârdan farklı olup olmadığı çok net anlaşılmamakla birlikte Merçil, sâkîlerin içki; âbdârların ise içki dışındaki su ve şerbet gibi içecekleri sunduğunu ifade etmektedir. Sayıca birden fazla olan sâkîler, görevleri itibarıyla güvenilir kimselerden tayin olunmaktaydı. Sâkîler, muhtemelen içecek sunmanın ötesinde sofraların ve yemeklerin hazırlanmasından da sorumluydular. Sâkîlerin içecek sunma görevleri sembolik açıdan da önemliydi. Örneğin çeşitli kaynaklarda aktarıldığı üzere, 463/1071 yılında Malazgirt Savaşı sonrası esir edilen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a tâbiyyetinin bir ifadesi olarak bir sâkî gibi kadeh sunmuştur.²⁵¹

²⁴⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: TTK Yay., 1988), 34, 35; Merçil, *Saraylar*, 99, 123, 125; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 204; Aydın Taneri, "Candar", *DİA*, VII, 145-146.

²⁵⁰ Nizâmülmülk, 171-172; Uzunçarşılı, *Medhal*, 36; Merçil, *Saraylar*, 106-107; Aydın Taneri, "Çaşnigîr", *DİA*, IIX, 232.

²⁵¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, haz. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr Yay., 1995), IX, 490; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 172; Merçil, *Saraylar*, 172, 175, 209; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 205; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 54.

Tertip edilen merasimlerde diğer hizmetçiler ve görevliler de vazifelendirilmekteydiler. Örneğin Selçuklularda sultana sohbet arkadaşlığı etmek ile vazifeli olan nedimler bulunuyordu. Nedim, kadeh arkadaşı, dost gibi anlamlara sahip olup bu kimseler düzenlenen meclislerde sultana arkadaşlık ederek onun ile sohbet etmekte ve sultanı eğlendirmektedirler. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*'sinde hem nedimlerin gerekliliğini ifade etmiş hem de nedimlerin vasıfları hususunda çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.²⁵² İlerideki kısımlarda görüleceği üzere Selçuklular döneminde nedimlerin eğlence meclislerinde bulunmasına ilişkin çeşitli örnekler mevcuttur. Aynı şekilde ileride örneklerini göreceğimiz üzere saray şairleri ile mutripler ve muganniler çeşitli tören ve eğlencelerde vazife görmektedirler.²⁵³ Mutrib çalgıcı anlamına gelmekte olup bu kimseler düzenlenen ziyafet ve eğlencelerde çalgı çalmakla görevliydi. Muganniler ise bahse konu eğlencelerde şarkı söylemekteydiler. Her iki görevli de erkek ya da kadınlardan olabilmeydi. Bu görevlilerin alade eğlenceler ile birlikte düğün, bayram, tahta çıkış, elçi kabul törenlerinde de görev aldıkları anlaşılmaktadır.²⁵⁴ Bunlar ile birlikte hükümdarı eğlendirmekle görevli maskaralar da bulunmaktaydı ki bunlardan Melikşah döneminde görev yapmış Câferek adlı maskarayla alakalı kaynaklarda çeşitli bilgiler aktarılmaktadır.²⁵⁵

1.1.4. Huzura Kabul Usulleri

Merasimlerin tertibinde takip edilen belli usuller bulunmaktaydı. Hükümdarın kendisiyle görüşmek için de belli kurallar mevcuttu. Bunlardan birisi perde ve perdedârlık uygulamasıdır. Buna göre hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyen devlet

²⁵² Nizâmülmülk, 124-125, 171-172; Merçil, *Saraylar*, 183, 187; Nebi Bozkurt, "Nedim", *DİA*, XXXII, 509-510.

²⁵³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt: İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara: TTK Yay., 2017), 436.

²⁵⁴ Mutrib ve mugannilere ilişkin örneklerden ileriki kısımlarda yeri geldiğinde bahsedilecektir. Reşîdüddin Fazlullah, 116; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)* (Ankara: TTK Yay., 1957), II, 337; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 72; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 391, 393; Merçil, *Saraylar*, 192, 267, 276-277, 281.

²⁵⁵ Bundârî, 71-72; İbnü'l-Esîr, X, 118; Merçil, *Saraylar*, 190.

erkânını kabul edip etmeyeceği, sarayda bulunan perdeden anlaşılmaktaydı. Hükümdar ile görüşmek isteyen devlet büyükleri ve emirler, saraya bir adamını göndermekte, perdenin açık olup olmadığını öğrenmekteydiler. Eğer perde açık ise hükümdarın görüşmek isteyenleri kabul edeceği; kapalı ise kabul etmeyeceği işaret edilmekteydi. Nizâmülmülk, bu uygulamanın hikmetini, huzura kabul için gelmelerine rağmen hükümdar ile görüşemeyen devlet büyükleri ve ileri gelenlerin bu durumdan rahatsız olacağı ve bu durumda hükümdar ile aralarına soğukluk girebileceği ihtimaliyle belirtir. Bununla birlikte bu müessesenin Büyük Selçuklular'daki uygulamalarına ilişkin net bir örnek bulunmamaktadır. Köymen ve Kafesoğlu bu müessesenin *Siyâsetnâme*'de geçmesi hususunu Büyük Selçuklular'daki varlığına bir delil olarak gösterirlerken Merçil de²⁵⁶ Enverî'nin bir şiirinde geçen perdedâr zikrine atıf yaparak perde ve perdedârlık kurumunun Büyük Selçuklularda mevcut olabileceğini ifade etmiştir.²⁵⁷ Her ne kadar Büyük Selçuklularda somut örnek olarak elimizde bir kaynak olmasa da Anadolu Selçuklu Devleti'nde bu müessesenin varlığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra ileride bahsedileceği üzere Abbâsîlerde de perde ve perdedârlık müessesesi mevcuttu. Esasen devlet yönetimi ve kuralları açısından tavsiyeleri içeren Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde, perdedârın gerekliliğine ilişkin ifadeler bulunmakta ise de bu kayıtlardan bu görevlinin en azından eserin yazıldığı Melikşah dönemine kadar Selçuklularda mevcut olmadığı ancak sonraki dönemlerde benimsenmiş olabileceği düşünülebilir.

Bununla birlikte perdedârın mevcut olmaması, sultanın huzuruna kabulde çeşitli usul ve esasların olmayacağı anlamına gelmemekteydi. Yukarıda bahsi geçen görevlilerden candârlar hükümdarın huzuruna giriş için izin veriyor ve huzura giren kişiye nezaret ediyorlardı. Büveyhîler dönemindeki bir örnekten anlaşıldığı kadarıyla huzura kabul edilen kimsenin yanında gelen korumaları silahsız olarak huzura alınırdı. Huzura giren

²⁵⁶ Saraylar, 74.

²⁵⁷ Nizâmülmülk, 169-170; Râvendî, I, 195; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 42; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 152; Merçil, *Saraylar*, 74.

kimseler ileride örneklerini göstereceğimiz üzere hükümdara saygı gösterisinde bulunmakta ve protokoldeki yerini almaktaydı.²⁵⁸

1.1.5. Protokol Düzeni

Protokol kuralları, makamın izzetinin korunması, hükümdarlar ile devlet görevlileri ve reaya arasındaki mesafenin muhafazası ve devlet görevlilerinin konumlarının tespiti ile bu konumlara uygun muamele görmelerinin temini bakımından önem taşımaktadır. Selçuklular protokol kurallarının uygulanması ve teşrifat usulleri bakımından kendilerinden önceki devletleri takip etmişlerdir.

Eski Türklerde, çeşitli protokol kurallarının uygulamalarının mevcut olduğunu görmekteyiz. Örneğin *Orhun Kitabeleri*’nden anlaşıldığı üzere çoğunluğunu hükümdarın akrabalarının oluşturduğu yüksek statüdeki beyler merasimlerde hükümdarların sağ tarafında yer alırken, halk içerisinde yükselerek konum sahibi olan tarhan ve buyruklar, hükümdarın sol tarafında yer alıyorlardı.²⁵⁹ Yine Narşâhî’nin aktardığı üzere İslâm fetihleri döneminde Buhara’ya hakim olan Kabac Hatun’un tertip ettiği kabullerde, kemer takılı gulâmlar görev almakta, statülerine göre haşemlerle diğer ileri gelenlere ziyafet verilmekteydi. Bu örnekte de görüldüğü üzere eski Türklerde görülen bazı gelenekler İran-İslâm saray ve merasim gelenekleriyle muhtemelen karşılıklı etkileşimin bir neticesi olarak benzeşmekteydi.²⁶⁰

Oğuzlarda, eski Türk yönetim geleneğinin yine önemli bir parçası olan *orun* ve *ülüş* sistemlerinin uygulandığı görülmektedir. Orun ve üleş sistemleri bozkır kültüründe hukuk ve adap kurallarının tümünü kapsayan törenin, protokol kurallarına yönelik bir yansımasıdır. Töre, İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde devlet teşkilatının düzenlenmesinde esas rolü oynamış; töreye göre devletin yönetim düzeni şekillenmiştir. Bahaeeddin Ögel, *Babürname*’deki kayıtlardan hareketle, Çingiz Yasası’nın temellerinin, Oğuzların “orun” ve “ülüş” törelerine dayandığını ifade

²⁵⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açidan*, çev. Kasım Koç (İstanbul: 2020), 427; Merçil, *Saraylar*, 99.

²⁵⁹ Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 269.

²⁶⁰ *Târih-i Buhârâ*, 14; Erkan Göksu, “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29 (2011): 267-268.

etmiştir.²⁶¹ Bu açıdan orun ve ülüş kavramlarının ne olduğunu zikretmek gerekir. Oturulan yer, mekân ve mevki anlamına gelen orun kavramı, töreye göre, meclis ve toplantılarda devlet adamları ve boyların ileri gelenlerinin nereye oturacağına dair hiyerarşik düzeni belirtmektedir. Ülüş kavramı ise yine devlet hiyerarşisine ilişkin olup, kesilen hayvanın etinden kimlerin hangi kısımları yiyeceğini ifade etmek için kullanılmıştır. Orun ve ülüş müesseseleri, her ne kadar temsili bir nitelik taşısa da bir protokol kuralı mahiyetinde olup devlet adamları ve boy beylerinin konumlarının tespit edilmesi bakımından önem taşımaktaydı. Bu kavramların esasen düzenlenen toylardaki oturma düzeni ve yemeğin kısımların paylaşılmasının protokol düzenine göre tesis edilmesine dayandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, ülüş kavramı, ilerleyen dönemde yönetilen toprakların paylaşılması geleneği haline evrilmiştir. Oğuzlarda da bu geleneğin mevcut olduğu, toylarda dağıtılan etlerin paylaşımının ötesinde, sağ kol ve sol kol boylarının yaşadıkları alanların, göç bölgelerinin paylaştırıldığı bilinmektedir.²⁶²

Selçuklu protokol kurallarını besleyen bir diğer kaynak da Abbâsî geleneğidir. Abbâsî protokol geleneği esasen Emevî protokol geleneğinin devamı niteliğindedir. Emevîler döneminde protokol kurallarına ilişkin ilk düzenlemelerin Irak Valisi Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673)'in tavsiyeleriyle Muaviye b. Ebû Süfyan (ö. 60/680) tarafından yapıldığı aktarılmaktadır. Pek çok yönetim usul ve kaidelerinde olduğu gibi bu gelenekte de Müslümanların Sâsânîleri örnek aldığı tahmin edilmektedir. Emevîler döneminde protokol sıralamasının ilk derecede soy-sopa, ikinci derecede yaşa ve üçüncü derecede ilim seviyesine göre düzenlendiği görülüyor.²⁶³ Protokol kaideleri, Abbâsîler döneminde gelişmiş ve çeşitli değişikliklere uğramıştır. Bu bağlamda, Abbâsîler döneminde İranî geleneklerin etkisinin arttığı anlaşılmaktadır. Sâsânî devlet geleneğinin nüfuzu ile Emevîlere nazaran dünyevi hakimiyetleri yanında ruhani otoritelerini de öne çıkaran Abbâsîlerde, Halife ile huzura kabul edilenler arasındaki

²⁶¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 322.

²⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 234, 235; Agacanov, *Oğuzlar*, 187; Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları* (Ankara: Karakum Yay., 2018), 55, 58; Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş”, *DİA*, XLII, 297-298.

²⁶³ Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 329-331; II, 757.

ayrım artmış, huzura kabul usulleri ise katılaşmıştı.²⁶⁴ Abbâsî protokol geleneklerinin aynı kültür çevresi içindeki Sâ mânîler ve Gazneliler tarafından da takip edildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Selçuklularda düzenlenen merasimlerde herkes kendisi için belirlenen yerlerde durmakta veya oturmaktaydı. Bulunacakları yerlerin belirlenmesinde protokol sıralaması önemliydi. Yukarıda değindiğimiz üzere Selçuklularda da Abbâsîler gibi huzura gelenlerin statülerine uygun şekilde protokoldeki yerlerini almaları hâciblerin nezaretinde olurdu.²⁶⁵ Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde, protokol düzenine ilişkin çeşitli kaidelerden bahsedilmektedir. Bu esere göre, merasimlerde huzurda bulunanların bulunacakları yerler tespit edilmeli ve onların bu yerde durmaları hususu denetlenmelidir. Oturuştaki sıralama, ayakta durulduğunda da muhafaza edilmeli ve hâcib-i dergâh, herkesin olması gerektiği yerde bulunmasını sağlamalıdır. Eğer protokolde yeri olmayan bir kimse hükümdarın en yakınındakilerin arasına girerse bu kişilerin buradan uzaklaştırılmasını da hâcibler sağlayacaktır.²⁶⁶

Selçuklu sultanları, törenlerde ve her türlü kabulde tahta oturmaktaydı. Statülerine göre devlet adamlarının bir kısmının oturduğunu, bir kısmının ise ayakta durduğunu görmekteyiz.²⁶⁷ Örneğin Alp Arslan'ın kızıyla Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın torunu Uddetüddîn'in evlilik merasiminde Sultan Alp Arslan tahtına oturmuş, vezir Nizâmülmülk ise onun önünde ayakta durmuştur. Bu törende Halife'nin torunu Uddetüddîn'in vekili olan Amîdüddevle b. Cehîr'in de kendisi için hazırlanmış bir tahtta oturduğu görülmektedir. Bu törende Selçuklu devletine tabi yöneticiler, emirler ve komşu devlet elçileri de protokol sıralarına göre yerlerini almışlardı.²⁶⁸ Sultanların tahta oturması durumu sadece kendi saraylarında düzenledikleri törenler ile sınırlı değildi. Halifelerin tertip ettikleri törenlerde de Selçuklu hükümdarları kendileri için

²⁶⁴ Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 765.

²⁶⁵ Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 759-760; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 29;

Özaydın, *Sultan Berkıaruk Devri*, 203.

²⁶⁶ *Siyâsetnâme*, 173.

²⁶⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 17-18; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri* (Ankara: TTK Yay., 2007), 78.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 109; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 178-179.

hazırlanan tahta oturmaktaydılar. Örneğin Sultan Melikşah, 480/1087 yılında Bağdat'ta Halife Muktedî Biemrillâh tarafından kabulü esnasında halifenin önündeki bir tahta oturmuştu.²⁶⁹

Her ne kadar fiili olarak hükümdarın himayesinde olsa dahi manevi nüfuzuna binaen Abbâsî halifeleri, protokol sıralamasında Selçuklu hükümdarlarından önce gelmekteydiler. İlerleyen bölümlerde örnekleriyle izah edileceği üzere Selçuklu hükümdarları, halifelerin iştirak ettiği törenler ve diğer kabullerde halifeler huzurunda saygı gösterisinde bulunuyorlardı.

Hanedan mensuplarının ise nerede ve ne şekilde tören ve kabullerde bulunduğu ilişkin çok fazla kayıt bulunmasa da Nizâmülmülk'ün, huzura öncelikle akrabaların, sonra diğer ileri gelenlerin, daha sonra ise diğer tabakalardan halkın kabul edilmesi gerektiğine ilişkin ifadesinden anlaşılabileceği üzere hanedan üyelerinin protokolde üst sırada oldukları düşünülebilir.²⁷⁰ İbn Haldun'un eserindeki bir devlette hakimiyetin güçlenip yerleşmesi sonrasında bu hakimiyetin vasfının değişerek hanedan üyelerine itaatın ilahi bir emir şeklinde telakki edilmeye başlanacağına ilişkin teorisi ile eski Türklerdeki hanedan üyelerinin diğer ileri gelenlere üstün vaziyeti bir arada değerlendirildiğinde Selçuklularda protokol açısından hanedan üyelerinin diğer ileri gelenlere üstün olduğu düşünülebilir.²⁷¹ Nitekim 458/1066 yılında Selçukluların Hûzistan ve Ahvaz yöneticisi Emîr Hezâresb ile Alp Arslan arasında geçtiği aktarılan bir olay, bağlı yöneticilerin konumlarının Selçuklu meliklerine nazaran daha aşağı düzeyde olduğuna bir işarettir. Buna göre Alp Arslan, gerçekleştirdiği bir kabulde oğlu Ayaz'a hediye olarak bir kese altın takdim etmiş; Ayaz bu parayı saygısından ötürü her adımında yeri öpmek suretiyle dizleri üzerinde babasının yanına giderek almıştı. Ancak Emîr Hezâresb, aynı şekilde kendisine sunulan hediye almak için ayağa kalkarak gitmiş ve Sultan Alp Arslan bunu büyük bir saygısızlık addederek hiddetlenmişti. Selçuklu Emiri konumundaki Hezâresb'in, hanedan mensubu Ayaz'ın

²⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 415.

²⁷⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 169-170.

²⁷¹ İbn Haldûn, 374.

sunduğu saygı gösterisinden daha azını göstermesi, muhtemelen Selçuklu protokol kaideleri için kabul edilebilir bir husus değildi.²⁷²

Vezirlerin şüphesiz protokolde önemli bir yeri vardı. Onlar Selçuklulara bağlı diğer yöneticilerden daha üst konumda bulunmaktaydılar.²⁷³ Daha önce değindiğimiz üzere hâcibler, protokol kurallarının uygulanmasında görevli oldukları gibi kendilerinin de protokolde ayrıca yeri vardı. Hâcib, protokolde vezir ve *dîvân-ı istifâya* başkanlık eden *müsteşfiden* sonra, Selçuklulara bağlı hükümdarlardan ise önce gelmekteydi.²⁷⁴ Protokolde önemli bir yeri olduğunu bildiğimiz bir diğer yönetici ise Selçuklu hükümdarlarının Bağdat başta olmak üzere Irak bölgesinin yöneticilik ve temsilciliği ile görevlendirdiği Amîdü'l-İrak'tır. Selçukluların Bağdat'taki yönetim merkezi olan Dârü'l-Memleke'de ikamet eden bu görevli, Irak bölgesinin valiliği görevinin yanı sıra Halife ile Sultan arasındaki iletişim ve hediyeleşme gibi görevleri üstlenmekteydi. Kendisinin Selçuklu divanında olduğu gibi muhtemelen hilafet divanında da yeri bulunuyordu. Örneğin Sultan Alp Arslan'ın tahta geçmesi üzerine saltanatının tasdikine ilişkin yapılan toplantıya Amîdü'l-İrak Ebu'l-Hasan Ali de davet edilmişti. Bununla birlikte Sultan Melikşah'tan itibaren diğer amîdler ile birlikte Amîdü'l-İrak'ın sorumluluk alanının mali işlerin yönetimine indirgenmesi ve bu dönemden itibaren askerî vali sıfatındaki şahnelerin güç kazanması muhtemelen statülerini etkilemişti.²⁷⁵

Selçuklulara bağlı devlet yöneticileri, Emirler, yabancı devlet elçileri ve diğer devlet görevlilerinin de protokolde yerleri olsa da bunların sıralaması hakkında elimizde net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak şüphesiz bunlar statü itibarıyla yukarıda bahsi geçen görevlilerden daha aşağı makamda bulunmaktaydılar.²⁷⁶ Bununla birlikte halifelerin

²⁷² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 184; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 129; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, *Makaleler*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2018), 148.

²⁷³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 116-117.

²⁷⁴ Merçil, *Saraylar*, 58, 59.

²⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 89; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 99; Erdoğan Merçil, “Amîd”, *DİA*, III, 55.

²⁷⁶ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 116-117.

gönderdiği elçilere, diğer elçilere nazaran daha fazla hürmet edildiği de kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz üzere merasimlerde ve diğer kabullerde yine diğer görevliler ve hizmetliler de hazır olarak beklemekteydi. Örneğin Emir-i Silâh olarak adlandırılan görevli merasimlerde hükümdarın silahını taşımakta ve sultanın tahtının yanında oturmaktaydı. Aynı şekilde diğer görevliler de merasimlerde derhal hizmet etmek üzere huzurda beklemekteydiler.²⁷⁷

1.1.6. Huzurdan Ayrılma Usulleri

Nizâmülmülk'ün eserinin ilgili kısmında huzurdan ayrılma usullerine de değinilmiştir. Buna göre düzenlenen kabullerin bitişinden sonra sadece huzurda bulunması gerekenler huzurda kalmalı; hükümdarın kabul ettiği kişiler tazimde bulunduktan sonra kendileriyle beraber huzura gelen kişileri de alarak ayrılmalıydı. Bu usulün aynı şekilde birkaç kez tekrar edilmesi halinde bir kaide haline geleceği ifade edilmiştir. Bu ifadeden anlayacağımız üzere Büyük Selçuklularda en azından Sultan Melikşah dönemine kadar huzura kabul yönünde olduğu gibi huzurdan ayrılıştaki da bahsedilen şekliyle kesin bir usul bulunmamaktaydı. Bununla birlikte Sultan Melikşah sonrasında da huzura kabul ve ayrılış usullerinin ne kadar uygulandığı hususunda kaynaklarda verilen bilgiler sınırlıdır. Her halükârda Abbâsî halifeleri huzurunda yapılan merasimlere kıyasla, huzurdan ayrılırken tekrar saygı ifadesi olarak yer öpmenin Selçuklularda da yaygın bir âdet olduğu tahmin edilebilir.²⁷⁸

1.1.7. Protokol Kuralları ve Merasim Kaidelerine Uyulmaması

Diğer devletlerde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da protokol kuralı ihlallerinin ve merasim usullerine uyulmamasının çeşitli yaptırımları bulunmaktaydı. Esasen Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna vesile olan, Oğuz hükümdarı ile Selçuk Bey arasındaki sürtüşmenin dahi, Selçuk'un protokol kurallarını ihlal etmesi sebebiyle meydana geldiği şeklinde anlatımların kaynaklarda mevcut olması, protokol kurallarına Selçuklular öncesinde Oğuzlarda da büyük önem verildiğini bize

²⁷⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 35; Merçil, *Saraylar*, 107, 173; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 204.

²⁷⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 169-170.

göstermektedir. Bu anlatımlara göre, Selçuk, Oğuz Yabgu Devleti hükümdarının subaşı (ordu kumandanı) olarak sarayına gittiğinde Hatun ve çocuklarının daha üstünde bir mevki alarak hükümdarın tahtının hemen yanına oturması, Hatun'un bu durumdan rahatsız olmasına ve Oğuz Yabgusu'nu, Selçuk'a karşı kıskırtmasına sebep olmuştur.²⁷⁹ Selçukluların bir devlet olarak teşekkül etmesinden önce Oğuz Yabgu Devleti'nin hizmetinde oldukları ve Selçuk'un bizzat hükümdarın subaşı olduğu da değerlendirildiğinde, protokol kurallarından habersiz olması ihtimal dahilindedir. Bu durumun sebebi olarak, Selçuk'un protokol hususundaki ihlalinin sebep olduğu belirtilmiştir. Yine anlatımlara göre Oğuz Yabgusunun eşi olan Hatun da bunun Selçuk tarafından bilinçli olarak yapıldığını düşünmekteydi. Bu açıdan Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun, onun yanında yetişmiş biri olarak, Oğuz geleneğindeki protokol kurallarından tamamen habersiz olduğunu düşünmek pek mümkün değildir. O halde her ne kadar iddianın gerçekliği tartışılabilir olsa da Gazneli Mahmûd'un Arslan Yabgu'nun hapsedilişine mazeret olarak öne sürdüğü divanın adap ve erkanını bilmediğinden saygısızlık ettiği hususunun Sâmânî protokol ve merasim geleneğinin bir takipçisi olan Gazneliler ve eski Türk protokol ve merasim geleneğini takip eden Selçuklular arasındaki farklılıklara işaret etmesi de ihtimal dahilindedir.

Nitekim bu farklılıklara ilişkin başka örnekler de mevcuttur. Selçukluların gelmiş oldukları coğrafyada karşılaştıkları kültür çevresi ile farklılıkların protokol ve merasim usullerinde de kendini göstermesi kaçınılmazdı. Bu açıdan İbrâhim Yınal'ın Tuğrul Bey'in öncüsü olarak 429/1038 yılında Telhâb Savaşı akabinde o zamana kadar Gaznelilerin yönetiminde olan Nîşâbur'a ilk gelişini tasvir eden Beyhakî'nin kayıtları dikkat çekicidir. İlgili kayıtlara göre Nîşâbur ahalisinin bir kısmı, kendisini sıradan askerlerden ayırmayacak mütevazı elbiselerle şehre giren İbrâhim Yınal'ı ve askerlerini gördüklerinde, daha önce Gazneliler dönemi hükümdarlarının ihtişamlı

²⁷⁹ Muhammed b. Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yay., 2018), 15; Köymen, *Kuruluş*, 12, 13.

alaylarını hatırlayarak ağlamış; bir kısmı ise tören alayının bu sadeliğine gülmüşlerdi.²⁸⁰

Yine yukarıdaki örneğe benzer şekilde İbrâhim Yınal'ın Nîşâbur'a girişinin ertesinde Sultan Tuğrul Bey'in Nîşâbur'a 429/1038 yılındaki ilk gelişinde de Horasan yöresinde yaygın olarak uygulanan protokol kaidelerinin Tuğrul Bey tarafından bilinmemesi ve bu sebeple bunların uygulanmaması hususu yadırganmıştı. Örneğin Beyhakî, onun Nîşâbur'a geldiği bu süreci aktarırken “*Artık dergâhın hiç şevket ve haşmeti kalmamıştı, birtakım ayak takımları da gayri muntazam bir surette gelmişlerdi. Rast gelen Tuğrul ile konuşmak küstahlığında bulunuyordu.*” şeklindeki ifadesiyle Gazneliler döneminden alışık oldukları protokol kaidelerinin Selçuklularca takip edilmediğinden yakınmaktaydı.²⁸¹

Protokol ve merasim usullerindeki farklılıkların ihlallere sebebiyet verebileceğini gösteren bir diğer örnek ise, yukarıda da anlatıldığı üzere, Sultan Alp Arslan ile onun Emirlerinden Hezâresb arasında gerçekleşmiştir. Bu örneğin Arslan Yabgu örneği ile benzeşmesi de ayrıca ilgi çekicidir.²⁸² Bu durum bize, Selçukluların kuruluş aşamasında yabancı kaldıkları Gazneli usulü protokol geleneklerinin henüz Sultan Alp Arslan döneminde Selçuklular tarafından benimsendiğinin gösterilmesi açısından da ayrıca dikkat çekmektedir. Selçukluların aşına oldukları Oğuz protokol geleneklerinin yerine Gazneli usulü protokol kurallarının benimsenmesinin, Selçukluların bürokratik yapılanmasındaki Fars kökenli devlet adamlarının nüfuzu ile alakalı olabileceği düşünülebilir.

Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanlarının maiyetleri arasında da protokol kurallarının tatbiki sebebiyle gerginlikler yaşanabilmekteydi. Örneğin Sultan Alp Arslan döneminde 456/1064 yılında, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın gerçekleştirdiği bir kabul

²⁸⁰ *Târîh-i Beyhakî*, 518; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 65; Cihan Piyadeoğlu, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, S. 2 (2013): s. 121.

²⁸¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 519; Köymen, *Kuruluş*, 276.

²⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Ar.*, XIX, 184; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 129; Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, *Makaleler*, 148.

töreninde Kâdı'l-Kudât Ebû Abdillâh Dâmegânî, Büyük Selçuklu Devleti elçisi Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman'ın kendisinden daha üst bir mevkie oturtulmasına itiraz etmişse de Selçuklu elçisinin misafir olduğu söylenerek bu itirazı dikkate alınmamıştı.²⁸³

Selçuklular döneminde protokol ihlallerine ilişkin başka örnekler de mevcuttur. Daha önce bahsettiğimiz üzere Sultan Melikşah'ın, Serahs ve Bâgdîs bölgesine doğru giderken Emîru'l-Ümera unvanlı amcası Osman ile buluşmasında, onun huzurunda saygısından ötürü yer öpmek istemesine hâciblerin engel olmaları da protokol ihlallerinin önlenmesinde hâciblerin rolünü göstermesi bakımından önemli bir örnektir.²⁸⁴

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Selçuklular, Horasan coğrafyasına gelerek burada bir devlet olarak teşekkül etmeleri sürecinde, geldikleri coğrafyada mevcut olan teşrifat ve merasim kaidelerine yabancı olmakla birlikte kısa süre içerisinde bu geleneklere uyum sağlamışlardı. Bu uyumda devletin mahiyetindeki değişiklikler ile bürokrasideki İranî unsurların etkisi şüphesiz büyüktü. Selçuklularda protokol ve merasim düzenine uymak hususunda özen gösterilmesi gerekmektedir. Protokol kurallarının ihlali, devlet ricali arasında gerilimlere neden olabileceği gibi hükümdarın otoritesine bir saygısızlık ve isyan işareti olarak dahi düşünülebilmekteydi.

1. 2. Halife ve Hilafet Kurumuyla İlgili Âdet ve Merasimler

Sünnî İslâm dünyasına hâkim olan siyasi aktörlerin meşruiyetlerini Abbâsîlere dayandırması eskiden beri yaygın olan bir uygulamaydı. Selçuklular da İslâm dünyasındaki meşruiyetlerinin tesisi için aynı şekilde Abbâsî halifelerinin manevi hakimiyetlerini kabul etmişlerdi. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ve Abbâsî bölgelerinin Selçuklular bünyesine katılması, fiiliyatta Abbâsî halifelerini Selçuklulara bağlı bir hale getirmiş; onların VI/XII. yüzyıl ortalarındaki zayıflama sürecine kadar Abbâsî halifeleri, dini bir figür ve Selçuklu hakimiyetinin meşruiyetinin tesisi için bir aktör olmaktan öteye geçmemişlerdi. Bununla birlikte her halükârda Sünnî İslâm dünyasının lideri ve Hz. Peygamber'in temsilcisi sıfatındaki halifeler,

²⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 162; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 81.

²⁸⁴ Sadreddîn el-Hüseynî, 40, 41.

Selçuklular döneminde de bu manevi makamlarının gereği olarak hürmet görmeye devam etmişlerdir.

Her ne kadar çeşitli âdet ve merasimler gerek Abbâsî Halifeliği gerekse Selçuklular için geçerli olsa da arada bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Hilafet makamının gereği olarak protokol esasları ile saray kaidelerinde sultanlardan farklı usuller uygulanmakta olup bu açıdan daha önce sultanların emrinde çalışan devlet adamları bu usul ve uygulamaları bilemeyebilirdi. Mesela 496/1103 yılında Halife Müstazhir-Billâh'ın veziri Sedîdülmülk Ebu'l-Meâlî, tevkif edilerek hapse atılmıştır. İbnü'l-Esîr²⁸⁵, onun ömrünü sultanların hizmetinde geçirdiğini, ancak halifelerin sultanlardan başka usul ve kurallara sahip olması ve vezirin bu usulleri bilmemesi sebebiyle azledilip hapsedildiğini ifade etmiştir.

Kalkaşendî²⁸⁶, eserinde hilafet merasim ve geleneklerine dair çeşitli örnekler vermiştir. Ona göre Abbâsî halifeleri; törenlerde yüksek bir tahta oturur, Cuma ve bayram namazlarını caminin maksuresinde kılar, kendi adına para bastırır, tırazlarda ismi yazılır, adına hutbe okunur, minberlerde onun için dua edilir ve görev menşurlarına not düşülürdü. Kalkaşendî'nin bahsettiği bu geleneklerin çoğu, yine onun ifadesine göre, eseri yazdığı XV. yüzyıla kadar sultanlara geçmişti. Biz bu bölümde Selçuklu hükümdarlarınca da uygulanan bu âdetlerin ötesinde halifelere mahsus olarak Selçuklular döneminde gerçekleşen biat törenleri, halifeye saygı gösterisinin bir işareti olarak Bâbu'n-Nevbe'deki çeşitli uygulamalar ile Abbâsîlerde görülen kafes ve perde usulüne ilişkin bilgiler vereceğiz. Selçuklular döneminde halifelere sunulan saygı gösterisi örnekleri ise sonraki bölümlerde incelenecektir.

1.2.1. Biat ve Biat Törenleri

Abbâsî halifeleri, kendilerinden önceki Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler gibi yönetime geldiklerinde, kendi tâbileri onlara biat ediyorlardı. Bu uygulama, başa geçen kişinin hilafetinin biat edenlerce kabulünü göstermekteydi. Halifelere biat, bir tören şeklinde yapıldı. Halife bir alayla birlikte evinden alınarak “*Dârü'l-Âmme*” olarak bilinen

²⁸⁵ *el-Kâmil*, X, 294.

²⁸⁶ el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, çev. Ramazan Şeşen, *Hilafelik Kurumu ve Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2019), 286-289.

Halifelik Sarayı'na götürülür ve burada bir kabul merasimi tertip edilirdi. Törene katılanlar, genelde ordu kâtibi tarafından statülerine göre çağırılıp yemin ederek halifeyle musâfaha etmek suretiyle biat eder; sonrasında halifeye unvan ve lakaplar verilirdi. Biat töreni akabinde, törene katılanlara ziyafet ve hediyeler verilmekteydi. Bu tören akabinde asker ve emirlere “*hakku'l-bey'a*” adı verilen cülûs bahşişi dağıtılırdı. Bununla birlikte erken dönemlerde olduğu gibi Gazneli ve Selçuklu dönemindeki örneklerden de anlaşılacağı üzere bazen ahitname şeklindeki bir mektup yahut elçi vasıtasıyla da halifeye biat edilebilirdi. Aynı şekilde, halifelerce önceleri valilerin; Abbâsîlerden bağımsız siyasi otoritelerin ortaya çıkmasından sonra ise hükümdarların meşruiyetinin tasdiki için menşur verilse de bu husus sonraki kısımlarda izah edilecektir.²⁸⁷

Selçuklular döneminde, Abbâsî halifelerine biat edilmesine dair çeşitli örnekler mevcuttur. 456/1064 yılında Abbâsî halifesinin elçisi Nâkib Tırâd ez-Zeynebî, Sultan Alp Arslan'a elçi olarak gönderilmiş ve onun vasıtasıyla Alp Arslan halifeye biat etmiştir.²⁸⁸ Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh'ın 467/1075 yılında halifelîğe geçmesinde de hil'at töreni gerçekleşmişti. Emirler ve ileri gelenler bu törende ona biatlerini sundular. Ancak Melikşah bu törene katılmamış, elçi vasıtasıyla biatini gerçekleştirmişti.²⁸⁹ Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud'un 525/1131 yılındaki vefatı sonrasında kardeşleri Mes'ud ve Selçukşah, Abbâsî halifesi Müstersîd-Billâh'a biat etmişlerdir.²⁹⁰ Halife Muktefî-Liemrillâh, Râşid-Billâh'ın hal edilmesi akabinde

²⁸⁷ Beyhakî, 284-287; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 172, 173, 506, 507; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 206-208; Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 332-333; Cengiz Kallek, “Biat”, *DİA*, VI, 120-124.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, 48.

²⁸⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 296; İbn Kesîr, XII, 234; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 372; Angelika Hartmann, “Muktedî-Biemrillâh”, *DİA*, XXXI, 142-143.

²⁹⁰ Reşîdüddîn, 190.

530/1136 yılında hilafete geçmiş, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (ö. 547/1152) Abbâsî halifesine biat etmişti.²⁹¹

1.2.2. Halifeye Saygı Gösterileri, Hizmet ve Bâbu'n-nevbe

Halifeler, İslâm dünyasının manevi liderleri olarak hürmet görmekteydiler. İslâm fetihleri akabinde diğer kültürlerin de etkisiyle eski mütevazı selamlama usulleri, yerini çeşitli saygı gösterilerine bırakmıştı. Başlangıçta selamın niteliği yöneticilere has olarak değiştirilmiş ve akabinde halifelerin selama karşılık verme mecburiyetini ortadan kaldırmak için halifelerin huzuruna girişte selam verme usulü kaldırılarak hizmet ve dua etmeye mecbur kılınmışlardı. Hizmet etmek, halifeye bir saygı gösterisi olarak huzurunda kısmen eğilmek şeklinde gerçekleşmekteydi.²⁹²

Bir diğer saygı gösterisi usulü de el öpmektir. Hz. Peygamberden beri süregelen bu âdet de zamanla halifelerce kısmen terkedilmiş; huzura kabul edilenlerce halifenin elbisesinin eteğinin öpülmesi, yer veya eşik öpülmesi, eğer at üzerindeyse eyerinin kaşının öpülmesi, yüzük öpmek gibi âdetler edinilmişti.²⁹³ Selçuklular döneminde yer veya eşik öpülmesi ile birlikte el öpme şeklinde saygı gösterisi sunma örnekleri mevcuttur.

Saygı gösterisine ilişkin âdetler ayrı bir bölümde değerlendirileceğinden biz burada halifeye has bir saygı merasimi olması hasebiyle Bâbu'n-nevbe'de eşik öpmek âdetinden bahsedeceğiz.²⁹⁴ Bâbu'n-nevbe Abbâsî halifelerinin sarayının giriş kapısı

²⁹¹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, çev. Ahmet Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 1992), 58; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 298.

²⁹² Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 758.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, IX, 322; Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 759.

²⁹⁴ Bâbunnûbe olarak da telaffuz edilen Bâbu'n-nevbe, Nevbet Kapısı anlamına gelip Hilafet Sarayı'nın girişinde bulunmaktaydı. Nevbet kelimesinin farklı anlamları olmakla birlikte Abbâsîler ve Selçuklularda daha ziyade namaz vakitlerinde hükümdarın ikametgâhı önünde çalınan musikiyi ifade eder. Konuya ilişkin pek fazla kayıt bulunmamakla birlikte Abbâsîlerdeki nevbet töreni muhtemelen Hilafet Sarayı girişindeki bu kapıda icra edilmekte ve kapı adını buradan almaktaydı. Nevbet ve anlamı için bkz. Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 116; Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına*

olup bu noktadan itibaren halifenin manevi huzuruna girildiği düşünüldüğünden halifeye ilişkin saygı gösterileri bu noktada başlamaktaydı. Buraya gelen kimseler eğer binek üzerindeyseler henüz buraya varmadan bineklerinden iniyor ve sonra burada eşik öpüyorlardı.²⁹⁵ Burada binekten inmeye ve eşik öpmeye ilişkin çeşitli örnekler mevcuttur.

Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a ilk gelişinde Bâbu'n-Nevbe'de hürmet ve hizmet şartını yerine getirdiği anlaşılmaktadır.²⁹⁶ 445/1054 senesinde Selçuklu hakimiyetine isyan eden eski Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî ile Halife el-Kâim-Biemrillâh arasındaki gerginlik sürecinde Halife el-Kâim-Biemrillâh, Besâsîrî'yi hil'at giydirmek üzere davet etmiş; Besâsîrî bunun üzerine Bâbu'n-nevbe'ye gelerek yer öpmüş ancak sonrasında devam etmeyerek evine geri dönmüştü.²⁹⁷ 456/1064 yılında Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî, Bâbu'n-nevbe'ye gelmiş ve burada atından inerek yer öpmüştür.²⁹⁸ Yine 456/1064 yılında Musul Emîri Müslim b. Kureyş'in Bâbu'n-nevbe'ye gelip buranın eşiğini öptüğü aktarılmaktadır.²⁹⁹ 464/1071 yılında Sultan Alp Arslan tarafından Fahrüddeve b. Cehîr'e ortak olarak atanmış olan vezir Ebu'l-Alâ Muhammed b. Hüseyin Bağdat'a gelişinde Bâbu'n-nevbe'ye ulaşınca burada atından inerek yer öpmüştü.³⁰⁰ 550/1155 yılında Melik Süleyman b. Muhammed Tapar da Halife'nin davet üzerine Bağdat'a gelişinde Bâbu'n-nevbe'nin eşiğini öpmüştü.³⁰¹

İlgili örneklerden de anlaşılacağı üzere, Bâbu'n-nevbe'nin eşiğinin öpülmesi, halifelerin manevi makamlarına saygıyı göstermesi bakımından önemlidir. Henüz halifenin huzuruna dahi çıkılmamışken eşğin öpülmesi, aynı zamanda halifenin şahsi

Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (Ankara: TTK Yay., 2019), 234; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet" *DİA*, XXXIII, 38-41.

²⁹⁵ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 90.

²⁹⁶ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 84; Râvendî, I, 104; Reşîdüddîn, 98.

²⁹⁷ İbn Kesîr, XII, 165.

²⁹⁸ Bundârî, 20; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 134; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 89.

²⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 138-139.

³⁰⁰ Bundârî, 42; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 82.

³⁰¹ Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 272.

kimliğinden ziyade makamına hürmet edildiğine işaret etmektedir. İleride örnekleri verileceği üzere huzurda değilken halifeye saygı gösterisi mahiyetindeki yer öpme, çeşitli vesilelerle halifeler tarafından gönderilen elçi ve hediyelerin kabulünde de karşımıza çıkmaktadır.

1.2.3. Kafes ve Perde Geleneği

Abbâsî halifeleri, kendilerini sıradan halk ile ayıştırmak amacıyla eski İran hükümdarlarını takliden kabul törenlerinde perde veya kafes kullanmaktaydılar. Divan toplantılarına yine kafes ardından katılmakta ancak sadece bayram tebriklerinde bizzat tahtlarında mesafe koymadan kabul törenleri icra etmekteydiler. Perdeler ile ilgilenen *Perdedâr* adlı özel bir saray görevlisi de mevcuttu.³⁰²

Selçuklular döneminde perde ve kafese ilişkin birtakım örnekler mevcuttur. Örneğin Tuğrul Bey'in 449/1058 yılında Bağdat'ta Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın huzuruna çıkışında, selamlık odasının perdesi kaldırılmış ve Tuğrul Bey bunun akabinde saygı gösterisinde bulunmuştu.³⁰³ Sa'düddeve Gevherâyin'in şahne olarak Bağdat'a tayini sonrasında yapılan 471/1078 yılındaki kabulde, Gevherâyin, halifenin vezir naibi Fahrüddeve b. Cehîr'in azli ve kötülenmesine ilişkin bir mektubu hizmetçi vasıtasıyla demir kafes arkasındaki halifeye sunmuş ve halife bu mektubu okuması akabinde diğerleri ile arasındaki örtünün indirilmesini emretmiştir.³⁰⁴ Ayrıntılarını sonraki bölümlerde anlatacağımız üzere Sultan Melikşah'ın 480/1087 yılındaki Bağdat ziyaretinde, Halife Muktedî-Biemrillâh Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü kabul etmiş; Nizâmülmülk, halifenin demir parmaklıklardan çıkardığı elini öpüp gözüne sürmüştür. Nizâmülmülk'ün yaptığı bu ziyaretten bir süre sonra Sultan'ı davet ederek yaptığı kabul töreninde halife ile diğerleri arasında bir kafes bulunmaktaydı. Sultan Melikşah bu kafesin önünde üç kere yeri öpmüş; sonrasında Halife'nin elini öpmek istemişse de o buna izin vermeyerek Sultan'a yüzüğünü öptürmüştür.³⁰⁵ Irak Selçuklu Sultanı

³⁰² İbnü'l-Esîr, IIX, 312; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 224; Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 756, 764, 765; Uzunçarşılı, *Medhal*, 5; ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, 427.

³⁰³ Gregory Abu'l-Farac (Bar Habreaus), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yay., 1999), I, 311; Bundârî, 10-12.

³⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 224.

³⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 139-141; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275; Ahmed b. Mahmûd, 152.

Mahmud b. Muhammed'in 515/1121 yılında Halife Müsterşîd-Billâh tarafından kabulü töreninde yine perdenin kullanıldığı görülmektedir.³⁰⁶

1.3. Tahta Çıkış ve Cülûs Merasimleri

Selçuklularda hükümdarların tahta geçişleri belirli bir tören ile gerçekleşirdi.³⁰⁷ Bu törende hem Oğuz hem de Abbâsî geleneklerinin izlerini bulmak mümkündü. Oğuzlarda ve diğer eski Türk devletlerinde tahta çıkabilmek için bağlı beylerin muvafakati gerekiyordu. Bunun için bu beylerin de iştirakiyle kurultay toplanıyor ve bu kurultayda beylerin onayı alınarak tahtta hak iddia eden hanedan mensubu han ilan ediliyordu. Bu tören neticesinde de Oğuzlar dönemindeki pek çok merasim gibi ziyafet verilir ve bahşış saçılırdı.³⁰⁸ Önceki kısımda izah edildiği üzere Abbâsîlerde ise halife ilan edilen kişinin devletin başına geçişinde yine devlet ricali ve ileri gelenler tarafından halifeye biat edilmekte; akabinde ise katılanlara ziyafet düzenlenerek “*hakku'l-bey'a*” (Biat Hakkı) adı verilen cülûs bahşışleri ve hediyeler verilmekteydi.³⁰⁹

Selçuklularda tahta çıkışlarda bu iki gelenekte de görülen uygulamalar mevcuttu. Eski hükümdarın vefatından sonra yeni hükümdar tahta geçinceye kadar olası kargaşayı önlemek amacıyla ölümünün gizli tutulmasına gayret edilirdi. Eski hükümdar için tertip edilen matem merasiminin ardından ise cülûs töreni gerçekleşmekteydi. Hükümdar oluşun fiili göstergesi ise tahta oturmaktı. Cülûs töreninde hükümdar tahtına oturmakta; kabul töreni icra edilerek devlet ricali ve ileri gelenler hükümdara tâbiyetlerini arz ederek saygı gösterisinde bulunmaktaydılar. Cülûs törenlerinin icrasında vezirlerin önemli rolü söz konusuydu. Diğer emirler ve ileri gelenler ile

³⁰⁶ Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 46.

³⁰⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 69.

³⁰⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 265, 267.

³⁰⁹ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 137-138; Abdulkadir Özcan, “Cülûs”, *DİA*, XIII, 108-114.

birlikte Selçuklularda şehir ve toplulukların yöneticileri konumundaki reislerin de cülûs törenine dahil oldukları ve protokolde ilk sırayı aldıkları görülmektedir.³¹⁰

Merasimin gerçekleştirilmesi akabinde eski Türk âdeti gereğince hazır bulunanlara para ve mücevherat saçılmakta ve huzurda bulunanlara hediyeler ve hil'atler verilmekteydi. Saçı olarak adlandırılan ve diğer merasimlerde de yaygın şekilde görülen bu gelenek, hükümdar adına ilk hutbenin okunmasında da hutbe okuyanın veya cami cemaatinin üzerine para saçmak şeklinde uygulanmaktaydı. Bu geleneğin Gaznelilerde de mevcut olduğunu biliyoruz. Tahta çıkış töreni sonrası yine eski Türk geleneklerinde de görüldüğü şekliyle toy düzenlenmekteydi. Bu toyda ziyafet verilmekte, *muganniler* (şarkıcılar) ve *mutripler* (çalgıcılar) ile konuklar eğlendirilmekteydiler. Köymen, hükümdarın tahta çıkması şerefine umumi af ilan edildiğini ifade etse de Melikşah döneminden vermiş olduğu örneğin Ramazan ayı sebebiyle gerçekleştirilen bir uygulama olması da muhtemeldir.³¹¹

Hükümdar, tahta çıktığını Abbâsî Halifeliği başta olmak üzere diğer devletlere de haber verirdi. Nitekim Selçuklulara bağlı yöneticiler yeni hükümdarın tahta geçtiğini bu şekilde haber alıp tâbiyetlerini bildirmekte ve hükümdarın cülûsu, halifeler tarafından verilen menşur ile meşruiyet kazanmaktaydı. Biz bu kısımda sadece tahta çıkış törenlerini değerlendireceğiz. Halifeler tarafından verilen menşurlar ve saltanatın tasdikine ilişkin Bağdat'ta tertip edilen törenleri ise ilerleyen bölümlerde inceleyeceğiz.

Selçuklu hükümdarlarının tahta geçişlerine ilişkin çeşitli kayıtlar mevcuttur. 429/1038 yılında Gaznelilere karşı yapılan Talhâb Savaşı'nda galip gelinmesinden bir süre sonra, Selçuklulardan İbrâhim Yınal'ın Nişâbur kentine gönderildiği; Nişâbur'un Selçuklulara tâbiyeti sonrasında Tuğrul Bey adına hutbe okunduğu, İbrâhim Yınal'ın gelişinden on iki gün sonra buraya gelen Tuğrul Bey'in Gazneli Sultanı Mes'ûd'a ait

³¹⁰ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 69; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 195-196, 223, 224; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 78.

³¹¹ Nizâmülmülk, 166; Sadreddin el-Hüseynî, 40; Uzunçarşılı, *Medhal*, 64-65; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 70-71; Merçil, *Saraylar*, 281.

tahta oturduğu ve kabul töreni tertip ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.³¹² Aynı şekilde, Gaznelilere karşı galip gelinen 431/1040 yılındaki Dandanakan Savaşı sonrasında Oğuz ananesi gereği yapılan kurultay neticesinde savaş alanında kurulan bir çadırda Tuğrul Bey'in tahta oturtularak *Horasan Emîri* ilan edildiği ve orada bulunanların Tuğrul Bey'e tabiiyetlerini bildirdikleri de farklı kayıtlarda zikredilmektedir.³¹³

Çağrı Bey'in 448/1056 tarihinde Sîstan'da adına hutbe okunması şerefine bir merasim yapılmıştı. Her ne kadar ilgili törende Çağrı Bey hazır bulunmasa ve tahta oturmasa da törenin cülûs törenine benzer uygulamaları barındırması dikkat çekicidir. Cuma günü amca oğlu Emir Ertaş'ın Sîstan Şaristân'ında Bariyân suyunun yanındaki evinden, Dâr-ı Batan denilen mevkie kadar olan yerde yapılan bu törene katılanlar ipekli elbiseler ve sahip oldukları zırh ve miğferleri giymişti. Hutbenin okunacağı camiye kadar Çağrı Bey adına basılan paralar saçılmış, hutbenin okunmasından sonra ise tekrar saç yapılmıştı.³¹⁴

Sultan Alp Arslan'ın, tahtta hak iddia eden Kutalmış b. Arslan Yabgu'yu (ö. 455/1063) bertaraf etmesinin akabinde tahta geçiş merasimi yapılmıştı. Sibt'in³¹⁵ aktardığına göre Alp Arslan, "*Darü'l-Memleke'de Sultan Tuğrul Bey'e ait iki milyon miskal değerindeki sofrada büyük bir şölen düzenlenmiş; kendisi baş köşeye oturmuş, emirlere ve hâciblere hil'atler vermiş ve böylece Büyük Selçuklu tahtına geçmiştir.*"

Melikşah'ın tahta geçişi ile ilgili kaynaklarda babası Sultan Alp Arslan'ın vefatı sonrası onun vasiyeti üzerine 465/1072 tarihinde Rey şehrine geldiği ve üzerinde halifenin veziri Amîdüddevle b. Cehîr ile gönderilen hil'at olduğu halde cülûs merasimi düzenlenerek Selçuklu tahtına oturduğu anlaşılmaktadır. Etrafindakilere ve askerlere bahşiş ve hediyeler veren ve askerlerin maaşlarını artıran Melikşah oradan

³¹² Beyhakî, 519; Bundârî, 5; Mîrhând, 57; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 12; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 65-66

³¹³ Beyhakî, 594; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 34.

³¹⁴ *Târîh-i Sîstan*, 330.

³¹⁵ *Mir'âtü'z-zamân*, Trk. trc., 129-130. Ayrıca bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 69; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 65-66.

Nişâbur'a gelmiş ve burada da para ve kıymetli eşyaları emirlere dağıtmıştır. Bu süreçte Abbâsî halifesine haber gönderildiği, Melikşah adına Bağdat'ta hutbe okunduğu ve cülûsu konusundaki işleri vezir Nizâmülmülk'ün üstlendiği de kaynaklardan anlaşılmaktadır.³¹⁶

Melikşah'ın oğlu Berkjaruk'un da Melikşah'ın 485/1092 yılındaki vefatının hemen akabinde daha önce vefat eden Selçuklu veziri Nizâmülmülk taraftarlarının da desteğiyle Rey şehrinde şehir reisi Ebû Müslim'in yaptırmış olduğu mücevherlerle süslü tacı giyerek hükümdar ilan edildiği ifade edilmektedir. Hükümdar ilan edilen Berkjaruk, tahta çıkışı akabinde para dağıtmıştır ki bunun cülûs bahşisi kapsamında değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Yukarıda değindiğimiz üzere tahta geçiş sonrasında okunan hutbelerde de cülûs merasiminde olduğu gibi saç yapılmaktaydı. Berkjaruk'un 497/1104 yılında vefat etmesi üzerine veliaht olarak bıraktığı dört yaşındaki oğlu Melikşah'ın adına Bağdat'ta ilk defa hutbe okunması olayında adı zikredilirken dinar ve dirhemlerin saçıldığı aktarılmaktadır.³¹⁷

Berkjaruk'un vefatı sonrasında Büyük Selçuklu tahtına hâkim olan Sultan Muhammed Tapar'ın 511/1118 yılındaki vefatının öncesinde hastalanması esnasında oğlu Mahmûd'a “*Tacı başına tak ve tahta otur*” dediği, oğul Mahmûd'un “*Bugün güzel bir gün değildir*” demesi üzerine Tapar'ın “*Baban için güzel değildir, fakat senin için güzel bir gündür*” şeklinde cevap verdiği; bunun üzerine Mahmûd'un tac ve iki bilezik giyerek tahta çıktığı ifade edilmektedir.³¹⁸

Irak Selçuklularında da cülûs merasimine ilişkin çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıntıları bilinmemekle birlikte Tuğrul b. Muhammed'in, Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın ölümü akabinde 526/1132 yılında

³¹⁶ Her ne kadar Sıbt, Melikşah'ın, halife tarafından İsfahan'a gönderilen hil'atleri giydiğini belirtse de o dönemde İsfahan'ın henüz başkent olmadığı düşünüldüğünde, bahse konu törenin başkent Rey'de gerçekleşmesi daha muhtemeldir. İbnü'l-Esîr, X, 80-81; Sıbtİbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 272; İbn Kesîr, XII, 227; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 50.

³¹⁷ Nişâbü'rî, 99; Râvendî, I, 137; İbn Kesîr, XII, 318; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 137-138.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 417; Reşîdüddîn, 163; İbn Kesîr, XII, 344.

Hemedan'da tahta çıktığı aktarılmaktadır.³¹⁹ Aynı şekilde Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın Irak Selçuklu sultanı olarak tahta geçmesine ilişkin olarak kaynaklarda kayıtlar mevcuttur. Esasen kardeşi Tuğrul ve yeğeni Davud ile mücadelelerde bulunan Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın bu mücadeleler sürecinde birden fazla kez tahta çıktığı görülmektedir. Bundârî'nin³²⁰ aktardığına göre Mes'ûd, henüz kardeşi hayattayken ve gerçek anlamda sultan olmadığı halde sultan gibi muamele görmüş; 527/1133 yılında Abbâsî halifesi Müsterşîd tarafından kendisine şahitler huzurunda hükümdarlık verilmiş, kendisi Dârü's-Saltana'ya (Saltanat Sarayı) yerleşmiş ve Abbâsî Halifesi'ne bağlı olan yerlerde Cuma hutbesinde adı okunmuştur. 5 Rebiülevvel 527/15 Ocak 1133 tarihinde büyük bir merasim düzenlenerek Halife tarafından kendisine hil'at olarak çeşitli renk ve cinslerde elbiseler ve zırhlar, mücevherlerle süslü bir taç, iki adet sancak ile iki bilezik ve bir gerdanlık verilmiştir. Bunun yanı sıra iki adet kılıç da Halife tarafından Mes'ûd'un boynuna takılmıştır. Diğer örneklerde görüleceği üzere hükümdarlığın tasdikine ilişkin bu merasim esasen cülûs töreninden sonra uygulanmaktaydı. Şâban 527/Haziran 1133 tarihinde yapılan savaşta kardeşi Tuğrul'u mağlup ederek Hemedan'da tahta oturan Mes'ûd, 528/1134 yılında yapılan savaşta bu sefer kardeşi Tuğrul'a yenilmiştir. Ancak 529/1134 yılında kardeşi Tuğrul'un ölüm haberi üzerine Hemedan'a ulaşmış; burada Selçuklu emirleri tabiiyetlerini bildirerek el öpmüşler ve Mes'ûd b. Muhammed'i Irak Selçuklu tahtına oturtmuşlardır. Bu cülûs töreninin ardından ise katılanlara ziyafet verilmiştir.³²¹

Yine Irak Selçuklularında, Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a isyan eden Fars hâkimi Bozaba'nın (ö. 542/1147) İsfahan'a gelerek vefat eden kardeşi Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Melikşah'ı, Sultan Alp Arslan'a ait tahta oturttuğuna ilişkin bir kayıt da mevcuttur.³²²

Irak Selçuklularında cülûs merasimine ilişkin bir diğer örnek de 548/1153 yılında Muhammed b. Mahmûd'un Selçuklu Emirleri tarafından tahta çıkartıldığı törendir.

³¹⁹ Bundârî, 148.

³²⁰ *Zübdetü'n-nusra*, 159

³²¹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 126; Bundârî, 159; Hüseyî, 71-72; Reşîdüddîn, 196; Mîrhând, 205; Ahmed b. Mahmûd, 211-212; Özgüdenli, *Selçuklular*, 245-246.

³²² Bundârî, 197.

Muhammed b. Mahmûd, bu tarihte Hemedan'a ulaşmış ve İnanç ve Hasbeg'in dahil olduğu emirlerce karşılanmıştır. Bu emirlerle birlikte Karategin Çayırı'nda şölen düzenlemiş; ertesi gün ise Hemedan'daki Mes'ûdî Köşkü'nde kabul merasimi icra edilerek Muhammed b. Mahmûd Irak Selçuklu hükümdarı ilan edilmiştir. Bu törenin ilginç ayrıntılarından biri de diğer örneklerdekinin aksine emirlerin hediyeler sunmasıdır. Bu husus, Selçuklulardaki cülûs törenlerinde sadece tahta geçen hükümdarın hediye ve bahşış vermediği, bu hediyeleşmenin iki taraflı da olabileceğini göstermektedir.³²³

Sencer'in Oğuzlar elinde esir olduğu dönemde Selçuklu Meliki Süleyman Şah b. Muhammed'in de 551/1156 yılında Bağdat'a gelmesi sonrası burada Halife Muktefi-Liemrillâh (ö. 555/1160) tarafından sultan ilan edilerek adına hutbe okunduğu aktarılmaktadır. Hutbe okunması akabinde hatibin üzerine dinar ve dirhemler saçılmıştı.³²⁴

Kirman Selçukluları'nda da cülûs merasimlerine ilişkin bazı örnekler vardır. Kirman Selçukluları'nın ilk yöneticisi olan Çağrı Bey'in oğlu Melik Kavurd'un (ö. 465/1073), bölgenin başkenti Berdesîr'de tahta oturduğu ve burada büyük bir kabul töreni düzenlediği bilinmektedir.³²⁵ Hükümdarlığın resmiyet kazanması için fiili olarak tahta çıkmanın önemine Kirman Selçukluları'ndan başka bir örnekle şahit olmaktadır. Kavurd'un vefatı üzerine küçük yaştaki oğlu Hüseyin'in beşiği emirler tarafından taht üzerine konulmuştur.³²⁶

1.4. Hükümdarlığın Tasdiki Merasimleri

Selçuklularda saltanatın meşruiyetinin sağlanması hususunda menşur ve ahidnâmeler önem arz etmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları, Müslüman toplumunun gözünde otoritesini meşrulaştırmak amacıyla Sünni Abbâsî halifesinin manevi otoritesini kabul ediyordu. Bu sembolik öneme sahip

³²³ Reşîdüddîn, 222; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 329.

³²⁴ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 413; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 277.

³²⁵ Efdaleddîn Ebû Hâmid Kirmânî'den naklen Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 165.

³²⁶ Efdaleddîn Ebû Hâmid Kirmânî'den naklen Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 148.

kabul ise daha önce değindiğimiz biat kurumu ile aşağıda bahsedilen hükümdarlığın tasdikine ilişkin uygulamalar ile gerçekleşiyordu. Esasen saltanatın tasdikine ilişkin bu uygulamalar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce de Abbâsîhalifelerince, çeşitli bölgelere vali veya yönetici tayin edilen ya da kendi güçleriyle bölgelerin yönetimini ele alan yerel unsurların yöneticiliğinin meşrulaştırılması amacıyla yapılmaktaydı. Bu kısımda öncelikle ilgili menşur ve ahidnâmelerincelenecek, akabinde Selçuklu dönemi örneklerine bakılacaktır.

Abbâsî Devleti'nin siyasi iktidarının III/IX. asırdan itibaren zayıflaması ve merkezi otoritesini kaybetmeye başlamasıyla birlikte Abbâsîler tarafından atanan kimseler ve yerel hanedanlar, hilafetin otoritesinin ulaşamadığı çeşitli bölgelerde kendi özerk hakimiyetlerini kurmak çabası gütmüşlerdi. Bu çabaların neticesinde başarılı olan Tâhirîler, Saffârîler ve Büveyhîler gibi yerel hanedanlar, hakimiyetlerinin halk nezdindeki meşruiyetini sağlamak amacıyla Abbâsî halifelerinden onay almaktaydılar. Bu gelenek Abbâsîlerin halen otoritelerini belli derecede muhafaza ettiklerini göstermesi sebebiyle Abbâsî halifelerinin çıkarlarıyla da örtüşüyordu. Bu onay verme durumunun göstergesi ise saltanatın tasdiki için yapılan ve *taklîd* olarak adlandırılan törenlerde tevcih edilen ve ilgili bölgelerin yönetiminin kişiye tevdi edildiğine ilişkin bir yazı, ilgiliye sembolik öneme sahip çeşitli hediyelerin sunulması, unvan ve lakapların ve yine bazı sembolik uygulamalar açısından izin verilmesinden oluşuyordu. Ancak bu törenlerin düzenlenmesi her zaman şart olmayıp, bu tasdik işlemi sadece bahse konu yazı ve hediyelerin ilgili yöneticiye gönderilmesi suretiyle de olabilmekteydi.³²⁷

Saltanatın tasdikine ilişkin yazıya *menşur* ya da *ahidnâme* denilmekteydi. Ahidnâmeler esasen anlamı bakımından yabancılar ile yapılan her türlü yazılı anlaşma, atama ve tayin yazılarını ve imtiyaz belgelerini kapsamaktaydı. Abbâsîler döneminde olduğu gibi öncesi dönemde de çeşitli yöneticilere gönderilen ferman ve buyruklar ahidnâme olarak adlandırılmaktaydılar. Kalkaşendî³²⁸, eserinde ahidnâmeleri şekil ve

³²⁷ Kalkaşendî, 291-292; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 10; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 335.

³²⁸ Kalkaşendî, 322. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Ahidnâme", *DİA*, I, 535-536; Abdülkerim Özaydın, "Menşur", *DİA*, 148-149.

içerik özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Onun eserinde, hilafetin siyasi yetki ve sorumluluklarının hükümdarlara devrine ilişkin ahidnâmelerden, *taklîdnâme* olarak da bahsedilmektedir. Yaymak, dağıtmak gibi anlamlara gelen *neşr* kelimesinden türeyen ve duyuru anlamına gelen menşur kelimesi de ahidnâme gibi Abbâsîler döneminde hükümdarlığın veya belli bölgelerdeki yöneticiliğin tasdikinin ötesinde her türlü ferman ve buyruk anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda Selçuklu hükümdarlarınca da ıktâların ve memuriyetlerin tevdiinde ilgili kişilere bir ispat aracı olarak menşurlar verilmekteydi. Tasdik merasimlerinde, yöneticiliğin tevdiine ilişkin hazırlanmış olan ve halifenin tevkiini barındıran menşur okunur, sonra ilgili yöneticiye verildi.

Saltanatın tasdikine ilişkin merasimlerde, menşur ile birlikte çeşitli hediyeler de verilmekteydi. Bu hediyeler, hükümdarlık alametlerini kapsamakla birlikte bu alametler ile sınırlı değildi. Bu sembolik öneme sahip hediyeler; Abbâsî Hilafeti'nin alametleri işlenmiş siyah renkli hil'atler, iki adet siyah sancak, iki adet işlemeli kabızalı kılıç³²⁹, taç³³⁰, sarık, iki adet bilezik, gerdanlık ve süslenmiş atları içermekteydi. Bu

³²⁹ Kılıçların iki adet olmasının ne anlama geldiğine ilişkin net bir kayıt olmasa da Köymen, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un saltanatının tasdikine ilişkin 515/1121 yılındaki törende Halife'nin “*iki kılıcı mülhitler ve kâfirlere karşı kullanması*” şeklindeki ifadesinden ötürü iç ve dış düşmanlar olabileceğini ve bu bağlamda iki kılıcın içeride İsmailî/Bâtınîler dışarıda kâfirlere karşı kullanılmak üzere verildiği şeklinde yorumlamıştır. Sıbt'ın 480/1087 yılında Melikşah'ın hil'atlenmesine ilişkin kaydındaki Abbâsî veziri Ebû Şücâ'nın “(Halife) Sana iki kılıç kuşatmıştır ki (bu kılıçlarla) senin düşmanların ve Allah'ın düşmanlarına karşı güçlü olasın.” şeklindeki ifadesi de bu açıdan dikkat çekicidir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 415; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 45-47.

³³⁰ Köymen, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un 527/1133 yılında saltanatının tasdik edildiği merasimde başına taç takılmasının önemli bir yenilik olduğunu söyleyerek, daha önce bu yönde bir uygulama olmadığını ima etmiştir. Bununla birlikte tacın, Türklerde Selçuklu öncesinde dahi yaygın bir hükümdarlık alameti olduğu bilinmektedir. Ayrıca hil'atin bir parçası olarak Abbâsî Halifeleri tarafından törenlerde yöneticilere çeşitli başlıkların verildiği anlaşılmaktadır. Gazneli Mes'ûd'un 424/1033 yılındaki tasdikine ilişkin Beyhakî'nin kayıtlarından anlaşılağı üzere hem taç hem de sarık birlikte verilebilmekteydi. Tuğrul Bey'e 449/1058 yılındaki tasdik merasiminde taç giydirildiği aktarılmaktadır. Aynı şekilde 480/1087 yılında Melikşah'ın Halife tarafından kabulünde

merasimde Halife, hükümdara verilecek iki adet sancağı kendi eli ile bağlamaktaydı. Verilen hil'atlerin yedi adet olduğuna dair kaynaklarda çeşitli örnekler bulunmaktadır. Bu yedi hil'atten birisi Abbâsî Hilafeti'nin rengi olan siyah renkli atlas bir kumaştan imal edilmiş olmakla birlikte diğerleri farklı kumaşlardan mamuldü. Şüphesiz bu hil'atlerin üzerinde halife tarafından verildiğini gösterir işlemeleri bulunmaktaydı. Bu hediyeler kendisine verildikten sonra ilgili hükümdara bunlar giydirilmekteydi. Giydirilme işleminin bazı durumlarda *câmeihâne* denilen ayrı bir odada yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Saltanatın tasdiki aynı zamanda hükümdara çeşitli unvan ve lakapların verilmesini de gerektirmekteydi. Bu sebeple Selçuklu hükümdarlarına da Abbâsî halifeleri tarafından çeşitli unvanlar tevcih edilmişti. Bu açıdan Tuğrul Bey ile başlayacak şekilde Selçuklu hükümdarlarına “Sultan” unvanı verilmesi hususu, Selçukluları kendilerinden önce gelen Abbâsî Hilafeti'ne bağlılıklarını bildiren bütün İslâm devletlerinden ayırtırmıştır. Her ne kadar bu unvanın daha önce Abbâsîler tarafından başka kimselere de verildiği belirtilse dahi siyasi anlamda bu unvanı ilk olarak kullanan Selçuklulardır.³³¹ Hükümdar, kılıçları kuşanıp verilen sancakları başı üzerine açarak hediye edilen kıymetli ata biner, maiyetiyle birlikte yönetim merkezine geçerdi. Bağdat'ta yapılan bu törenlerde hükümdarların yönetim merkezini temsilen *Dârü'l-memleke*'ye geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu törenin hemen akabinde Bağdat başta olmak üzere Abbâsî Hilafeti'ne bağlı yerlerde o hükümdar adına hutbe okunurdu.

Melikşah'a taç takıldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Benzer olarak Muhammed Tapar'ın 494/1101 yılındaki saltanatının tasdiki töreninde kendisine taç takıldığı İbn Hallikan tarafından ifade edilmektedir. Bu açıdan saltanatın tasdiki töreninde taç verilmesi hususunun Irak Selçukluları döneminden önce de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Beyhakî, 340; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 21, 410; İbn Hallikân, III, 232; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 211; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Taşkilatı*, haz. Mehmet Akif Erdoğan (Ankara: TTK Yay., 2019), 31; Zühre İndirkaş, “Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 257-266.

³³¹ Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 32-33; Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, 496-497.

Okunan hutbeler ile birlikte hatiplerin başlarına paralar saçılırdı. Bütün bu merasimlerle o hükümdarın saltanatının tasdik edildiği halka da gösterilmiş olurdu.³³²

Eğer hükümdarlığın tasdiki merasimi halifenin huzurunda yapılmayacaksa o zaman bu hediyeler menşur ile birlikte sultana gönderilirdi. Bununla birlikte halifenin huzurunda olmasa dahi saltanat menşuru, hediye ve hil'atleri elçiler vasıtasıyla alan hükümdar ayrıca bir tören düzenler, kendisine menşur okunarak teslim edilir, kendisi de gönderilen hil'atleri tıpkı halife huzurunda yapılan törenlerdeki gibi giyer, kılıçları kuşanır ve sancağı başı üzerinde açardı. Bu merasimlere ilişkin Selçuklular öncesinde Gazneliler ve Büveyhîlerde de benzer mahiyette örnekler mevcuttur.³³³ Selçuklular döneminde de hem halifelerin huzurunda düzenlenen tasdik merasimlerinin hem de menşurun gönderilmesi yoluyla bu tasdikin gerçekleştirilmesinin çeşitli örnekleri bulunmaktadır.

Tuğrul Bey'in hükümdarlığının Abbâsî halifesi tarafından tasdikine ilişkin olarak kaynaklarda iki ayrı tarih ortaya çıkmaktadır. Abu'l-Farac, Tuğrul Bey'in, 442/1050 yılında İsfahan şehrini kuşatması akabinde Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın halk adına şefaathçi olmak için Tuğrul Bey'e çeşitli unvanlar verdiği mektubunu bir elçi vasıtasıyla göndermesiyle, Tuğrul Bey'in saltanatının tasdik edildiği aktarmaktadır.³³⁴ Sıbt ise 438/1046-47 yılında Tuğrul Bey'in gönderdiği elçilerin Bağdat'a gelerek Halife el-Kâim-Biemrillâh ile görüşüğünü ve bu görüşme neticesinde Tuğrul Bey'e Horasan ahidnâmesinin verildiğini belirtmektedir. Her halükârda onun 438/1046-47 tarihinden itibaren bastırdığı paralarda “es-Sultan el-Mu'azzam Şahanşâh” unvanını kullanmasından, bu tarih itibarıyla saltanatının tasdik edildiği anlaşılmaktadır. Bu unvan, kendisinden sonra gelen Selçuklu hükümdarlarınca da kullanılmaya devam etmiştir.³³⁵

³³² Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 209; Uzunçarşılı, *Medhal*, 3-4.

³³³ Gazneliler ve Büvehîlerdeki tasdik merasimi örnekleri için bkz. Gerdîzî, 14-15, 38; Beyhâkî, 339-340; İbnü'l-Esîr, IX, 416; İbn Kesîr, XII, 153; Mneymneh, *Büveyhîler*, 135.

³³⁴ Abu'l-Farac I, 305.

³³⁵ *Mir'âtü 'z-zamân*, Ar., XVIII, 462; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 22, 23; Coşkun AlpTekin, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman G. Özgüdenli (İstanbul: Yeditepe Yay., 2021), 206; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 336.

Esasen 438/1046-1047 tarihinden itibaren Tuğrul Bey'in hakimiyetinin Abbâsî halifeleri nezdinde meşruiyet kazandığı açık olsa da 449/1058 yılında kendisi için büyük bir taklîd töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a gelmiş, ancak bu gelişinde Halife el-Kâim-Biemrillâh ile herhangi bir görüşme yapmamıştı. Şehre gelişinden iki yıl iki ay sonra ise nihayet Halife tarafından bir tören düzenlenerek onun saltanatı tasdik edilmişti. Tören için Hilafet Sarayı'na doğru yola çıkan Tuğrul Bey, Sahnü's-Selâm'a girerken binitinden inmiş, törenin yapılacağı yere yürümüştür. Burada kendisini Reisürrüesâ karşılamıştır. Bu esnada Halife'nin bulunduğu yerdeki kapıda bulunan perde kaldırılmıştır. Tuğrul Beyperde kaldırılıp yedi arşın yüksekliğindeki tahtta oturan ve üzerinde Hz. Peygamber'inbürdesi (hırkası) ve ahşap bir asa olan Halife'yi görünce önünde hizmet ederek yeri birkaç kez öpmüş; sonrasında Halife, Reisürrüesâ'ya Tuğrul Bey'in kendisi içinkonulan tahta oturtulmasını söylemiştir. Bundan sonra Tuğrul Bey için övgü dolu sözler söylemiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Halife'nin söylediklerini Tuğrul Bey içinveziri Amidülmülk Kündürî tercüme etmiş, bunun üzerine Tuğrul tekrar yeri öperek saygı gösterisinde bulunmuştur. Sonrasında kendisi salonun yanındaki bir odayagötürülerek yedi kat hil'at giydirilmiş, kendisine gerdanlık ve bilezik takılmış; taç giydirilmiştir. Törenin yapıldığı salona geri dönen Tuğrul Bey, Halife'nin önüne gelmiş, tekrar yer öpmek istediye de tacı yer öpmesine mâni olmuştur. Halifekendisine burada kılıç kuşatmış, "Meliku'l-maşrik ve'l-magrib" unvanını ve aynı zamanda kendisine sahip olduğu yerlerde istediği gibi hüküm sürmesine müsaade edilen menşuru vermiştir. Halife sonrasında tekrar konuşmaya başlamış; konuşması bitince Tuğrul Bey onun elini çok kere öperek yüzüne sürmüştür. Halife el-Kâim- Biemrillâh sonrasında üç adet sancak getirtip kendi eliyle bağladığı sancağı³³⁶ Tuğrul Bey'e vermiştir. Bu sancaklar, Sahnü's-Selâm'da açılmış, daha sonra tebrikleri kabul

³³⁶ Verilen sancakların üç adet olduğu, bunlardan ikisinin kırmızı üzerinde sarı yazılı, birinin ise altın işlemeli yazıyla "Şükür" yazılı olduğu İbnü'l-Cevzî tarafından aktarılmaktadır. Bu sancağa *Livâu'l-Hamd* denilmekteydi. Halife'nin kendi eliyle bağlayıp teslim ettiği sancak bu *Livâu'l-Hamd* denilen sancaktı. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 394; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 342-343.

eden Tuğrul Bey, bu tören ile hakimiyetinin meşruiyetini bir kez daha tasdik ettirmiştir.³³⁷

Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu tahtına geçen Alp Arslan'ın saltanatının tasdikinin ise 456/1064 yılında yapıldığı bilinmektedir. Ancak burada da Tuğrul Bey'in saltanat merasiminde olduğu gibi iki aşamalı bir tasdik işleminin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in 455/1063 tarihindeki vefatı akabinde dul kalan karısı Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide'nin bir iyi niyet göstergesi olarak Bağdat'a gönderilmesine karar verilmişti. Selçuklu ülkesindeki hakimiyetinin tanınması ve bunun göstergesi olarak adına hutbe okutulması talebiyle Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'a Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî de elçi olarak Seyyide'ye eşlik eden heyet ile birlikte gönderilmiştir. Bu elçiye, bahse konulu talebin gerçekleştirileceği bildirilmiş; nitekim gelişlerini takip eden Cuma gününde Alp Arslan adına Bağdat'ta hutbe okunmuş; aynı zamanda Halifeye bağlı Irak emirlerine de hutbeyi Sultan Alp Arslan adına okumaları talimatı verilmişti.³³⁸

Adına hutbe okunmasının kendisine bildirilmesinden sonra Selçukluların Irak Amîdi Ebu'l-Hasan Ali b. İsa vasıtasıyla teşekkür mahiyetinde bazı hediyeler gönderen Alp Arslan, daha önce Halife'nin kızı Seyyide'ye Tuğrul Bey tarafından verilen ıktâların geri verilmesini talep eden bir mektup da vermişti. Her ne kadar bu isteği kabul edilmese de Kadı Ebû Amr Muhammed'in talebi üzerine, Sultan Alp Arslan'ın adı Bağdat'ta basılan paralara eklenmişti. Aynı şekilde Kadı Ebû Amr, ona çeşitli hil'atler gönderilmesini teklif etmişti. Bahse konu hil'atlerin imalinin gecikmesi üzerine bu hususta Halife ile görüşen Selçukluların Irak Amîdi Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, devlet ileri gelenleri ile halkın katılacağı Alp Arslan'ın saltanatının tasdiki konulu bir kabul düzenlenmesi talebinde bulundu. Hilâfet Sarayı'nın Dicle Nehri'ne bakan Tâc Köşkü'ne bitişik bir salonunda gerçekleşen ve Vezir Fahrüddeve b. Cehîr, Kadı Ebû Amr Muhammed ve Selçuklu Amîdi'nin katıldığı bu kabul töreni esnasında, saltanatın

³³⁷ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 30-34; Bundârî, 10-12; Abu'l-Farac, I, 311; İbnü'l-Esîr, IX, 481-482; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 20-21; Sadreddîn el-Hüseynî, 12-13; İbn Kesîr, XII, 174-175; Ahmed b. Mahmûd, 52; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 87, 88, 92; Sümer, *Oğuzlar*, 119; Agacanov, *Selçuklular*, 115. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 181, 342-343.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 87-88; İbnü'l-Esîr, X, 47-48; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 70-71.

tasdikine ilişkin ahidnâme ile hazırlanan hil'atler katılanların huzurunda Sultan Alp Arslan'a gönderilmek üzere elçi heyetine verilmiştir. Halife tarafından menşur ve hil'atlerin gönderilmesi işiyle görevlendirilen bu heyet, Nâkib Tırâd ez-Zeynebî, Ebû Muhammed et-Temîmî ve Hâdimü'l-Hâs Muvaffak'tan oluşmaktaydı. Bu tören ile kendilerine verilen hil'atler, iki adet sancak ve çeşitli unvanlar ile bütün Sünni İslâm aleminin işlerini yürütme yetkisini içeren ahidnâmeyi alan elçiler, Sultan Alp Arslan'a Nahcivan'da ulaştılar. Burada kendisine ahidnâme ve ilgili hil'atlerin verildiği Alp Arslan, oradakiler huzurunda bir tören ile gönderilen hil'atleri giymiştir. Aynı elçiler burada Sultan'dan Halife adına biat de almışlardı.³³⁹

Alp Arslan'dan sonra tahta oturan Melikşah'ın saltanatının tasdikine ilişkin Safer 466/Ekim 1073 tarihinde merasim düzenlendiği bilinmektedir. Melikşah'ın 465/1072 yılında tahta çıkışının akabinde Selçukluların Bağdat Şahnesi Sa'düddeve Gevherâyîn (ö. 493/1100), Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'tan Melikşah'ın saltanatının tasdikine ilişkin ahidnâmeyi almakla görevlendirildi. 2 Safer 466/7 Ekim 1073 yılında Bağdat'ta Hilafet Sarayı'nda yapılan ve çok kalabalık olduğu aktarılan bu törende, emirler ve diğer ileri gelenler ile birlikte Abbâsî Halifesi'nin torunu ve veliahdı el-Muktedî-Biemrillâh (ö. 487/1094) da bulunmaktaydı. Bu törende Melikşah'a verilecek ahidnâme, Halifenin veziri Fahrüddeve b. Cehîr (ö. 483/1090) tarafından okunmuş ve Melikşah'a "Kasîm Emîrû'l-mü'min'in" lakabı ile "Mu'izzü'd-dîn, Celâlû'd-devle ve'd-dîn" unvanları verilmişti. Saltanatın tasdikine ilişkin ahidnâme ve Halife'nin kendi eli ile bağladığı sancak Gevherâyîn'e verilmiştir. Halk tarafından tebriklerin sunulduğu bu tören sonrasında Rey'e geri dönüş yolunda Gevherâyîn'e, ahidnâme ve hil'atleri sunmak üzere Abbâsî veziri Fahrüddeve b. Cehîr ve hâdim Mes'ûd da eşlik etmişlerdi.³⁴⁰

³³⁹ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 88-89; İbnü'l-Esîr, X, 48; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 131-134; İbn Kesîr, XII, 203-204; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 11, 71, 107; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 72, 73; İbrâhim Kafesoğlu "Alparslan", *DİA*, II, 526-530.

³⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 513; İbnü'l-Esîr, X, 91; Sibt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 274; İbn Kesîr, XII, 231; Kafesoğlu, *Alp Arslan ve Zamanı*, 241, 518; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 56-57; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 371; Gülay Öğün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, XL, 510.

Sultan Melikşah'ın 485/1092 yılındaki vefatı akabinde, annesi Terken Hatun'un (ö. 487/1094) çabaları neticesinde kısa süreliğine tahta oturan Mahmûd b. Melikşah'ın (ö. 487/1094) da saltanatının Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh tarafından tasdik edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Halife, ilk aşamada Terken Hatun'un Mahmûd'un saltanatının tasdikine ilişkin ahitname yazılması taleplerine çocuk olması sebebiyle karşı çıkmışsa da en nihayetinde Selçuklu veziri Ebu'l-Ganâim Tâcülmülk (ö. 486/1093) ve Emir Üner'in ona yönetim işlerinde vâsi olmaları kaydıyla sultan olmasını kabul etmiştir. Bağdat'ta 485/1092 yılında Mahmûd adına hutbe okutan Halife, hem Melikşah'ın ölümünden ötürü taziyelerini sunmak hem de hil'atler vererek tebriklerini iletmek için Rey'e gitmek üzere Abbâsî Veziri Amîdüddevle b. Cehîr'i görevlendirmiştir.³⁴¹

Melikşah'ın vefatından sonra taht kavgaları içine dahil olan oğlu Berkyaruk'un saltanatının tasdikine ilişkin de iki ayrı kayıt mevcuttur. İlk olarak, 487/1094 yılında kendi adına Bağdat'ta hutbe okutulan Berkyaruk'a, Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh elçi olarak veziri Amîdüddevle b. Cehîr'i göndermiştir. Adına hutbeokunan ve kendisine Halife tarafından elçi vasıtasıyla gönderilen hil'ati giyen Berkyaruk'un saltanatı böylece tasdik edilmiştir.³⁴²

Ancak amcaları Tâcüddevle Tutuş, Tekiş ve kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesine girişen ve aynı zamanda kendisine karşı başlayan çeşitli isyanlar ile uğraşan Berkyaruk'un, nihayetinde kardeşi Muhammed Tapar ile 497/1104 yılında anlaşmaya varmasının neticesinde aynı yıl Halife Müstahzir-Billâh tarafından tekrar adına Bağdat'ta hutbe okutulmuş ve kendisine menşur ve hil'atler gönderilmiştir.³⁴³

Yukarıda bahsedildiği üzere Berkyaruk ile Selçuklu tahtı için saltanat mücadelesine giren Muhammed Tapar'ın saltanatının tasdikine ilişkin merasimin ayrıntıları Berkyaruk'a nazaran daha iyi bilinmektedir. Kendisi, çoğu Selçuklu sultanının aksine bizzat Bağdat'ta törenle saltanatını tasdik ettirmiştir. Yukarıda değindiğimiz üzere

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 643; Nişâbü'rî, 98-99; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 17.

³⁴² İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 663; İbnü'l-Esîr, X, 195; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 28.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, X, 302; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 528; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 216-217.

kardeşi Berkyaruk ile saltanat mücadelesine girişen Muhammed Tapar, kardeşi Melik Sencer ile birlikte 494/1101 yılında Bağdat'a ulaşmıştır. Burada Dârü'l-Memleke'ye yerleşen Tapar, kardeşi ile birlikte Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh'ın (ö. 512/1118) Dârü'l-hilâfe'nin Tâc Salonu'nda düzenlediği kabule geldiler. Burada Halife'nin huzurunda hizmet edip yer öptüler. Halife'nin üzerinde Hz. Peygamberin hırkası, başında sarık ve elinde asası vardı ve bir tahtta oturmaktaydı. Tahtın sağ yanında ise Hille Emîri Seyfû'd-devle Sadaka b. Mezyed Ukaylî bulunuyordu. Bu törende Halife, Muhammed Tapar'a yedi kat hil'at giydirdi ve gerdanlık, taç, bilezikler, iki adet kılıç, kendisinin bağladığı iki adet sancak ile beş adet süslenmiş at vermiştir. Aynı şekilde Muhammed Tapar ile gelen kardeşi Sencer'e de çeşitli hediyeler ve hil'atler verilmiştir. Tören ile birlikte saltanatı tasdik edilen Muhammed Tapar adına butarihten itibaren Bağdat'ta hutbe okunmaya başlanmıştır.³⁴⁴

Muhammed Tapar'ın 511/1118 tarihinde ölümü üzerine tahta geçen oğlu Mahmûd'u 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı'nda mağlup ederek tahta geçen Sencer'in saltanatının tasdikine ilişkin herhangi bir törene incelediğimiz kaynaklarda rastlanmamıştır. Bununla birlikte onun Mahmûd'u mağlup etmesinin akabinde Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'nın, Halife Müsterşid-Billâh'tan Sencer adına hutbe okunmasını talep ettiği ve Sencer adına Bağdat'ta hutbe okunduğu aktarılmaktadır. Aynı şekilde bahse konu savaşın sonrasında Sencer ile karşılıklı elçilerin gidip geldiği, Sencer'in Halife ve vezirine ıktâlar verdiği ve aralarında hediyeleşmelerin olduğu da yine kaynaklarda belirtilmektedir. O halde Sencer'in saltanatının, bu süreçte Halife tarafından menşur gönderilmesi suretiyle tasdik edildiği tahmin edilebilir.³⁴⁵

Irak Selçuklu sultanlarının ilki olan Mahmûd'un 515/1121 yılındaki tasdik merasimine ilişkin çeşitli kayıtlar da kaynaklarda mevcuttur. Esasen babası Sultan Muhammed Tapar'ın sağlığında veliaht tayin ettiği Mahmûd, babasının 511/1118 yılındaki vefatı akabinde Büyük Selçuklu tahtına oturmuş ve saltanatı Halife Müstazhir-Billâh (ö.

³⁴⁴ Sadreddîn el-Hüseynî, 53-54; İbn Hallikân, III, 232; İbn Kesîr, XII, 313-314; Ahmed b. Mahmûd, 190; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 209; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 71; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 27.

³⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 156-157; İbnü'l-Esîr, X, 438; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507-511.

512/1118) tarafından onaylanarak adına Bağdat'ta hutbe okutulmuştu. Ancak Mahmûd, Büyük Selçuklu tahtında hak iddia eden amcası Sultan Sencer ile giriştiği mücadeleden 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı neticesinde yenik olarak ayrılmıştı. Amcasının, hakimiyetini tanınması kaydıyla Selçukluların batıdaki topraklarını kendisine vermesi ile Irak Selçuklu Sultanı olarak kabul edilen Mahmûd, 514/1120 tarihinde kardeşi Mes'ûd ile birlikte Abbâsî Halifesi Müsterşîd-Billâh'ın (ö. 529/1135) huzuruna çıkmış ve onun saltanatının tasdiki için bir taklîd töreni yapılmıştır.³⁴⁶

İlgili merasim Hilafet Sarayı'nda yapılmıştı. Halife, tahtında oturuyor, diğer görevliler de icap eden yerlerde bulunuyorlardı. Bu bağlamda yirmişer gulamlık maiyetleriyle hâcibler, sarayın kapılarında duruyorlardı. Halife, veziri Ebû Ali b. Sadaka'ya merasim için gerekli talimatları vermişti. Sultan Mahmûd'a verilecek menşur da Hâcibü'l-hüccâb'ın elinde bulunmaktaydı. Buraya kayıkla nehri geçerek gelen iki kardeşe binmeleri için atlar verildi. Kayıktan indikleri yerden biraz ilerleyerek Hilafet Sarayının kapısına geldiğinde Mahmûd atından inerek yürümeye başladı. Burada Abbâsî Halifesi'nin veziri ile Mahmûd'un veziri Kemâlülmülk es-Sümeiremi'nin (ö. 516/1122) başlarında olduğu bir heyet onları karşıladı. Hâciblerin yönlendirmesiyle iki kardeş salona kadar geldi. Burada perde açıldı ve iki kardeş Halife önünde üç defa yer öpmek suretiyle hizmet ettiler. Halife'nin üzerinde hilafet alametleri olarak Hz. Peygamberin hırkası, asası, siyah elbisesi ve sarığı bulunmaktaydı. Mahmûd ve Mes'ûd'un saygı gösterisinden sonra Halife, onlara hil'at verilmesini emretti. Sultan Mahmûd ve kardeşi Mes'ûd, hil'atların olduğu ayrı bir odaya götürülmüş ve kendilerine burada hil'at giydirilmiştir. Hil'atleri giydirme işini *Sâhibü'l-mahzen*³⁴⁷ ile birlikte İkbâl ve Nazar adlı iki hâcib yapmıştı. O esnada tören salonunda emirler kabul edildi ve bu emirler Halifeye karşı hizmet edip saygı gösterisinde bulundular. Sonrasında iki kardeş salona geldi ve üzerlerindeki hil'atlar, gerdanlık, taç ve bilezikler ile birlikte tekrar hizmet ettiler. Sonrasında Mahmûd kendisi için kurulan bir

³⁴⁶ Bundârî, 114; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 34; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 290-291; Abdülkerim Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, 371-372.

³⁴⁷ *Sâhibü'l-mahzen*, Abbâsîlerde, hazinedarlar için kullanılan unvan olup, örnekten de anlaşılacağı üzere bu görevliler aynı zamanda hil'atların muhafazası ile de sorumluydular. Bkz. Erdoğan Merçil, "Hazinedar", *DİA*, XVII, 141-143.

tahtta oturdu. Halife ona veziri vasıtasıyla onlara çeşitli öğütlerde bulunmuştur. Bu nasihat faslı bittikten sonra hem kendi vezirine hem de Sultan'ın vezirine birer kılıç vermiş ve bunları Sultan'a takmalarını istemiştir. Sonra kendi eliyle bağladığı iki sancağı da Mahmûd'a vermiştir. Bu uygulamanın ardından Sultan Mahmûd tekrar saygı gösterisinde bulunarak huzurdan ayrıldı. Mahmûd sarayın avlusuna çıkınca burada ona ayrıca süslenmiş beş tane at verildi. Bu merasimin ardından Halife katılanları da ayrıca şahsen kabul etti ve onlara makamlarına uygun hediyeler verdi.³⁴⁸

Sultan Mes'ûd'a, Irak Selçuklu Devleti tahtında hak iddiasında bulunan II. Tuğrul (ö. 529/1134) ve Davud (ö. 538/1143-1144) ile mücadele ettiği dönemde 527/1133 yılında Abbâsî Halifesi Müsterşîd tarafından şahitler huzurunda hükümdarlık verildiği bilinmektedir. Mes'ûd, 527/1132-1133 yılında Bağdat'a doğru yola çıkmıştı. Bağdat yakınlarında onu Tuğrul ile yaptığı mücadeleden mağlup ayrılarak Bağdat'a gelmiş olan yeğeni Davud karşılamış, saygı gösterisinde bulunmuş ve ikisi birlikte Bağdat'a girerek Dârü's-Saltana'ya yerleşmişlerdir. Abbâsî veziri Enûşirvân b. Hâlid, onu tebrik etmek için buraya gelmiş, sonrasında ise henüz tasdik merasimi düzenlenmeden Bağdat'taki camilerde adına hutbe okunmuş, bu hutbe okunurken halkın üzerine dinarlar ve dirhemler saçılmıştır. Bundârî; Mes'ûd'un, hakiki manada sultan olmadığı halde adına hutbe okunduğunu belirtmiştir.³⁴⁹ Hakikaten Mes'ûd, Bağdat'taki bu tasdik töreninden daha sonra, 528/1134 yılında Hemedan'da düzenlenen cülûs merasimi ile tahta oturacaktı. Bu açıdan tasdik töreninin henüz gerçek anlamda hakimiyetini sağlayamamış birine yapılması dikkat çekicidir. Şüphesiz bu durum, Halife Müsterşîd'in Selçukluların içinde bulunduğu iç çekişmelerden istifade ile siyasi hakimiyetini kazanma çabasıyla alakalıdır.

5 Rebiülevvel 527/15 Ocak 1133 tarihinde ise büyük bir merasim düzenlenmiştir. Yukarıdaki örneklere benzer şekilde Mes'ûd ve Davud Halife'nin huzurunda yer öpmek suretiyle hizmet etmiş, sonrasında Mes'ûd için bir taht kurulmuş, Halife tarafından kendisine hil'at olarak birisi siyah olmak üzere çeşitli renk ve cinslerde yedi kat hil'at, mücevherlerle süslü bir taç, iki adet sancak ile iki bilezik ve bir gerdanlık

³⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 175; İbnü'l-Esîr, X, 470; İbn Kesîr, XII, 355; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 45-47.

³⁴⁹ *Zübdetü'n-nusra*, 159. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, 211-212.

verilmiştir. Bunun yanı sıra iki adet kabzaları işlemeli kılıç da bizzat Halife tarafından Mes'ûd'un boynuna takılmıştır. Mes'ûd ile birlikte kardeşi Davud ve Emir Aksungur Ahmedîlî'ye de hil'at giydirilmişti. Bu törenle Mes'ûd'a çeşitli unvanlar ve lakaplar verilmiştir. Törende ziyafet verildiği de kaynaklardan anlaşılmaktadır.³⁵⁰

Bu örneklerden anlaşılabacağı üzere saltanatın tasdikine ilişkin iki usul bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi bizzat hilafet merkezi olan Bağdat'a gelinmesiyle burada taklîd töreninin ifası; ikincisi ise gerekli evrak ve alâmetlerin saltanatı tasdik edilen kişiye gönderilmesi şeklindeydi. Abbâsî halifeleri, saltanat iddiasının kendilerince kabulünü göstermek amacıyla ahidnâme veya menşur olarak adlandırılan yetki belgeleri vermekteydiler. Verilen menşur ile birlikte Selçuklular öncesinde standartlaştığı anlaşılan hakimiyet alâmeti nev'inden taç, sarık, sancak, biri siyah renk kumaştan imal edilmiş olmak üzere yedi farklı cins kumaştan işlemeli hil'atlar, kılıç, gerdanlık ve bilezikler ve değişik adette süslenmiş cins atlar hediye edilmekteydi. Gerek Halife huzurunda gerekse menşur ve hil'atların gönderilmesi suretiyle yapılan törenlere emirler ve diğer ileri gelenler katılıyordu. Yine örneklerden anlaşılabacağı üzere bu tören organizasyonları her iki durumda da vezirlerin sorumluluğu altındaydı. Şüphesiz hâcibler görevleri itibarıyla bu merasimlerdeki düzen ve organizasyonu sağlamaktaydı.

Eğer halife huzurunda yapılan bir tören söz konusu ise saltanatı tanınan kimse için ayrıca bir taht kurulmaktaydı. Her ne kadar Selçuklular döneminde Abbâsî halifelerinin siyasi bir gücü olmasa dahi, manevi makamlarına hürmeten törene gelen sultanlar eğilmek ve yer öpmek suretiyle hizmet etmekteydiler. Bu faslın akabinde halife tarafından saltanatı tasdik olunan kişiye çeşitli nasihatlerde bulunulmakta ve saltanatın tasdikine ilişkin menşurun en azından bir kısmı teberrüken huzurda okunmaktaydı. Hil'atlar, yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere ayrı bir odada hâcibler ve hizmetçiler vasıtasıyla giydirilmekteydi. Benzer şekilde yukarıdaki örnekler ışığında verilen kılıçların bazı durumlarda bizzat halife tarafından giydirildiği, bazı durumlarda ise vezirlerin bu kılıçların giydirilmesi işini üstlendiği

³⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 255; Sadreddîn el-Hüseynî, 71-72; İbnü'l-Esîr, X, 540; Bundârî, 159-160; Sibt İbnü'l-Cevzî, Ar., XX, 247; İbn Kesîr, XII, 379; Ahmed b. Mahmûd, 211-212; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 209-211; Özgüdenli, *Selçuklular*, 245.

anlaşılmaktadır. Törene katılan diğer emir ve yöneticilere de makamlarına uygun hediye ve hil'atlerin verildiği görülmektedir. Her halükârda kendisine ilgili hil'atler ve taç, sarık, gerdanlık ve bileziklerin giydirildiği Sultan, saltanatının tasdikini göstermek amacıyla kendisine verilen ata binmekte ve Abbâsî Hilafetini temsilen Halifenin adının beyaz renk ile işlendiği siyah renkli sancağı başının üzerine açarak törene dahil olduğu alayla birlikte Bağdat'taki Selçuklu hakimiyetinin merkezi konumundaki Dârü's-saltana'ya doğru yola çıkmaktaydı.

Menşurun ve hediyelerin uzaktaki bir yöneticiye gönderilmesi durumunda da benzer uygulamaların yapıldığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu törenlerde de saltanatın tasdikine ilişkin menşur kısmen okunmakta, ilgili hil'at ve hediyeler hükümdara giydirilmekteydi. Aynı şekilde bu hil'atleri giyen hükümdar sancağı başı üzerinde açıp ata binerek hakimiyetinin tasdikini törene katılanlara göstermekteydi.

Saltanatın tasdiki törenlerinin daha önce bahsi geçen biat alınması hususu ile birlikte yapıldığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Bu bağlamda bu tören bazı örneklerden anlaşıldığı üzere karşılıklı bir tanımayı da temsil edebilmekteydi.

1.5. Kurultay Düzenlenmesi

Selçukluların bir devlet olarak ortaya çıktıkları dönemde, devlet yönetiminde etkili bir kurum olan ve Oğuzlarca kengeş olarak adlandırılan meclislerin varlığı bilinmektedir. Kökenleri bozkır kültürüyle ilintili bu yapı, en azından Selçukluların kuruluş sürecinde gözlemlenebilmektedir. Bu toplantıların devamında toyların düzenlenmesi gibi çeşitli özelliklerinden ötürü törensel mahiyette olduğu düşünülebilir.

Bozkır kültürü devlet teşkilatının önemli bir unsuru olan bu devlet meclisleri, farklı dönemlerde *kurultay*, *toy* ya da *kengeş* olarak adlandırılmış olmakla birlikte esasen aralarında birtakım ince farklılıklar bulunmaktadır. Esasen, *kurultay* sözcüğü Türkçe *kurul* sözcüğü ile Moğolca *-tay* ekinin birleşiminden oluşmuş bir sözcük olup dilimize Çingiz Han döneminden itibaren girmiştir.³⁵¹ Nitekim bu tabirin Oğuz Türkçesindeki karşılığı *kengeştir*. Kengeşin varlığına ilişkin kayıtlar İbn Fadlân'ın eserinde de zikredilmektedir. Kengeşte gelenek icabı bir toy düzenlenmekte ise de başlı başına

³⁵¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 73; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 251-252; Ahmet Taşağıl, "Kurultay", *DİA*, EK-II, 94-95.

düzenlenen her toy, devlet kararlarının tartışıldığı bir kengeş olmamaktadır.³⁵² Bu açıdan biz Selçukluların varlığı süresince devam ettiği görülen toyları sonraki bir başlık altında inceleyeceğiz.

Kengeş benzeri uygulamaların esasen Oğuzlardan çok daha önceye gittiği bilinmektedir. Hunlarda her sene idari, askeri ve dini içerikli üç büyük kurultayın düzenlendiği belirtilmektedir. Hunlardaki bu toplantıların yasama yönünün de olduğu, daha önce zikredildiği üzere töre kurallarını düzenlemeye yetkili mercilerden biri olarak bu meclislerin bahsi geçen toplantılarda yasa vazettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bahsi geçen toplantılar, aynı zamanda yöneticinin meşruiyetinin de sağlanması açısından önem arz etmekteydi.³⁵³ Diğer Türk devletlerinde de bu meclislere benzer meclisler görülmekle birlikte diğer meclislerin tamamının devlet meclisi vasfını haiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Kafesoğlu'na göre, Hunlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Volga Bulgarları'ndaki devlet meclisleri daha ziyade toy görünümündeyken, Avrupa Hunları, Tapgaçlar ve Hazarlar'dakiler ise nâzırlar meclisi vasfındaydı. Uygurlar'da da Gerdizî'nin bir kaydına istinaden bu meclisin daha ziyade bir toy şeklinde gerçekleştiği ve akabinde *hân-ı yağma* yapıldığı anlaşılabılır.³⁵⁴

Kengeşin Oğuzlar'da önemli bir yeri vardır. Devlet işleri burada görüşülmekte ve kaynaklardan anlaşıldığı üzere kararlar oybirliği ile alınmaktaydı. İbn Fadlân'ın kengeşte alınan karara içlerinden değersiz birinin dahi itiraz ederek, ittifaken alınan kararları bozabileceği şeklindeki hükmünden, kengeşe katılanların veto hakkının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıttan anlaşılabılır bir diğer husus ise, bu toplantılara katılanların, devletteki en nüfuzlu ve güçlü kişiler olmasına gerek olmayıp, toplantının daha geniş ölçüde katılımcıyı kapsamasıdır.³⁵⁵

³⁵² İbn Fadlân, 10; Kaşgarlı Mahmûd, III, 356; Agacanov, *Oğuzlar*, 211; Erdoğan, *Türk Töresi*, 115.

³⁵³ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 197, 204, 265; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 249.

³⁵⁴ Barthold, “Zeyn’ul Ahbar”, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay., 2014), 350; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 251.

³⁵⁵ İbn Fadlân, *er-Rihle*, 10; Sümer, *Oğuzlar*, 82.

Selçukluların bir devlet olarak kuruluşu aşamasında devletin temel karar mekanizması olarak kengeşlerin varlığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in iktidarının erken dönemlerinde, Selçukluların bürokratik odaklı merkezi bir devletten ziyade hanedan ve diğer bağlı Türkmen gruplarına dayanan bir boy birliği şeklinde yapılandığı görülmektedir. Bu süreçte henüz yabancı devlet adamlarının yürütülen siyasete etkisinin daha sınırlı olduğu ve esas güç odaklarının hanedan üyeleri ile onlara bağlı Türkmen unsurları olarak gözüktüğü de göz önüne alındığında, bir Oğuz geleneği olarak kengeşin uygulanmaması pek mümkün değildir. Bu bağlamda, devlet yönetimi, hukuk, askeri hareketlerin tatbiki gibi meselelerde bu mahiyette toplantılar düzenlenmekte ve bu toplantılara Selçuklu hanedan üyeleri ile onlara bağlı Türkmen boylarının ileri gelenleri katılmaktaydı. Şüphesiz bu toplantılarda, diğer tören ve kabullerde olduğu gibi herkesin statüsüne göre oturduğu yerler bulunmaktaydı. Aynı şekilde ileride ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere bu toplantıların bir parçası olarak toylar düzenlenerek ziyafet verilmekteydi.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Selçuklular döneminde kengeşe ilişkin örneklerimiz devletin kuruluşu süreciyle sınırlı olmakla birlikte devletin kuruluşu döneminde kengeşe benzer çeşitli toplantıların yapıldığı görülmektedir. Örneğin Selçukluların henüz Mâverâünnehir coğrafyasındaki Buhara şehrine yakın Nûr kasabası dolaylarında ikamet ettiği dönemde, amcaları Arslan Yabgu ile Karahanlılar'dan Buhara Emîri İlig Han Nasr b. Ali arasındaki ittifakın bozulması üzerine İlig Han Nasr (ö. 403/1012-1013), Tuğrul ve Çağrı Beyler yönetimindeki Selçuklulara saldırmıştı. Bu durum üzerine yapılan bir kengeşte Çağrı Bey, bu bölgeden ayrılıp Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'a iltica edilmesi hususunda görüş bildirmiş, bu görüşü o toplantıya katılanlarca uygun görülerek Buğra Han'ın egemenliğindeki topraklara hareket edilmiştir.³⁵⁶

Gaznelilere karşı 429/1038 yılında kazanılan Telhâb Zaferi sonrasında yapılan toplantı da kengeş niteliğinde olsa gerektir. Bu toplantıda, yine ileride bahsedileceği üzere Selçukluların erken döneminde yaygın olarak görülen bir âdet olan fetih hakkına istinaden fethedilen ve fethedilmeye aday olan bölgeler Selçuklu yöneticileri arasında

³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 362; Mîrhând, 22; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 22-23;

Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 28.

paylaşımıştır. Muhtemelen Selçuklu hanedan üyeleri dışında diğer Türkmen beylerinin de dahil olduğu bu toplantıda yapılan ilgili paylaşımında Tuğrul Bey Nişâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i, Mûsâ Yabgu ise Serahs'ı almıştır.³⁵⁷

Gaznelilerle mücadele esnasında bu tür toplantıların sıkça yapıldığı anlaşıyor. Nitekim 431/1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı öncesinde de Selçuklular bir toplantı yaparak ne yapacaklarını tartışmışlardı. Tuğrul Bey'e liderleri olması hasebiyle ne yapılacağı hakkında fikir beyan etmesi söylendiğinde o, Gazneli Mes'ûd'un güçlü bir hükümdar olduğunu, ordusunun ve hakimiyeti altındaki toprakların çok olduğunu söyleyerek ona kıyasla daha güçsüz Taziklerin elindeki Cürcan, Rey, Cibâl ve İsfahan gibi batı yönündeki yerlerin ele geçirilmesi görüşünü ileri sürmüştü. Toplantıya katılanlarca bu görüş makul bulunsa da Çağrı Bey, kardeşine itiraz ederek bu fikrin yanlış olduğunu, zira Gazneli Mes'ûd'la bir kere mücadeleye girildiğini, bu aşamadan sonra her halükârda onun kendilerini takip edeceğini, bu sebeple artık mücadeleye devam ederek onun canını almaktan başka çözümleri olmadığını belirtmişti. Onun bu beyanı, diğer Selçuklu ileri gelenlerine de mantıklı gelmiş ve neticede kalarak savaşı sürdürme kararı alınmıştı.³⁵⁸

Yine kengeş niteliğinde benzer bir toplantının Gaznelilere karşı kazanılan 431/1040 yılındaki Dandanakan Zaferi akabinde yapıldığını biliyoruz. Esasen bu mahiyetteki toplantıların en meşhuru ve yapıldığı yer itibarıyla Merv Kurultayı olarak adlandırılan bu toplantıda, önceki örnekte olduğu gibi Selçukluların bundan sonra izleyeceği yol hakkında çeşitli kararlar alınmıştır. Merv Kurultayına devlet yöneticileri statüsündeki Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun yanı sıra Selçuklu hanedanının ileri gelenleri ve diğer emirler katılmışlardı. Bahse konu toplantıya katılanlar, öncelikle birlikte hareket etme ve yardımlaşma konusunda birbirleriyle anlaşmışlar, sonrasında ise savaş neticesinde Horasan bölgesinde meydana gelen iktidar değişimine ilişkin bilgilendirmeyi sağlamak ve zaferi müjdelemek maksadıyla Abbâsî Hilafeti başta olmak üzere çevredeki siyasi aktörlere fetihnâmeler ve elçiler göndermeye karar

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 367; Nişâbûrî, 82; Özgüdenli, *Selçuklular*, 74.

³⁵⁸ Beyhakî, 584-585; el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Erkan Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar* (Ankara: TTK Yay., 2015), 73-74; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 85-86.

vermişlerdi. Aynı zamanda toplantıda, iktidarın ve yönetilecek coğrafyanın paylaşımına ilişkin de çeşitli kararlar alınmıştı. Buna göre, Nîşâbur başta olmak üzere batı bölgesi aynı zamanda devletin hükümdarı olarak tayin edilen Tuğrul Bey'in, Merv merkezli Horasan'ın doğusu Çağrı Bey'in ve Herat ile Sîstan coğrafyası Musa Yabgu'nun olmak üzere fethedilmiş ve fethedilecek bölgeler hanedanın üç büyük yöneticisi arasında paylaşılmıştır. Bunun yanı sıra İbrâhim Yinal, Kavurt, Yâkûtî, ve Kutalmış gibi diğer Selçuklu hanedan üyeleri de ilgili toprak taksiminden pay almışlardı.³⁵⁹

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş evresinde hanedan üyeleri ve diğer ileri gelenlerin katılımıyla yapılan toplantıların önemli bir rolü bulunmaktadır. Esasen bu toplantıların, halk meclisi olarak nitelendirilen kengeşler ile aynı mahiyette olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Zira daha önce değindiğimiz üzere kengeşlerin özelliklerinden biri de katılımcı sayısının genişliği ve katılımcıların fikirlerinin alınan kararlara kayda değer etkisinin bulunmasıdır. Bu bağlamda bahse konu toplantılara katılanların profili ve toplantı neticesinde alınan kararlara etkilerinin tespiti güçtür. Agacanov, Selçukluların kuruluş evresinin öncesindeki Oğuzlarda dahi halk meclisi niteliğindeki kengeşlerin nadiren yapıldığı ve karar verme mekanizmasının aşama aşama aristokratlara geçtiği şeklinde görüş beyan etmektedir. Ona göre Selçukluların kuruluş aşamasında askeri ve yerel yöneticilerin güç kazanmasıyla kengeşlerin son kalıntıları da ortadan kalkmıştı.³⁶⁰ Ancak o, asilzadelerin rol aldığı meclislerin, kengeşlerden ne derece farklı olduğu hususunda bize net bir bilgi vermemektedir. Oğuzlarda bahsi geçen kengeşlerin, doğrudan demokrasinin bir tezahürü olarak bütün kabile bireylerinin katılımının sağlandığı meclisler olarak düşünülmesi güçtür. Selçukluların kuruluş dönemi öncesinde dahi yapılan kengeşlerde katılımın yine toplumun belli bireylerine açık

³⁵⁹ Nîşâbûrî, 83; Reşidüddin Fazlullah, 91-95; Râvendî, I, 102-103; Bülent Özkuzugüdenli, "Hasan-i Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014), 50; Köymen, *Kuruluş Devri*, 356-366; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 34; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 90.

³⁶⁰ Agacanov, *Oğuzlar*, 211-212, 313.

olduğu kuvvetle muhtemeldir. Eski Türklerde beyler ile *kara halk* arasında bir ayrım olduğunun kaynaklarda dile getirilmesi, toplumsal statünün varlığına işaret etmektedir. Böyle bir ayrımın söz konusu olduğu düşünüldüğünde, kengeş adı verilen meclislere kara halk denilen kitlenin katılımının pek mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır.³⁶¹ Nitekim Kafesoğlu bu görüşü destekler şekilde, toya katılma hakkı olan bireylerin hususiyetle *toygun* olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.³⁶² Bütün bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, Selçukluların kuruluş evresinde ve Tuğrul Bey'in iktidarının erken dönemlerinde yapılan bahse konu toplantıların, katılanların vasıfları ve alınan kararlara etkisi hakkında elimizde net bilgiler olmamakla birlikte kengeş olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Kengeşin, Tuğrul Bey'in iktidarının ortalarına doğru bahsi geçen siyasi düzenin değişmesi ve İranî unsurların bürokraside iktidar odakları olarak ortaya çıkmalarıyla birlikte devlet yönetiminde etkisinin kaybolduğu anlaşılmaktadır.³⁶³ Kengeş düzenlenmesinin terk edilmesi, devlet meclisi vasfındaki toplantıların tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Nitekim kengeş gibi yasama ve yürütme hususunda mutlak etkileri olmasa ve katılımcıların kapsamı daraltılsa dahi ileride örnekleri anlatılacağı şekliyle danışma mahiyetinde devlet ileri gelenleriyle birlikte toplantılar yapılmaya devam edilmiştir. Yine kengeşlere eşlik eden toylara benzer şekilde, bu ve benzeri toplantılarda çeşitli ziyafetlerin verilmesi ve hân-ı yağma, gerek hanedan nezdinde gerekse Selçuklulara bağlı Oğuz kitlelerince, Selçukluların geç dönemlerinde dahi uygulanmıştır.³⁶⁴ Ancak her halükarda, henüz Tuğrul Bey döneminden itibaren ortaya çıkan merkezileşme sürecinin, kengeş gibi müesseseleri ortadan kaldırarak hanedan üyeleri ve diğer Türkmen unsurların devlet yönetiminde nüfuzunu kaybetmelerine sebebiyet verdiği söylenebilir.

³⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: İş Bankası Yay., 2017), 324; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 318.

³⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 252.

³⁶³ Sümer, *Oğuzlar*, 113; Agacanov, *Selçuklular*, 163; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 73; Özgüdenli, *Selçuklular*, 43, 112.

³⁶⁴ Kâşgarlı Mahmûd, I, 477; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 301.

1.6. Toylar, Ziyafetler, Şölenler ve Hân-ı Yağma

Selçuklular döneminde çeşitli vesilelerle ziyafetler verilmekteydi. Yönetici kısım tarafından verilen ziyafetlerin tebaanın düzenlediği ziyafetlerden birtakım farklılıkları bulunmaktaydı. Selçuklu hükümdarlarının yönettikleri halk kitlesi gibi düğün, sünnet, misafirlik gibi önemli olaylarda kutlama amacıyla ziyafetler verdiği görülse de hükümdarlar bu etkinlikler dışında meşruiyetlerinin korunmasını temin etmek amacıyla ziyafetler düzenlemekte, özellikle askeri sınıftan ve bürokrasiden kimseleri bu ziyafetlere davet ederek onları taltif etmekteydiler. Hükümdarların bu tarz ziyafetler düzenleyerek kendi tabilerini onurlandırmaları geleneği pek çok kültürde mevcut olsa da Selçukluların yaptıkları bu uygulamanın esasen eski Türklerde çok önemli bir kurum olan toy ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce zikri geçen toy kavramının eski Türklerdeki hükümdarın halk nezdindeki babalık vasfı ve devletçilik anlayışıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan toylar, Orhun Kitabeleri'nde bahsi geçen hükümdarın açları doyurması, çıplakları giydirmesi ve nüfusu artırması gibi görevlerinin bir yansımasıydı.³⁶⁵ Geleneğin kökeninin esasen Göktürklerin dini ve milli bayramlarındaki kutlamalarıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Köymen, toylar ve neticesinde yapılan yağmaların toplumsal adalet ve eşitliği sağlamak amacıyla icat edilmiş vasıtalar olduğunu ifade etmektedir. Toy kurumunun sonraki aşamada hukuki bir nitelik kazandığı anlaşıyor.³⁶⁶ Bu gelenek Göktürklerin ardılı Türk devletlerince de uygulanmaya devam etmişti.

Selçukluların benimsediği ve uygulayageldiği toy kurumunun Oğuz geleneğinin doğrudan bir etkisi olarak görülmesi gerekmektedir. Toy, Oğuzların sosyal yaşamındaki önemli etkinliklerden birisiydi. Toy kelimesi esasen eski Türkçede “ordu karargâhı” anlamına gelmekte olup, Oğuzlarda ve diğer Türk boylarında verilen büyük ziyafet ve şölenleri nitelemek için kullanılmıştır. Bu ziyafetlerin neticesinde, diğer bazı kültürlerde de görüldüğü şekilde sofranın katılanlar tarafından yağmalanması söz konusuydu. Oğuzlarda çeşitli amaçlarla toylar yapıldığı görülmektedir. Çocuk doğumunda, düğünlerde, tahta geçiş törenlerinde, veliaht tayinlerinde ve yukarıda

³⁶⁵ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 34, 101.

³⁶⁶ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 139; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 397; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 116.

bahsettiğimiz devlet meclisi olan kengeş toplantıları da dahil olmak üzere çeşitli vesilelerle toy düzenlenmekteydi. İbn Fadlan'ın eserinde de toyun varlığına ilişkin çeşitli kayıtlara rastlanılmaktadır.³⁶⁷ Toyun varlığı ve gerekliliği, Oğuzlar ve diğer Eski Türk toplulukları için önemli bir yönetim ilkesi olan kut anlayışıyla da bağlantılıydı. Zira Oğuzlar ve diğer Türk topluluklarının dahil olduğu bozkır kültüründe kut kavramı sınırsız bir hakimiyete imkân sağlamamakta; kutun verdiği meşruiyet yukarıda bahsi geçtiği üzere halkın doyurulması, giydirilmesi, nüfusunun artırılması gibi çeşitli şartlara bağlanmaktaydı. Bu bağlamda, hükümdarların halkı doyurmak vazifesinin bir tecellisi olarak büyük ziyafetler vermesi ve akabinde sofranın katılanlara yağmalatılması da kutun devamlılığı ve hükümdarlığın meşruiyeti için bir gereklilik arz etmekteydi.³⁶⁸ Öyle ki toyların düzenlenmesinin ihmal edilmesi yahut ilgililerin toya davet edilmemesi hükümdara isyan için meşru bir sebep olarak görülmekteydi. Hükümdarlarca gerek meşruiyetlerinin devamı gerekse tebaa ve diğer yöneticiler ile etkileşimin kuvvetlenmesi açısından önem taşıdığından, pek çok vesile ile toy düzenlenmekteydi. Hükümdarın toy düzenlemesinin onun bir vazifesi olarak telakki edilmesi ile birlikte davet üzerine toya katılmanın da tâbilerin sorumluluğu olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarın davetine rağmen toya iştirak etmemek isyan göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Bu açıdan toy, meşruiyetin sağlanması açısından bir araç olduğu gibi bu meşruiyetin tâbiler nezdinde bir göstergesi olarak da görülmüyordu.³⁶⁹

Düzenlenen toylarda belli töre ve usul kurallarına bağlı kalındığı anlaşılmaktadır. Toya katılanların oturacağı yerler ile yemeği yiyecekleri bölümlerinin tayini bu kurallar çerçevesinde yapılmaktaydı. Nitekim ileride daha ayrıntılı izah edileceği üzere, oturulacak mevkii için kullanılan *orun* ve yenilecek kısım için kullanılan *ülüş*

³⁶⁷ *er-Rihle*, 16; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 250-253; Salim Koca, “Toy”, *DİA*, XLI, 270-271.

³⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 210; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 247; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, 9.

³⁶⁹ Koca, “Toy”, *DİA*, XLI, 270-272.

kavramları esasen sembolik bir anlam da içermektedirler. Bu açıdan statülerinin tayin ve tespiti açısından da toyun önemli olduğu görülmektedir.³⁷⁰

Düzenlenen toylarda yemek aşamasından sonra yağma yapılmaktaydı. Sofranın kendisi, sofranın kurulduğu yerdeki malzemeler birer hediye mahiyetinde ziyafete katılanların hakkı sayıldığından onlara bırakılırdı. Genelde ziyafeti veren kimse ziyafetten sonra sofrayı terk etmekte, geride kalan katılanlar ise alabildikleri kadar malzemeyi yanlarına almaktaydılar. Karahanlılarda bahsi geçen yemek sonrasında hediyeler verme âdetinin de bu gelenekle ilişkili olduğu düşünülebilir. Eski Türk topluluklarında görülen ziyafet sofrasının yağmalanması geleneğini İranlılar *hân-ı yağmâ* olarak adlandırmaktaydı.³⁷¹ Yağmalı toy geleneğine ilişkin Selçuklularda örnekler olduğu gibi bu geleneğin Oğuzlarda ilerideki dönemlerde dahi devam ettiği Dede Korkut hikayelerindeki örneklerden de anlaşılmaktadır.³⁷² Toy geleneği, Selçuklular döneminde de çeşitli şekillerle varlığını devam ettirmiş ve bozkır kültürünü muhafaza eden Selçuklu tâbii topluluklar için yine bir meşruiyet dayanağı olarak görülmüştür.

Yukarıda değindiğimiz üzere hükümdarın tebaayı memnun etmek ve devlet adamlarının sadakatini sağlamak amacıyla ziyafetler düzenlemesi geleneği Türklere özgü değildi. Gerek Sâsânîlerde gerekse onların saray âdetleri bakımından takipçisi olan Abbâsîlerde kalabalık bir katılımcı kitlesi eşliğinde büyük ziyafetler verilmekteydi. Selçuklu ziyafet geleneğini besleyen bir diğer kaynak olması bakımından Abbâsîlerdeki ziyafet ve şölen geleneğini incelemekte fayda vardır.³⁷³

Selçuklular döneminde yaşamış olan meşhur bilim insanı ve şair Ömer Hayyâm'ın *Nevruzname* adlı eserinde gerek Sâsânî hükümdarları gerekse İslâm halifelerinin meclisleriyle alakalı bilgiler verilmekteydi. Bazı yönleriyle efsanevi bilgilere dayanan

³⁷⁰ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 101; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 453.

³⁷¹ Yusuf Has Hâcib, 348; Sümer, *Oğuzlar*, 372, 386; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, 655-656; Koca, “Toy”, *DİA*, XLI, 270-272.

³⁷² Bu örnekler için bkz. *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*, haz. Necati Demir, *Dede Korkut Destanı* (İstanbul: Ötüken Yay., 2019), 124, 126, 138, 183, 234, 276.

³⁷³ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 139.

bu eserinde Ömer Hayyâm, şarabın eski İran hükümdarlarınca keşfedildiğini; yine şarap meclisleri düzenlemenin ve burada çalgılar çalınarak şarkılar söylenmesi geleneğinin de İranlılarca başlatıldığını iddia etmektedir.³⁷⁴ Şüphesiz doğruluğu tartışılır olsa da onun bu iddiası, Sâsânîler başta olmak üzere eski İran devlet geleneğinde içki meclislerinin önemli bir yeri bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Onların bu içki meclisi geleneği Abbâsîler tarafından da benimsenmişti. *Meclisü'ş-şerâb* (Şarap Meclisi) olarak bilinen bu içkili toplantılar Abbâsî toplumunun özellikle yönetici kesimince devam ettirilmişti. Üst düzey kimselerin katıldığı bu eğlence meclisleri için özel kıyafetler giyilmekte, mutripler ve mugannilerce şarkılar çalınıp söylenmekteydi. Hükümdarlar ve halifeler, içki meclisini bitirmek istediklerinde kendilerine âdet edindikleri birtakım söz ve işaretleri kullanmakta, bu söz ve işaretleri anlayan katılanlar da meclisten ayrılmaktaydı.³⁷⁵

İçki meclisleri ile birlikte İranlı hükümdarlarının büyük sofralar kurdurduğu da bilinmektedir. Hükümdarın bizzat dahil olduğu ve toplumun üst tabakasındaki insanların davet edildiği ziyafetler dışında halk için de sofralar kurulmakta, bu sofralarda etli yemekler, ekmek, tatlılar ve içecekler ikram edilmekteydi.³⁷⁶

Sâsânî ziyafet geleneğinin de Abbâsîleri etkilediği görülmektedir. Halifeler ve dönemin ileri gelenleri sıklıkla ihtişamlı ziyafetler düzenlemekte, katılanlara çeşitli etler, tatlılar ve içecekler sunmaktaydılar.³⁷⁷ İlerideki örneklerden görüleceği üzere Selçuklular döneminde de Abbâsî halifelerince bu ihtişamlı sofralar kurulmaya devam edilmiştir.

Yukarıda izah edildiği üzere Selçuklulardaki ziyafetler Oğuzları toy geleneğinin devamı olduğu gibi, Abbâsî usullerinden de etkilenmekteydi. Bu açıdan Selçuklularda düzenlenen ziyafetler de ikiye ayrılmaktaydı. Birincisi Oğuz geleneğinin etkisiyle halkın doyurulması vazifesinin bir izdüşümü olarak umumi ziyafetler ve toy verilmesi,

³⁷⁴ Ömer Hayyâm, 179.

³⁷⁵ Mez, “Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Saray”, 321; Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 74.

³⁷⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, 655-656.

³⁷⁷ Ömer Hayyâm, 156.

ikincisi ise *bâr-ı hass* olarak nitelendirilen ve üst düzey kimseler ile hükümdarın bizzat dahil olduğu hususî ziyafetlerdi. Nizâmülmülk'ün eserinde, her iki ziyafet türü hakkında çeşitli bilgiler ve tavsiyeler bulunmaktadır. Ona göre *bâr-ı hass* olarak nitelendirilen bu ziyafetlere katılacak emirler ve ileri gelenler özellikle belirlenerek davet edilmeli ve ziyafet vesilesiyle saraya girişlerde kontrol edilmeliydiler. Davet edilenler, yanlarında bir taneden fazla hizmetçi getirmemeliydiler. Daveti veren hükümdarın babalık vaziyetinin bir göstergesi olarak davet edilenler kesinlikle yanlarında içecek ve sakilerini getirmemeli; bilakis bu ziyafetten arda kalanları evlerine götürmeliydiler. Bu ziyafetlerde arda kalan yiyecek ve içeceklerin eve götürülmesi hususunun eski Türk geleneğindeki yağma usulü ile örtüşmesi de dikkat çekicidir.³⁷⁸ *Siyâsetnâme*'de verilen Tuğrul Bey'in düzenlediği sofralara ilişkin diğer bir örnek, Selçukluların toy geleneğini devam ettirdiğinin açık bir göstergesi olması bakımından önemlidir. Nizâmülmülk, bahse konu kısımda, Tuğrul Bey'in çeşit çeşit yiyecekler ile donatılmış büyük sofralar kurdurttuğunu ve bir yere avlanmak ya da gezinti amacıyla gittiğinde yanında yirmi katır yükü yiyecek getirttiğini belirtmekte; aynı zamanda büyük sofralar kurdurmak geleneğinin Türkistan yöneticilerinin bir âdeti olduğunu ifade ederek bu geleneğin Türk kökenlerine de vurgu yapmaktadır.³⁷⁹ Öyle ki bu kısımda Mâverâünnehir bölgesine Melikşah döneminde yapılan seferlerde bu neviden toylar ve ziyafetlerin düzenlenmeyişi sebebiyle şikayetçi olduklarını ifade ederek hükümdarın cihan ailesinin reisi olması hasebiyle tüm diğer hükümdarlardan daha ikramperver olması gerektiğini öğütlemiştir.³⁸⁰

Selçuklularda düzenlenen ziyafet ve şölenlerde Oğuz geleneğinin diğer izlerini görmek de mümkündür. Örneğin Selçuklular, Oğuz geleneklerinin bir yansıması olarak hükümdarlar misafirlerini bizzat onurlandırmak için onlara içki sunmaktaydı kiiçki sunulması aynı zamanda sunulan kişinin affedilmesi anlamına geliyordu. Bu

³⁷⁸ *Siyâsetnâme*, 171-172; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 59.

³⁷⁹ *Siyâsetnâme*, 185-186.

³⁸⁰ Nizâmülmülk, 185-186; Uzunçarşılı, *Medhal*, 31-32; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, 9-10.

konudaki örnekler affetme ve eman vermeye ilişkin âdetler kısmında zikredilecektir.³⁸¹

Düzenlenen bu meclislerde hükümdarın kendi meclisine kabulü ve kendi sofrasına oturtması bir taltif iken, meclisten kovması ve çıkarması ise tahkir anlamına gelmekteydi. Örneğin Sultan Alp Arslan, 457/1064 yılında, azledeceği vezir Amîdûlmülk'ü içki meclisinden kovmuş; 462/1070 yılında verdiği ziyafette ise Müslim b. Kureyş'i kendi sofrasına davet ederek taltif etmiştir.³⁸²

Selçuklularda verilen toy ve ziyafetlere ilişkin kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Tuğrul Bey'in gerek sarayında gerekse av ve seyahatlerinde kurdurduğu büyük sofralar meşhurdur.³⁸³ Halife'nin, Tuğrul Bey'in Besâsîrî fitnessini bastırarak 452/1060 yılında Bağdat'a gelişi vesilesiyle hazırlattığı ziyafet de pek çok kaynakta zikredilmektedir. Tuğrul Bey'in davet edildiği bu büyük ziyafete onun dışında diğer Selçuklu ileri gelenleri ve emirler de katılmışlardı. Tac Salonu'nda Safer 452/Mart 1060 tarihinde gerçekleşen bu büyük ziyafete mukabil Tuğrul Bey de kendinden önceki hükümdarlara rakip şekilde büyük bir sofraya hazırlatarak yine emirlerin ve ileri gelenlerin iştirak ettiği bir ziyafet vermiş, ziyafetin akabinde ise gelen kişiler hediyeler ve hil'atlar ile taltif edilmişti.³⁸⁴

Yine Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile 454/1062 yılındaki evliliği vesilesiyle de ziyafet verildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Halife'nin bu evliliğe muhalefeti sebebiyle Selçuklular ile Abbâsîler arasında çeşitli gerginlikler yaşanmışsa da neticede Halife evlilik talebini kabul etmek zorunda kalmış ve 13 Şaban 454/22 Ağustos 1062 yılında Tebriz şehri dışında Halife'nin kızı Seyyide ile Sultan Tuğrul Bey'in nikahı kıyılmıştır. Halife'nin nikah için olumlu yanıtının alınması ve nikahın ikinci vaktinden sonra kıyılacağına açıklanması üzerine büyük bir sofraya kurulmuştur. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Garsunni 'me'*den naklen ilgili ziyafetten

³⁸¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 33; Sümer, *Oğuzlar*, 5.

³⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 144.

³⁸³ Nizâmülmülk, 185, 186.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 65; İbnü'l-Esir, X, 28; Bundârî, 17; İbn Kesîr, XII, 194; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 43.

bahsetmektedir: “Selçuklu askerleri Tebriz dışında konakladıktan sonra halifenin nikah hususundaki isabetli emrinin 13 Şaban (22 Ağustos) Perşembe günü, ikindi vaktinden sonra yerine getirileceği açıklandı. Bu nedenle büyük bir sofra kuruldu. Sofra, ok atan bir adam büyüklüğünde olan şeker heykelleriyle (tatlılar) doluydu. Vezir Amîdülmülk, beni (İbnü’l-Mahlebân) görünce vasıflamayı aşan şerefli hizmetin yüceliğinden ötürü ayağa kalkıp saygı gösterdi ve elimi tutarak sofranın başına oturttu, melik ve emirler de hizmete hazır bulunuyorlardı. Bu arada filler ise yağmadan korumak amacıyla sofranın iki tarafına yerleştirilmişti. Fakat şölen den sonra sofra, yağmaya bırakıldı.”³⁸⁵ İlgili kayıttan da anlaşılacağı üzere düğün vesilesiyle kurulan sofra, öncelikle muhtemelen ileri gelenlerin sofradan kalkması beklenilerek fillerle yağmadan korunmuş olsa da sonrasında Türk geleneği gereği yağmaya bırakılmıştır.

Nikahın vekiller aracılığıyla kınılmasının ardından Tuğrul Bey’in Halife el-Kâim-Biemrillâh’ın kızı Seyyide ile evlilik törenine katılmak için Bağdat’a gelişinde de şölen tertip ettiği bilinmektedir. Buna göre evliliğin gerçekleşmesinden sonra Tuğrul Bey 455/1063 yılında Tebriz’den Bağdat’a gelmiş ve buradaki Selçuklu merkezi olan Dârü’l-Memleke’de bir hafta süren bir şölen düzenletmişti. Düzenlenen bu şölenin ardından yine Bağdat’ta tekrar bir ziyafet verildiği ve bu ziyafete katılan emirlere hil’atler takdim edildiği bilinmektedir.³⁸⁶

Tuğrul Bey’in iktidarı döneminde Merv merkez olmak üzere Selçukluların doğu bölgelerinin hâkimi olan kardeşi Çağrı Bey’in düzenlediği ziyafete ilişkin bir kayıt, hükümdarların buluşması vesilesiyle kurulan sofralara örnek olması bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Çağrı Bey, iki süvari ile birlikte Karahanlılar ile anlaşma yapmak üzere Ceyhun Nehri’ni geçerek o bölgede ordugâh kuran Batı Karahanlı hükümdarı İbrahim b. Nasr ile buluşmuş, yenilip içilmiş; barış anlaşması yapıldıktan sonra buradan ayrılmışlardır.³⁸⁷

Kaynaklarda Selçuklu Sultanı Alp Arslan döneminde verilen ziyafetlere ilişkin örneklerle de rastlamaktayız. Daha önceki kısımlarda belirtildiği üzere Sultan Alp Arslan, 456/1063 yılında tahta geçiş töreninde amcası Tuğrul Bey’e ait iki milyon

³⁸⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 107-108. Ayrıca bkz. Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, 10.

³⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 82; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 113.

³⁸⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 20; Ahmed b. Mahmûd, 62; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 119.

miskal değerindeki sofrada büyük bir ziyafet düzenlemiş ve bu ziyafetin ardından törene katılan emirler ve ileri gelenlere hil'atler vermişti.³⁸⁸ Alp Arslan'ın hükümdarlığı döneminde benzeri ziyafet örneklerine rastlanmaktadır. Kaynaklarda cömertliği hususundan sıkça bahsedilen Alp Arslan'ın, emirler ve askerlerin ötesinde halk için de büyük sofralar kurdurttuğu, fakirler için her gün elli koyun kestirdiği bilinmektedir.³⁸⁹ Hükümdarların Ramazan ayında iftar sofraları kurdurttuğu ve bu sofralara ileri gelenleri davet ettiği yine Alp Arslan'a ilişkin 458/1066 Ramazan ayında Nişâbur şehrinde emirlerle birlikte iftar ettiği yönündeki kayıttan anlaşıyor.³⁹⁰ Alp Arslan dönemindeki sofa örneklerinin bir diğerine ise 462/1070 yılında rastlamaktayız. Hemedan'a sultanın katına gelen Musul Emiri Müslim b. Kureyş, burada Sultan tarafından çadırına davet edilmiş ve taltif etmek amacıyla sofrasına oturtulmuştur.³⁹¹ Sultan Alp Arslan döneminde düzenlenen ziyafetlere ilişkin dikkat çekici örneklerden biri de Malazgirt Zaferi akabinde esir Bizans İmparatoru Roman Diogenes'in dahil edildiği sofradır. Kaynaklarda zikredildiği üzere esir edilen İmparator, Sultan'ın huzuruna getirildiğinde Sultan Alp Arslan onu karşılayıp gönlünü almış ve sonrasında bir tahta oturtmuştu. Birlikte yiyip içtikleri esnada sakiler onlara hizmet ederek kadehlerini doldurmuş; çalgıcılar Irak ve İsfahan yöresine ait nameleri çalmışlardı.³⁹² Sultan Alp Arslan, 465/1072 yılında Mâverâünnehir bölgesine gerçekleştirmiş olduğu son seferinde de Ferber adı verilen köy yakınlarında büyük bir şölen düzenlemişti. Muhtemelen bu şölene emirler ve askerler katılmışlardı. Seferler esnasında da büyük şölenler ve toylar düzenlenebileceğini göstermek açısından bu örnek önemlidir.³⁹³

³⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 129-130; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 11; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 65-66.

³⁸⁹ Sadreddin el-Hüseynî, 21; İbnü'l-Esîr, X, 79; Bundârî, 46; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 192; Kafesoğlu, *Alp Arslan ve Zamani*, 329; Agacanov, *Selçuklular*, 163; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 11; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 232.

³⁹⁰ Mîrhând, 110.

³⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 222.

³⁹² Abu'l-Farac, I, 323; Reşîdüddîn, 116-117.

³⁹³ İbn Hallikân, III, 230.

Sultan Alp Arslan'ın çeşitli vesilelerle içki meclisleri de kurdurduğu bilinmektedir. Örneğin tahta geçişinden kısa bir süre sonra daha önce üvey kardeşi Süleyman'ı destekleyerek tahta geçiren Amîdülmülk'ü vezaretten alarak Nizâmülmülk'ü vezir tayin etmesi olayına ilişkin anlatılarda düzenlenen içki meclisleri de zikredilmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde geçtiği üzere Amîdülmülk kendi ağzından bu süreçteki olayları anlatmıştır.³⁹⁴ O vezaretten alınmasına ilişkin olayları kâtibi Ebu'l-Bedr'e bahsederken, Sultan Alp Arslan'ın düzenlediği bir içki meclisinde âdeti olduğu üzere Sultan'ın yanına oturduğunu; bu esnada bir hâcibin Kutalmış'ın adamlarından olup tutsak alınan bir Türkmenle alakalı olarak konuştuğunu; bunun üzerine Alp Arslan'ın hiddetlenerek “Bu köpek nasıl oluyor da bu Türkmen hakkında bana hitapta bulunuyor? Ey gulam git, onun başını bana getir!” dediğini; bunun üzerine Amîdülmülk'ün hâcib hakkında şefaateçi olmak niyetiyle yer öpüp onun bu olaydan ötürü öldürülmesinin yanlış olacağını beyan ettiğini dile getirmiştir. Ancak anlaşılacağı üzere Amîdülmülk'ün bu hareketi Sultan'ın öfkesini yatıştırmadığı gibi sonrasında yine Amîdülmülk'ün, Sultan'ın Sürhâb'a sultana ait işlemeli külah ve giysiyi vermesini eleştirmesi Alp Arslan'ın öfkesini daha da arttırmıştı. Sultan Alp Arslan devamında Amîdülmülk'ü taht mücadelesi esnasında devlet hazinesindeki paraları kendisine karşı olmaları için orduya dağıttığını belirtmiş ve hiddetli bir şekilde onun içki meclisinden çıkarılmasını emretmişti. Yukarıda bahsedildiği üzere içki meclisinden kovulmak tahkir anlamına gelmekteydi. Nitekim Sultan Alp Arslan ile Amîdülmülk arasındaki bu gerilimden kısa bir süre sonra Amîdülmülk vezaretten alınmış ve sonrasında ise idam edilmişti.³⁹⁵

Siyâsetnâme'de³⁹⁶ dönemin meşhur alimlerinden Hâce Abdullah b. Muhammed el-Ensârî (ö. 481/1089) ile Sultan Alp Arslan arasında geçen bir hikâye vesilesiyle, Sultan Alp Arslan'ın, Herat kentine gidişinde de şarap meclisi düzenlediğinden

³⁹⁴ *Mir'âtü 'z-zamân*, Trk. trc., 143-144.

³⁹⁵ Bahsi geçen Sürhâb, Annâzîlerden Sürhâb b. Bedr olmalıdır ki Tuğrul Bey döneminde 1050 yılında tâbileriyle birlikte Dîz-i Mâhkî adı verilen yere yerleştirilmiştir. Bkz. Abdülkerim Özeydın “Annâzîler”, *DİA*, III, 215-216.

³⁹⁶ Nizâmülmülk, 196.

bahsedilmektedir. Bu şarap meclisine Hâce Abdullah el-Ensârî'nin evinde kalmakta olan Abdurrahman Hal adlı kimse de katılmıştı.

Benzer bir içki meclisi örneği 458/1065-66 yılında Ahvaz Emiri Ebû Kalicâr Tâcûlmülk Hezâresb'in (ö. 462/1070) nevbet çaldırması olayında da zikredilmektedir. Buna göre Emîr Hezâresb, Sultan Alp Arslan ile birlikte içki meclisindeyken Sultan kendi nevbet davulundan başka bir nevbet davulu daha duymuş ve bu davulun ne olduğunu sormuştur. Cevaben Hezâresb'in nevbet davulu olduğu bahsedilince "Hezâresb kim oluyor ki benden izin almadan bunu yaptırıyor?" demiştir. Ancak sabah sarhoşluk halinde söylediği bu sözlerden ötürü Hezâresb'ten özür dilemiş ve onu hil'atlemiştir.³⁹⁷

Sultan Alp Arslan'ın düzenlediği bu gibi meclislerde alimlerin ve din büyüklerinin de yer aldığı ve Hz. Ali ve İskender gibi eski hükümdarların mücadelelerine dair hikayelerin anlatıldığı da bilinmektedir.³⁹⁸ Düzenlenen bu içki meclislerinin umumi ziyafetler olmayıp *bâr-ı hass* olarak nitelendirilen hususi meclisler olduğu ise açıktır. Sultan Alp Arslan'dan sonra umumi ziyafetlere verilen ehemmiyetin bir derece azaldığı; bununla birlikte *bâr-ı hass* nevinden ziyafet ve içki meclislerinin örneklerinin arttığı görülmektedir. Devletin merkezileşme yönündeki bürokratik evriminin ziyafet ve şöenlerin niteliğinde de değişime sebep olduğu anlaşıyor.

Sultan Melikşah döneminde düzenlenen ziyafetlere ilişkin örneklerin önemli bir kısmı Bağdat'ta halife huzurunda gerçekleşenlere dairdir. Sultan Melikşah, kızı Mâhmelek Hatun'un, Halife Muktedî-Biemrillâh ile evliliği vesilesiyle 479/1087 yılında Bağdat'a gidişinde, Akarkûf adlı mevkie ulaşmış; burada Abbâsî Veziri Ebû Şücâ, hilafet ileri gelenleri, emirler, askerler ve halk tarafından karşılanmıştı. Halife tarafından Melikşah'a ve ordusuna pek çok gerekli eşya gönderilmişti. Halife Muktedî, burada büyük bir şöen hazırlatmış; bu şöende iki bin baş kuzu, geyik, tavuk, av kuşları ve helva sunulmuştu. Melikşah ziyafetten kalktıktan sonra ise sofraya yağma için halka terkedilmişti. Ziyafet sonrasında Vezir Ebû Şücâ, Halife adına sultanı selamlamış ve

³⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 184; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 128-129.

³⁹⁸ Mîrhând, 90.

ona Halife'nin mektubunu sunmuştu. Daha sonra Sultan buradan Bağdat'a yöneldi.³⁹⁹ Melikşah'ın Bağdat'a gelişinden sonra da büyük ziyafetler verildiği bilinmektedir. Örneğin Alevîlerin Nâkibi Seyfû'd-devle, Zilhicce 479/Mart-Nisan 1087 ayında Bağdat'ın doğu kesiminde büyük bir şölen düzenlemişti. Düzenlenen bu ziyafete ilişkin İbnü'l-Cevzî'nin kayıtları dikkat çekicidir: *"Bu şölen için bin baş koç, yüz baş büyükbaş hayvan ve deve kesilmiş; yirmi bin men şeker eritilip helva yapılmış; yabancı hayvan ve kuşlar gibi şekillendirilmiş şekerler ve çeşitli timsaller yapıp asılmıştı. Şölende hazır bulunan sultan bu şekilli şekerlerden beğendiği bir tanesine eliyle işaret edince o şeker oradakiler tarafından kapışıldı. Daha sonra sultan, kendisi için hazırlanan ve içinde özel yemeğinin bulunduğu ipek otak ve çadırlar tarafına geçti. Buradaki çadırlarda beş yüz parça gümüş kap vardı. Ayrıca bu çadırlar kâfur, amber ve miskle kokulanmış ve heykelleriyle süslenmişti. Sultan, burada istediği yemekleri yedi. Daha sonra ayağa kalkıp buradan ayrılacağı sırada Seyfû'd-devle, ona yirmi bin altın, otağlar ve kap kacak takdim etti. Sonra da sultanın önünde yer öpüp geri çekildi."*⁴⁰⁰ Melikşah'ın kızı Mâhmelek Hatun'un Halife ile evlilik töreninde de büyük bir ziyafet düzenlenmişti. Hatun'un çeyizinin getirilmesinin ertesi günü Halife Muktedî tarafından çok büyük bir ziyafet düzenlenmiş, bu ziyafete Sultan'ın maiyetindeki Selçuklu emirleri de davet edilmişti. Ziyafette diğer yiyecekler dışında kırk bin men şekerden yapılan helva sunulmuş; ziyafetten sonra ise Halife tarafından hediyeler takdim edilmişti.⁴⁰¹

Melikşah dönemi ziyafet örneklerinden bir diğeri ise hükümdarların sefer ve av esnasında düzenledikleri ziyafetler nevindendir. Buna göre Melikşah, av için yaptığı bir seyahat esnasında Bazar-ı Leşger (Ordu Pazarı) yakınından geçmekteyken bu pazarda tutmaç görmüş ve canı çekmişti. Hizmetindekilerden birine bu durumu bildirerek bahse konu tutmaçtan ne kadar bulursa hepsini alıp getirmesini salık etti.

³⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275-276; Ahmed b. Mahmûd, 150.

⁴⁰⁰ *el-Muntazam*, Trk. trc., 140-141. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, XII, 265; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 206.

⁴⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 279-280; İbn Kesîr, XII, 267.

Tutmaç getirilince emir, kumandan ve yakın hizmetkarlarını sofraya davet etti. Elliden fazla kişi o tutmacı yediler.⁴⁰²

Melikşah zamanında düzenlenen içki meclislerine ilişkin örnekler de kaynaklarda mevcuttur. Bu örneklerden biri muhtemelen Sultan'ın şarabdârlığını yapan Humârtekin eş-Şerâbî'nin kâtibi İbn Behmenyâr ile yine Sultan'ın maskarası olan Câferek'in düzenlediği içki meclisidir. Sultan'ın çok sevdiği oğlu Dâvud'un 474/1082 yılındaki ölümünden kısa bir süre sonra bu şekilde eğlence meclisi düzenlemeleri ve burada içkinin de etkisiyle Dâvud hakkında konuşmaları Sultan'ın kulağına gitmişti. Bahse konu durumu ilgili mecliste bulunan şarkıcıların beyanlarıyla da teyit eden Sultan, bu duruma çok kızarak maskara Câferek'in dilini üçe böldürttüktan sonra onu öldürtmüş, İbn Behmenyâr'ın ise gözlerine mil çektirmişti.⁴⁰³

Melikşah dönemi içki meclislerine bir diğer örnek ise Sultan'ın kardeşi Tekiş'in isyanı üzerine düzenlediği 475/1083 yılındaki seferden dönüşü itibarıyladır. Seferden dönüş esnasında kar olması ve yiyecek bulunmaması sebebiyle Serahs bölgesine doğru yol alan Melikşah, buranın hâkimi kardeşi Toganşah ile buluşmuştu. Burada bir içki meclisi kurulmuş ve iki kardeş birlikte içki içmişlerdi. Ancak Toganşah'ın sarhoşken Melikşah'ın bazı tutumlarını eleştirmesi üzerine hiddetlenen Melikşah kardeşini tutuklatmış ve İsfahan'a doğru yola koyulmuştu.⁴⁰⁴ Melikşah döneminden bir diğer içki meclisi örneği, her ne kadar bu geleneğin yaygın da olsa ulema çevrelerinde tasvip edilmediğini göstermesi açısından önemlidir. Kardeşi Tekiş'in isyanı sürecinde Tekiş tarafından gönderilen elçi Vezir Nizâmülmülk tarafından kabul edilmiş; Nizâmülmülk, elçiyi görüştürmek üzere Sultan'ın huzuruna getirmişti. O esnada Sultan bir içki meclisinde bulunmaktaydı. Nizâmülmülk'ün gelişi üzerine ise ona hürmetinden ötürü meclisin kaldırılmasını emretti. Bununla birlikte Tekiş'in elçisinin küstah konuşmaları ve talepleri sebebiyle sarhoşluğun da etkisiyle elçinin boynunun vurulmasını emretti.

⁴⁰² Cûzcânî, 83.

⁴⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 242. Câferek'in öldürülmesine sebep olan hadise, İbnü'l-Esîr ve Bundârî tarafından farklı bir şekilde aktarılmaktadır. Bkz. Bundârî, 71-72; İbnü'l-Esîr, X, 118.

⁴⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 249-250.

Nizâmülmülk buna engel olmak istese de başarılı olamamış ve bu duruma çok üzülmüştü.⁴⁰⁵

Melikşah döneminde Nizâmülmülk'ün düzenlediği birtakım ziyafet örnekleri de bulunmaktadır. Basra'da mültezim sıfatında bulunan Yahudi asıllı İbn Allan'ın Humârtekin eş-Şerâbî ve Sa'düddeve Gevherâyin'in de kışkırtmasıyla öldürülmesi üzerine Nizâmülmülk bu duruma tepki göstererek üç gün boyunca evinden hiç çıkmamış; sonrasında ise bundan vazgeçerek bir ziyafet düzenlemiş ve Sultan Melikşah'ı bu ziyafete davet etmiştir. Düzenlenen bu ziyafette Nizâmülmülk, Melikşah'a pek çok hediye sunmuştur.⁴⁰⁶ Nizâmülmülk tarafından düzenlenen ziyafetlerden muhtemelen en meşhuru ise Ebu'l-Mehasin b. Ebu'r-Rıza ile aralarındaki rekabet vesilesiyledir. Buna göre Ebu'l-Mehasin, Sultan Melikşah'a yüklü bir ödeme yapacağını vaat ederek Sultan'dan Nizâmülmülk'ün kendisine teslimini istemişti. Bunu haber alan Nizâmülmülk ise muazzam bir ziyafet hazırlamış, binden fazla Türk gulamı teçhiz edip atlara bindirerek ziyafette hazır bulundurmuş ve Sultan'ı bu ziyafete davet etmişti.⁴⁰⁷

Yukarıda bahsi geçen örneklerden de görüldüğü üzere Melikşah dönemi ziyafetlerinin önemli bir kısmı, Sultan'ın şerefine verilen ziyafetler olup, Sultan Melikşah'ın toy niteliğindeki geniş katılımlı ziyafetler düzenlenmediği ve bu hususun tepkiye neden olduğu bilinmektedir. Örneğin Nizâmülmülk, Melikşah'ın Karahanlı egemenliğindeki Semerkand ve Özkent şehirleri üzerine düzenlediği sefer esnasında o bölgede ziyafet düzenlememesi üzerine Çiğiller ve Mâverâünnehir halkının tepki gösterdiğini hatırlatıp, ona Tuğrul Bey gibi seleflerinin bu yöndeki uygulamalarını hatırlatarak halk nezdindeki pederâne vazifesinin gereğini hatırlatmaktaydı. Melikşah'ın bu yöndeki uygulamaları ihmal etmesi göçebe Türk beyleri ile Selçuklu yönetimi arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilemekteydi. Bununla birlikte Melikşah döneminde diğer Selçuklu sultanlarının yaptığı gibi Cuma sabahları büyük sofralar kurularak ziyafet

⁴⁰⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 265, 266.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, X, 111.

⁴⁰⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 256; İbn Kesîr, XII, 255.

düzenlenmesi usulü takip edilmiştir. En azından bu şekliyle Melikşah, devlet ileri gelenleri ile ilişkilerini kuvvetlendirmişti.⁴⁰⁸

Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde başa geçen Berkyaruk, kaynaklarda çokça eğlence ve içki meclisi düzenlemesi sebebiyle eleştirilmektedir. Özellikle yönetimi ilk ele aldığı dönemde kendi atabegi olan Gümüştekin Candar ile birlikte sıklıkla meclis düzenleyip birlikte içki içtiklerinden bahsedilmektedir.⁴⁰⁹

Berkyaruk'un ölümü üzerine Selçuklu tahtına hâkim olan Muhammed Tapar'ın döneminde de ziyafet örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin 498/1105 yılında Sultan Muhammed Tapar'a tâbiyet bildiren Emir Ayaz, daha önce Sa'düddeve Gevherâyîn'e ait olan evinde büyük bir ziyafet düzenleyerek Tapar'ı da bu ziyafete davet etmişti. Bahsi geçen ziyafette meydana gelen bir olay neticesinde Emir Ayaz öldürülse de bu örnek, emirlerin de ziyafetler düzenleyerek hükümdarları davet edebileceğini göstermesi açısından önemlidir.⁴¹⁰ Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden kısa bir süre önce düzenlediği ziyafet, Selçukluların devlet yapısında meydana gelen bütün değişimlere rağmen Oğuz geleneklerini takip ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna göre Sultan Muhammed Tapar 511/1117 yılı Şaban/Kasım-Aralık tarihinde hastalanmış, aynı yılın Kurban Bayramı'nda Oğuz geleneği gereği büyük bir ziyafet tertip etmişti. Düzenlenen ziyafete Tapar ile birlikte oğlu Mahmûd da katılmıştı. Ziyafetten sonra Muhammed Tapar, Oğuz töresi gereği sofrayı katılanlara yağmalatmıştı.⁴¹¹

Büyük Selçukluların son hükümdarı Sultan Sencer de cömertliğiyle bilinmekteydi. Tâbilerine değerli eşyalar, dinarlar, atlar bağışlayan Sencer'in, hükümdarın babalık

⁴⁰⁸ Nizâmülmülk, 185, 186; Uzunçarşılı, *Medhal*, 31, 32; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 209; Barthold, *Türkistan*, 325; Agacanov, *Selçuklular*, 163; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 11.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Mahmûd, 185.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, 314; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 43.

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr, X, 417; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 210; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 11; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 149; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 128.

vaziyeti gereği ziyafetler düzenlemesi de kaçınılmazdır. Nitekim Belh ve Çağâniyân dolaylarında yaşayan ve sonrasında Sencer'e isyan edecek olan Oğuz gruplarının bu ziyafetler için Sultan'ın mutfağına yıllık yirmi dört bin koyun vergi ödemesi de buna işaret etmektedir.⁴¹² Sencer döneminde düzenlenen bu gibi ziyafetlerin keyfiyetine ilişkin çeşitli bilgiler de mevcuttur. Hârizmşâh Muhammed b. Tekiş (ö. 617/1220), Batı Karahanlılarla kurduğu akrabalık şerefine Herat'ta büyük bir ziyafet vermiş ve bu ziyafetin bir benzerinin olup olmadığını sormuştu. Buna cevaben Sencer dönemini de görmüş Mukarrebüddin b. Feleküddin'in "*Ey Sultan! Bir seferinde Sultan Sencer aynı yerde bir şenlik yapmıştı ki senin yeni diye yaptığın şeyleri onlar o şenlikte eskiden yapılmış şeyler diye kabul etmişlerdi.*" şeklindeki beyanı Sencer dönemi ziyafetlerinin keyfiyetini yansıtmaları açısından önemlidir.⁴¹³ Yine Sencer'in Sâve Savaşı'nda yeğeni Mahmûd'u mağlup ettikten sonra Mahmûd'un amcasına tâbiyyetini sunmak üzere huzuruna gelmesi olayında da bir sofra örneği görülmektedir. Her ne kadar yazarın edebi dili hasebiyle abartılı bir anlatım izlediği tahmin edilse de yazar eserinde yazmış olduğu şiiirde kurulan sofranın eşi benzeri olmadığını dile getirmiştir. Ziyafet safhası sonra erdikten sonra şaraplar getirilmiş ve içki meclisi düzenlenmiştir.⁴¹⁴ Benzer bir içki meclisi örneğine yılında 511/1118 yılında rastlamaktayız. Bu örneğe göre Sencer, veziri Muhammed b. Fahrülmülk'ün düzenlediği bir meclise katılmış ve onun sarayında üç gün boyunca içki içmişti.⁴¹⁵ Sultan Sencer'in 543/1148-1149 tarihinde Rey şehrine gelmesi üzerine yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd, amcasının yanına gelerek hizmet etmiş ve burada bir bâr düzenlenmişti.⁴¹⁶ Sencer döneminde düzenlenen eğlence meclislerinde şairler de bulunmaktaydı ki dönemin meşhur şairi Enverî'nin bu meclislere katıldığı bilinmektedir. Sencer'in aynı zamanda şair olan

⁴¹² İbn Hallikân, I, 600, 601; Râvendî, I, 178, 179; Reşîdüddîn, 167, 168, 175; el-Yezdî, 239; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 281.

⁴¹³ Devletşâh, 193, 194; *Uzunçarşılı, Medhal*, 31, 32; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 244.

⁴¹⁴ el-Yezdî, 176.

⁴¹⁵ Bundârî, 238.

⁴¹⁶ Bundârî, 201; Reşîdüddîn, 172. Bundârî, bu olayın 544/1150 yılında olduğundan bahsetmektedir.

Mehsetî adlı bir kadın bir nedimi bulunuyordu. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere eğlence meclislerinde yapılan aktivitelerden biri de şiir okunmasıydı.⁴¹⁷

Irak Selçuklularının ilk sultanı Mahmûd, 523/1129 yılında çıktığı bir av esnasında el-Mazraka şeyhi tarafından ziyafete davet edilmiş, Sultan ve askerleri bu ziyafete katılmışlardı.⁴¹⁸ Önceki kısımlarda bahsedildiği üzere Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un tahta çıktığı törende de umumi bir ziyafet verilmişti.⁴¹⁹ Esasen Mes'ûd döneminde pek çok vesile ile eğlence meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Örneğin Sultan Mes'ûd'un, 532/1137-1138 yılında Kirman Selçukluları'ndan bir melike ile evlenmesi vesilesiyle Bağdat'ta günlerce süren eğlence meclisleri düzenlenmişti.⁴²⁰

Sultan Mes'ûd ile Bozaba (ö. 541/1146) ve müttetikleri arasındaki mücadele neticesinde Sultan Bağdat'tan ayrılarak 541/1146 yılında Rey şehrine gelmiş; burada Bozaba ile ittifak ilişkisi içinde olan Melik Süleymanşah tarafından karşılanmıştı. Sultan, Süleymanşah'ı affetmiş ve birlikte içki meclisi tertip etmişlerdi.⁴²¹ Benzer şekilde Mes'ûd döneminin önemli emirlerinden Bozaba, Hâcib Abdurrahman b. Togayürek (ö. 541/1147) ve Melik Muhammed b. Mahmûd'un birlikte 541/1146 yılında Cerbâdekân kapısında Sultan Mes'ûd'un huzuruna çıkıp burada birkaç gün birlikte şarap içtiklerinden bahsedilmektedir.⁴²² Sultan Mes'ûd'un Bağdat civarında 532/1137-1138, 536/1142 ve 545/1150 yıllarında düzenlediği eğlence meclislerine

⁴¹⁷ Râvendî, I, 194; Muhammed 'Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, ed. Edward G. Brown (London: Luzac and Co., 1903), II, 125-138; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dönemi Sosyal Hayatında Kadına Dair Bazı Görüşler", *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Füsün Çoban Döşkaya, V (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., 2010), 24. Devletşah, eserinde Sencer'in ihsanına erişen çeşitli şairlerden bahsetmiş ve Edib Sâbir, Perî ve Ferîd-i Kâtib gibi şairlerin Sultan'ın meclislerinde bulunduğu ilişkin eserinde bilgiler vermiştir. Bu örnekler için bkz. Devletşah, 111, 112, 145, 146, 164.

⁴¹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 517.

⁴¹⁹ Mîrhând, 205.

⁴²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XX, 304; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 61.

⁴²¹ Bundârî, 181; Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 130; Reşîdüddîn, 206.

⁴²² Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 131; Reşîdüddîn, 208; Mîrhând, 216.

ilişkin kayıtlar da mevcuttur.⁴²³ Irak Selçuklularında Melikşah b. Mahmûd da düzenlediği içki meclisleri ile meşhurdur. Öyle ki kendisinin tahttan indirilme sebebinin, nedimleriyle sıkça içki meclisi kurmasına rağmen emirlerine ziyafet düzenlememesi olduğu belirtilmektedir.⁴²⁴ İlginç bir şekilde kendisinin tahttan indirilmesi de eğlence meclisinin de dahil olduğu bir komplo ile gerçekleşmişti. Buna göre dönemin nüfuzlu emirlerinde Hasbeg b. Belengerî kendisini tutuklamayı düşündüğünü öğrenmesi üzerine Candar Hasan ile anlaşarak Melikşah b. Mahmûd'u bir ziyafete davet etmiş ve Melikşah'a tepkili emirler üç gün süren bu meclis sonrasında Melikşah'ı yakalayarak Hemedan Kalesi'ne hapsedmişlerdi.⁴²⁵ Yine daha önce bahsedildiği üzere Melikşah b. Mahmûd'un azlinden sonra devletin başına geçen Muhammed b. Mahmûd'un 548/1153 yılında tahta çıkış töreninde de Hemedan yakınındaki Karategin çayırında büyük bir ziyafet verilmişti.⁴²⁶

Kirman Selçukluları'nda da çeşitli zamanlarda eğlence meclisleri ve ziyafetler düzenlenmekteydi. Örneğin Sultan Melikşah'ın düzenlediği Kirman seferi esnasında Sultanşah, Berdesîr şehrine beş fersah uzaklıktaki Aliâbâd mevkiinde içki meclisinde bulunmaktaydı. Sefer haberini alınca meclisi terk ederek şehre geri dönmüştü.⁴²⁷ Kirman Selçukluları döneminde düzenlenen ziyafetlere ilişkin bir diğer örnek ise Kirman Meliki Arslanşah'ın Sultan Muhammed Tapar'ın kızıyla evliliğivesilesiyledir. Bahse konu düğünde şehir süslenmiş ve ziyafetler düzenlenmişti.⁴²⁸

⁴²³ Bundârî, 174, 203, 204; İbnü'l-Esîr, XI, 86, 130; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XX, 303; Râvendî, I, 235; Merçil, *Saraylar*, 191. Râvendî, Mes'ûd'un Bağdat'a gelip eğlence düzenlemesinin tarihini 546/1151 olarak aktarmaktadır. Bundârî ise Sultan'ın 545/1151 kışından sonra Bağdat'tan ayrılarak tekrar geri dönmediğini belirtmektedir.

⁴²⁴ Mîrhând, 221; Merçil, *Saraylar*, 186.

⁴²⁵ Bundârî, 229; Mîrhând, 222.

⁴²⁶ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 137; Mîrhând, 225.

⁴²⁷ İkd el-Ûla'dan naklen Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 45.

⁴²⁸ el-Yezdî, 138-141.

Kirman Selçuklu hükümdarlarından I. Muhammed, I. Turanşah ve II. Arslanşah'ın da devlet ileri gelenleri için ziyafetler ve meclisler düzenlediği bilinmektedir.⁴²⁹

Suriye Selçukluları'nda da 496/1103 yılında bir ziyafet düzenlendiği kaynaklardan anlaşıyor. Bu ziyafet, Humus hâkimi Cenahüddevle'nin, Halep hâkimi Melik Rıdvan ile yaptıkları barış neticesinde buraya gelişi şerefine verilmişti. Halep dışında kurulan çadırlarda gerçekleştiği ve on gün sürdüğü ifade edilen bu şölen ile iki yöneticinin birbirleriyle iyi ilişkiler kurmalarına vesile olmuştu.⁴³⁰

1.7. Taltif ve Hil'at Giydirme Törenleri

Selçuklularda yukarıda bahsi geçenler haricinde tâbilerin sadakatlerini güvence altına almak ve bağlılıklarını kuvvetlendirmek amacıyla onları taltif etmek ve ikram göstermek amacıyla da çeşitli merasimler yapılmaktaydı. Ortaçağ İslâm dünyasında taltifin en büyük göstergelerinden birisi hil'at verilmesiydi. Hukuken üst makamdaki yöneticilerin daha alt makama vermiş olduğu hil'at adı verilen ve tıraz olarak da bilinen işlemeli elbise, giydirilen kişinin statüsüne meşruiyet kazandırdığı gibi kişiye verilen bir ödül mahiyetindeydi. Bununla birlikte hil'atin, bahsi geçen elbisenin ötesinde sarık, kılıç, gerdanlık, bilezik, sancak ve binit hayvanı gibi sair alametleri de kapsadığı ve bunların hepsinin esasen hil'atin bir parçası olduğu söylenebilir. Hil'at kavramı başka eserlerde ayrıntılı olarak incelendiği için tanımına pek değinmemekle birlikte bu kısımda, konumuz itibarıyla kişilerin taltif edilmesi amacıyla düzenlenen merasimleri ve hil'at verilış usullerini inceleyeceğiz.⁴³¹ Bununla birlikte daha önce

⁴²⁹ *İkd el-Ûla, Bedâyi ül-Ezmân* ve Muhammed b. İbrahim'den naklen Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 169.

⁴³⁰ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, çev. Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 477-521=1055-1127)* (Ankara: TTK Yay., 2014), 101; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 2000), s. 194.

⁴³¹ Hil'atin tanımı, kökenleri ve kapsamı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 142-144; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 24; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 142-161; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 189-190; Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 78, 79; Mehmet Şeker, "Hil'at", *DİA*, XVIII, 22-25.

bahsedilen tahta geçiş ve tasdik törenleri ile ileride zikredilecek atama ve tayin vesilesiyle düzenlenen taltif ve kabul törenlerinden burada bahsedilmeyecektir.

Daha önce değindiğimiz üzere Büyük Selçuklu hükümdarları ile Abbâsî halifeleri arasındaki hukuki durum fiili vaziyetten farklılık göstermekteydi. Her ne kadar Büyük Selçuklu hükümdarları fiili açıdan Abbâsî halifelerinin hamisi ve koruyucusu niteliğinde olsa da meşruyetlerini tesis edebilmek için hukuken Abbâsî halifelerine bağlılık göstermekteydi. Bu durum sadece saltanatın tasdikinde değil, aynı zamanda Selçuklu sultanlarının çeşitli vesilelerle taltif edilip unvan ve hil’at verilmesi hususunda da kendini gösteriyordu. Nitekim aşığıda verilen örneklerin önemli bir kısmı bu nevidendir. Bununla birlikte Selçuklu sultanları da çeşitli vesilelerle bağlı devlet yöneticilerine, emirlere ve bilumum devlet görevlilerine hil’at vermekteydi. Kaynaklarda bunlara ilişkin çeşitli örnekler mevcuttur.

Gazneliler ile Selçuklular arasında 426/1035 yılında gerçekleşen ve Gaznelilerin mağlubiyeti ile neticelenen Nesâ yakınlarındaki savaşın akabinde yapılan anlaşma gereği Tuğrul, ağrı ve Musa Yabgu’ya Gazneli Mes’ûd tarafından *dihkân*⁴³² unvanı verilerek Dihist n, Nesâ ve Ferâve’nin menşuru dışında üç adet hil’at, Gaznelilerde kullanıldığı bilinen iki dallı külah, sancak, tıraz, at, eyer ve Türklere özgü bir alamet olarak altın kemer gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte Selçuklulara bu hil’atlerin gönderilmesinde görevli elçilerden Kadı S n , bu hil’atlerin Selçuklularca hakir görülüp iki dallı k lahların yere atılarak ayaklar altında iğnendiğine ilişkin beyanları da dikkate alındığında burada bir hil’at giyilmesi merasimi yapıldığı şüphelidir.⁴³³

Tuğrul Bey’in taltif amaçlı verdiği hil’atlere bakacak olursak, 448/1056 yılında Kutalmış ile birlikte Arslan Besâsîrî’ye karşı mücadele etmek için görevlendirilen

⁴³² S s n lerden itibaren varlığı bilinen ve genellikle köylere hâkim olan aristokrasi sınıfını niteleyen bu unvan Müslüman egemenliği döneminde de kullanılamaya devam edilmiş, ancak milad  XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade alelade köylüleri nitelemek için kullanılmıştır. Bkz. Faruk Sümer, “Dihkan”, *D A*, IX, 289-290; Ahmad Tafazzol , “Dehqan”, *Encyclop dia Iranica*, online edition, 2011.

⁴³³ Beyhakî, 457-458;  bn ’l-Esîr, IX, 365; Köymen, *Kuruluş*, 226; Piyadeoğlu, *ağrı Bey*, 54.

Kureyş b. Bedrân Ukaylî (ö. 453/1061) ve oğlu Müslim b. Kureyş'e, kendi kabilelerine dağıtmak üzere verilen hediyeler haricinde birer hil'at, altın işlemeli eyerli atlar ve sancaklar gönderildiği bilinmektedir.⁴³⁴

Büyük Selçuklu Devleti'ne ilişkin en meşhur taltif törenlerinden birisi Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın, Büveyhîlerin Türk kumandanı Arslan Besâsîrî'nin isyanı sürecinde bulunduğu esaretten kurtulması akabinde Tuğrul Bey'i kabul ettiği hadisede görülmektedir. Tuğrul Bey'in, 1055 yılında Bağdat'a gelişi üzerine Rahbe'ye kaçan Besâsîrî, Tuğrul'un Musul valiliğine atadığı İbrahim Yınal'ın bir müddet sonra isyan etmesi üzerine bu isyanını bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilerek 450/1058 yılında Bağdat'a girmiş ve Halifeyi Hadîsetü Âne Kalesi'ne sürmüştü.⁴³⁵ Besâsîrî'nin işgalini haber alan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyanını bastırdıktan sonra 451/1059 yılı sonlarında tekrar Bağdat'a doğru yola çıkmıştı. Bu esnada Hadîsetü Âne'den ayrılan ve Bağdat'a doğru harekete geçen Halife ile Bağdat ve Duceyl arasındaki Ukberâ mevkiinde buluşan Tuğrul Bey, Halife'yi karşılamaya çıkmış, Halife'nin otağını görünce bir saygı gösterisi olarak atından inerek yola yaya halde devam etmişti. Halife'nin çadırına girerek saygı gösterisinde bulunan Tuğrul Bey'i kabul eden Halife orada bulunan yastıklardan birini oturması için Sultan'a vermiş; Tuğrul Bey de yine bir saygı ifadesi olarak önce verilen yastığı öpmüş sonra üzerine oturmuştur. Tuğrul Bey daha sonra Büveyhîlerden kalma kırmızı yakut ip ve on iki adet inciye çıkararak Halife'ye takdim etmiş ve bunların, Halife'nin eşi ve Tuğrul Bey'in yeğeni Arslan Hatun'un hediyesi olduğunu ve Arslan Hatun'un tesbih yapılması için bunları Halife'ye gönderdiğini beyan etmiştir. Halife, Tuğrul Bey'e teşekkür ve dua etmiş, sonrasında ise yanındaki kılıcı kuşatmıştır. Tuğrul Bey, izin isteyip otağdan dışarı çıktıktan sonra ise diğer emirler de otağa girmiş ve Halife'ye saygı gösterisinde bulunmuşlardı.⁴³⁶

Önceki kısımlarda bahsedildiği üzere Tuğrul Bey'in 452/1060 yılında Bağdat'a gelişi vesilesiyle de benzer bir taltif töreni düzenlenmişti. Yanında Dübeys b. Mezyed (ö.

⁴³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 24; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 81.

⁴³⁵ Azîmî, 16; İbnü'l Cevzî, Trk. trc., 42; Reşîdüddin, 99; Ahmed b. Mahmûd, 57, 58.

⁴³⁶ Azîmî, 18; İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 57; İbnü'l-Esîr, IX, 491; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 75-76; Ahmed b. Mahmûd, 57-58.

474/1082), Ebu Ali b. Melik Ebû Kâlicâr, Sadaka b. Mansûr gibi bağı devlet yöneticileri ile Bağdat'a gelen Tuğrul Bey için Halife el-Kâim-Biemrillâh ziyafet düzenlemiş ve Sultan da dahil olmak üzere bu ziyafete katılan kimselere hil'atler vermişti.⁴³⁷

Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızı Seyyide ile evliliği hadisesinde de benzer şekilde taltif ve hil'at giydirme törenlerinin düzenlendiği bilinmektedir. Çeşitli zorluklar neticesinde Seyyide ile evlilik gerçekleştiren Tuğrul Bey, bunun üzerine bir hafta boyunca hediyeler dağıtmış ve hil'atler vermişti. Bu bağlamda Vezir Amîdûlmülk, Ebû Ali b. Melik Ebû Kâlicâr, Hezâresb, Ferâmürz b. Kâkeveyh ve Sürhâb b. Bedr Annâzî hediyeler ve hil'at verilen ileri gelenlerden bazılarıydı.⁴³⁸

Sultan Alp Arslan döneminde de benzer taltif törenleri düzenlenmekteydi. Örneğin henüz Rey'de tahta oturmadan önce şehirdeki vezir Amîdûlmülk Kündürî'ye hil'atler gönderen Alp Arslan, ayrıca kendisi için sarayın temizlenmesi ve amcası Tuğrul Bey'in cenazesinin türbesine defnedilmesini emretmişti.⁴³⁹ 457/1065 yılında Hemedan'da bulunan Alp Arslan, burada Fars bölgesi hâkimi Fazlûye'ye ve beraberinde gelenlere hil'atler, çadırlar, değerli eşyalar, altın işlemeli eyerli atlar ve sair hediyeler vermişti.⁴⁴⁰ Daha önce bahsi geçtiği üzere Hârizm seferi sürecinde Hûzistan hâkimi Hezâresb ile çeşitli gerilimler yaşayan Alp Arslan sonrasında ise onun gönlünü alarak taltif etmek için hil'atler ve çeşitli hediyeler vermişti.⁴⁴¹

459/1067 yılında Abbâsî veziri Fahrûddeve b. Cehîr'e (ö. 483/1090) Sultan Alp Arslan'ın gönderdiği hil'at giydirilmiş ve hediyeler verilmişti. İbn Cehîr'in Sultan'ın verdiği hil'atı Hilafet Sarayı'nda giymesi Halife el-Kâim-Biemrillâh'ı rahatsız etse de Vezir, bu hil'atin verilmesi şerefine bir kutlama töreni düzenledi.⁴⁴² Fahrûddeve b.

⁴³⁷ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 65; İbnü'l-Esîr, X, 28; Bundârî, 17; İbn Kesîr, XII, 194; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, 43.

⁴³⁸ Bundârî, 23.

⁴³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 129; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 64-65.

⁴⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 139.

⁴⁴¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 148; Mîrhând, 108, 109; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 129.

⁴⁴² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 152.

Cehîr'in 460/1067-1068 yılında azledilmesinin akabinde Nizâmülmülk'ün de araya girmesiyle vezaret görevine iade edilmesi vesilesiyle de taltif ve hil'at giydirilmesi töreni yapılmıştı. 461/1068 yılında Bağdat'a gelen İbn Cehîr, kalabalık bir topluluk tarafından karşılanmış ve oğullarıyla birlikte buradan Halife'nin katına çıkmıştır. Burada saygı gösterisinde bulunan İbn Cehîr'e Halife, hil'at, altın işlemeli sarık, gümüş bir divit, bir adet katır ve sair hediyeler vermiştir. Benzer şekilde Fahrüddevle'nin oğullarına da hil'atlar ve hediyeler verilmişti. Kendisine tevki sunulan İbn Cehîr'e hizmetkarlar da bahşedilmişti.⁴⁴³

Alp Arslan döneminden bir diğer taltif töreni örneği ise 462/1069-1070 yılındandır. Bu tarihte Nûruddevle Dübeyş b. Ali b. Mezyed (ö. 474/1082), İsfahan'a gelerek Alp Arslan'ın huzuruna çıkmış; Alp Arslan da ona ikramda bulunarak ölmeden önce Ahvaz Emîri Hezâresb için hazırlanmış ancak verilememiş olan cübbe, sarık, altın işlemeli eyerli at, sancak ve davullardan oluşan Sultanî Hil'ati vermişti.⁴⁴⁴ Aynı yılda Sultan Alp Arslan'ın katına gelen bir diğer isim Meyyâfârikîn Emîri Nasr b. Mervan'dır ki Alp Arslan ona, bu ziyaretinde hil'at giydirmişti.⁴⁴⁵

Sultan Alp Arslan'ın Urfa kuşatması esnasında elçi vasıtasıyla Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildiren ancak Alp Arslan'ın isteğine rağmen huzuruna gelmeyen Mirdâsîlerden Halep Emîri Mahmûd'un (ö. 468/1075), Sultan'ın 463/1071 yılında Halep kentini kuşatması üzerine barış isteyerek ve annesinin de zorlamasıyla Sultan'ın huzuruna çıkması hadisesinde de taltif ve hil'at verilmesi örneği mevcuttur. Buna göre Seyyide olarak bilinen annesi Menâ bint Vessâb en-Numeyrî ile birlikte bir gece vakti Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkan Mahmûd'u Alp Arslan geri göndermiş ve ertesi gün gelmesini söylemişti. Mahmûd da kaleye dönmüş, ertesi gün tekrar Sultan'ın ordugâhına gelmişti. Burada Nizâmülmülk, hâcibler ve sultanın yakınları tarafından karşılanan Mahmûd bunlar tarafından Sultan'ın huzuruna çıkarıldı. Sultan'ın huzuruna gelince elini öperek saygı gösterisinde bulunan Mahmûd ve yanındakiler, Alp Arslan yer gösterince oturdular. Mahmûd'a bu törende Alp

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, X, 67; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 160.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, X, 69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 162; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 64.

⁴⁴⁵ Ahmed b. Mahmûd, 91.

Arslan tarafından değerli hil'atler, sancaklar, davullar ve çeşitli hediyeler verildi.⁴⁴⁶ 464/1072 yılında vezir Amîdüddevle b. Cehîr, Halife el-Kâim-Biemrillâh tarafından Sultan Alp Arslan'ın huzuruna gönderilmiş ve Halife tarafından verilen hil'atler ve hediyeleri Sultan'a sunmuştu. Buradan İsfahan'a veliaht Melikşah'ın huzuruna giden Amîdüddevle, Melikşah'a da Halife'nin gönderdiği hil'atleri takdim etmişti.⁴⁴⁷

Melikşah'ın Karahanlılar üzerine 466/1073 yılında düzenlediği seferde de benzer bir taltif töreni düzenlenmişti. Ancak bu tören yukarıdaki örneklerden birtakım farklılıklar içermekteydi. Melikşah'ın Karahanlılar elindeki Tirmiz'i kuşatarak ele geçirmesi ve bu esnada Şemsülmülk Nasr b. İbrahim'in kardeşi Boğatekin'i tutsak alması ve Semerkant üzerine yürümesi akabinde Batı Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Semerkant'ı terk etmiş, sonrasında ise barış isteğinde bulunmuş ve hediyeler sunmuştu. Şemsülmülk'ün bu davranışına benzer şekilde yanıt veren Melikşah ona hediyeler göndermişti. Bundan sonra Tirmiz'e giren Melikşah burada halife tarafından muhtemelen barış görüşmeleri için aracılık eden Amîdüddevle b. Cehîr ile gönderilmiş olan hil'ati giymişti.⁴⁴⁸

Amîdüddevle b. Cehîr'in 476/1083 yılında Abbâsî vezirliğinden azledilmesi üzerine Melikşah'ın huzuruna gelmesi olayında da hil'at merasimi yapılmıştı. Buna göre Amîdüddevle'nin vezaretten azledilmesi üzerine Melikşah ve Nizamülmülk tarafından halifeye İbn Cehîr ve ailesinin kendilerine gönderilmesi talepli elçi gönderilmiş, onun bu talebi kabul etmesi üzerine Amîdüddevle aile üyeleriyle birlikte Melikşah'ın huzuruna çıkmıştı. Burada Amîdüddevle ve aile üyeleri Sultan Melikşah'ın iltifatına mazhar olmuş; Amîdüddevle görevine iade edilirken Amîdüddevle'nin babası Fahrüddevle'ye Diyarbekir valiliği ile birlikte hil'atler ve nevbet davulları verilmişti.⁴⁴⁹ Melikşah döneminden bir diğer taltif ve hil'at merasimi örneği, bahsi geçen bu hadiseyle bağlantılıdır. Farüddevle b. Cehîr, Diyarbekir bölgesine tayin

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, X, 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 168; Bundârî, 36; İbnü'l-Adîm, 26; Ahmed b. Mahmûd, 96; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti*, 60, 61; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 170, 171.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, X, 76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 176.

⁴⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 198; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54-57.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, X, 91; Abdülkerim Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 447-449.

edilmesi üzerine bu bölgeye hâkim olan Müslim b. Kureyş ile mücadelelerde bulunmuş; Sultan Melikşah'ın da müdahalesi sonrasında Receb 477/ Aralık 1084 tarihinde Şerefüddeve Müslim b. Kureyş bu esnada Bevâzîc'de bulunan Sultan Melikşah'ın huzuruna gelmişti. Sultan, burada Müslim b. Kureyş'i Musul Emirliği'ne iade ettiği gibi hil'atler de vermişti.⁴⁵⁰

Melikşah döneminin en meşhur taltif ve hil'at merasimi ise muhtemelen kızı Mâhmelek Hatun'un, Halife Muktedî-Biemrillâh ile evliliği vesilesiyle 480/1087 yılında Bağdat'a gelişinde yapılmıştı. Halife tarafından düzenlenen bu kabul merasimi, pek çok yönüyle daha önce bahsi geçen tasdik merasimlerini andırmaktadır. Bağdat'a gelişi akabinde Darü'l-Memleke'ye yerleşen ve Halife ile hediyeleşen Melikşah burada Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-816) ve Mûsâ b. Ca'fer (ö. 183/799) gibi önemli şahısların kabirlerini de ziyaret etmişti. Sonrasında Halife'nin annesi ve halası, Dârü'l-Memleke'ye gelerek Melikşah'ın eşi Terken Hatun'u ziyaret etmiş; Terken Hatun onlarla beraber Hilafet Sarayı'na gitmişlerdi. Nizâmülmülk de onlarla beraber Hilafet Sarayı'na gitmiş ve Halife'nin huzuruna çıkmıştı. Burada saygı gösterisinde bulunduktan ve Sultan'ın mektubunu Halife'ye sunduktan sonra ise ayrılmıştı. Daha sonra Halife, Hâdim Zafer'i Dârü'l-Memleke'ye göndererek Sultan'ı Saray'a davet etti. Bunun üzerine Dârü'l-Memleke'den çıkan Melikşah Halife'ye saygı gösterisi olarak yer öpmüş ve kayığa binmişti. Dârü'l-Hilâfe'ye ulaşan Melikşah burada kendisi için getirilen atlardan birine binerek Sahnü's-Selâm'a kadar gitti ve burada attan indi. Burada bir kafesin ardında duran Halife'nin huzurunda saygı gösterisi olarak hizmet edip yer öptü. Bu esnada Nizâmülmülk, Selçuklu emirlerini Halife'ye tanıtıyor, tanıtılan emirler de saygılarını sunuyorlardı. Bu emirlerden Melikşah'ın dayısı da olan Aytekin kibleye dönerek iki rekât namaz kıldı ve teberrüken odanın duvarlarına dokundu. Halife onlara hil'atler bahşetti. Tören esnasında bir tahtta oturan Melikşah'a burada Halife tarafından pek çok hil'at verildi. Sonrasında ise bu

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, X, 126-127; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 260-261; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 50; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 114; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I", *Belgeler*, XXIX, S. 33 (Ankara: TTK Yay., 2008), 13.

hil'atler kendisine ayrı bir odada giydirildi.⁴⁵¹ Hil'atler dışında yine saltanat alametlerinden olan taç, bilezikler, gerdanlık ve iki adet kılıç da Melikşah'ın üzerine takıldı ve ona üç adet de sancak verildi. Bu esnada Gümüştekin el-Candar ile Sa'düddeve Gevherâyin, Melikşah'ın iki eteğini tutmaktaydı. Melikşah bundan sonra Halife'ye hürmeten elini öpmek istese de Halife müsaade etmeyerek ona yüzüğünü verdi. Melikşah da bu yüzüğü öpüp gözlerine sürdü. Burada Hilafet veziri Ebû Şucâ, Melikşah'a hitaben Halife'nin Mü'minlerin Emîri olarak maddî mevkisini ona bıraktığını ve Allah'ın ve kendinin düşmanlarına karşı kullanması için iki kılıç kuşattığını söyledi. Törenin devamında saç yapıldı ve ahidnâmenin baş kısmı Vezir Ebû Şucâ tarafından okundu. Sonrasında Sultan ve Selçuklu emirleri buradan ayrılarak Dârü'l-Memleke'ye döndüler. Burada, ahidnâmenin geri kalan kısmı da okunarak tören yapıldı.⁴⁵²

Sultan Sencer döneminden de hil'at giydirme ve taltif merasimleri örnekleri mevcuttur. Öncelikle daha önce bahsedildiği üzere 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı akabinde mağlup ettiği yeğeni Mahmûd'u huzuruna kabul edip affeden Sencer, ona Irak bölgesinin menşuru ile çeşitli hil'atler verdiği gibi yanındaki emirleri de seviyelerine göre hil'atlemiştir.⁴⁵³ Sultan Sencer dönemi yöneticilerinden Toharistan Emîri Zengî b. Halife ile Belh Emîri İmâdüddîn Kamaç arasındaki mücadele hadisesinde de hil'at verilmesi örneği görülmektedir. Belh Emîrî Kamaç'a karşı askerî açıdan avantaj kazanmak arzusunda olan Emîr Zengî, Karahıtay baskısıyla o dönemde Mâverâünnehir'den Horasan'a gelmiş olan Oğuzları hakimiyeti altındaki topraklara davet etmişti. Emîr Kamaç, o bölgeye yerleşen Oğuzların Zengî ile birlikte kendisine karşı harekete geçeceğini öğrenince Oğuz beylerine çetr ve hil'atler göndermiş ve onlara çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Nitekim bu verilen hil'atler ve vaatler vesilesiyle

⁴⁵¹ Daha önce bahsi geçtiği üzere hil'atler, câmeihâne adı verilen ve kıyafetlerin de muhafaza edildiği özel bir odada giydirilmekteydi.

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 142-144; Bundârî, 79; İbnü'l-Esîr, X, 141-142, 145-146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275, 278-279; Mîrhând, 122, 123; İbn Kesîr, XII, 264, 265; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 206-208; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 112-113.

⁴⁵³ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 113.

aralarında vuku bulan savaşta Oğuzlar saf değiştirmiş ve Toharistan Emîri Zengî b. Halife savaş sonrasında öldürülmüştü.⁴⁵⁴

Taltif ve hil'at giydirme törenleri Irak Selçukluları'nda da mevcuttur. Örneğin 514/1120 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd askerlerine, emirlerin kışkırtmasıyla kendisine isyan eden ancak Esedâbâd Savaşı sonrası mağlup olarak huzuruna gelen kardeşi Mes'ûd'u karşılamalarını emretmiştir. Askerler Mes'ûd'u karşılamış ve saygı gösterisinde bulunmuşlardır. Sultan Mahmûd, kardeşi için kabul töreni düzenlemiştir. İki kardeş buluşunca Mahmûd kardeşine acıyarak ona verdiği sözlerde durmuş ve onu taltif etmiştir.⁴⁵⁵ 544/1150 yılı sonunda Rey'deki amcasının yanına gelen Sultan Mes'ûd'un burada yine bir kabul resmine katıldığı ve Selçuklu kumandanlarını hil'atlediğinden kaynaklar bahsetmektedir.⁴⁵⁶ Mes'ûd'un, 546/1151 yılında, ölümünden kısa bir süre önce Bağdat'a gelerek burada avlar ve eğlenceler düzenleyip yanındaki yeğeni Melikşah b. Mahmûd'u hil'atleyip etrafındaki emirlere çeşitli ihسانlarda bulunduğu da zikredilmektedir.⁴⁵⁷

Suriye Selçukluları'nda da taltife ilişkin örnekler bulunmaktadır. Mirdâsîlerden Vessâb b. Mahmûd b. Nasr, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un önünde saygı gösterisinde bulunmuş; bu durumdan hoşlanan Tutuş, Vessâb'ın ıktâlarını arttırmış, onu hil'atlemiş ve kendisi yanında atına binmesi için müsaade vermişti.⁴⁵⁸ Yine Tutuş'un 479/1086 yılında eman ile ele geçirdiği Halep şehrinde halka iyi muamelede bulunarak şehir *ahdâsı*⁴⁵⁹ hil'atlerle taltif ettiği bilinmektedir.⁴⁶⁰ Benzer şekilde

⁴⁵⁴ Ahmed b. Mahmûd, 230.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, 448; Bundârî, 124.

⁴⁵⁶ Bundârî, 201; Zahirüddîn Nîşâbûrî, 133; Reşîdüddîn, 172.

⁴⁵⁷ Bundârî, 203-204; Râvendî, I, 235.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Adîm, 7.

⁴⁵⁹ Genç adamlar anlamına gelen *ahdâs*, m. X.-XII. yüzyıllar arasında Suriye ve Irak yöresindeki şehir muhafızlarını tanımlamak için kullanılmaktaydı. Bkz. Coşkun Alptekin, "Ahdâs", *DİA*, I, 508-509.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Adîm, 61; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 126.

Tutuş'un, 486/1093'te Meyyâfârikîn'e hakim olduktan sonra şehrin kadısı Ebû Bekr başta olmak üzere şehrin ileri gelenlerine hil'at tevcih ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

1.8. Elçi Kabul Merasimleri

Selçuklular döneminde elçilerin kabulünde de belli usuller uygulanmaktaydı. Esasen Nizâmülmülk⁴⁶², elçilerin henüz sınırdayken karşılanması ve eşlik edilmesi hususunda çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Buna göre, sınır memurlarının, sınırlardan gelenlerin kim oldukları, kaç kişi oldukları, eşya ve levazımatları hakkında bilgi sahibi olunması amacıyla süvari göndermeleri gerekmekte, bundan sonra ise onları şehre ulaştırarak divana kadar götürmek amacıyla güvendikleri bir kimseyi görevlendirmeleri lazım gelmekteydi. Ayrıca elçiler, konakladıkları yerlerde iyi şekilde ağırLANMALI ve huzura kabul edildikten sonra da iyi muamele edilmeliydiler.⁴⁶³ Selçuklularda, elçilerin başkente kadar gelmeleri durumunda şehrin girişinde karşılandığı ve sonrasında sultanın huzuruna kadar eşlik edildiği ve bu elçiler için kabul resmi tertip edildiği bilinmektedir. Bu kabul resimleri esasen Abbâsîlerin ve ardılı devletlerin düzenledikleri ile benzer mahiyetteydi. Abbâsîler, yabancı devlet elçilerinin kabulünde devletlerinin güç ve ihtişamını göstermek amacıyla büyük törenler tertip etmekte ve bu törenlerde şehir ve Hilafet Sarayı çeşitli silahlar ve süs eşyalarıyla süslenmekteydi. Ayrıca elçilerin kabulünde tam tekmil teçhizatıyla seçme askerler saf halinde dizilmekteydi.⁴⁶⁴ Yine Nizâmülmülk devletin ihtişamının ve azametinin gösterilmesi açısından bu usule benzer şekilde elçi kabul törenlerinde işlemeli silah ve elbiseleriyle yirmi adet gulamın, hükümdarın tahtı etrafında yer alması gerektiğinden bahsetmektedir. Nitekim bu usul, o dönem Gazneliler ve

⁴⁶¹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*'den naklen Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 143.

⁴⁶² *Siyâsetnâme*, 133, 134.

⁴⁶³ Nizâmülmülk, 133, 134; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 76; Merçil, *Saraylar*, 223.

⁴⁶⁴ Barthold, *Türkistan*, 240; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 788; Hayri Alkan, "Buğyetü't-Taleb Fî Tarih-i Haleb-I Adlı Eserin Tercüme ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 142.

Saffârîler gibi İslâm devletlerinde yaygın bir uygulamaydı.⁴⁶⁵ Elçilerin karşılanmasında hâcibler görev almaktaydılar. Muhtemelen huzura çıkışta candâr adı verilen muhafızlar da elçiye eşlik ediyordu. Aşağıda geçen bazı örneklerden anlaşılacağı üzere vezir de elçilerin huzura alınması hususunda görev alabilmekteydi. Huzura çıkan ve tahtta oturan sultana saygı gösterisinde bulunan elçi getirdiği mektubu teslim eder ve sonrasında kısaca mektubun mahiyeti hakkında bilgi verirdi. Törenden önce veya sonra vezir ile de görüşme yapan elçinin şahsı ve geldiği makamın statüsüne göre ziyafet tertip edilebilmekteydi. Hürmet edilen elçilere hil'atlar ve çeşitli hediyeler de verilmekteydi. Selçuklularda varlığı bilinmese de Gazneliler ve Hârizmşahlardaki elçi kabulüne ilişkin örneklerden anlaşılacağı üzere elçi üzerine dinarlar ve dirhemler de saçılabilirdi. Elçilerin gelişi şerefine resm-i geçit yapılması da yaygın bir uygulamaydı. Elçilik görevini tamamlamasının ardından ise geldiği yere dönen elçi yine geldiği makamın statüsüne göre uğurlanmaktaydı.⁴⁶⁶

Elçiler, gönderildikleri devleti temsil etmeleri hasebiyle seçimlerine özen gösterilmekteydi. Selçuklular döneminde gönderilen elçiler devlet görevlilerinden seçilebildiği gibi alimler ve dini şahsiyetiyle nam salmış kişiler de elçilikle görevlendirilebilmekteydi. Abbâsîler özelinde Selçuklular tarafından gönderilen elçilerin âdet olduğu üzere Bâbu'n-nevbe'de binitlerinden inerek yer öpmesinin ardından huzura alınarak saygı gösterisinde bulundukları kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Büyük Selçukluların kuruluşu aşamasında Abbâsîler ile karşılıklı elçiler gidip gelmişti. Bu süreçte Selçuklulara ilk gelen elçinin Ebû Bekir et-Tûsî olduğu bilinmektedir. 427/1038 yılında Selçukluların Gazneli Mes'ûd karşısında kazandığı zafer ardından gelen Abbâsî elçisi Ebû Bekir'in gelişine çok sevinen Selçuklular, onun gelişini bir bayram havasında kutlamışlar ve gelen elçiyi on üç kat hil'at giydirerek taltif etmişlerdi.⁴⁶⁷ Yine Abbâsî elçisi olarak görevlendirilen meşhur fakih Ebû Hasan

⁴⁶⁵ Beyhakî, 38-40; *Siyâsetnâme*, 131. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, 54; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 163.

⁴⁶⁶ Beyhakî, 38-40, 338; Râvendî, I, 354; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 83, 137; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 205; Merçil, *Saraylar*, 53; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, s. 74; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 166.

⁴⁶⁷ Bundârî, 4; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 39, 339.

el-Mâverdi'nin 435/1043-44 yılında Rey'e gelişinde Tuğrul Bey, halifenin mektubuna hürmeten elçiyi şehrin dört fersah uzağında karşılamıştı.⁴⁶⁸ 443/1052 yılında Tuğrul Bey'in elçilik heyetinin Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'a gelişine ilişkin törene dair de bilgiler mevcuttur. Buna göre yanlarında Halife'ye çeşitli hediyeler de getiren elçilik heyetinin gelişine çok sevinen Halife, geliş gününün bayram günlerine denk geldiğinden kıymetli ziynet eşyaları, atları ve zırhlarıyla mücehhez askerlerine karşılama merasimi yaptırmıştı.⁴⁶⁹ Selçuklular ile Abbâsîler ve diğer devletler arasında bu dönemde başka elçilik münasebetleri olsa da bu elçilik ilişkilerinde düzenlenen törenlere ilişkin kesin kayıtlar bulunmamaktadır. Bununla birlikte Çağrı Bey'in elçilerinin Sîstan'daki Ebu'l-Fazl'ın huzuruna gelmelerine ilişkin bir kayda daha rastlamaktayız. Buna göre 448/1056 yılında Çağrı Bey'in elçileri için şehir süslenmiş ve elçiler yol boyunca dizili baştan aşağı silah ve zırhlarını kuşanmış askerlerin arasından, Sîstan Şâristanı'ndaki Bariyân suyu kıyısındaki Emîr Ertaş'ın evine götürülmüştü.⁴⁷⁰

Alp Arslan döneminde de elçi kabul merasimlerine ait örnekler mevcuttur. Örneğin Halep yöneticisi Mirdâsîlerden Reşîdüddeve Mahmûd b. Nasr'ın, 462/1070 yılında halife ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okuyacağını bildirdiği mektubu Bağdat'a getiren elçi, hâdimler ve hâcibler tarafından karşılanmıştı. İlgili mektup sarayda okunmuş ve bu müjdeli haber üzerine davullar vurulmuştu.⁴⁷¹ Alp Arslan döneminde elçi kabul merasimlerine ilişkin en belirgin örnek, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın, Alp Arslan'ın daha önce oğlu Melikşah'ın veliaht tayin edilmesine müsaade edilmesi talepli gönderdiği elçiye cevabi nitelikteydi. Buna göre 464/1072 yılında Amîdüddeve b. Cehîr, hil'atlerle birlikte Sultan Alp Arslan'ın yanına gönderilerek hem Melikşah'ın veliahtlığı Hilafet makamı nezdinde kabul edilmiş hem de Alp Arslan'ın kızı, el-Kâim-Biemrillâh için istenmişti. Amîdüddeve bu işleri görüşüp anlaştıktan sonra ise o

⁴⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 9; İbn Kesîr, XII, 143.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 440; İbn Kesîr, XII, 161; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 336.

⁴⁷⁰ *Tarih-i Sîstan*, 329.

⁴⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 164; Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *DİA*, XXX, 149-151.

İsfahan'a Melikşah'ın yanına gitmiş ve ona Halife'nin göndermiş olduğu hil'atleri takdim etmişti.⁴⁷²

Melikşah dönemindeki bir diğer elçi kabul örneği, bu merasimlerin elçilerin tavırları dolayısıyla bazen beklenmeyen neticelerle de bitebileceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna göre Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in 477/1084-85 yılında gönderdiği elçi, vezir Nizâmülmülk tarafından alelacele içki meclisinde bulunan Melikşah'ın huzuruna getirilmişti. Nizâmülmülk'ün huzura gelmesiyle ona olan saygısından ötürü meclisi toplayan Melikşah, sarhoşluğun da etkisiyle, küstahça konuşan Tekiş'in elçisi karşısında hiddetlenmiş ve onun boynunun vurulmasını emretmişti. Elçiyi alelacele huzura alan Nizâmülmülk, onun öldürülmesine engel olmak istese de muvaffak olamamış ve kendisinin de dolaylı olarak sebep olduğu bu durumdan ötürü çok üzmüştü.⁴⁷³

Sultan Melikşah döneminin meşhur alimi Ebû İshak eş-Şirâzî'nin, Halife adına Bağdat'tan Melikşah huzuruna elçi olarak gitmesi hadisesi de oldukça meşhurdur. Karşılama töreninin ayrıntıları bilinmese de geçtiği yerlerde büyük bir hürmet ve sevgi seli ile karşılaşılan Ebû İshak'ın şehirlerde kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılandığı, insanların, onun üzengisini teberrüken yüzlerine ve ellerine sürdükleri, yine katırının bastığı toprakları teberrüken aldıkları aktarılmaktadır. Şüphesiz bunlar, onun elçilik vazifesinden ziyade yukarıda belirttiğimiz üzere şahsına edilen hürmete işaret etmekteydi.⁴⁷⁴

Sultan Sencer döneminde de elçi kabul merasimlerine ilişkin örnekler mevcuttur. Örneğin Halife Müsterşid-Billâh ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar arasındaki gerginlikler sonrasında 521/1127-28 yılında Halife, Nâkibü'n-nükebâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'yi (ö. 491/1098) o esnada Sencer'in yanında bulunan Dübeys b. Sadaka el-Mezyedî'nin (ö. 529/1135) uzaklaştırmasını talep etmek amacıyla elçi olarak göndermişti. Yanında hil'atler ve hediyeler ile birlikte Sencer'in huzuruna çıkan elçi taltif edilmiş ve ona iki adet sancak, iki adet kılıç, iki adet at,

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, X, 76.

⁴⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 265, 266.

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, XII, 253.

gerdanlık ve davullar verilerek ikramda bulunulmuştu. Sultan Sencer, ayrıca elçinin kaldığı yerin kapısında üç namaz vakti nevbet davulu çaldırması emrini de vermişti. Verilen hediyelerin mahiyeti dikkat çekicidir. Esasen genelde hükümdarlar ve yöneticilere verilen bu neviden hediyelerin gelen bir elçiye takdim edilmesi, elçinin şahsına hürmetle alakalı olduğu gibi geldiği Abbâsî Hilafet makamına gösterilen saygıya da işaret etmektedir.⁴⁷⁵ Sultan Sencer döneminde elçiliğe ilişkin bir diğer örnek, elçi olarak alimlerin görevlendirilmesi durumunda bu kimseleri taltifen çeşitli dini vazifeleri yapmalarına izin verildiğini göstermektedir. Buna göre 541/1146-47 yılında Abbâsîlere elçi olarak gönderilen Vaiz el-İbâdî, Bağdat'a geldiğinde burada vaaz vermişti. Verdiği vaazları Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd da dahil olmak üzere kalabalık bir halk kitlesi dinlemişti.⁴⁷⁶

1.9. Veliaht Tayin Merasimleri

Selçuklular döneminde veliaht tayinlerinde de merasim yapılabilmekteydi. Selçuklularda veraset usulü ve veliaht tayini hakkında kesin kuralların bulunmaması sebebiyle bu merasimlere ilişkin örneklere daha az şahit olmaktadır.⁴⁷⁷ Hükümdarların hayattayken veliaht tayin etmesi durumunda düzenlenen merasimler, tahta çıkış merasimlerinin küçük bir provası mahiyetindeydi. Bu açıdan veliaht tayin edilen kimse de bir tahta oturtulmaktaydı. Hil'atler ve çeşitli hükümdarlık alametleri giydirilen veliahda, törendeki emirler ve diğer ileri gelenler biat ederek bağlılıklarını

⁴⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 224; İbn Kesîr, XII, 369; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 121.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, XI, 110.

⁴⁷⁷ Eski Türk geleneğinde hâkim olan kut anlayışının etkisiyle veliaht tayini, tayin edilen kimse için tek başına bir meşruiyet kaynağı olarak kabul edilmediğinden veliaht tayin edilmesi halinde dahi diğer hanedan üyeleri hakimiyet için hak iddiasında bulunabilmekteydi. Bu gelenek Selçuklular döneminde de devam etmiş; bu sebeple pek çok hanedan üyesi, ölen hükümdar kendinden sonrası için bir veliaht tayin etmiş olsa dahi tahtta hak iddia etmeye devam etmişlerdi. Esasen güçlü emirlerin de etkisiyle hak iddiaları çoğunlukla iç çatışmalara sebebiyet vermiş; bu durum ülkeyi ve orduyu yönetmek hususunda en kabiliyetli kimselerin tahta geçebilmesini sağlamışsa da iç çatışmaların toplum ve askeriye üzerindeki yorucu ve yıpratıcı etkisi devletin çöküşüne sebebiyet veren iç ve dış faktörler ile mücadeleyi zorlaştırarak bu çöküşü hızlandırmıştı. Bu konu hakkında bkz. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 135-138.

bildirmektedir. Melikşah'ın veliaht tayin edildiği tören örneğine bakacak olursak ileride daha ayrıntılı bahsedileceği üzere bir hükümdarlık alameti olan *gâşiyenin* omuza alınarak veliahdın önünde yüründüğü de görülmüyor. Bahse konu tören esnasında askerler içtima vaziyetinde sıralanmakta ve tam teçhizatlı bir vaziyette resm-i geçit gerçekleştirilmekteydi. Veliaht tayin edilen kimsenin veliahtlığı, halife tarafından da tasdik edilmekte ve veliahdın adı hutbelerde zikredilmekteydi. Selçukludönemi veliaht tayini örnekleri bu haliyle Abbâsilerdeki veliaht tayin merasimlerine büyük oranda benzemekle birlikte Melikşah'ın veliaht tayin edildiği törende bahsi geçen orijinal hususlar, bu merasim türündeki Oğuz geleneği etkisini gösteriyordu.⁴⁷⁸

Selçuklular döneminden ilk örnek, Tuğrul Bey'in 455/1063 yılındaki ölümünden bir süre önce Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmesidir. Esasen ne gibi bir tören düzenlendiği bilinmese de Tuğrul Bey'in ölümü üzerine İnanç Bey tarafından, daha önce veliaht ilan edildiği anlaşılan Süleyman'ın tahta oturtulması için oradaki hâcibler ve diğer devlet görevlilerine ant içirilmişti.⁴⁷⁹

Selçuklular döneminde bu türden merasimlere en önemli örnek muhtemelen Sultan Alp Arslan tarafından Melikşah'ın 458/1066 yılında veliaht tayin edildiği merasimdir. Mangışlak ve Cend bölgesine yapılan seferin akabinde önce Merv'e, sonrasında ise oradan Râdgân'a gelen Sultan Alp Arslan burada oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmek için büyük bir merasim düzenlemişti. Esasen Melikşah'ın veliahtlığı durumu daha öncesinde belirlenmiş olsa da bu durumun açık bir şekilde gösterilmesi açısından tören düzenlenmesi ehemmiyet arz etmekteydi. Önemli emirler ve devlet adamları törenin yapılacağı yerde toplanmış ve bir süslü bir tahta oturan Melikşah'a bağlı kalacaklarına dair yemin etmişlerdi. Alp Arslan sonrasında merasim gereği ata bindirilen Melikşah'ın atının dizgini tutmuş ve eyer örtüsü olan *gâşiyeyi* omuzuna alarak onun atının önünde yürümüşü. Hakimiyeti altındaki bütün beldelerde okunan hutbelerde kendisinden sonra oğlu Melikşah'ın da adının zikredilmesini emreden Alp Arslan

⁴⁷⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 173; II, 778; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 72; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 260; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 88; Agacanov, *Selçuklular*, 162-163; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 16, 76; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 26; Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 333.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 83; Sıbt, İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 121; Merçil, *Saraylar*, 58.

sonrasında ona nasihatler etmişti. Veliaht tayin edilen Melikşah'tan başka törene katılan emirler ve diğer ileri gelenler, hediyeler ve hil'atler verilerek taltif edildiler.⁴⁸⁰ Melikşah'ın veliaht olarak tayin edilmesinin tasdiki için Halife el-Kâim-Biemrillâh'a elçi gönderildiği de anlaşılmaktadır. Buna göre Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ın veliahtlığının tasdiki için elçi göndermiş; buna mukabil Halife, Amîdüddevle b.Cehîr'i Sultan'a göndererek bu talebi kabul etmiş ve Melikşah'a hil'atler yollamıştı.⁴⁸¹ Sultan Alp Arslan'ın, Melikşah'ın kendisinden sonra Selçuklu tahtına geçmesi için büyük gayret gösterdiği, ölümünden kısa bir süre önce yaralı halinde hükümdarlık elbisesini çıkararak Melikşah'a giydirmesi ve onu emirlere emanet etmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁸²

Sultan Melikşah'ın da kendisinden sonrası için veliaht tayin ettiği bilinmektedir. Buna göre oğlu Ebû Şüca' Ahmed'i 480/1087 yılında veliaht tayin eden Melikşah, ona "Melikü'l-Mülûk", "Adûdüddevle", "Tâcü'l-Mille" ve "Uddetu Emîri'l-Mü'minîn" unvan ve lakaplarını verdi. Melikşah, Halife Muktedî Biemrillâh'a haber göndererek okunan hutbelerde veliahdın da adının geçmesini talep etmiş ve bu talebi gerçekleştirilerek veliaht adına hutbe okunmuş, hutbede onun adının zikredildiği esnada hâtiplerin üzerine altın saçılmıştı.⁴⁸³

Büyük Selçukluların bir sonraki hükümdarı Berkjaruk'un da hastalanması ve hastalığının ilerlemesinin akabinde veliaht tayin ettiği bilinmektedir. Berkjaruk, 498/1104 yılında rahatsızlığı ilerleyince henüz dört yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht olarak tayin etmiş ve Emir Ayaz'ı da ona atabeg olarak tayin etmişti. Her ikisini de hil'atleyen Sultan Berkjaruk, emirlerine oğlu ve Emir Ayaz'a itaat etmelerini ve oğlunu koruyup kollamalarını salık etmişti.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Sadreddîn el-Hüseynî, 28; İbnü'l-Esîr, X, 59; İbn Kesîr, XII, 208; Mîrhând, 105, 110; Ahmed b. Mahmûd, 81; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 158; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 72; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 41; Agacanov, *Selçuklular*, 162-163; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 108, 109.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 76.

⁴⁸² Urfalı Mateos, 145-146.

⁴⁸³ İbnü'l-Esîr, X, 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 280; İbn Kesîr, XII, 266-267.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, X, 308.

Sultan Berkıaruk'tan sonra Büyük Selçuklu tahtına hâkim olan Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmûd'u veliaht tayin etmesi olayı yaygın olarak bilinmektedir. Bununla birlikte düzenlenen bu merasim, tahta çıkış merasimi olarak da düşünülebilir. 511/1117 yılında hastalanan Muhammed Tapar'ın rahatsızlığı ilerlemişti. Buna rağmen 10 Zilhicce 511/4 Nisan 1118 tarihindeki Kurban Bayramı'nda büyük bir merasim düzenleyen Tapar, hastalığının şiddetinin artması üzerine birkaç gün sonra veliaht tayini için bir tören tertip etmişti. Oğlu Mahmûd'a saltanat tacını başına koyup tahta oturmasını emretmiş; Mahmûd ise "Bugün güzel bir gün değildir." diyerek cevap vermişti. Tapar, "Senin için güzel bir gündür." demiş ve bunun üzerine Mahmûd, başında taç ve iki kolunda bileziklerle tahta çıkmıştı. Emirler ve ileri gelenler Mahmûd'a biat etmiş ve törende verilen ziyafet Oğuz geleneğince yağmaya terkedilmişti.⁴⁸⁵

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd da kendinden sonrası için veliaht tayin etmişti. 525/1131'de kardeşi Mes'ud'un isyanı sebebiyle Bağdat'tan ayrılırken Oğlu Dâvûd'u veliaht tayin eden Mahmûd, emirler ve ileri gelenlerden oğlu için yemin aldı. Sonrasında Halife Müsterşid-Billâh'a haber göndererek oğlunun veliahtlığının tanınması ve oğlunun adının hutbelerde geçmesini talep etmişti.⁴⁸⁶

Örneklerden anlaşılacağı üzere bazı durumlarda hükümdarlar kendilerinden sonra tahta geçirmek istedikleri oğulları için veliaht tayin etmekte ve veliahdın tahta geçişini garanti altına alabilmek için yanlarındaki emirler ve ileri gelenlere, kendinden sonra veliahdı itaat etmelerini emretmekteydiler. Aynı zamanda veliaht tayin edilen kimse bu durumu, halifelere bildirilerek o kimsenin adının da hutbelerde geçmesine önem veriliyordu. Şüphesiz bu husus, veliahdın meşruiyetini ve tanınırlığını artırmak için yapılmaktaydı. Bununla birlikte bütün bu önlemler hanedanın diğer üyelerinin hükümdarın ölümünden sonra tahtta hak iddia etmelerine engel olamamakta ve netice olarak Selçuklulardaki iktidar mücadelelerini engelleyememekteydi.

⁴⁸⁵ Bundârî, 113; İbn Hallikân, III, 234; Mîrhând, 177; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 233; Özgüdenli, *Selçuklular*, 231.

⁴⁸⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, Ar., XX, 233; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 166.

1.10. Karşılama Merasimleri

Büyük Selçuklularda hükümdarlar başta olmak üzere kıymet verilen kimselerin bir şehre ya da ordugâha gelişinde karşılama merasimi düzenleniyordu. Gelen kimsenin statüsüne bağlı olarak şehrin hemen kapısında değil de şehre belli mesafede karşılanmaktaydı. Genelde o şehirde bulunan kıdemli kimselerden biri bu karşılama merasimini yürütürdü. Bu kıdemli kişi Abbâsî başkenti Bağdat'ta düzenlenen merasimlerde çoğunlukla halifenin veziri olmaktadır. Bununla birlikte nâkibler de karşılama törenlerine önderlik edebilmekteydi. Selçuklu vezirleri de önemli şahısların karşılanmasında görev alırdı.⁴⁸⁷ Karşılama töreninde pek çok merasimde olduğu gibi hâcibler ve hâdimler de vazifeliydi. Selçuklular dönemindeki bir örnekten anlaşıldığı üzere Bağdat'ta sultanları karşılayan karşılama heyetinde vezir, kâdıkudât, Âl-i Abbâs ve Âl-i Ebû Tâlib'in nâkiblerinin ve büyük hâdimlerin bulunması bir âdetti. Bu açıdan hükümdarları karşılayan heyetler diğerlerinden ayrılmaktaydı.⁴⁸⁸ Bazı törenlerde silahları ve zırhlarıyla askerlerin sıraya dizildiği ve bu suretle bir karşılama alayı oluşturulduğu bilinmektedir. Önemli bir kimsenin geldiği şehir değerli kumaş parçaları, taklar ve meşaleler ile süslenmekte; halk da karşılama merasimlerine katılmaktaydı. Bazı örneklerde göreceğimiz üzere gelen kimsenin üzerine dinarlar ve dirhemler saçılırdı. Yine diğer merasimlerde olduğu gibi mutribler ve mugannîler burada da sanatlarını icra etmekteydiler.⁴⁸⁹

Selçuklu karşılama törenleri Gaznelilerde düzenlenen merasimlerle de benzerlik göstermekteydi. Bu benzerlikte Selçukluların egemenlik mücadelesinde Selçuklular safına geçen Gazneli bürokratların etkisi olduğu düşünülebilir. Gaznelilerde de önemli kişilerin gelişinde şehir halkı karşılamaya çıkıyor ve şehir değerli kumaş parçaları, halılar ve silahlarla süsleniyordu. Yine karşılama heyeti henüz şehre ulaşmadan gelen kişiyi belli bir mesafeden karşılamakta ve tam teçhizatlı askerlerle bir tören alayı

⁴⁸⁷ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 87.

⁴⁸⁸ Bundârî, 217.

⁴⁸⁹ Merçil, *Saraylar*, 281.

oluşturulmaktaydı. Yine gelen kişinin statüsüne göre saçı yapılmakta ve davullar, borular çalınmaktaydı.⁴⁹⁰

Selçuklular dönemi karşılama merasimi örneklerinin önemli bir kısmı Abbâsî halifelerini ziyarete gelen hükümdar ve devlet adamlarına ilişkindir. Bu durum Selçuklu hükümdarlarının bu merasimleri aksatmasından ziyade, bu karşılama törenlerine ilişkin ayrıntıları ihtiva eden kroniklerin yazarlarının çoğunlukla olaylara Abbâsîler tarafından bakmalarından ileri gelmektedir. Nitekim aşağıdaki bir kısım örneklerden de anlaşılacağı üzere karşılama merasimlerine Selçuklular da büyük önem vermekte, gerektiği gibi karşılama yapılmamasını aşağılama olarak görmekteydiler.

Büyük Selçuklularda bu neviden karşılama merasimlerine ilk örnek İbrâhim Yınal'ın, Tuğrul Bey'in öncüsü olarak 429/1038 yılında Nîşâbur şehrine gelmesi hadisesinde rastlamaktayız. Buna göre Nîşâbur'a yarım fersah kadar ötede üç yüz atlısı ve sancağıyla görülen İbrahim Yınal burada karşılanmış; kendini karşılayanlara samimiyet ve muhabbet gösterdikten sonra şehre girmiştir. Şehre girdikten sonra ise kalabalık bir halk kitlesi İbrahim Yınal ve gelen Selçuklu askerlerini izlemek için sokaklara dökülmüştü.⁴⁹¹ İbrahim Yınal'ın gelişinden üç gün sonra Nîşâbur'a gelen Tuğrul Bey için de benzeri bir karşılama töreni düzenlenmişti. Kadı Said dışındaki bütün ileri gelenler tarafından büyük bir merasimle karşılanan Tuğrul Bey, mütevazî kıyafeti, kolunda kurulmuş yayı, üç tane oku ve tepeden tırnağa silahlı vaziyetiyle dikkat çekmekteydi. Yanında ise çoğu zırhlı olmak üzere üç bin süvari bulunmaktaydı. Tuğrul Bey, şehre girdikten sonra kendisi için hazırlanmış olan Şâdyah bahçesine geçmişti.⁴⁹² Tuğrul Bey dönemindeki bir diğer karşılama merasimi örneği ise daha önce bahsettiğimiz üzere Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh tarafından 435/1043-44 yılında gönderilen elçi Ebû Hasan el-Mâverdi'nin kabulünde yapılmıştı. Buna göre

⁴⁹⁰ Gaznelilerdeki karşılama merasimi örnekleri için bkz. Beyhakî, 33, 223, 238, 271, 338.

⁴⁹¹ Beyhakî, 518; Köymen, *Kuruluş*, 263; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 25.

⁴⁹² Beyhakî, 519; Köymen, *Kuruluş*, 264, 275; Özgüdenli, *Selçuklular*, 78.

gönderilen elçi hem halifenin mektubuna hem de muhtemelen gönderilen şahsın vasfına hürmeten dört fersah ötede bizzat Tuğrul Bey tarafından karşılanmıştı.⁴⁹³

Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk gelişindeki karşılama merasimi de meşhurdur. 447/1055 yılı Ramazan ayında yola çıkan Tuğrul Bey, Bağdat'a yaklaşınca, halifeye haber göndererek şehre giriş için izin istedi. Kendisine bu izin verilmiş ve Bağdat yakınlarındaki Nehrevan'a ulaştıklarında halifenin veziri Reisürrüesâ'nın başında olduğu kadılar, nâkibler, emirler, hâcibler ve diğer ileri gelenlerden oluşan bir heyet onları karşılamaya çıkmıştı. Tuğrul Bey, kendisini karşılamaya çıkanlara duyduğu memnuniyeti göstermek açısından veziri Amîdülmülk önderliğindeki bir grubu onları karşılamakla görevlendirdi. Karşılama heyeti yaklaşınca Tuğrul Bey tarafından gönderilen bir hâcib halifenin veziri Reisürrüesâ'ya Tuğrul Bey'in hususi atlarından birini takdim etmiş ve vezir de katırından inerek bu ata binmişti. Reisürrüesâ'yı Selçuklu veziri Amîdülmülk karşılamış ve ikisi atlarının üzerinde kucaklaşmıştı. Bunun ardından Nehrevan'da ilgili heyet Tuğrul Bey ile buluşmuş, Halifenin hediyelerini takdim etmişlerdi. Sonrasında ise Tuğrul Bey büyük bir alayla Ramazan/Aralık ayında Bağdat'a girmiştir.⁴⁹⁴

449/1057 yılında bir diğer karşılama merasimi örneğine şahit olmaktayız. Ebu'l-Feth b. Verrâm ve Hezâresb aracılığıyla Besâsîrî'nin tarafındayken Tuğrul Bey'in safına geçmek amacıyla Kureyş b. Bedrân ve Dübeys b. Mezyed kendi kabileleri ileri gelenlerinden yetmiş atlıyı Tuğrul Bey'in huzuruna göndermişler; kendileri de İbn Verrâm ve Hezâresb ile birlikte Tuğrul Bey'in huzuruna gitmişlerdi. Selçuklu veziri Amîdülmülk onları karşılamaya gitmiş ve Tuğrul Bey onları taltif etmek için hususi bir çadır göndermişti.⁴⁹⁵ Benzer şekilde 450/1058 yılında Besâsîrî ve müttetikleri ile

⁴⁹³ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 9; İbn Kesîr, XII, 143.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 19; İbnü'l-Esîr, IX, 463; Bundârî, 7; Reşîdüddîn, 98; İbn Kesîr, XII, 167; Mîrhând, 79-80; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 85; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 338, 339; Özgüdenli, *Selçuklular*, 104.

⁴⁹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 34; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 87.

mücadelesinde Tuğrul Bey'e yardımcı olmak üzere yanına gelen Sultan b. Dübeyş, vezir Amîdülmülk Kündürî tarafından karşılanmıştı.⁴⁹⁶

Tuğrul Bey, Musul ve Sincar üzerine düzenlediği sefer sonrasında 449/1057 yılında tekrar Bağdat'a gelmek üzere yola çıkmıştı. Bağdat ile Ukbera arasında bulunan Kufîs mevkiine gelen Tuğrul Bey'i Abbâsî veziri Reisürrüesâ ile birlikte Abbâsî ileri gelenleri ve emirleri karşılamışlardı. Yanlarında yedek atlar ve bir deve ile gelen bu karşılama heyeti, ayrıca Halife el-Kâim-Biemrillâh tarafından Tuğrul Bey'e sunulmak için verilen altın işlemeli bir cübbe, altın işlemeli bir miğfer ve süslenmiş bir at da getirmekteydi. Karşılama heyeti çadırındaki tahtta oturan Tuğrul Bey'in huzuruna çıktı. Burada Reisürrüesâ Sultan'a yaklaşmış Sultan da eğilerek onu kucaklamıştı. Burada kendisi için getirilen tahta oturan Abbâsî veziri, sonrasında Halife'nin mektubunu Tuğrul Bey'e takdim etmiş, Tuğrul Bey de vezirin işareti üzerinde Halife'nin mektubuna hürmeten yeri öpmüştü. Hediyeler kendisine takdim ettikten sonra da tekrar Halife'ye hürmeten saygı gösterisinde bulundu.⁴⁹⁷ Bundan kısa bir süre sonra 447/1058 başlarında Bağdat'a giren Tuğrul Bey için daha önce bahsettiğimiz üzere bir kabul merasimi düzenlenmişti. Tekrar olmaması açısından törenin ayrıntılarından bahsedilmeyecekse de burada da bir karşılama merasiminden bahsetmekte fayda vardır. Bahse konu tören için Tuğrul Bey ve Selçuklu ileri gelenleri Dârü'l-Hilâfe'ye davet edilmişti. Kendisi için gönderilen ata binen Tuğrul Bey, Dârü'l-Memleke'den hareket etmiş; maiyetindekiler de Dicle Nehri kıyısında yürüyen Tuğrul Bey'in hizasında kayıklar ve iki adet fil ile ona eşlik etmişlerdi. Tuğrul Bey'in alayına diğer askerler ve halk da eşlik etmekteydi. Bu esnada fillerden birinin kalabalıktan ürkererek kaçması üzerine Tuğrul Bey diğer bir ata bindirilmiş ve yanındakilerle birlikte Hilafet Sarayı'na giriş yapmıştı. Sarayın Sahn-ı Selâm adı verilen avlusunda kapının açılmasını uzunca bir süre bekleyen Tuğrul Bey, burada atından inmiş ve kapıdan içeri girmişti. Kendisini hilafet veziri İbnü'l-Müslime Reisürrüesâ karşılamış ve Halife'nin huzuruna almıştı. Buradaki törende daha önce

⁴⁹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 46; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 87.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 19-20; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 41-42; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 85.

bahsedildiği üzere Tuğrul Bey'in saltanatı ahidnâme verilmek suretiyle bir kez daha tasdik edilmiş ve ona unvanlarla hil'atler takdim edilmişti.⁴⁹⁸

Tuğrul Bey'in yokluğundan istifade ile Bağdat'a girerek yönetimi ele geçiren Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'a girişinde de çoğunluğunu Şîîlerin oluşturduğu ve bu sebeple Sünnî idarecilere tepkili olan Kerh mahallesinde bir karşılama tertip edildiği anlaşılmaktadır. Zilkade 450/ Aralık 1058 / tarihinde beraberindeki alayla Bağdat'a giren Besâsîrî, Kerh mahallesindeki halk tarafından coşkuyla karşılanmış, Dicle kıyısında gelişi şerefine kösler vurulmuş ve üzerine dinarlar ve dirhemler saçılmıştı.⁴⁹⁹

Besâsîrî fitnesinden sonra halifenin 451/1059 yılında Bağdat'a dönüşünde de karşılama merasimleri yapılmıştı. Örneğin Ukberâ civarında halifeyi karşılaması ve hediye olarak çadırlar ve sair araç gereçleri sunması için Tuğrul Bey veziri Amîdülmülk'ü göndermişti. Amîdülmülk buraya gelmiş ve İbn Fûrek tarafından karşılanmıştı. Sonrasında o, Tuğrul Bey'in göndermiş olduğu, halifeye sunulan çadır önünde bir müddet bekletilmiş; akabinde huzura kabul edilmişti.⁵⁰⁰ Daha sonra Tuğrul Bey de Ukberâ'ya gelerek halifeyi askerleriyle birlikte karşılamış ve sonrasında saygı gösterisi olarak atından inerek Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın önünde hizmet etmiştir.⁵⁰¹ Halife'nin buradan Bağdat'a gelişi ise daha az ihtişamlı olmuştu. Emirler ve askerler ile birlikte Bağdat'a gelen Halife'yi vuku bulan fitne sebebiyle halk Bağdat'ı terk ettiğinden ancak kadı ve iki adet şahitten ibaret üç kişilik bir heyet karşılamıştı.⁵⁰²

Yukarıda değinildiği üzere gelen şahsın veya makamın önemi ve devletlerarası ilişkiler karşılamaların mahiyetini de etkilemekteydi. Tuğrul Bey'in, halifenin kızıyla evlenmeyi talep etmesine rağmen onun buna yanaşmaması ikisi arasındaki ilişkilerin soğumasına sebep olmuştu. Tuğrul Bey'in, Irak Amîdi olarak tayin ettiği Reisü'l-

⁴⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 42, 43.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 36; İbnü'l-Esîr, IX, 481, 482; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 52, 53.

⁵⁰⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 74; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 86.

⁵⁰¹ Azîmî, 18; İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 57; İbnü'l-Esîr, IX, 491; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 75, 76; Ahmed b. Mahmûd, 57-58.

⁵⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 76; el-Yezdî, 84.

İrakeyn lakaplı Ebû Ahmed Nihâvendî, 454/1062 yılında Bağdat'a gelmişti. Ancak daha öncesinde Selçuklular ile Abbâsîler arasında bu süreçte mevcut olan gerilim, Amîd'in gelişini de etkilemiş ve onu karşılamaya kimse çıkmamıştı.⁵⁰³

Selçuklular ve Abbâsîler arasındaki bu süreçte karşılama merasimiyle alakalı başka bir örnek de mevcuttur. Buna göre ilişkilerin tadil edilmesi ve problemin çözümü için Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî, halifenin eşi ve Çağrı Bey'in kızı olan Arslan Hatun, bir heyetle birlikte Bağdat'a doğru hareket etmişler, Abbâsî veziri Emînüddeve Ebu'l-Feth Mansur b. Dârest, Amîdülmülk ve beraberindekileri Bağdat yakınlarındaki Nehrevan'da karşılamıştı. Akabinde Amîdülmülk ise arkasından gelen Arslan Hatun'u Bağdat'ın Rey kapısında karşılayarak evine bırakmıştı.⁵⁰⁴

Tuğrul Bey ile Halife el-Kâim-Biemrillâh arasındaki gerginliğin sona erip evlilik talebinin olumlu olarak yanıtlanmasının akabinde Tuğrul Bey'in tören için Bağdat'a girişinde yine bir karşılama merasimi yapılmıştı. 455/1063 yılında Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'i, Halife bizzat karşılamak istese de yanındakiler onu bu fikirden vazgeçirmişler ve Tuğrul Bey, daha önce bahsi geçen Kufs mevkiinde vezir Fahrüddeve b. Cehîr tarafından görkemli bir şölen ile karşılanmıştı.⁵⁰⁵

Alp Arslan'ın, Kutalmış ile mücadelesi sonrasında Amîdülmülk tarafından düzenlenen bir merasimle karşılandığı bilinmektedir. Esasen Tuğrul Bey'in kendisine veliaht tayin ettiği Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı destekleyen ancak tahtın diğer hak iddiacısı Kutalmış'ın (ö. 455/1063) Rey şehrini kuşatması üzerine Alp Arslan'dan yardım isteyen Amîdülmülk, Rey'e gelişinde Alp Arslan'ı hâdimler, haşemler, davullar ve alametler eşliğinde karşılamıştır.⁵⁰⁶

Sultan Alp Arslan dönemindeki bir diğer karşılama merasimi örneğine Reisü'l-İrakeyn olarak Bağdat'a gelen Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin gelişinde şahit olmaktayız. Aytekin Süleymânî ve halifenin kızı Seyyide ile birlikte 456/1064'te Bağdat'a gelişlerinde Halife el-Kâim-Biemrillâh onları karşılamak için vezir Fahrüddeve b.

⁵⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 91; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 86.

⁵⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 94.

⁵⁰⁵ Bundârî, 22; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 111; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 85-86.

⁵⁰⁶ Bundârî, 27; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 88; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 64-65.

Cehîr'in oğlu Amîdûddeve önderliğindeki hâdimler ve hâcibleri göndermişti.⁵⁰⁷ Alp Arslan, adına Bağdat'ta hutbe okunmasından duyduğu memnuniyeti göstermek ve adına para bastırtmak ve hil'at verilmesi amacıyla aynı yıl Irak Amîdî Ebu'l-Hasan Ali b. İsa'yı değerli hediyelerle Halife'ye göndermiş ve burada Ebu'l-Hasan, Abbâsî vezirinin oğlu Amîdûddeve b. Fahrûddeve tarafından karşılanmıştı.⁵⁰⁸ Sultan Alp Arslan döneminde bir diğer karşılama örneğini kardeşi Kavurt'un isyanını bastırıp sulh olduktan sonra Kirman'dan dönüşünde görmekteyiz. Nîşâbur yolu üzerinde Tâbes civarına gelen Alp Arslan'ı oranın valisi hediyelerle birlikte karşılamaya çıkmıştı. Akabinde buradan yola koyulan Alp Arslan, Nîşâbur'a yaklaştığında oranın ileri gelenleri tarafından yine hediyelerle karşılandı.⁵⁰⁹ Sadece hükümdarlar değil hanedan üyeleri de hürmeten karşılanmaktaydı. 459/1067 yılında Bağdat'a gelen Çağrı Bey'in kızı Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın eşi Arslan Hatun, vezir Fahrûddeve b. Cehîr tarafından Bağdat'a birkaç fersah mesafede karşılanmıştı.⁵¹⁰

Sultan Alp Arslan'ın 456/1064 yılında Kafkasya üzerine düzenlediği sefer esnasında da bir karşılama merasimi düzenlendiğine şahit olmaktayız. Ani şehrini kuşatma neticesinde fetheden Alp Arslan, dönemin Kars hâkimi Gagik Abas'a haber vererek tâbiyetini arz etmesi için huzuruna davet etmişti. Gagik, Alp Arslan'a yaranmak amacıyla gelen elçiyi siyah elbiseler ile kabul etmiş ve Tuğrul Bey'in ölümünden ötürü yasta olduğunu beyan etmişti. Alp Arslan'ı Kars'a davet eden Gagik, onun gelişi hürmetine karşılama merasimi düzenlemişti. Burada Alp Arslan'a tâbiyetini bildiren Gagik, ziyafet düzenlemiş ve hediyeler de takdim etmişti.⁵¹¹

Sultan Alp Arslan'ın düzenlediği bir diğer sefer esnasında da karşılama merasimi örneğine şahit olmaktayız. Alp Arslan, 457/1065 yılında Hârizm yöresine düzenlediği sefer esnasında yörenin batısındaki Mangışlak'a da harekât düzenlenmiş; buradan Hârizm'e geri döndüğünde Ahvaz Emîri Hezâresb de dahil olmak üzere Harezmi'de

⁵⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 87-88; İbnü'l-Esîr, X, 47-48; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 130; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 89; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 70-71.

⁵⁰⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 132.

⁵⁰⁹ Mîrhând, 104.

⁵¹⁰ İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 467, İbnü'l-Esîr, X, 63.

⁵¹¹ Urfalı Mateos, 121; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 156; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 17-18.

bıraktığı ordusunun geri kalanı tarafından büyük bir merasimle karşılanmıştı. Nitekim bu karşılama merasiminden memnun kalan Sultan Alp Arslan, Hezâresb'i yukarıda bahsettiğimiz üzere taltif etmişti.⁵¹² Bahsi geçen seferin akabinde Sultan için döndüğü Horasan'da da Vezir Nizâmülmülk ile birlikte daha önce karşılamaya geç kalmış halkın dahil olduğu bir karşılama merasimi düzenlenmişti.⁵¹³

Alp Arslan döneminden bir diğer karşılama merasimi örneği ise halifenin eşi ve Çağrı Bey'in kızı olan Arslan Hatun'un, 459/1067'de Melikşah'ın evlilik merasimi vesilesiyle Bağdat'a gelişinde rastlanmaktadır. Yanında hizmetçileriyle birlikte Bağdat'a gelişinde Arslan Hatun'u Fahrüddevle b. Cehîr önderliğindeki halk şehre bir fersah mesafede karşılamışlardı. Fahrüddevle, Hatun'u karşıladığı gibi atının üzerinde dua etmişti.⁵¹⁴

Vezir Fahrüddevle b. Cehîr'in bu hadiseden bir süre sonra 460/1068 yılında halife tarafından azledildiği bilinmektedir. Bununla birlikte yerine bir müddet oğlu Amîdüddevle vekalet etmiş; sonrasında ise Fahrüddevle, tekrar görevine iade edilmişti. Fahrüddevle'nin görevine geri dönmek için Bağdat'a gelişinde de büyük bir karşılama töreni yapılmış; kalabalık bir halk kitlesi onu coşkuyla karşılamıştı.⁵¹⁵

Bir diğer karşılama örneğine ise daha önce bahsi geçen, Alp Arslan'ın Halep ve Urfa üzerine düzenlediği seferde rastlamaktayız. Buna göre Halep üzerine seferde bulunan Alp Arslan'ı Diyarbekir hâkimi Nasr b. Nasrüddevle Mervânî karşılamış ve yüz bin dinar dahil olmak üzere hediyeler takdim etmişti. Bununla birlikte vermiş olduğu yüz bin dinarın halktan zorla alındığını öğrenen Sultan, bu parayı iade etmişti.⁵¹⁶

Sultan Alp Arslan döneminin bir diğer örneği ise daha önce zikrettiğimiz 463/1071 yılında Mirdâsîlerden Mahmûd b. Nasr'ın karşılanmasında yapılan merasimdir. Halep kuşatması sürecinde annesi Seyyîde ile birlikte bir gece vakti Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkan Mahmûd'u Alp Arslan muhtemelen kabul töreni için gerekli

⁵¹² Mîrhând, 108; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 105, 106.

⁵¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 150.

⁵¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 152; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 89.

⁵¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 160; Abdülkerim Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 447-449.

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, X, 70.

hazırlıkların yapılması amacıyla geri göndermiş ve ertesi gün gelmesini söylemişti. Mahmûd da Halep'e geri dönmüş; ertesi gün tekrar Sultan'ın ordugâhına gelmişti. Burada Nizâmülmülk, hâcibler ve sultanın yakınları tarafından karşılanan Mahmûd, Sultan'ın huzuruna çıkmıştı.⁵¹⁷

Bazı durumlarda karşılama merasimi yapılması gerekmesine rağmen bir tepki olarak yapılmamaktaydı. Bu şekilde menfi bir örneği 464/1071 yılında Selçuklular tarafından “Vezîrü'l-vüzerâ” unvanıyla Bağdat'a naip tayin edilen Ebu'l-Âlâ'nın Bağdat'a gelişinde rastlamaktayız. Her ne kadar kendisinin karşılanması gerekse de bu konuma tayin edilmesine tepki gösteren Halife el-Kâim-Biemrillâh, onu kimsenin karşılamamasını emretmiş ve Ebu'l-Âlâ, Bağdat'a sessiz sedasız tek başına girmişti.⁵¹⁸

Melikşah dönemindeki ilk karşılama merasimine amcası Kavurt Bey'in isyanını 465/1073 yılında bastırmasının akabinde rastlamaktayız. İki taraf arasında yapılan savaş neticesinde Kavurt Bey ele geçirilmiş ve Sultan Melikşah'ın huzuruna götürülmüştü. Melikşah “mevkibi ve çetri” ile onu karşılamaya çıkmıştı. Onun bu şekilde amcasını karşılamaya çıkması ona hürmetinden ziyade kendi güç ve azametini sergilemek için olduğu tahmin edilebilir.⁵¹⁹

Karşılama merasimlerinin önemini gösteren ve bu merasimin icra edilmemesinin büyük bir saygısızlık addedildiğine dair bir örneğe Melikşah döneminde rastlamaktayız. 466/1074 yılında Dicle Nehri'nin taşması sonucu Bağdat'ın büyük bir kısmı çamur içinde kalmış; bu sebepten ötürü o süreçte Bağdat'a gelen Müeyyedülmülk b. Nizâmülmülk'ü karşılamaya kimse çıkmamıştı. Ancak karşılama yapılmamasının kasti olduğunu düşünen Müeyyedülmülk bu duruma çok öfkelenmiş ve Bâbü'l-Merâtib'e giderek orada bir odaya girip kapısını kapatarak kimseyle görüşmemişti. Bunu haber alan halife ise onu huzuruna davet etmiş; hil'atlerle gönlünü

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, X, 71; Bundârî, 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 168; İbnü'l-Adîm, 26; Ahmed b. Mahmûd, 96; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 91; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti*, 60-61; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 170-171.

⁵¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 176; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 82.

⁵¹⁹ Sadreddîn el-Hüseynî, 39; Abdülkerim Özeydın, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, 54-57.

aldıktan sonra karşılama yapılamamasının sebebinden bahsetmiş, ayrıca onun veziri de bu durumdan ötürü ondan özür dilemişti.⁵²⁰

Sultan Melikşah ile Tirmiz'e kadar giderek Selçuklular ile Karahanlılar arasındaki barış görüşmelerinde aracı olan vezir Amîdüddevle b. Cehîr'in 467/1075 yılında Bağdat'a geri dönüşünde de büyük bir karşılama töreni düzenlenmişti. Halife onu karşılamak için hâdimlerini ve hâciblerini iyi niyetlerini gösterir bir mektupla birlikte göndermiş; ayrıca onun geri dönüşüne çok sevinen halk, onu karşılamaya çıkmış ve sevinç gösterisinde bulunmuşlardı.⁵²¹

Karşılama merasiminin önemini gösteren bir diğer olay ise 471/1079 yılında Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Dımaşk'a gelişinde yaşanmıştı. Buna göre Fâtımî veziri Bedrülcemâlî komutasındaki ordunun Dımaşk kentini kuşatması üzerine Selçukluların Suriye ve Filistin bölgelerinin hâkimi Atsız b. Uvak (ö. 471/1079) Tutuş'tan yardım istemiş, onun Dımaşk'a doğru harekete geçmesi üzerine Fâtımî ordusu geri çekilmişti. Tutuş'un gelmesi üzerine onu şehir surlarının önünde karşılayan Atsız ise Tutuş tarafından yayının kirişi ile boğulmak suretiyle öldürülmüştü. Atsız'ın öldürülmesinin şüphesiz onun Tutuş tarafından Suriye coğrafyasında güçlü bir rakip olarak görülmesi sebep olduğu açık olsa da Tutuş'un, Atsız'ın öldürülmesine mazeret olarak onu şehirden daha uzakta karşılamamasını göstermesi dikkat çekicidir. Bu açıdan karşılama merasimlerinde kimin görev aldığı, hangi mesafeden yapıldığı ve ne gibi hazırlıkları içerdiğine, karşılanan kişiye duyulan saygı ve hürmeti gösterdiği için dikkat edilmekteydi.⁵²²

Bu dönemdeki karşılama merasimlerinden birine de Hille hâkimi Mansûr b. Dübeys'in tâbiyetini bildirmek için İsfahan'a yaptığı yolculuğun dönüşünde şahit oluyoruz. 475/1082-1083 yılında Hille'ye dönüş yolunda Bağdat'a uğradığında kendisini Amîdüddevle b. Fahrüddevle karşılamıştı.⁵²³ Benzer şekilde Muhammed b. Müslim b.

⁵²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 195.

⁵²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 199.

⁵²² Azîmî 26; İbnü'l-Esîr, X, 107; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 230; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 83.

⁵²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 244.

Kureyş Ukaylî'nin 479/1086 yılında Melikşah'ın huzuruna İsfahan'a gidip oradan geri dönmesinde de Hilafet veziri kendisini Bağdat'a gelişinde karşılamıştı.⁵²⁴

Daha önce zikredildiği üzere Melikşah'ın kızının halife ile evlenmesi için aracılık yapmak için görev alan Fahrüddeve b. Cehîr'in 475/1083'te başkent İsfahan'a gelişinde de onu vezir Nizâmülmülk ve Selçuklu ileri gelenleri karşılamışlardı. Evlilik hususunda anlaşılması akabinde Fahrüddeve'nin Bağdat'a dönüşünde de karşılama merasimi yapılmış ve onu oğlu Amîdüddeve ve diğer hilafet ileri gelenleri, Halife'nin gönderdiği bir tören alayıyla birlikte karşılamışlardı.⁵²⁵

Melikşah'ın 477/1084'te Musul üzerine düzenlediği sefer sonrasında da şehrin ileri gelenlerinin Melikşah'ı karşıladığı zikredilmektedir.⁵²⁶ Bununla birlikte Sultan Melikşah dönemindeki karşılama merasimlerinden muhtemelen en meşhuru, onun 479/1087 yılında kızının halife ile evliliği vesilesiyle Bağdat'a gelişi sırasında yapılmıştı. Sultan Melikşah Musul'a geldiğinde halifeye bir mektupla haber göndermiş; bunun üzerine o da onu karşılamak için nâkibler Tırad ez-Zeynebî ile Muammer önderliğinde bir heyeti görevlendirmişti. Melikşah Bağdat'a yaklaşıncı Sultan'ın konaklaması için çeşitli malzemeler gönderilmiş ve karşılama merasimi için tören alayı tertip edilmişti. Hilafet veziri Fahrüddeve b. Cehîr, bahsi geçen iki nâkib ve ileri gelenler ile Akarkûf mevkiinde ordugâh kurmuş Melikşah'ı karşılamaya çıkmışlardı. Bu karşılama heyetine davullar ve borular eşlik etmekteydiler. Vezir Fahrüddeve, Melikşah'ın gelişinden duyduğu memnuniyeti bildirir Hilafet mektubunu Melikşah'a sundu. Melikşah da bunun üzerine halifeye hürmeten dizleri üzerine çöktü. Halife'nin hediye olarak gönderdiği değerli mücevherlerden yapılma tespih takdim edildiğinde ise Fahrüddeve Melikşah'a yeri öpmesi için işaret etmiş, Melikşah da halifeye hizmet için yeri öpmüştü. Daha sonra ise Melikşah ve beraberindekiler Bağdat'a giriş yaptılar. Bağdat'a girişlerinde halk bu alayı karşılamış ve onlar için yüksek sesle dualar etmişlerdi. Buradan, Selçukluların Bağdat'taki

⁵²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 272.

⁵²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 244-245, 247.

⁵²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 261; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 83.

merkezi Dârü'l-Memleke'ye geçen Melikşah için daha önce bahsedildiği üzere çok çeşitli törenler yapılmıştı.⁵²⁷

Sultan Melikşah dönemindeki bir diğer karşılama töreni ise yine onun Bağdat'a gelişinde yapılmıştı. 484/1091 yılında Nizâmülmülk ve diğer devlet ileri gelenleri ile Bağdat'a gelen Melikşah'ı, vezir nâibi Ebû Sa' b. Mavsalâya karşılamıştı.⁵²⁸

Melikşah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan taht kavgalarına dahil olan kardeşi Tutuş'un, tahtın diğer varisleriyle mücadele için destek topladığı süreçte de karşılama törenleri tertip edilmişti. Antakya hâkimi Yağısıyan (ö. 491/1098), o şehre yaklaştığı vakit onu karşılamaya çıktığı gibi Halep hâkimi Kasîmüddevle Aksungur (ö. 487/1094) da daha önceki muhalefetine rağmen onu karşılamıştı.⁵²⁹

Berkyaruk'un, kardeşi Muhammed Tapar ile mücadeleleri esnasında 494/1101 yılında Bağdat'a girişinde kendisini karşılamak için bir alay çıkarılmıştı. Bir süre sonra oğlu Melikşah Bağdat'a geldiğinde yine Nehrevân civarında karşılanmıştı.⁵³⁰ Yine Berkyaruk'un sağlığında kendisine veliaht tayin ettiği Melikşah b. Berkyaruk'u destekleyen emirlerden İlgâzi ve Togayürek'in Melikşah b. Berkyaruk'un saltanatının tasdiki işleri için Bağdat'a gelmesinde, vezir Ebu'l-Kasım Ali b. Fahrüddevle onları Diyala'da karşıladı.⁵³¹

Selçuklularda Muhammed Tapar döneminden de karşılama merasimi örnekleri bulunmaktadır. Örneğin bu dönemde Haçlılar tarafından kuşatılması üzerine 501/1108 yılında önce Artuk Bey'in eşliğinde Dımaşk'a gelen Trablusşam Emîri İbn Ammar (ö. 514/1120) burada Atabeg Tuğtekin (ö. 522/1128) tarafından törenle karşılanmıştı. Sonrasında Dımaşk'tan hareketle Bağdat'a yardım istemek için yola koyulmuş,

⁵²⁷ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 139-141; Bundârî, 79; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275-276;

Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 112-113; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 377-378.

⁵²⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 150-151; İbnü'l-Esîr, X, 173; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 134-135.

⁵²⁹ Urfalı Mateos, 180.

⁵³⁰ İbnü'l-Cevzî, Ar, X, 54; İbnü'l-Esîr, X, 253-254; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 69; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 25.

⁵³¹ İbnü'l-Esîr, X, 310.

Muhammed Tapar'ın gönderdiği kayıklarla Fırat Nehri'ni geçmişti. Sultan Muhammed Tapar, emirlerine onun büyük bir merasimle karşılanmasını emretmişti. Halife Müstazhir de benzer şekilde karşılama merasimi tertip ettirmiş ve o büyük bir törenle karşılanmıştı.⁵³²

Sultan Sencer'in, Gazneli Sultanı Behrâmşâh'ı ıslah amacıyla Gazne üzerine düzenlediği 529/1135 yılındaki seferde de bir karşılama merasimi tertip edilmişti. Sencer'in Behrâmşâh üzerine harekete geçmesi üzerine sulh olmak ve af dilemek amacıyla el-Mukarreb Cevher vasıtasıyla Sencer ile irtibat kuran Behrâmşâh, Mukarreb ile birlikte Sencer'in huzuruna gelmek için harekete geçti. Sencer onu bir alay ile karşılamaya çıktı. Her ne kadar Behrâmşâh, korktuğu için geri dönmek istese de yanındaki Mukarreb ona engel olmuş ve bu yaptığının kötü olduğunu ifade etmişti. Ancak Behrâmşâh Sencer'in huzuruna gitmeye cesaret edememiş ve tekrar geri dönmüştü.⁵³³

Sencer döneminden bir diğer karşılama örneği esasen tavsiye niteliğindedir. Sencer'in Necmeddin isimli kimseyi Serahs'a yönetici tayin ettiğine ilişkin evrakta, şehrin ileri gelenlerine onun gelişini izzet ve ihtişam ile kutlamaları gerektiği salık verilmişti.⁵³⁴

Irak Selçukluları'nda da çeşitli karşılama merasimleri yapılıyordu. Irak Selçukluları'nın ilk sultanı Mahmûd'un Mes'ûd ile 514/1120 yılında yaptığı Esedâbâd Savaşı neticesinde mücadeleden galip gelen Mahmûd'un emri üzerine, kardeşi Mes'ûd askerler ve ileri gelenler tarafından bir hükümdar gibi karşılanmış ve Mahmûd'un huzuruna gelmişti. Burada kardeşini tahtından inerek kucaklayan Mahmûd, ayrıca onu kaşlarının arasından öpmüştü.⁵³⁵

Sultan Mahmûd'un 514/1120 yılında Bağdat'a gelişinde de karşılama merasimi yapılmıştı. Abbâsî veziri ve bir alay ile karşılanan Mahmûd'un üzerine dinarlar saçılmıştı. Köymen, bunun karşılama töreni olması hasebiyle hakimiyet telakkisine dahil edilebilecek âdetlerden olduğunu dile getirirse de daha önce bahsedildiği üzere

⁵³² İbn Kalânîsî, 30, 38; Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 96.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, XI, 36.

⁵³⁴ Müntecebüddîn Bedî', 94.

⁵³⁵ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 168; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 32.

elçilere ve hatiplere de benzer şekilde saç yapılmaması hususu göz önüne alındığında bunun o dönemde yaygın olan bir sevinç tezahürü olduğu düşünülmelidir. Nitekim evliliklerde saç geleneğinin bulunması da bu düşünceyi desteklemektedir.⁵³⁶

Mahmûd'un iktidarındaki bir diğer karşılama örneğine ise 518/1124 yılında rastlıyoruz. Mahmûd, küçük oğlunu annesiyle birlikte Irak şahnesi Aksungur el-Porsukî'nin (ö. 520/1126) yanına göndermiş; onlar Irak'a ulaştıklarında askerler ve devlet ileri gelenlerince karşılanmışlardı. İbnü'l-Esîr'in, bu karşılama gününün görülmeye değer olduğuna dair beyanı da göz önüne alındığında ihtişamlı bir tören düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁵³⁷

İmâdüddîn Zengî'nin (ö. 541/1146), 521/1127 yılında Musul Atabegliği'ne tayin edilip buraya gelişinde, daha önce kendisine muhalif olan Emîr Çavlı, onun gelişini haber alarak askerleriyle birlikte onu karşılamaya çıkmış ve onu görünce atından inerek yer öpmüştür.⁵³⁸ Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un, 522/1128 yılında Rey'e amcası Sultan Sencer'in huzuruna gelişinde benzer şekilde Sencer'in emriyle bütün askerler Mahmûd'u karşılamaya çıkmıştı. Mahmûd'u yanında tahta oturtan Sencer aynı zamanda ona ikramlarda bulunarak taltif etmişti.⁵³⁹ Mahmûd'un 523/1129 yılında Bağdat'a gelişinde Hilafet veziri Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ve diğer ileri gelenler tarafından karşılandığı bilinmektedir.⁵⁴⁰

Sultan Mahmûd'un ölümü üzerine buradaki durumu düzeltmek için 526/1131-32 yılında Rey şehrine gelen Sultan Sencer'i, Irak Selçukluları veziri Ebu'l-Kasım Dergüzînî ile birlikte bir grup asker karşılamıştı. Yine buraya Sencer'in huzuruna

⁵³⁶ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 169; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 38.

⁵³⁷ *el-Kâmil*, X, 492.

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, X, 510; Adnan Eskikurt, *Musul Atabegliği Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2014), 52; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)* (Ankara: TTK Yay., 2013), 45.

⁵³⁹ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 229; İbnü'l-Esîr, X, 515; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 118.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esîr, X, 518; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 147.

gelen yeğeni Tuğrul b. Muhammed de vezir tarafından karşılanarak Sultan'ın huzuruna gelmişti.⁵⁴¹

Mahmûd'un ölümünden sonra vuku bulan taht kavgası döneminde Mes'ûd b. Mahmûd'un Melik Süleyman ve destekçileri Bozaba ve Abbâs ile mücadelesinde Rey şehri civarındaki Ahûr-u Rüstem'e geçmesinde de bir karşılama merasimi yapılmıştı. Mes'ûd'un buraya geldiğini haber alan Abbâs, buradan ayrılmış ancak Melik Süleyman, Mes'ûd'u burada karşılayarak itaat etmişti.⁵⁴²

Süleymanşah b. Muhammed Tapar'ın 550/1156 yılında Bağdat'a gelişi, karşılama merasimlerinin nasıl yapıldığına dair çeşitli ayrıntıları içermesi bakımından önemli bir örnektir. Halife Muktefi'nin daveti üzerine Bağdat'a gelen Melik Süleyman henüz tam anlamıyla sultan olarak kabul görmediği için “*sultanları karşılamada âdet olduğu üzere vezir, kadılıkudât, iki naip ve büyük hâdimler tarafından*” karşılanmamıştı. Bununla birlikte başında çetri ve beş adet siyah sancağıyla gelen Melik Süleyman'ı vezir İbn Hübeyre'nin oğlu İzzüddîn Muhammed, Muhlisuddîn b. Elkeyâ el-Herrâsî ve iki hâdimin önderliğindeki bir alay karşılamaya çıkmıştı. Halife'nin selamı ona tercüme edildiğinde atından inerek yer öpen Süleyman, sonra şehre girmiş, Hilafet Sarayı'nın kapısında atından inerek Bâbu'n-Nevbe'de yer öpmüştü.⁵⁴³

Kirman Selçukluları'ndaki karşılama merasimlerinden Muhammed Tapar'ın kızının Kirman Meliki Arslanşah ile evliliği vesilesiyle düzenlenen dikkat çekicidir. Buna göre gelinin şehre yaklaştığının haber alınması üzerine tören hazırlıklarına başlanmış ve şehir, savaş aletleri, altınlar ve mücevherler ile süslenmişti.⁵⁴⁴

Suriye Selçukluları'nda Rıdvan'ın 507/1113 yılındaki ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Alp Arslan'ın Dimaşk'a gelişinde, iki konak mesafede Atabeg Tuğtekin tarafından karşılanarak tören düzenlenmişti.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 182.

⁵⁴² Nîşâbü'rî, 130; Râvendî, I, 226.

⁵⁴³ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 410; Bundârî, 217; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 272.

⁵⁴⁴ el-Yezdî, 140-141.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 122; Ali Sevim, “Rıdvân b. Tutuş”, *DİA*, XXXV, 49-50.

Dımaşk Atabegi Tuğtekin'in 509/1116 yılında Bağdat'a gelişi şerefine de tören düzenlenmişti. Atabeg Tuğtekin Bağdat'a gelişinde Halife Müstazhir-Billâh ve Sultan Muhammed Tapar'ın adamları ve Bağdat'ın ileri gelenleri tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı.⁵⁴⁶

1.11. Uğurlama Merasimleri

Selçuklularda bir yerden ayrılırken uğurlama merasimlerinin de düzenlendiği bilinmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda, bunlara karşılama merasimlerine nazaran daha az rastlanmaktadır. Karşılama merasimleri gibi uğurlama merasimlerine de çoğunlukla vezirler önderlik ederdi. Gaznelilerdeki bir örneğe bakacak olursak uğurlamalara davullar ve borular da eşlik etmekteydi. Bununla birlikte davul çalınması yönünde bir âdetin Büyük Selçuklularda varlığına ilişkin bir kayıt ise elimizde mevcut değildir. Köymen, uğurlama merasimlerinin karşılamalara nazaran daha sönük geçtiğini ifade etmektedir. Yine karşılama merasimleri gibi uğurlama merasimlerine dair elimizdeki örneklerin çoğu da Bağdat şehrinden ayrılışa ilişkindir.⁵⁴⁷

Selçuklularda bahsi geçen uğurlama merasimlerinden birine Tuğrul Bey döneminde rastlıyoruz. Buna göre Tuğrul Bey'in asi Arslan Besâsîrî ile mücadele etmek için Bağdat'tan 450/1058 yılındaki ayrılışında halifenin veziri onu uğurlamıştı.⁵⁴⁸ Selçuklularda uğurlama merasimlerine ilişkin en meşhur örneklerden birisi de Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt Zaferi'nden sonra esir edilen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i misafir ettikten sonra yapılan anlaşıma neticesinde yolcu ettiğinde düzenlediğidir. Buna göre Sultan, uğurlama için büyük bir tören düzenlemiş, İmparator'a üzerinde kelime-i tevhid yazan bir bayrak vermiş, ona yolda eşlik etmesi için iki emir ile yüz adet gulamı vazifelendirmiş ve kendisi de bir fersah kadar onunla

⁵⁴⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, çev. Onur Özatağ, *Şam Tarihine Zeyl* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2013), 77; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XX, 82-83; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 136.

⁵⁴⁷ Beyhakî, 264; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 89.

⁵⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 47; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 89.

giderek uğurlamıştı. Ayrılırken İmparator atından inmek istese de Sultan Alp Arslan buna izin vermemiş ve iki hükümdar atlarının üzerinde kucaklaşmıştı.⁵⁴⁹

Sultan Melikşah devrinde uğurlama merasimlerine ilişkin örnekler bulunuyor. Bunlardan birincisi, hilafet veziri Fahrüddeve b. Cehîr'in azlinden sonra Bağdat'tan ayrılışında yapılmıştı. Fahrüddeve, Hilafet Sarayı'ndan ayrılırken Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. Reisürrüesâ tarafından uğurlanmıştı. Bununla birlikte yakınlarıyla birlikte Bağdat'tan gece vakti ayrılırken ayrıca bir merasim düzenlenip düzenlenmediği bilinmemektedir.⁵⁵⁰ Halife el-Kâim-Biemrillâh ile evli olan Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun, Rey'e gitmek üzere 465/1073 yılında Bağdat'tan ayrılırken ona Amîdüddeve b. Fahrüddeve b. Cehîr ve hâdimler eşlik etmiş ve onu Nehrevan'a kadar uğurlamışlardı.⁵⁵¹ Melikşah dönemindeki bir diğer uğurlama merasimi örneğine ise Sultan Melikşah'ın, kızı Mâhmelek Hatun'un Halife Muktedî-Biemrillâh ile evliliği vesilesiyle Bağdat'a gelişi akabinde 480/1087 yılında buradan ayrılışında şahit oluyoruz. Yanında Nizâmülmülk gibi devlet adamlarının da bulunduğu Melikşah'a, Hilafet veziri Ebû Şucâ Nehrevan'a kadar eşlik ederek uğurlamıştı.⁵⁵² Ancak bahse konu evlilik yolunda gitmemiş ve Halife ile Mâhmelek Hatun arasında çeşitli anlaşmazlıklar çıkmıştı. Babası Melikşah'ın yanına gitmek isteyen Hatun'a Halife izin vermiş, o da Halife'den olma oğlu Ca'fer ile birlikte İsfahan'a gitmek üzere 482/1089 yılında Sa'düddeve Gevherâyîn'in de içinde bulunduğu devlet adamlarının eşliğinde yola çıkmıştı. Bu esnada yine vezir Ebû Şucâ onlara Nehrevan'a kadar eşlik etmiş uğurlamıştı.⁵⁵³

Irak Selçukluları'nda da uğurlama merasimleri yapıldığı bilinmektedir. Örneğin Sultan Mahmûd'un 516/1122 yılında Bağdat'tan ayrılarak Hemedan'a dönerken halifenin Sultan'ı uğurlamak için vezirini göndermemesi mefhum-u muhalif olarak bu yöndeki

⁵⁴⁹ Abu'l-Farac, I, 323; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 172; Urfalı Mateos, 143; Ahmed b. Mahmûd, 112; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 91.

⁵⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 251.

⁵⁵¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 188; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 92.

⁵⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 279, 280.

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, 157.

geleneğe işaret eder.⁵⁵⁴ Sultan Mes'ûd dönemindeki diğer bir uğurlama merasimi ise ayrıntılar içermesi bakımından önemlidir. Buna göre 527/1133 yılında Irak Selçuklularında taht iddiacısı Tuğrul b. Muhammed Tapar'a (ö. 529/1134) karşı harekete geçen Mes'ûd ve Davud Bağdat'tan ayrılırken halifenin de iştirak ettiği uğurlama töreninde halifenin önünde bir müddet yaya olarak yürümüşler ve sonrasında atlarına binerek yola çıkmışlardı.⁵⁵⁵

1.12. Açılış Merasimleri

Selçuklularda Nizâmiye Medreseleri'nin açılışında yapılanlar, açılış merasimleri hakkında mevcut yegâne örneklerdir. Abbâsîler döneminde farklı vesilelerle bu neviden törenlerin düzenlendiği bilinse de Selçuklularda birazdan bahsedilecek hadise haricinde açılış törenlerine ilişkin bir kayda incelenen kaynaklar içerisinde rastlanmamıştır. Bilindiği üzere Sultan Alp Arslan döneminden itibaren Nizâmiye Medreseleri; Bağdat, Nîşâbûr, Merv, Belh, İsfahan, Herat gibi önemli şehirlerde kurulmaya başlanmış ve bu surette ilmi faaliyetler daha sistematik hale getirilmeye çalışılmıştı. Aşağıda bahsedilecek örneklerden anlaşılabacağı üzere bu açılış törenlerine ileri gelenler ve halk da iştirak etmekte ve medresenin açılışı şerefine önemli bir alim ders yapmaktaydı. İlk kurulan Nîşâbûr Nizamiye Medresesi'nde açılış dersini dönemin meşhur alimlerinden İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî vermişti.⁵⁵⁶

Hilafet merkezi ve Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nin açılışına büyük ilgi duyulmuştu. 459/1067 yılındaki açılış törenine Selçuklu Amîdi Ebû Sa'd el-Kâşî önderlik etmiş, törene ileri gelenler ve halktan da pek çok katılan olmuştu. Medreselerin açılış dersinin verilmesi, önemli alimlere sunulan bir ayrıcalıktı. Bu açıdan dönemin en meşhur alimlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ilk dersi yapması beklenmekteydi. Ancak Ebû İshak, daha önce medrese yerinin tahsisinde adaletsiz bir durum yaşandığını işitmiş ve buna istinaden merasime

⁵⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 164-165; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 56.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 255; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 211.

⁵⁵⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, ed. Mustafa Abdülkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye Yay., 2012), III, 163; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017), 85-86.

katılmamıştı. Onun yerine ise Ebû Nasr b. es-Sabbag açılış dersini vermişti. Buna çok kızan Nizâmülmülk, durumu halifeye haber vermiş ve onun da ısrarı üzerine Ebû İshak, Ebû Nasr'ın yirmi gün süreyle verdiği derslerden sonra buraya gelerek ders vermeye başlamıştı.⁵⁵⁷

1.13. Atama Merasimleri

Selçuklularda bir göreve atananlar ve bir yere çeşitli sıfatlarla tayin olanlar için merasim düzenlenmekteydi. Bu atamaların Selçukluların erken dönemlerinde kurultay kararı ile yapıldığı düşünülse de ilerleyen dönemlerde sultanların bizzat atama işlemlerini yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁸ Bahse konu merasimler Abbâsîler, Sâmânîler ve Gaznelilerde düzenlenenlerle büyük oranda benzeşmekteydi. Bu merasimlerde daha önceki kısımlarda zikrettiğimiz üzere hil'atler giydirilmekte, unvanlar tevcihedilmekte ve görevin mahiyetine göre o göreve has birtakım alametler verilmekteydi. Örneğin bir kimse vezir olarak tayin edilirse, kendisine vezirlik alametlerinden olan altın ya da gümüş divit takımı, külâh, sarık, mühür ve binit hayvanı olarak katır takdim edilirdi. Vezâret alametleri dışında çeşitli süs eşyaları, hil'at ve kılıç hediye edilmesi de âdettendi.⁵⁵⁹ Gaznelilerde vezirlere hil'at olarak işlemeli kıyafetin dışında değerli taşlarla süslenmiş kemer, destar, gerdanlık ve mühür olarak kullanılmak üzere mühür verilmekteydi. Vezire hil'at *câmehânede* giydirilmekte ve ona hâcibler eşlik ederek hükümdarın huzuruna almaktaydılar. Sonrasında ise vezir, yine ihtişamlı bir alayla saraydan ayrılırdı.⁵⁶⁰

Yine bir kişi bir yere yönetici olarak tayin edildiyse yahut eski bir yönetici yeni tahta çıkan hükümdara bağlılık bildirirse kendisine o yerin menşuru ile birlikte sancak takdim edilirdi. Bu uygulama esasen daha önce bahsedilen ahidnâme verilmesi uygulamasının bir benzerini teşkil etmekteydi. Sancak ve menşurunu alan yeni tayin

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 63-64; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 153; Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, 381; Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, 90-93.

⁵⁵⁸ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 95.

⁵⁵⁹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 96-103; Bundârî, 140; Uzunçarşılı, *Medhal*, 46; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 136; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 154; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 113; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 167.

⁵⁶⁰ Gazneli dönemindeki vezir tayini merasimleri için bkz. Beyhakî, 137-138, 343.

edilen yönetici sancağı başına açtıktan sonra bir alay eşliğinde tayin edildikleri yere doğru hareket ederlerdi.⁵⁶¹ Esasen Abbâsîlerde yaygın olan bu törenler Sâ mânîler ve Gazneliler tarafından da uygulanırdı. Gaznelilerde yönetici ve kumandan tayin merasimleri ihtişamlıydı. Tayin edilen kimseye menşur ve hil'at bahşedilmekte, hil'atin içerisinde altın kemer, Gaznelilerde yaygın olarak kullanılan iki kulaklı külâh, davullar ve sancak bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra gulâmlar, develer, filler ve atlar da atanan kişiye hediye edilmekteydi. Merasim sonrası alayların da gösterişli olduğu, askerlerin ve serhenglerin alaya iştirak ettiği bilinmektedir.⁵⁶²

Kadıların atanmasında da farklı merasim usulleri uygulanırdı. Kadıların üst mercii olan kadılıkudâtın tayini bizzat hükümdar tarafından sarayda yapılan bir merasimle yapılmaktaydı. Diğer kadıların ataması yapıldıktan sonra da atanan kadı bir alay ile birlikte camiye götürülmekte ve burada halife tarafından verilen menşur okunmaktaydı.⁵⁶³

Sadece vezirler, kadılar ve valiler değil aynı zamanda gayrimüslim grupların liderlerinin tayin edilmesinde de bir merasim yapıldığı anlaşıyor. Yahudilerin lideri olan ve *Re'sû'l-calut* olarak adlandırılan kimsenin tayini halife huzurunda tasdik edildiğinde bu kimse de davullar çalınarak bir alay eşliğinde evine dönmekte ve sonrasında daha alt makamdaki kimselerin başına ellerini koymak suretiyle onları takdis etmekteydi.⁵⁶⁴

Selçuklulardaki atama ve tayin merasimleri de yukarıda bahsettiğimiz unsurların bir kısmını içeriyordu. Tuğrul Bey, daha önce İsfahan yöneticisi Ferâmürz b. Muhammed Kâkuyî emrinde çalışmaktayken kendisine gönderilen Ebu'l-Feth Râzî'yi beğenmiş ve kendisi için çalışmasını teklif etmişti. Onun bunu kabul etmesi üzerine ona hil'atlar

⁵⁶¹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 237; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 70; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 142-161.

⁵⁶² Gazneliler ve Sâ mânîlerdeki yönetici ve kumandan atama merasimleri için bkz. Gerdîzî, 142-143; Beyhakî, 247, 253; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134. Köprülü'nün eklemeleri.

⁵⁶³ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 308; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 224; Şükrü Özen, "Kadılıkudât", *DİA*, XXIV, 77-82.

⁵⁶⁴ Arslantaş, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyah*, 78.

vererek kendi veziri yapmıştı.⁵⁶⁵ 447/1056 yılında Ebû Abdullah ed-Damegânî'nin kadilkudât olarak tayin edilmesinde bir merasim tertip edilerek kendisine hil'at giydirilmiş ve tayin kararı okunmuştu. Bir hafta sonra Tuğrul Bey'in huzuruna çıkan ed-Damegânî'ye tekrar hil'at giydirilmiş ve binit olarak katır verilmişti. Sonrasında ise Ebû Abdullah, davul ve borular eşliğinde bir alayla evine dönmüştü.⁵⁶⁶ Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı 450/1058 yılında Musul valisi olarak tayin etmiş ve ona Hâdimü'l-has Savtekin ile birlikte tıraz, sarık ve altın eyerli bir attan oluşan hil'ati göndermişti.⁵⁶⁷ Yine Selçuklu veziri Amîdûlmülk'ün muhalefetine rağmen Halife el-Kâim-Biemrillâh ile birlikte Besâsîrî fitnesi sırasında Hadîsetü Âne'de bulunan ve onun hizmetini gören Ebu Turâb b. el-Esirî'nin Halife tarafından katipliğe atanmasında da ona atama menşurunun yanında cübbe, sarık, katırlar, divit takımı, zırh ve kılıçtan oluşan bir hil'at verilmişti.⁵⁶⁸

Sultan Alp Arslan'ın tahta çıkışı akabinde vezir Amîdûlmülk azledilmiş ve 456/1064 yılında tutuklanmıştı. Onun yerine Nizâmûlmülk Büyük Selçuklu veziri olarak tayin edilerek merasim düzenlenmiş ve ona hil'atlar verilmişti.⁵⁶⁹ Fahrüddevle b. Cehîr'in azledildikten sonra görevine iade edilmesinde de merasim düzenlenmişti. Bu merasimde kendisine hilafet tevkiinin dışında gümüş bir divit takımı, hil'atlar, hizmetçiler ve binit olarak katır verilen Fahrüddevle'nin oğulları da bu törende hil'atlenmişti. Törenin yapıldığı salonda şair İbnü'l-Fazl da on beş beyitlik bir şiir okudu.⁵⁷⁰

Sultan Melikşah'ın, amcası Kirman Meliki Kavurt ile mücadelesi neticesinde Kavurt Bey öldürülmüş ve bunu duyan askerler arasında sorumlu olduğu düşünülen Nizâmûlmülk'e karşı memnuniyetsizlik baş göstermişti. Nizâmûlmülk, Sultan Melikşah'a durumu haber verip bir önlem almasını tavsiye etmiş, Sultan da cevaben

⁵⁶⁵ Abbâs İkbâl, *Vezâret der Uhde-i Selâtin-i Bozorg Selcûkî*, (Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-i Tehrân, h.ş. 1338), 37.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 21; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 64.

⁵⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 44; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 82.

⁵⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 91.

⁵⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 130.

⁵⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 160.

bu durum hakkında kendisinin tedbir almasını söylemişti. Daha sonra Nizâmülmülk'ten bu hususta yemin alan Melikşah, sonrasında ona atabeg unvanını vermiş; Tus kenti ve civarını ikta etmiş ayrıca ona hil'at olarak cübbe, sarık, altın işlemeli takımlar ile süslenmiş bir at, divit, içinde bin altın bulunan bir küre, sancak, ipekli kumaşlardan yüz adet elbise, çadır ve yirmi bin altından oluşan hil'ati takdim etmişti.⁵⁷¹ Benî Cehîr ailesinden Amîdüddeve b. Fahrüddeve'nin 468/1076 yılında hilafet veziri olarak görevlendirilmesinde de benzeri bir merasimle, kendisi içinyazılan tevkî ile birlikte cübbe, ferace ve altın işlemeli takımlarla süslenmiş bir attan oluşan hil'at verilmişti.⁵⁷² Meşhur Divanü'r-Resail katibi Ebu'l-Mehâsin Ebu'r- Rıza'nın Nizâmülmülk ile rekabeti ve Melikşah'ı Nizamülmülk'e karşı kıskırtması olayında da vezir tayininde verilen hil'ate örnek bulunmaktadır. Buna göre Benî Cehîrailesine desteğinden ötürü Nizâmülmülk'e öfkeli olan halife, bir hâdim aracılığıyla Ebu'l-Mehâsin'e içinde vezaret alametlerinden divitin de bulunduğu hil'atler sunmuştu. Şüphesiz bu durum, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü rahatsız etmiş ve neticeitibariyle Ebu'l-Mehâsin, Nizâmülmülk'ün teşvikiyle öldürülmüştü.⁵⁷³ Sultan Melikşah'ın, 477/1085 yılında Fahrüddeve b. Cehîr'i Diyarbekir'e yönetici olarak tayin etmesinde de hil'atleme örneği mevcuttur. Fahrüddeve'ye hil'at, davul vesancak hediye edilmiş ve adının hutbelerde ve basılan paralarda geçmesi hususunda yetki verilmişti.⁵⁷⁴

Sultan Sencer döneminde yapılan atamalar ve tayinlere ilişkin önemli bilgilere *Atebetü'l-Ketebe* adlı eserde ulaşıyoruz. Örneğin Tâcu'd-dîn Ebu'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs'ın, Mazenderân ve havalisine yönetici olarak vazifelendirildiği ve kendisine hil'at olarak kıymetli elbiseler, altın eyerli atlar, mücevher işlemeli gerdanlıklar ve silahlar verildiği eserde zikredilmektedir.⁵⁷⁵ Yine Belh Emîri Kamaç'ın torununa emirlik verilirken benzer şekilde kaftanlar, mücevher işlemeli

⁵⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 189-190.

⁵⁷² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 205.

⁵⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 257.

⁵⁷⁴ Bundârî, 74.

⁵⁷⁵ Müntecebüddîn Bedî', 73.

gerdanlık, silahlar, kemer, at, davul, sancak ve çadır verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶ Bununla birlikte her iki olayda da bunların verilmesine ilişkin bir tören düzenlenip düzenlenmediğinden bahsedilmemektedir.

Irak Selçukluları'nda da atama ve tayin merasimlerine ilişkin bilgiler mevcuttur. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd tarafından vezir olarak tayin edilen Enûşîrvân b. Hâlid'e hil'at, vezaret alametlerinden altın divit takımı, ziynet eşyaları ve süslü bir zırh verilmişti.⁵⁷⁷ Benzer şekilde Divan Reisi İbn Hübeyre'nin Bağdat'ı kuşatan Melik Muhammed b. Mahmud, Ali b. Dübeys, Şemsüddin İldeniz önderliğindeki gruba karşı mücadele önerisini takdir eden Halife Muktefi-Liemrillâh, onu vezirliğe tayin etmiş ve kendisine vezirliğe has sırmalı bir yaka giydirmişti.⁵⁷⁸

2. Hediye Verme ve Hediyeleşmeye İlişkin Âdetler

Hediyelerin verilışı; genelde eğer üst düzey birinden daha alt konumdakine veriliyorsa taltif etme, onurlandırma; eğer daha alt düzey birinden daha yüksek konumda birine veriliyorsa saygı ve itaat bildirmek; eğer iki üst düzey konumdaki kişi tarafından birbirlerine veriliyorsa aradaki güven ve anlaşmayı sağlamak ya da tazelemek amacına matuf idi. Ancak bütün farklı konumdakilerin hepsini kapsayacak şekilde farklı çıkarların teminini yahut bir işin olmasını sağlamak amacıyla rüşvet olarak hediye vermek de son derece yaygındı.

Bahsettiğimiz üzere saltanatın tasdikine ilişkin merasimler ve taltif etmek için yapılan merasimlerde verilen hil'atlar, esasen bir hediyeler mecmuasıydı. Yine geldiği makama yahut şahsa hürmeten hediyeler verilmesi de oldukça yaygın bir uygulamaydı. İleride bahsedileceği üzere, düğünlerde, bayramlarda ve sair kutlamalarda hediyeler verilirdi. Değerli mücevherlerin ve paraların tepsilerle ikram edilmesi ve saçı olarak saçılması da Selçuklularda görülmekteydi.

Bu kısımda, tekrara düşmemek ve konunun çok genişlemesini önlemek açısından daha önce çeşitli eserlerde de incelenen bu hediyelere değinmeyip sadece orijinal görülen

⁵⁷⁶ Müntecebüddîn Bedî', 134.

⁵⁷⁷ Bundârî, 140; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 113.

⁵⁷⁸ Bundârî, 200.

bir hediye verme usulüne değinmekle iktifa edeceğiz ki bu usul, şairlere hediye vermeye ilişkindir.⁵⁷⁹

Daha önce bahsedildiği üzere, Selçuklu döneminde şairlere hürmet edilmekte ve sultanların meclislerinde pek çok şair bulunmaktaydı. Bu şairler, hükümdarı öven şiirler okumakta bunun karşılığında ise ödüllendirilmekteydiler. Bu ödüllendirme işi, değerli ıktâlar verme, hil'atler giydirme, kıymetli hediyeler takdim etme ya da maaş bağlama şeklinde olabiliyordu. Bununla birlikte, bazı örneklerden anlaşıldığı üzere şairlerin ağızlarını mücevherler, inciler ya da altın para ile doldurmaya dair ayrıca bir gelenek bulunmaktaydı. Esasen şairlere hediye verilmesi geleneği, şiir geleneğinin güçlü olduğu Arap ve İran toplumlarında yaygındı. Abbâsîler ve Gazneliler döneminde örneklerini gördüğümüz ağza para ya da mücevher doldurma usulü de Selçuklular döneminde de varlığını devam ettirmekteydi.⁵⁸⁰

Örneğin kendisi de bir şair olan Nizâmî-i Arûzî⁵⁸¹, 509/1115-1116 yılında Herat'a gittiğinde Ezrâkî adlı şairle buluşmuş ve şair, Herat Emîri Toganşah b. Alp Arslan'a okuduğu iki beyitten Toganşah'ın çok hoşlanarak şairin ağzını boş yer kalmayana

⁵⁷⁹ Selçuklular ve Gaznelilerdeki hediye verilmesine dair örnekler için bkz. Beyhakî, 38-40, 577; Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 84-85, 100, 116, 123, 129, 137; Sadreddîn el-Hüseynî, 2-3, 15, 22-23, 57-60; Abu'l-Farac, I, 305, 366-367; İbnü'l-Esîr, IX, 440, 477, 490; X, 43, 70, 111, 125-126, 141-142, 314, 439, 492, 518; XI, 27; Bundârî, 3, 15, 20, 29, 31, 35, 206; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 18, 24, 41-42, 44, 46-47, 72, 75-76, 139, 141, 143, 151, 153, 159, 162-163, 176, 181, 189-190, 198, 200, 206, 221, 244, 251, 257, 270, 272, 274-276; Urfalı Mateos, 170; Reşîdüddîn, 102, 117-118, 142, Hamdullah el-Müstevfî, 355; İbn Kesîr, XII, 161, 265, 372; Mîrhând, 85, 109; Ahmed b. Mahmûd, 87, 133; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 157-160, 198, 238, 326; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 30-31, 89-92; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 86-87, 273-274, 331, 333; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 107, 147, 246, 319, 344, 375, 381; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 17, 41, 95, 122-123; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 167; Merçil, *Saraylar*, 149, 260, 267; Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", *Makaleler*, 153; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 66, 104, 195-196, 245, 342, 348, 358-359.

⁵⁸⁰ Nizâmî-i Arûzî, 53; Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 749, 755; II, 739, 740.

⁵⁸¹ *Çehâr Makâle*, 62.

kadar altınla doldurttuğundan bahsetmiştir. Şairleri çok seven ve sarayında pek çok şairi misafir eden Sultan Sencer döneminden de bu âdete dair örnek mevcuttur. Buna göre Sencer'in Gazne Seferi üzerine Fethnâme-i Sencer adlı kasideyi yazması ve bu kasidenin çok beğenilmesi üzerine dönemin meşhur şairi Mu'izzî'nin ağzı mücevherlerle doldurulmuştur.⁵⁸² Yine benzeri bir ağız doldurma örneğine aynı dönemde Gurlularda rastlıyoruz. Sultan Sencer ile Gurlu Alaeddin Hüseyin Cihânsûz (ö. 556/1161) arasında geçen savaştan sonra esir edilen Gurlu şehzadesi Şemseddin Muhammed b. Mes'ûd'un (ö. 588/1192) serbest bırakılmasını doğru tahmin etmesi sebebiyle bahse konu şehzade, kitabın yazarının ağzı iki kez altınla doldurmuştu. Ayrıca bununla yetinilmeyip, yazarın kucağı da altınla doldurulmuştu.⁵⁸³ Şairlere uygulanan bu usulün esasen beğenilen söze karşı yapılan bir uygulama olduğunu, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından çok kısa bir süre sonra gerçekleşen başka bir olayla da anlamaktayız. Buna göre dönemin Halifesi Müstencid-Billâh'ın adı hutbede okununca ayağa kalkarak Halife'ye hakaretler eden bir adamın bu yaptığı Vezir İbn Hubeyre'ye iletilmiş; o da başka bir adam tutarak hutbe esnasında böyle bir şey yaptığında onu övmesini ve Halife'yi kötölemesini istemişti. Birkaç Cuma hutbesinde bunu yaptıktan sonra ise taltif için ağzını altınla doldurmasını söylemişti. Ancak vezir tarafından verilen bu altınlar zehirliydi. Nitekim ağzı doldurulan adam bu işlemin ardından zehirlenerek ölmüştü.⁵⁸⁴ Bahse konu örneklerden anlaşılacağı üzere şairleri taltif etmek amaçlı ağızlarının paralar yahut değerli mücevherle doldurulması geleneği Selçuklular öncesinde olduğu gibi Selçuklular döneminde de devam etmişti.

3. Saygı ve İtaat Gösterileri

Bilindiği üzere üst makamdaki kimselere saygı ve itaat gösterisinde bulunmak geçmişten günümüze bütün toplumlarda olduğu gibi Selçuklu toplumunda da oldukça yaygındı. Saygı gösterisinde bulunulacak kişinin statüsüne göre yer öpmek, el öpmek, yüzük öpmek, binitten inmek gibi uygulamalar yapılmaktaydı. Bu saygı gösterisinde bulunma işlemine hizmet etmek de deniliyordu. Daha önce halifelere ilişkin âdetler

⁵⁸² Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, 37

⁵⁸³ Nizâmî-i Arûzî, 88.

⁵⁸⁴ İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2016), 221.

bölümünde zikredildiği üzere bu gelenekler, Abbâsî halifelerine karşı çokça uygulandığı gibi Selçuklu hükümdarlarının tâbiileri de benzer uygulamaları onlara karşı sergilemekteydi. Aynı şekilde manevi şahsiyetine hürmet edilen kimseler de siyasi bir makamı bulunmasa bile bu saygı gösterilerine konu olmaktaydı. Bu saygı ve itaat gösterilerinin bir kısmından merasimler sürecinde bahsedildiğinden tekrara düşmemek ve konuyu uzatmamak için genel olarak anlatılıp, sadece orijinal hususlar içeren bir kısmı burada zikredilecektir.⁵⁸⁵

Eski Türklerde görülen başı açarak saygı gösterisinde bulunma, binitten inme, dizin birini yere koyarak selamlama gibi gelenekler, Selçuklularda da devam etmişti. Selçukluların İslâm dünyasına dahil olmasından sonra diğer çeşitli usullerde olduğu gibi Abbâsîlerden edinmiş olduğu daha mübalağalı âdetler de söz konusuydu. halifelerin benimsediği yer öptürme, el öptürme, yüzük öptürme etek ve eşik öptürme gibi usuller Selçuklular tarafından da benimsenmişti. Yine daha önce Gazneliler ve Sâmanîler gibi devletlerde de gördüğümüz üzeniyi tutmak ya da üzeniyi tutarak rikâbında yürümek gibi gelenekler de Selçuklularda görülmekteydi. Gerek Gazneliler gerekse Selçuklularda yaygın olan bir diğer gelenek ise rikâbda yürüyenin, atın eyer örtüsü olan gâşiyeyi taşımasıydı.⁵⁸⁶

⁵⁸⁵ Selçuklulardaki bahse konu saygı ve itaat gösterileri için bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 86, 102, 113, 126-127, 130-131; Sadreddîn el-Hüseynî, 45, 67, 87-88, Abu'l-Farac, I, 300, 311; II, 366-367; İbnü'l-Esîr, IX, 481-482; X, 141-243, 279, 302, 396, 403, 481, 515-517, 540; XI, 34, 155; Bundârî, 8-9, 15, 20, 79, 249; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 37, 41-43, 45-46, 55, 74-76, 129, 134-135, 143-145, 160, 163, 167, 176, 189, 235, 275-276, 278-280; İbn Hallikân, III, 230; İbn Kesîr, XII, 190-191, 212; Reşîdüddîn, 208; Şebânkâreî, 97-98; Mîrhând, 85-86, 216; Ahmed b. Mahmûd, 96, 152; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 88; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 94, 333, 396; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 9, 45-46, 104, 146, 189, 208, 350, 381, 415; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 53; Agacanov, *Selçuklular*, 195, 254; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 41, 140; Merçil, *Saraylar*, 59, 64-65; Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", *Makaleler*, 148; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 100, 123, 277, 278, 342-343, 348, 357; Özgüdenli, *Selçuklular*, 277-278.

⁵⁸⁶ Narşahî, 125; Beyhakî, 32, 311; Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 759; Sümer, *Oğuzlar*, 381; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 307; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 43-44, 92, 94; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 618; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 177.

Bu sebeple gâşiye kavramına değinmekte fayda vardır. Hükümdara saygı ve itaat sembollerinden biri de hükümdarın üzengisini ya da yularını tutarak yahut gâşiyesini omuza alarak rikâbında yürümektir. İleride bahsedileceği üzere hükümdar bir yere giderken ona eşlik ederek atının yanında giden kimselere rikâbdâr denilmekteydi. Bir saygı ve itaat gösterisi olarak bir kimsenin ya da grubun mevkîbde rikâbdâr olarak sultanın yanında gitmesi sembolik bir anlam taşımaktaydı. Bir kimse halifeye ya da sultana hizmetin önemli bir göstergesi olarak rikâbda yürürken, çeşitli örneklerde göreceğimiz üzere gâşiye adlı örtüyü taşımaktaydılar. Gâşiye, atın eyer örtüsü olarak tanımlanmakta olup, genelde altın sırmalı iplikler ile süslenmekte ve sebeple tamamen altından yapılmış gibi parlamaktadır. Merasimlerde rikâbdâr bu eyer örtüsünü alayın önünde taşımaktadır. Selçuklular dönemindeki örnekler bakılacak olursa bu örtü rikâbdârın omuzuna atılmaktadır. Bir saygı ve itaat bildiren gâşiyenin hükümdarlık alameti olarak değerlendirilmesi hususu ise tartışmalıdır. Zira gâşiyeye sahip olma usulü hükümdarın tekelinde olmayıp, diğer kimselerin de gâşiye kullandığı, hatta bu sebepten ötürü Gazneli Mahmûd döneminde gâşiye kullanacak kimseler için belli kayıtlar konulduğunu biliyoruz. Yine Gazneliler dönemindeki bir örnekten anlaşılacağı üzere gâşiye, attan inince süvari tarafından oturmak için bir örtü olarak yere yayılmaktaydı.⁵⁸⁷

Yukarıda bahsedildiği üzere saygı gösterisi olarak rikâbda yürümek ve gâşiye taşımak yaygın bir gelenektir. Besâsîrî fitnessi sona erip Halife el-Kâim-Biemrillâh 451/1060 yılında Bağdat'a geldiğinde daha önceden Bağdat'a gelerek Bâbu'n-nevbe'de hâcibin yerine oturan Tuğrul Bey ayağa kalkarak Halife'nin katırının yularını tutmuş, gâşiyesini omuzuna almıştı. Tuğrul Bey'e diğer Selçuklu emirleri de iştirak etmiş, hepsi birlikte atlarından inerek Halife odasına kadar rikâbında yürümüşlerdi.⁵⁸⁸

Sultan Alp Arslan döneminde de bu neviden orijinal saygı ve itaat gösterisi örneği mevcuttur. Örneğin Şebânkâre emirlerinden Fars bölgesi hâkimi Fazlûye, daha önce

⁵⁸⁷ Beyhakî, 326-329; Râvendî, I, 188; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 52, 536; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 183-184, 192.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 59; Râvendî, I, 108; Sadreddîn el-Hüseynî, 15; İbnü'l-Esîr, IX, 491; Bundârî, 16; Reşîdüddîn, 103; Ahmed b. Mahmûd, 57-58; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 139; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 188.

rekabet halinde olduğu Alp Arslan'ın kardeşi Kavurt ile birlikte isyan etmiş, bunun üzerine Sultan Alp Arslan Kavurt'un üzerine yürürken, Nizâmülmülk'ü, Fazlûye'nin üzerine göndermişti. 461/1069 yılında Hurşeh Kalesi'nde kuşatılan ve kuşatmayı yararak sığındığı mağarada bir süre sonra yakalanan Fazlûye, Nizâmülmülk'ün huzuruna getirilmişti. Fazlûye, Nizâmülmülk'ün yanına gelince onun atının üzengisini öperek saygı gösterisinde bulunmuştu.⁵⁸⁹

Alp Arslan döneminden orijinal bir başka saygı ve itaat gösterisi örneğini Malazgirt Zaferi akabinde görüyoruz. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes savaş neticesinde esir edildiğinde, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirilmiş; burada Sultan, Bizans geleneği gereği ona kendisine sâkîlik yapması için kadeh verilmesini emretmişti. İmparator önce yanlış anlayarak kadehin kendisinin içmesi için verildiğini sansa da bu engellenmiş ve sonra yeri öperek kadehi Sultan'a sunmuştu. Alp Arslan, kadehteki içkiyi içmiş, sonrasında İmparator'un saçlarını kestirerek yer öptürmüş ve *“Hükümdarlara hizmet edeceğin zaman işte böyle yap.”* demişti. Sonrasında ganimet olarak alınan tahtı ve kıyafetleri geri verilen ve bu suretle tâbi bir hükümdar sayıldığı gösterilen İmparator, daha sonra başını açarak Halife'nin bulunduğu yere doğru eğilmiş ve *“Bu benim Halife'nin elçisine karşı yaptıklarımın karşılığıdır.”* demiştir.⁵⁹⁰

Sultan Melikşah'ın 481/1088-1089 yılında düzenlediği Mâverâünnehir Seferi esnasında da bir saygı ve itaat gösterisine rastlıyoruz. Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han, saklandığı yerde yakalanarak Semerkand'ı ele geçiren Melikşah'ın huzuruna getirilmişti. Sefer sonrasında Ahmed Han, Melikşah ile birlikte İsfahan'a götürülürken onun gâşiyesini omuzuna almış ve üzengisi yanında rikâbında yürümüşü.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Sadreddîn el-Hüseynî, 29; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 90; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 123.

⁵⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 172; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 201-202.

⁵⁹¹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 93; Sadreddîn el-Hüseynî, 50; Bundârî, 55; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 132-133.

Yine el-Cezîre bölgesindeki yerel emirlerden Müslim b. Kureyş Ukaylî'nin, Nizâmülmülk'ün rikâbında yürüdüğünden ve Rûm, Gazne ve Mâverâünnehir hükümdarlarının ona hürmeten mektuplarını öptüklerinden bahsedilmektedir.⁵⁹²

Melikşah döneminde başka bir saygı gösterisi örneğini dönemin meşhur alimlerinden Ebû İshak eş-Şirâzî'nin, Abbâsî elçisi olarak Nîşâbur'a gelişinde görüyoruz. Buna göre insanların sevinç gösterileri içerisinde yolculuk eden Ebû İshak, Nîşâbur'da, yine meşhur bir alim olan İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'nin önderliğindeki kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanmış ve Cüveynî, “bir hizmetçi gibi” Ebû İshak'ın gâşiyesini taşıyarak rikâbında yürümüştü.⁵⁹³

510/1117 yılında Sencer'in henüz melik olduğu dönemde Gazne'ye düzenlediği sefer neticesinde Gazne tahtına Behrâmşâh'ı geçirmiş ve yapılan anlaşmaya göre hutbede sırasıyla Halife, Sultan Muhammed Tapar ve Melik Sencer'den sonra adının okutulmasına karar verilmişti. Sultan unvanında olmasına rağmen Melik Sencer'den daha aşağı bir statüde olduğunu kabul ettiği bu anlaşma sonrasında da bu durumun fiili bir göstergesi olarak Gazne'ye girerken Sencer at üstündeyken o, önünde yaya olarak yürümüştü.⁵⁹⁴

Daha önce bahsettiğimiz üzere Mahmûd b. Muhammed Tapar, 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı'nda mağlup olmasına rağmen amcası Sencer onu affetmişti. Bu süreçte Mahmûd'un yanındaki birtakım devlet adamları amcasının yanında nasıl davranacağını istişare etmişler ve bir tavsiye olarak Sultan'ın ata binip attan indiği sırada rikâbında yaya olarak yürümesini tavsiye etmişlerdi.⁵⁹⁵

Sultan Sencer'in 548/1153 yılında yapılan savaş akabinde Oğuzların eline esir düşmesi hadisesinde de saygı gösterisi örneğine rastlamaktayız. Yapılan savaştan sonra esir

⁵⁹² Bundârî, 55.

⁵⁹³ Sübkî, II, 465; İbnü'l-Esîr, X, 120; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 395; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 134.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 403; Abdülkerim Özaydın, “Sencer”, *DİA*, XXXVI, 507-511.

⁵⁹⁵ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 113.

alınan Sencer'in huzurunda Oğuzların liderlerinden biri atından inerek yeri öpmüş ve tâbiyet ve saygı alameti olarak atının dizginini tutmuştu.⁵⁹⁶

Irak Selçukluları'nda da saygı ve itaat gösterisi olarak gâşiye taşınması yaygın bir gelenektir. Örneğin Irak Selçuklu Sultan Mahmûd'un veziri Kemâlülmülk es-Sümeiremi, 515/1122 yılında Sultan'ı takiben Hemedan'a gitmek için Bağdat'tan ayrılırken düzenlenen alayda vezirin iki yanında gâşiyelerini tutanlar yürüyorlardı.⁵⁹⁷

Yine Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar, kardeşi Mes'ûd'un isyan edeceğini duyunca 524/1130 yılında Bağdat'tan ayrılarak Hemedan'a hareket etmiş, Mes'ûd da Sultan'ın gelişi üzerine onun huzuruna çıkarak onun önünde gâşiyesini taşımıştı.⁵⁹⁸

Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd, 529/1135 yılında Abbâsî Halifesi Müsterşid'i Hemedan yakınlarındaki yapılan muharebede mağlup ederek esir almıştı. Amcası Sultan Sencer, yeğenine mektup yazarak Halife'yi eski konumuna geri döndürmesi hususunda uyarmış, bunun üzerine Sultan Mes'ûd, Halife için büyük bir çadır kurdurarak orada tahta oturtmuştu. Ona siyah elbiseler giydiren ve bir binite bindiren Mes'ûd, bineğin yularını tutmuş ve gâşiyesini omzuna alarak yarım fersah kadar yürümüş, diğer Selçuklu askerleri de Halife'nin rikâbında yaya olarak eşlik etmişlerdi.⁵⁹⁹

Bu dönemden bir başka örnek ise hâciblerin protokoldeki yerini göstermek bakımından dikkat çekmektedir. Anlaşılan o ki hâcibler de statüleri itibarıyla, rikâbında başkalarını yürütebilmekteydi. Emîr Abdurrahman b. Togayürek (ö. 541/1147), 535/1141-1142 yılında Emîr Tatar'ın yerine Sultan Mes'ûd'un hâcibliğine

⁵⁹⁶ Bundârî, 251. Her ne kadar Oğuz beylerinin savaşta mağlup edilen Sencer'e birtakım saygı gösterilerinde bulunduğu anlaşılıyorsa da Sencer'in esaretinin devamında aksi yönde davranışların da sergilendiği görülmektedir. Bu durumda Sultan Sencer'in, Oğuz beylerinin devlet yönetimine ilişkin keyfi kararlarına rıza göstermemesi etkili olmalıdır. Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 173.

⁵⁹⁷ Bundârî, 126.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 244; Abu'l-Farac, II, 363; İbnü'l-Esîr, X, 526.

⁵⁹⁹ Abu'l-Farac, II, 368; İbn Kesîr, XII, 385; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 270, 278.

tayin edilmesinden sonra Emîr Tatar'ın konumu çok zayıflamış, Togayürek'in "rikâbında yürüyecek" hale gelmişti.⁶⁰⁰

4. Askerin Toplanması ve Resm-i Geçitler

Askerlerin miktarını, vaziyetini ve teçhizatlarını kontrol etmek amacıyla resm-i geçitler ya da içtimalar düzenlemek pek çok devlette olduğu gibi Selçuklularda da yaygındı. Bu resm-i geçitler ve içtimalar, ordunun genel vaziyetinin tespiti için yapılabildiği gibi aynı zamanda törenlerde, devletin ihtişamı ve gücünü göstermek amacıyla da düzenlenebilmekteydi. Esasen Türklerde Hun devrinden beri yılın belli dönemlerinde bu tarz uygulamalar ile askerlerin ve ordunun genel vaziyeti kontrol edilmekteydi. Bu gelenek, Sâsânîlerde de uygulanmakta olup İslâmiyet'in doğuşundan itibaren Araplarda da yaygınlaşmaya başlamıştı. Abbâsîlerde, Saffârîlerde, Gaznelilerde de hem denetim hem de bir güç gösterisi olarak yaygın olarak yapılan resm-i geçit ve içtimalar, Selçuklular devrinde de devam etmiştir. Selçuklularda resm-i geçit işini bizzat denetleyen ve dîvân-ı arzın başında bulunan Ârız adlı görevliler mevcuttu. Bununla birlikte aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere bu denetimlere sultanlar, sultanların yokluğunda ise vezirler bizzat katılarak orduyu teftiş etmekteydi.⁶⁰¹

Selçukluların henüz kuruluş döneminde resm-i geçit ve içtima örneklerine şahit oluyoruz. 431/1040 yılında Gaznelilerle yapılan Dandanakan Savaşı öncesinde Selçuklular, atları kötü durumda olan iki bin süvariye ağırlıklarıyla beraber geride bırakmışlar geri kalan süvarileri teftiş ederek on altı bin kişi olduklarını tespit etmişlerdi.⁶⁰²

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esîr, XI, 86.

⁶⁰¹ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 229, 230; Barthold, *Türkistan*, 242; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 198; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 149; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2015), 80, 81; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür* (Ankara: Berikan Yay., 2005), 186-187. Gazneli döneminden örnekler için ayrıca bkz. Beyhakî, 32, 38-40, 185, 253, 271, 312, 378, 459, 463, 506, 612, 624.

⁶⁰² Beyhakî, 585; Köymen, *Kuruluş*, 327; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 86.

Tuğrul Bey'in elçilik heyetinin Ramazan 442/ Ocak 1051 tarihinde Bağdat'a gelmesi olayında da konuya ilişkin bir örneğe rastlıyoruz. Buna göre elçilik heyetinin Bağdat'a gelişinin Ramazan Bayramı'na denk gelmesi sebebiyle büyük bir ilgiyle karşılanan elçilik heyetinin önünde zırhları, silahları, atları ve süs eşyalarıyla Abbâsî askerleri resm-i geçit düzenlemişlerdi.⁶⁰³

Esasen Tuğrul Bey dönemi Selçuklu ordusunun, sıkı bir disipline sahip olduğu, belli zamanlarda askerlerin gruplar halinde onun huzuruna gelip atlarından inerek hazır ola geçtikleri ve ancak kumandanlardan verilecek işaretle yeri öperek vaziyet yerlerini terk edebilecekleri hususundaki bilgiler, askerî içtimalar ve resm-i geçitlerin Selçukluların erken dönemlerinde önemli bir yeri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁰⁴

Ordunun kontrolü ve disiplinin, ardılı Sultan Alp Arslan tarafından da önemsendiği, onun döneminde de benzeri denetimlerin yapılmasından anlaşılıyor. Malazgirt Savaşı öncesinde Tebriz'e giden Sultan Alp Arslan, savaş için mümkün olduğunca paralı asker alımı yapılmasını emretmiş ve süvarilerle piyadeleri denetlemek için içtima yaptırmıştı.⁶⁰⁵

Yine onun oğlu Sultan Melikşah döneminde de bu neviden uygulamalar yapıldığını anlıyoruz. Sultan Melikşah'ın, 473/1081 yılında Rey şehrine gelerek burada askerleri teftiş ettiği ve teftiş esnasında Türk kıyafetine girmiş olan yedi bin kadar Ermeni kökenli kişiyi Nizâmülmülk'ün aksi yöndeki görüşüne rağmen terhis ettiği aktarılmaktadır.⁶⁰⁶ Aynı şekilde daha önce bahsedildiği üzere Divânü'r-resâil kâtibi Ebu'l-Mehasin Ebu'r-Rıza ile rekabet halinde olan Nizamülmülk, Ebu'l-Mehasin'in Sultan'ı kendisine karşı kıskırtmasını engellemek amacıyla büyük bir şölen düzenleyerek Melikşah'ı buraya davet etmiş ve bu şölende binden fazla tam teçhizatlı gulamı atlarına bindirerek Sultan'a göstermişti.⁶⁰⁷

⁶⁰³ İbnü'l-Esîr, IX, 440; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 336.

⁶⁰⁴ Abu'l-Farac, I, 300; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 103; Agacanov, *Oğuzlar*, 350.

⁶⁰⁵ Reşîdüddîn, 112-113.

⁶⁰⁶ Bundârî, 68; Merçil, *Dîvân Teşkilâtı*, 81.

⁶⁰⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 256.

5. Mevkib ve Alaylar

Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde görülmeyen merasim alayları, İran ve Bizans etkisiyle Emevîler döneminde özellikle valiler aracılığıyla uygulanmaya başlamış; Abbâsîler döneminde ise yaygınlık kazanmıştı. Düğün, bayram, veliaht tayini merasimi gibi çok çeşitli vesilelerle Abbâsî halifeleri; emirler, köleler, askerler, davullar ve sancaklardan müteşekkil alaylarla yürüyüş gerçekleştiriyorlardı.⁶⁰⁸ Dönemin diğer pek çok devleti gibi Selçuklularda da tören alayları oluşturulmakta, hükümdar herhangi bir sebepten ötürü bir yere giderken daima atına binmekte ve *mevkib* de denilen bu hükümdar alayıyla hareket etmekteydi. Hükümdarların tören alaylarının tertibinde de en birincil sorumlu hâciblerdi. Sultanın silahını taşımakla vazifeli Emîr-i Silah adlı görevliler ile birlikte muhafızlar, candarlar ve sair merasim görevlileri de sultana eşlik etmekteydi. İleride bahsi geçeceği üzere *cenibet* adı verilen yedek atların da alaylarda bulunması gerekirdi. Alaylara bazen davul ve boru çalanlar ve meşaleciler de eşlik ediyordu.⁶⁰⁹

Daha önce bahsedildiği üzere alaylarda hükümdarın yanında yaya olarak hareket ederek hükümdarın ata binmesine yardımcı olan ve gâşîye adı verilen eyer örtüsünü taşıyanlara ise rikâbdâr denilmekteydi. Törenlerde rikâbdâr, bu gâşîyeyi yukarıya kaldırmakta ve sağa ve sola doğru çevirmektedir. Rikâbdârlığın sembolik bir önemi olmalıdır. Zira itaat sembollerinden biri de hükümdarın üzengisini ya da yularını tutarak yahut gâşîyesini omuza alarak rikâbında yürümektir. Ancak bu durum salt hükümdarlara has olmayıp üst düzey yöneticiler ve ulemanın önde gelenlerinin de gâşîyeleri rikâbdâr tarafından taşınabilmekteydi.⁶¹⁰

Mevkib ve alaylar hususunda başka bir görevli olan çavuşlara ise ayrıca değinmek gerekmektedir. *Serheng* ya da *dûrbâş* adı da verilen çavuşların hem Abbâsîlerde hem de Türklerde varlığını biliyoruz. Bu görevliler muhtemelen Sâsânîler döneminde de istihdam edilmişti. Göktürkler ve Uygurlarda çavuş, elçiler için kullanılan bir unvandı.

⁶⁰⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 776-778; Barthold, *Türkistan*, 248.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, X, 32; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 286; Merçil, *Saraylar*, 206-207.

⁶¹⁰ Merçil, *Saraylar*, 192, 194.

Kalkaşendî⁶¹¹, kendisi için ilk yol açtıran halifenin Hz. Osman olduğunu zikreder. Emevîlerde emniyet amiri vazifesindeki sâhibü’ş-şurtaların bir mızrakla hükümdarlar alayının önünde gitmesi, muhtemelen çavuşluğa ilişkin Müslümanlardaki erken örneklerdendir. Abbâsîlerden Hârûnürreşîd döneminde alaylarda görev alan ve *neml* (karınca) adı verilen ve özellikle daha küçük cüsseli kimselerden seçilen bu görevliler, ellerindeki küçük yaylarıyla halifenin önünde yürüyerek fındık adı verilen küçük güllerle yolları açmaktaydı.⁶¹² Gaznelilerde varlığını bildiğimiz ve törenlerde ellerindeki kamçılar ve “savulun” nidalarıyla yolu açtıklarından bahsedilen çavuşlar, Karahanlılarda da mevcut olup muhtemelen onlarda kapıcı başı adıyla zikredilen grup da benzer vazifeleri yapıyordu.⁶¹³

Selçuklularda bu çavuşlar, hem törenlerde ve alaylarda hükümdarın yollarını açmak, hem de ordunun disiplinini sağlayarak savaş esnasında safların düzenini sağlayan, barış esnasında ise askerin halka zulmetmesini engelleyen görevliler olarak karşımıza çıkıyor. Bununla birlikte Selçuklular döneminde bu çavuşların bazen görevlerini suistimal ederek bizzat kendilerinin halka zulmettikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen kölelerden istihdam edilen çavuşlar, çeşitli örneklerden anlaşılabileceği üzere aynı zamanda saray içerisindeki asayişten de sorumluydu. Örneğin Sultan Alp Arslan dönemi hâciblerinden Erdem’in kâtibinin Râfîzî olduğu tespit edildiğinde, çavuşlar ilgili kâtibini saraydan dışarı atmıştı.⁶¹⁴ Bu çavuşlar, siyah elbiseler ve külâhlar ile gümüş kemerler giyerek ellerinde boynuz şeklinde iki kıvrık bulunan işlemeli değneklerle hükümdar mevkîbinin önünde “savulun” diyerek yolları açmakta ve bundan dolayı Farsça “savulun” anlamına gelen *dûrbâş* olarak adlandırılmaktaydı. Sadece hükümdarların değil, diğer önemli devlet adamlarının da çavuşları bulunmaktaydı. Artuklulardaki bir örneğe bakacak olursak, hâcib olarak atanan kimselere çeşitli hil’atlerle birlikte emrine çavuşlar da verilmekteydi. Bahse konu

⁶¹¹ *Me’âsiru’l-inâfe*, 342.

⁶¹² Kaşgarlı Mahmûd, I, 368; Kalkaşendî, 342; Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî*’den naklen Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 778; Barthold, *Türkistan*, 248; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 68.

⁶¹³ Beyhakî, 7, 272-273; Yusuf Has Hâcib, 201.

⁶¹⁴ Nizâmülmülk, 233; Merçil, *Saraylar*, 176.

çavuşlar, sonraki dönemde Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar tarafından da yaygın olarak istihdam edilmişti.⁶¹⁵

Hükümdarlar, alayla bir yere giderken aynı zamanda bir hükümdarlık alameti olan çetr adı verilen şemsiyeleri kullanırlardı. Antik dönemden beri Orta Doğu coğrafyasında kullanıldığını bildiğimiz çetr, esasen bir hükümdarlık alametiydi. Hükümdarın alaydaki varlığını göstermek gibi sembolik bir önemi de olan çetr, aynı zamanda onu güneşten korumak gibi pratik bir faydaya da sahipti. Ata binmiş hükümdarın yanında bir görevli çetri sultanın başında taşımaktaydı. Farklı renklerde olabilen çetrin, Kirman Selçuklularından bir örnek vesilesiyle üzerinde Selçukluların sembolü olan ok ve yayı da barındırdığını anlıyoruz.⁶¹⁶

Selçukluların ortaya çıkışı sürecinde alay örneğine rastlıyoruz. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in öncüsü olarak 429/1038 yılında yanında iki-üç yüz süvari, bir sancak ve iki adet cenibet (yedek at) ile birlikte Nişâbur'a gelmişti. Çok sıradan ve basit şekilde giyinmiş olan Yınal'ın bu alayını izlemek için Nişâbur halkı sokaklara dökülmüştü. Daha önce Gazneli Mahmûd ve Mes'ûd'un gösteriş ve ihtişamını görmüş olan ihtiyarlar, bir yandan iktidarın kimlere kaldığını düşünerek içlerinden ağlıyorlar diğer taraftan ise alayın basitliğine gülüyorlardı.⁶¹⁷ Esasen buradaki kıyaslama dikkat çekicidir. Sâ mânîlerden ayrılan ve onların pek çok geleneğini özümseyen Gaznelilere kıyasla bu abartılı usullere aşına olmayan Selçuklular, muhtemelen onlara pek alelaide gelmişti. İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul Bey'in alayının Nişâbur'a gelişi de benzer bir sadelik içindeydi. Mütevazi bir şekilde giyinen ve tepeden tırnağa silahlı vaziyetteki Tuğrul Bey'in alayı üç bin süvariden oluşuyordu.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Râvendî, I, 31-32; İbnü'l-Ezrak, 108; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 68; Uzunçarşılı, *Medhal*, 37; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 153; Agacanov, *Oğuzlar*, 351; Merçil, *Saraylar*, 177-182; Orhan F. Köprülü, "Çavuş", *DİA*, IIX, 236-238.

⁶¹⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 778-779; Uzunçarşılı, *Medhal*, 28-29; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 103-104, 109.

⁶¹⁷ Beyhakî, 518; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 65.

⁶¹⁸ Beyhakî, 519; Köymen, *Kuruluş*, 264, 275; Özgüdenli, *Selçuklular*, 78.

Ancak Selçuklu hanedanının, Gazneli usulü geleneklere kısa sürede adapte olduğu anlaşılmakta. Daha önce bahsedildiği üzere, tasdik ya da taltif töreninden sonra halifenin huzurundan ayrılan kimse, üzerinde giydirilen hil'ati, başında açılmış sancağı ve yine kendine hediye edilmiş süslü atlara binmiş bir şekilde davullar, borular eşliğinde bir alay halinde kendi makamına dönerdi. Tuğrul Bey'in tasdik töreninde de böyle olmuştu. Bağdat'a gelişinden sonra önünde emirler ve askerlerden oluşan bir alayla birlikte Dârü's-saltana'ya (Hilâfet Sarayı) giden Tuğrul Bey için burada bir hil'at giydirme merasimi yapılmış ve ardından Tuğrul Bey, bir hizmetçi tarafından halifenin hediye ettiği atlardan birine binerek davullar ve borular eşliğinde görkemli bir alayla Dârü'l-memleke'ye dönmüştü.⁶¹⁹

Sultan Alp Arslan döneminde de alay örneğine rastlıyoruz. Buna göre Sultan Alp Arslan'ın 460/1067-1068 yılındaki Kafkas Seferi esnasında Şeki-Kaheti yöneticisi Ahsartan b. Gagik, Sultan'a tâbiyetini bildirerek Müslüman olmuştu. Buna çok sevinen Sultan, ona pek çok ikramda bulunmuş, Sonrasında ise onu taltif etmek için yedek atına bindirmiş, emirler ve hâcibler de onun yanında yürüyerek rikâbdar olmuşlardı.⁶²⁰

Melikşah döneminden de tören alayı örneklerine rastlamaktayız. Buna göre Melikşah tarafından Diyarbakir yöneticiliğine tayin edilen eski Abbâsî veziri Amîdüddevle b. Cehîr'in oğlu Fahrüddevle, askerler ve nevbet davullarının bulunduğu bir alayla birlikte Diyarbakir yoluna koyulmuş ve Mervânîler'den burayı ele geçirmişti.⁶²¹

Melikşah döneminde olduğu aktarılan bir başka hadise vesilesiyle de alay örneğine tesadüf ediyoruz. Buna göre Sultan Melikşah tarafından, Kâbe'ye örtülmesi için muhtemelen Gazneli Mahmûd tarafından diktirilen ve üzerinde onun adı yazan sarı ipekli örtüyü götürmesi için Sâlâr⁶²² adlı bir kimse görevlendirilmiş ve bu kimse,

⁶¹⁹ Abu'l-Farac, I, 311; İbn Kesîr, 167.

⁶²⁰ Sadreddîn el-Hüseynî, 31; Merçil, *Saraylar*, 59., Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, 117-118.

⁶²¹ İbn Kesîr, XII, 254.

⁶²² Sâlâr, bu bahsedilen kimsenin adı değil unvanı olmalıdır. Zira sâlâr unvanı, Selçuklular ve öncüllerinde kumandan ya da askerî vali için kullanılıyordu. Bkz. Aydın Usta, "Sâlâr", *DİA*, EK-II, 452-453.

Mekke'ye altın işlemeli takımları olan bir katır üzerinde önünde davul ve boruların olduğu bir alayla gelmişti.⁶²³

Yine yukarıda bahsi geçen Amîdüddeve b. Cehîr'in Abbâsî vezaretine geri getirilmesi olayında da bir alay tertip edilmişti. Kaynağın aktardığına göre “*Melikşah tarafından verilen hil'atlerle birlikte Bağdat'a gelen Amîdüddeve'nin önünde, aralarında Sa'düddeve Gevherâyîn'in de bulunduğu emirler ve hâcibler yürüyorlardı.*”⁶²⁴

İbnü'l-Esîr, Oğuz İstilasına ilişkin çeşitli açıklamalarda bulunurken, sultanın yanında daima silahını taşıyacak kimselerin olması gerektiğini ima eden bir bilgi de vermektedir. Buna göre Oğuzların eline esir düşen Sultan Sencer, sözde hükümdar dahi olsa kimse onu dinlememekte hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde yanında silahını taşıyacak kimse olmadığından kendi beline bağlayarak öyle yola çıkmaktaydı.⁶²⁵

Irak Selçuklularında da Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar döneminin meşhur veziri Kemâlülmülk es-Sümeiremî'nin ölümüne ilişkin anlatı vesilesiyle alay örneğine rastlıyoruz. Vezir Sümeiremî, 515/1121-1122 yılında Bağdat'tan ayrılarak Hemedan'a doğru hareket eden Sultan Mahmûd'a ulaşmak için bir gün sonrasında bir alayla yola çıkmıştı. Ata binen vezirin önünde yalın kılıç askerler, iki yanında da gâşiyesini tutanlar yürümekteydi. Ancak vezir bu alayla Bağdat sokaklarından geçerken oradaki dükkanlardan çıkan bir güruh, ona saldırarak suikast düzenlemişti.⁶²⁶

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Selçuklularda alayla hareket etmek hem hükümdarlar hem de diğer önde gelen devlet adamları için önemli bir uygulamaydı. Hem hakimiyetin azametini göstermek hem de hükümdarın ya da önde gelen kimsenin güvenliğini sağlamak için tertip edilen alaylar, sadece törenlere özgü olmayıp çeşitli saiklerle bir yere gidilmesinde de düzenlenirdi.

⁶²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 196.

⁶²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 226.

⁶²⁵ *el-Kâmil*, XI, 173.

⁶²⁶ Bundârî, 126.

6. Nevbet

Törenselle yönü bakımından bir hükümdarlık alameti olarak nevbete değinmek gerekmektedir. Esasen geniş bir anlama sahip olsa da konumuz bakımından değerlendirildiğinde nevbet, en basit şekliyle Selçuklu hükümdarlarının yahut hükümdarların yetki verdiği kimselerin bulunduğu yerin önünde belli zamanlarda çeşitli enstrümanların çalınması olarak tanımlanabilir. En yaygın kullanılan enstrüman davul olmakla birlikte zamanla nevbet kavramının içine farklı enstrümanlar da dahil olmuştu. “*Nây-ı Türkî*” denilen Türk borusu, bu neviden olup muhtemelen hükümdar ata binerken ve attan inerken çalınıyordu. Nevbet çalmakla görevli ekibe *nevbet-hâne*, çalan kimselere de *nevbetî* deniliyordu. Nevbetin, sancak gibi diğer hükümdarlık alametleriyle bağlantısı itibariyle olsa gerek *mîr-i alem* adı verilen görevliler bu heyetin organizasyonu ile ilgileniyordu. Nevbet, genellikle namaz vakitlerinde çalınmakta; hükümdarlar için beş kez, hükümdar tarafından yetki verilenlerin ise üç kez davul çaldığı görülmektedir. Nevbet çalınması sadece bu vakitlere has olmayıp, bir sevinç tezahürü olarak pek çok tören ve kutlamada çalınıyordu. Seferlerde de nevbetin hükümdar ve orduyla birlikte hareket ettiği, bir iletişim aracı olarak ve askeri teşvik için kullanıldığı anlaşıyor. Ancak bir yas ya da taziye olması durumunda ise mutadın hilafına nevbet çalınmasına ara veriliyordu. Hükümdarlık alameti olarak nevbet davulu, Selçuklu hükümdarlarınca diğer bağlı devlet yöneticilerine ve ileri gelenlere hil’atin içerisinde verilebilmekteydi. Bununla birlikte aşağıda örnekleri görüleceği üzere yetkisiz şekilde yahut sayıca hükümdarın çaldığıyla aynı miktarda çaldırmak, isyan alameti olarak görülmekteydi.⁶²⁷

Nevbetin kökenlerine dair çok farklı teoriler bulunmaktadır. Şüphesiz eski çağlardan beri pek çok uygarlık, davul gibi çeşitli aletleri törenlerde kullanmaktaydı. Göktürklerde ve Uygurlarda askeri mızıkanın içerisinde davulun varlığı bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmûd tarafından *tuğ* olarak adlandırılan nevbet davulu, Karahanlılarda

⁶²⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 162; Mez, “Orta zaman Türk-İslâm Dünyasında Saray”, 312-313; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 235, 392; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 25; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 91-92; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 116-117; Merçil, *Saraylar*, 93, 281; Abdülkerim Özeydin, “Mîr-i Alem”, *DİA*, XXX, 123-124; Zeynep Tarım Ertuğ, “Tablhâne”, *DİA*, XXXIX, 333-334.

hükümdarların bulunduğu yerde vurulmaktaydı.⁶²⁸ Bununla birlikte Selçuklularda bildiğimiz şekliyle namaz vakitlerinde davul çalınması geleneğinin Abbâsîler döneminde yaygınlaştığını anlıyoruz. Emevîler zamanında muhtemelen Sâsânî geleneklerinin etkisiyle benimsenen nevbet usulü, Abbâsî halifelerince de benimsenmiş ve beş namaz vaktinde halifenin kapısında davul çalınması yaygınlaşmıştı. Büveyhîlerden Adûdüddeve (ö. 372/983), 367/978 yılında öğle, akşam ve yatsı vakit olmak üzere üç kez davul çaldırarak halifeler haricinde nevbet çaldıran ilk hükümdar olmuştu. Onun yolunu açtığı bu gelenek diğer Büveyhî hükümdarlarınca da takip edilecekti. Yine Büveyhîlerden Ebû Kâlicâr'ın (ö. 440/1048), 436/1044 yılında beş vakit davul çaldırması, esasen halifelerin siyasi gücünün hükümdarlara geçişini sembolik açıdan görünür kılması bakımından dikkat çekicidir.⁶²⁹ Abbâsîleri takiben onlara bağlı devletler ile birlikte Fatımîler ve Kuzey Afrika'daki diğer Müslüman toplulukların nevbet geleneğini benimsedikleri kaynaklardan anlaşıyor. Selçuklular da kuruluş dönemlerinden itibaren artık oturmuş olan namaz vakitlerinde nevbet çalma geleneğini takip etmişlerdi.⁶³⁰

Tuğrul Bey döneminden itibaren nevbet çalınması örneklerine rastlıyoruz. 431/1040 yılındaki Dandanakan Zaferi akabinde hakimiyet alanları paylaştırılmış, kurucu liderler olarak Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Mûsâ Yabgu devletin üç temel kısmının yöneticisi haline gelmişlerdi. Bununla birlikte diğer Selçuklu hanedan üyelerine de belli bölgeler verilmişti. İşte bu bölgelerde, her bir hanedan üyesi yönetim haklarının göstergesi olarak üç defa; Tuğrul Bey ise Sultan olarak en üst makamda konumlandığı için beş nevbet çaldırma hakkına sahip olmuştu.⁶³¹

Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a gelerek buradaki Büveyhî hakimiyetini sona erdirmesinden sonra isyan eden üvey kardeşi İbrahim Yinal üzerine düzenlediği sefer

⁶²⁸ Kaşgarlı Mahmûd, III, 127; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 391-392; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 257-258, 328, 351; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 187.

⁶²⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 238; İbn Kesîr, XII, 144; Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 777, 784; ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, 423; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 161, 334.

⁶³⁰ Makdisî, 337; İbnü'l-Esîr, X, 56; Râvendî, I, 10; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 778, 779.

⁶³¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107-108; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 116.

esnasında, Arslan Besâsîrî durumu fırsat bilerek Bağdat'ı ele geçirmeye çalışmıştı. İşte bu sırada Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın veziri İbnü'l-Müslime Reîsürrüesâ, bir güvence olarak Irak bölgesinde yerel bir hâkim olan Dübeys b. Mezyed'i Bağdat'a davet etmişti. Dübeys, Zilkade 450/ Aralık 1058 yılı / tarihinde yüz süvariyle birlikte Bağdat'a gelen Dübeys, Halife'den namaz vakitlerinde nevbet çaldırmak için izin istemiş; Halife de yalnız bir namaz vaktinde çaldırmak üzere izin vermişti.⁶³²

Yukarıda zikredildiği üzere bir sevinç gösterisi olarak kutlamalarda da nevbet çalınıyordu. Örneğin bahse konu Besâsîrî fitnesi döneminde Vâsıt'a tayin edilmesine rağmen burada yanındaki Türklerle birlikte isyan eden ve Ebu'l-Ganâim İbn Fesânces, 449/1057 yılında mağlup edilip ele geçirildiğinde Vâsıtlılar durumu müjdelemek için nevbet çalmışlardı. Yine Besâsîrî'nin 451/1060 yılında Humartekin önderliğindeki Selçuklu ordusu tarafından mağlup edilerek öldürülmesi sonrasında da kafası Bağdat sokaklarında dolaştırılırken davullar çalınmıştı.⁶³³

Yukarıda bahsedildiği üzere yas ve taziye dönemlerinde nevbet çalınmamaktaydı. Ancak Tuğrul Bey'in 455/1063'teki vefatı sonrasında bu durumun duyurulmaması için nevbet çalınmasına devam edildiği anlaşıyor.⁶³⁴ Vefatının hemen akabinde ölümü duyurulmamış, askerler ve diğer saray görevlileri Tuğrul Bey hayattaymış gibi gündelik hayatlarını sürdürmüş ve sarayın kapısında nevbet çaldırmaya devam etmişlerdi. Yine Bağdat'ta, yerel yöneticilerden Müslim b. Kureyş Ukaylî'nin kardeşi İbrahim, Sultan'ın ölümünü bildiren mektuplara el koymuş ve Dâr'ül-Memleke'de çalınan nevbetlerin devam ettirilmesini emretmişti.⁶³⁵

Sultan Alp Arslan döneminde de nevbet çalınmasına ilişkin pek çok örnek mevcuttur. Kirman üzerine 456/1064 yılında düzenlediği seferde, kardeşi Kavurt'a karşı kendisinden yardım isteyen Şîraz emiri Fazlûye, onu Hemedan kapısı önünde karşılamış ve hediyeler takdim etmişti. Sultan Alp Arslan, onu taltif etmiş, çeşitli

⁶³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 50.

⁶³³ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 63; Râvendî, I, 108; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 30, 81; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, 78; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 117.

⁶³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 121.

⁶³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 116.

hil'atler ve hediyeler ile birlikte ona üç namaz vaktinde nevbet çaldırma hakkı bahşetmişti.⁶³⁶

Alp Arslan döneminden başka bir örnek, izin almaksızın bir hakimiyet sembolü olan nevbeti çaldırmanın isyan olarak görüldüğünü ortaya koyuyor. Esasen eğlence meclisleri konusunda bahsi geçtiği üzere Ahvaz Emîri Hezâresb, Alp Arslan ile birlikte içki meclisinde otururken Sultan Alp Arslan kendi nevbet davulundan sonra başka bir nevbet daha çalındığını daha duymuş ve bu davulun ne olduğunu sormuştur. Ona bunun Hezâresb'in nevbet davulu olduğu söylenince "Hezâresb kim oluyor ki benden izin almadan bunu yaptırıyor?" demiş ancak sabah sarhoşluk halinde söylediği bu sözlerden ötürü Emîr Hezâresb'ten özür dilemiş ve onu hil'atlemiştir.⁶³⁷

Yine iyi bir haber neticesinde nevbet çalındığına ilişkin bir örneğe Alp Arslan döneminde de rastlıyoruz. Buna göre Halep şehri yöneticisi Mahmûd b. Nasr Mirdâsî'nin (ö. 467/1075) elçisi 462/1070 yılında Bağdat'a gelerek Halep'te Abbâsî halifesi ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okuyacağını bildirdiğinde bu durum büyük bir sevinçle karşılanmış ve müjde davulları vurulmuştu.⁶³⁸

Anlaşılan o ki Sultan Melikşah döneminde Bağdat'ta halife haricinde nevbet çaldırılması bid'at olarak görülmekte ve tepki çekmekteydi. Bağdat şahnesi olarak görev yapan Sa'düddeve Gevherâyin, 471/1078 yılında Bağdat'a gelmiş ve üç namaz vaktinde kapısında nevbet çaldırmıştı. Bağdat'ın hilafet merkezi olması ya da kendisinin sultan ya da melik olmaması sebebiyle onun bu yaptığı tepkiyle karşılanmış ancak o, bu konuda Sultan Melikşah'ın emri olduğunu söylemişti.⁶³⁹ Benzer bir örneğe Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk'ün Bağdat'a gelişinde rastlıyoruz. 475/1082 yılında Bağdat'a gelen Müeyyedülmülk'ün üç namaz vakti kapısında nevbet

⁶³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 139; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 157, 158; Merçil, Kirmân Selçukluları, 23; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 100.

⁶³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 184; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 128, 129.

⁶³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 164.

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr, X, 108; Bundârî, 52; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 224-225; İbn Kesîr, XII, 247; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 198; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 203.

çaldrması tepki çekmiş ve ona çeşitli hediyeler verilerek bunu yapmaması istenmişti. Bunun üzerine o, nevbet çaldırmayı durdurarak *nevbet-hâne*yi Tikrit'e göndermişti.⁶⁴⁰

Bununla birlikte başka örneklerden, devletin farklı yerlerinde nevbet geleneğinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Fahrüddeve b. Amîdüddeve b. Cehîr, daha önce Mervânîlerin elinde olan Diyarbekir'e yönetici olarak atandığında, kendi kapısında üç namaz vakti nevbet çalması konusunda izin verilmişti.⁶⁴¹ Yine Sultan Melikşah'ın, Serahs ve Bâgdîs bölgesine doğru giderken amcası Emîru'l-Ümera unvanlı amcası Osman ile buluştuğunda, diğer hakimiyet alametleriyle birlikte ona nevbet çalması hususunda yetki verdiğini görüyoruz.⁶⁴²

Melikşah'ın vefatı akabinde meydana gelen taht kavgaları esnasında bir isyan ifadesi olarak beş kez nevbet çaldırmanın sıkça kullanıldığı görülmektedir. Muhammed Tapar, kardeşi Sultan Berkyaruk ile mücadelesi esnasında Hemedan'a yürümüş ve burada hakimiyetini ilan eder şekilde beş kez nevbet çaldırmıştı.⁶⁴³ Ancak Sultan Berkyaruk ile yapılan mücadeleler sonrasında iki kardeş 495/1101 yılı Rebiyülevvel/Aralık ayında bir anlaşma yapmış ve buna göre Berkyaruk asıl hükümdar olarak tasdik edilirken; Muhammed Tapar Melik sıfatıyla, Gence ve çevresi ile Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul'da üç kez nevbet çaldırma hakkını elde etmişti.⁶⁴⁴ Ancak anlaşmadan sonra Rey'e giden Tapar, Emîr Yinal b. Anuştegingibi bazı emirlerin tahrikiyle burada beş vakit nevbet çaldırmaya devam ederek anlaşmayı bozmuştu. Bunun üzerine tekrar mücadelelerde bulunan Berkyaruk ve Tapar nihayet 497/1104 yılında bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmaya göre Sultan

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr, X, 121; Bundârî, 71; İbn Kesîr, XII, 253.

⁶⁴¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 255.

⁶⁴² Sadreddîn el-Hüseynî, 40-41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 198; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 104

⁶⁴³ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 103; Râvendî, I, 144; Reşîdüddîn, 148; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 22; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 66.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, X, 271; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 229; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 28.

Berkyaruk, kardeşi Tapar'ın hakimiyeti altındaki yerlerde beş vakit nevbet çaldırmasına karışmamayı taahhüt etmişti.⁶⁴⁵

Sultan Sencer döneminde nevbete dair en bariz örneği 513/1119 yılında yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar'a karşı kazandığı Sâve Zaferi sonrasında görüyoruz. Buna göre savaşta mağlup olan ve amcasının huzuruna çıkacak Mahmûd'a veziri Kemâlülmülk Sümeýremî, çeşitli tavsiyelerde bulunmuştu. Bu tavsiyelerden biri de hükümdarlık âdeti olan beş vakit nevbet çalmayı terk etmesiydi. Mahmûd, bu tavsiyeye uymuşsa da amcası Sultan Sencer'in huzuruna çıkıp onun tarafından affedildiğinde amcası tarafından ona terk ettiği diğer hükümdarlık âdetleriyle birlikte tekrar beş vakit nevbet çaldırma yetkisi verilmişti.⁶⁴⁶

Bu dönemden diğer bir olay ise nevbet çalma yetkisinin elçilere dahi verilebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Daha önce değinildiği üzere Halife Müsterşid-Billâh ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd arasındaki gerginlikler sonrasında 521/1127-28 yılında Halife, Nâkib Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'yi o esnada Sencer'in yanında bulunan Dübeys b. Sadaka el-Mezyedî'nin uzaklaştırılmasını talep etmek amacıyla elçi olarak göndermişti. Sultan Sencer, gönderilen elçiyi hediyeler vehil'atler ile taltif etmiş ve muhtemelen Halife'ye ve elçinin nâkibi olması sebebiyle şahsına hürmeten, kaldığı yerin kapısında üç namaz vakti nevbet davulu çaldırması emrini de vermişti.⁶⁴⁷

Her ne kadar Irak Selçuklu sultanları, Sultan Sencer'in üst hakimiyetini kabul etseler de yukarıda bahsettiğimiz üzere Sultan Sencer'in yeğeni Mahmûd'a verdiği yetki dahilinde o ve ardılı sultanlar tarafından nevbet geleneği beş vakitte çalınmak kaydıyla

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, X, 301; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 229-230; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 29, 35; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 73.

⁶⁴⁶ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 113; Sadreddîn el-Hüseynî, 62; Ahmed b. Mahmûd, 198; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 235; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 9-11.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 224; İbn Kesîr, XII, 369; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 121. Abbâsîlerde nâkibler, Âl-i Abbâs ve Âl-i Ebû Tâlib soyundan gelenleri temsil eden ve hürmet edilen yetkililerdi. Bkz. Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye* çev. Ali Şafak, *el-Ahkâmü's-Sultâniye İslâm'da devlet ve Hilafet Hukuku* (İstanbul: Bedir Yay., 2018), 188; Ş. Tufan Buzpınar, "Nâkîbüleşraf", *DİA*, s. XXXII, 322-324.

devam ettirilmişti. Buna ilişkin çeşitli örneklere rastlıyoruz. Yanındaki devlet adamları tarafından 514/1120 yılında Irak Selçukluları'nın ilk hükümdarı Mahmûd'a alternatif olarak atabegi Çavuşbeg tarafından sultan ilan edilen kardeşi Mes'ûd'un adına hutbe okutulmuş ve bulunduğu yerin önünde beş nevbet çaldırılmıştı. Ancak bu uygulama, kısa bir süre sonra Esedâbâd yakınlarında yapılan savaş neticesinde Mahmûd'un galip gelmesiyle sona ermişti.⁶⁴⁸

Yine Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a 529/1135 yılında Hemedan yakınlarındaki savaş sonrasında esir düşen Müsterşîd, bir hâcib vasıtasıyla Sultan'ın huzuruna getirilmiş, onu saygıyla ağırlayan Sultan, aynı zamanda onun için hazırlanan çadırın önünde halife adına nevbet çaldırmıştı.⁶⁴⁹

Irak Selçukluları'ndan başka bir örneğe yine Sultan Mes'ûd'a karşı edilen bir isyan vesilesiyle görüyoruz. Dönemin kudretli emirlerinden Fars valisi Bozaba, Sultan'a isyan ederek merhum Sultan Mahmûd'un iki oğlu Melikşah ve Muhammed ile birlikte Fars'tan İsfahan şehrine gelmiş; burada Muhammed b. Mahmûd'u tahta oturtarak onun adına beş vakit nevbet çaldırmıştı.⁶⁵⁰

7. Cenibet

Cenibet, Selçuklularda törenler hakkında bilgi verirken değinilmesi gereken önemli bir kavramdır. Zira Arapça *cenibet* ya da Farsça *esb-i nevbet* olarak kullanılan bu tabir, Türkçe'de yedek at anlamına gelip Selçuklularda ve Gaznelilerde törenlerde ve alaylarda önemli kimselerin yanına çekilen atları tanımlamak için kullanılmaktaydı. Kaşgarlı Mahmûd⁶⁵¹ ise bu adlandırmalar yerine Türkçe *koş-at* tabirini kullanmaktadır. Kökenleri muhtemelen daha eskilere dayanmakla birlikte, İbnü't- Tıktaka⁶⁵², bu geleneğin ikinci Abbâsî Halifesi Mansûr (ö. 158/775) döneminde geliştirildiğini iddia etmektedir. Ona göre daha önceki hükümdarların cenibete yönelik

⁶⁴⁸ Bundârî, 124; İbnü'l-Esîr, X, 447, 448; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 32.

⁶⁴⁹ Abu'l-Farac, II, 368; Şebânkâreî, 119; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 279.

⁶⁵⁰ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, 132; Râvendî, I, 232; Sadreddîn el-Hüseynî, 83; Şebânkâreî, 122; Ahmed b. Mahmûd, 226.

⁶⁵¹ *Dîvânü Lugati't-Türk*, III, 126.

⁶⁵² *el-Fahrî*, 121.

bir bilgisi olmayıp, Horasan'da ortaya çıkan Râvendîlerin⁶⁵³ isyanı esnasında Mansûr'un sarayına bir baskın düzenlenmiş, sarayının kapısında atı olmaması sebebiyle Halife, onlarla yaya olarak savaşmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine bundan sonra sarayının kapısında durmadan at bulundurmaya başlamış ve bu usul, sonraki halifeler ve sultanlarca da benimsenmişti. Kökeni ne olursa olsun, Selçuklularda esb-i nevbet ya da cenibet denilen bu atların kullanıldığını biliyoruz. Resm-i geçitlerde, çeşitli merasimlerde, tören alaylarında ve seferler esnasında cenibet bulundurmak yaygın bir gelenektir.⁶⁵⁴

Cenibete yönelik ilk örnekleri henüz Selçukluların kuruluşu evresinde görüyoruz. Gaznelileri 429/1038 yılında mağlup eden Selçuklulardan İbrâhim Yınal, Tuğrul Bey'in öncüsü olarak Nîşâbur'a geldiğinde yanında iki-üç yüz atlıyla birlikte bir sancak ve iki cenibet bulunmaktaydı.⁶⁵⁵ Yine Malazgirt Zaferi sonrası Bizans İmparatoru Diogenes, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından serbest bırakılırken Sultan onu belli bir yere kadar uğurlamış ve ona çeşitli hediyelerle birlikte altın nallı bir cenibet vermişti.⁶⁵⁶ Sultan Sencer döneminden de cenibet örneği mevcuttur. Yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar'ı 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı'nda mağlup eden Sencer, onu affetmişti. Mahmûd'un yanındaki birtakım devlet adamları ona amcasının yanında nasıl davranacağını anlatarak ona hürmet için amcası Sencer'i karşılamaya çıktığında onun yedek atına binmesini tavsiye etmişlerdi.⁶⁵⁷

8. Rehin Bırakma Âdeti

Diğer pek çok devlette olduğu gibi Selçuklularda bir güvence olarak diğer devlet ileri gelenlerinin yahut bağlı devlet yöneticilerinin erkek çocuklarının rehin olarak alınması

⁶⁵³ Ravendîler, Abbâsî İhtilâli'nde baş rol oynayan Ebû Müslim Horasanî'nin, Halife Mansûr tarafından öldürülmesi sonrasında onu peygamber olarak görerek kanını dava edip isyan eden bir gruptu. Bkz. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6; Mustafa Öz, "Keysâniyye", *DİA*, XXV, 362-363.

⁶⁵⁴ Kaşgarlı Mahmûd, III, 126; İbnü't-Tiktaka, 121; Merçil, "Cenibet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Makaleler*, 237-238, 247.

⁶⁵⁵ Beyhakî, 518; Merçil, "Cenibet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Makaleler*, 240.

⁶⁵⁶ Reşîdüddîn, 117; Merçil, "Cenibet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Makaleler*, 240-241.

⁶⁵⁷ Reşîdüddîn, 167; Merçil, "Cenibet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Makaleler*, 240-241.

yaygın bir usuldü. Öyle ki bu gelenek, bağlı devlet olmanın bir şartı olarak addedilmektedir. Rehin bırakma geleneği, Eski Türklerde yabancı bir uygulama olmayıp gerek Gaznelilerde gerekse Selçuklularda bu usul devam ettirilmişti. Nizâmülmülk⁶⁵⁸ de bu geleneğin öneminden bahsedip, olası isyanları önlemek bakımından Arap, Kürt, Deylem ve Rum yöneticilerinin oğulları ya da erkek kardeşlerinin belli sayıda askerle birlikte rehin olarak tutulması ve her yıl rehinlerin değiştirilerek bu usulün devam etmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Anlaşılan o ki bu usul, Selçuklu hanedan üyeleri, ıktâ sahiplerini ve Türkmen beylerini de şamildi.⁶⁵⁹

Selçuklularda rehin alma geleneği hakkındaki ilk örnekler Tuğrul Bey zamanında rastlıyoruz. 444/1052-1053 yılında Selçuklulara bağlı yerel hanedanlardan olan Annâzîlerden Sa'dî b. Ebu's-Şevk, amcası Mühelhil'i esir almış, bunun üzerine Mühelhil'in oğlu Bedr, babasının serbest bırakılması için Tuğrul Bey'e başvurmuştu. Tuğrul Bey, bunun üzerine bir elçi göndererek yanında rehin olarak tuttuğu Sa'dî'nin oğluna karşılık Mühelhil'in serbest bırakılmasını istemişti.⁶⁶⁰ Bu dönemden bir diğer rehin örneği ise Tuğrul Bey'in 446/1054 yılındaki Azerbaycan seferinde görülmektedir. Bu bölgeye hâkim olan Revvâdîlerden Ebû Mansur Vehsudân b. Muhammed, Tuğrul Bey'in Tebriz'i kuşatması üzerine Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirerek adına hutbe okutmuş ve oğlunu rehin olarak Tuğrul Bey'e teslim etmiştir.⁶⁶¹ Tuğrul Bey devrindeki diğer bir hadiseden anlaşılacağı üzere rehin bırakma usulünden bazı durumlarda muafiyet sağlanabiliyordu. Selçukluların, asi kumandan Arslan Besâsîrî ile mücadeleleri döneminde Irak'a bir heyet gönderilmiş ve bu heyet, Tikrit'te Dübeyş b. Mezyed (ö. 474/1082) ve Ukaylî Emîri Kureyş b. Bedrân (ö. 453/1061) ile buluşmuştu. Burada onlara, Tuğrul Bey'in Şîraz'a gitme niyetinde olduğu için ikisini Irak'ta kendine vekil bırakacağı söylenerek birer rehin talep edilmişti. Her ne kadar

⁶⁵⁸ *Siyâsetnâme*, 145.

⁶⁵⁹ İbn Fadlan, 37; Nizâmülmülk, 145; Agacanov, *Selçuklular*, 132-133; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 23; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 73; Köymen, *Kuruluş*, 2-3, 145; Özaydın, *Sultan Berkıyruk Devri*, 202; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 76.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 450; Abdülkerim Özaydın, "Annâzîler", *DİA*, III, 215-216.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, IX, 454; Agacanov, *Selçuklular*, 120.

Kureyş, bu talebi kabul ederek oğlu Ali'nin halifenin yanında rehin olarak kalmasını kabul etse de Dübeys, bu talebi kendisinin Tuğrul Bey tarafından muaf tutulduğunu belirterek reddetmişti. Arada geçen tartışma ve güvensizlik neticesinde ise oradan ayrılarak Besâsîrî'ye katılmıştı.⁶⁶²

Sultan Alp Arslan döneminde de rehin tutma geleneği sürdürülmüştü. Buna göre Sultan Alp Arslan, kardeşi Kavurt'tan, oğlu Sultaşah'ı rehin olarak yanına göndermesini istemişse de Kavurt bu durumu reddetmiş, bunun üzerine Alp Arslan Kavurt üzerine sefer düzenlemişti. Fars, Şîraz ve Kirman bölgesini kardeşi Kavurt'tan alması üzerine babası ile arası açılan Sultaşah 462/1069-1070 yılında kendi isteğiyle Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkarak itaat arz etmişti. Buna çok sevinen Alp Arslan ise pek çok hediyeler vererek onu taltif etmişti.⁶⁶³

Melikşah dönemindeki rehin tutmaya ilişkin örneklerden ilki, Artuk b. Eksük Bey'in 469/1077 yılında Ahsâ ve Bahreyn bölgesindeki Karmatîlere karşı çıktığı seferde görülmektedir. Buna göre seferde kendine yardımcı olan Karmatîlerin rakibi Uyûnîlerden Abdullah b. Ali'nin Karmatîlerin elindeki Ahsâ şehrini kuşatmasını sürdürmesi için ona iki yüz Türkmen bırakmış ve oğlunu rehin olarak yanına alarak oradan ayrılmıştı.⁶⁶⁴ Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e karşı düzenlediği seferde de rehin geleneğine şahitlik etmekteyiz. Buna göre harekât esnasında Dedker Kalesi'ne sığınan Tekiş, Melikşah'ın askerlerinden bir grubu esir almış, onlara iyi davranmıştı. Esir alınan askerler, Sultan ile Tekiş arasında aracılık etmişlerdi. Neticede yapılan anlaşmayla Tirmiz'in Tekiş'e verilmesine, Tekiş'in bir oğlunun ise Melikşah'ın yanında rehin olarak kalmasına karar verilmiş ve bu şekilde sefer neticelenmişti.⁶⁶⁵ Sultan Sencer döneminde de rehin bulundurma geleneği sürdürülmüştü. Örneğin

⁶⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 23.

⁶⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 163; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 126.

⁶⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 209.

⁶⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 249.

zamanında Selçuklulara da hizmet eden Karahanlı veziri Muînüddîn'in oğlu rehin olarak Sultan'ın yanında kalmaktaydı.⁶⁶⁶

Irak Selçukluları'nda da bahse konu usul mevcuttu. Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'nın isyanı sonrası harekete geçen Sultan Mahmûd, kardeşi Mansur'u rehin olarak bırakması ve itaatini bildirmesi kaydıyla barış yaparak Bağdat'a dönmüştü.⁶⁶⁷ Yine meşhur kumandan İmâdüddîn Zengî'nin oğlu Seyfeddin de Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un sarayında rehin olarak bulunmaktaydı.⁶⁶⁸

9. Savaş ve Orduyla Alakalı Âdetler

Savaş; kurlsız, geleneksiz, düzensiz bir olgu olmayıp, eskiden beri belli usul ve kaideler takip edilerek yapılmaktaydı. Savaş sebebinin meşrulaştırılmasından, savaş sonrasında yapılacaklara kadar pek çok usul kendi kültür ve çağlarının gereği bağlamında toplumlarca takip edilmekteydi. Selçuklular da bu usul ve kaidelerden azade değildi. Türklerin ordu-millet olma vasfı, askeriye ve savaş üzerine önemli geleneklerin inşasına sebebiyet vermişti. Bu gelenekler Selçuklularca da sürdürüldüğü gibi, İslâm medeniyetinin etkisiyle başka gelenekler de kabul edilmişti.

İslâmiyet öncesi Türk topluluklarında, yaygın olarak uygulanan geleneklerden biri, savaş öncesinde atın kuyruğunun kesilmesi geleneğiydi. Hunlardan beri varlığını bildiğimiz bu geleneğe göre askerler, savaşta ölmeleri durumunda bu kuyrukların tuğ olarak mezarlarına dikilmesi için savaşlardan önce atlarının kuyruklarını kesmekte ve bu şekilde kendilerinin ölüme hazır olduklarını göstermekteydiler. Bu gelenek sonraki Türk topluluklarınca takip edildiği gibi başka kimseler tarafından da taklit edilmişti. Örneğin Emevîler döneminde Sind bölgesine seferler düzenleyen kumandan el-Mühelleb b. Ebî Sufrâ, bu bölgede gördüğü Türklerden öykünerek atının kuyruğunu kesmiş ve rivayete göre bu usulü takip eden ilk Müslüman olmuştu.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Müntecebüddîn Bedî', 36-37; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 76.

⁶⁶⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 449.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr, X, 474; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 393.

⁶⁶⁹ Belâzurî, 496; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 274.

Savaş öncesi kuyruğun kesilmesi geleneğinin sonraki süreçte kuyruğun düğümlenmesi şeklini aldığı görüyoruz. Bu at kuyruğunun bağlanması işlemine Oğuzlarda “sırtlamak” deniliyordu. Benzer şekilde “çermetmek”, atın kuyruğunun örülmesi anlamına gelmekteydi ki at sahibinin yiğitliğinin göstergesi olarak görülüyordu.⁶⁷⁰ Selçuklu dönemi askerlerini tasvir eden minyatür ve resimlerde bolca görülen bu düğüm usulüne ilişkin yazılı kayıt da mevcuttur. Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı öncesinde askerleriyle birlikte namaz kılıp onlara konuşma yaptıktan sonra atının kuyruğunu kendi eliyle bağlamış ve bütün askerleri de Sultan’ı takiben onun gibi yapmışlardı.⁶⁷¹

Mübareze, savaş öncesinde iki ordudan savaşçılığıyla nam salmış kişilerin silahlarıyla teke tek düello yapması uygulamasıydı. İslâm fetihlerinin ilk dönemlerinde Müslümanlar tarafından çokça bu âdetin uygulandığı bilinmektedir. Anlaşılan o ki, geç antik çağda Yakın Doğu ve Ön Asya coğrafyasında pek çok kültür tarafından benimsenen ve yaygın olarak kullanılan mübareze usulü, Selçuklular döneminde de varlığını sürdürüyordu. Sultan Berkıyaruk’un ordusu, kardeşi Muhammed Tapar’ın ordusu ile 491/1101 yılında Rûzrâver yakınlarında karşı karşıya gelmiş, savaşın ilk günü şiddetli soğuk yüzünden bir çarpışma gerçekleşmemişti. İkinci gün de benzer şekilde karşı karşıya gelen ordu arasında bir çarpışma olmadığı gibi mübareze için ileri çıkan askerler yaklaşıncı birbirlerine sarılıp kucaklaşıyor ve kendi saflarına geri dönüyorlardı. İki ordunun bu isteksizliği, neticede iki kardeşi bir anlaşma yapmaya zorlamıştı.⁶⁷²

Daha önce nevbet hususunda bahsedildiği üzere, savaşlarda ve seferlerde de nevbet çalınmaktaydı. Gerek bir iletişim ve haberleşme aygıtı olarak gerekse askerlerin maneviyatını ve savaşma şevklerini arttırmak için davul ve boru gibi enstrümanlar

⁶⁷⁰ Kaşgarlı Mahmûd, II, 349; III, 444; Koca, *Askerî Kültür*, 204-205; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 206.

⁶⁷¹ İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 101; Sadreddîn el-Hüseynî, 34; Abu’l-Farac, I, 321; İbnü’l-Esîr, X 72; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 170; Ahmed b. Mahmûd, 105-106; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 182; Koca, *Askerî Kültür*, 205; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 192; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 276.

⁶⁷² İbnü’l-Esîr, X, 271.

kullanılmakta ve bazı örneklerden görüleceği üzere mutrib ve muganniler istihdam edilmekteydi. Türklerde de varlığını bildiğimiz bu davul, boru ve sair enstrümanların sefer ve savaşlarda istihdamı, Müslümanlarda özellikle Emevîler döneminde yaygınlaşmıştı. Abbâsîlerde de savaş ve seferlerde kullanılan davul, Gaznelilerde orduya kumanda eden hâcibe sancakla birlikte verilen alametlerden biriydi. Davul ve boru çalınması, kendi safında savaşan askerlerin savaşma gayretlerini arttırdığı gibi düşmanları korkutmaya da yarıyordu. Bu işe yarayan bir diğer usul de savaş nidâları ve naralar atmaktı. Bu açıdan özellikle Türklerin savaş için kullandıkları baskın usulleriyle birlikte değerlendirildiğinde, bu âdetler, psikolojik harbin de bir örneğini teşkil ediyordu. Selçuklular, bahse konu davul ve boru gibi aletler ve çıkardıkları savaş nidâlarıyla düşmanlarını korkutarak savaşma şevkini kırmakta, aynı zamanda bu davul ve boruları sefer esnasında ve savaşlarda bir iletişim ve haberleşme vasıtası olarak kullanmaktaydılar.⁶⁷³

Selçukluların henüz kuruluş sürecinde davul ve borunun savaşlarda istihdamına rastlıyoruz. Talhâb yakınlarında 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039 tarihinde başlayan ve Ramazan ayı boyunca devam eden çatışmalarda Gazneliler, ihtiyat için gece vakti sabaha kadar davullar çaldırmışlardı. İki ordu birbirine çok yakındı. Öyle ki her iki ordugâhta çalınan davul sesleri birbirine karışmaktaydı. Esasen Gaznelilerle yapılan mücadelelerde Selçuklular davulu psikolojik harp malzemesi olarak da kullanıyordu. Ansızın davullar çalarak baskın veriyor ve düşmanlarının olan biteni anlamasına fırsat vermeden onları kılıçtan geçiriyorlardı.⁶⁷⁴

Tuğrul Bey'in 466/1055 yılında düzenlediği Anadolu seferinde boru çalınmasına yönelik ilginç bir rivayet aktarılmaktadır. Buna göre Tuğrul Bey, Malazgirt Kalesi'ni

⁶⁷³ Nizâmülmülk, 21; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, çev. İsmail Güler, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Selenge Yay., İstanbul 2017, 169; Mîrhând, 76; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 238; II, 597-598; Uzunçarşılı, *Medhal*, 56; Sümer, *Oğuzlar*, 61; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 113; Agacanov, *Selçuklular*, 71.

⁶⁷⁴ Beyhakî, 538; Ahmed b. Mahmûd, 29; Köymen, *Kuruluş*, 290; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 70-71.

kuşatarak hücum borularını çaldırdığında ordunun savaş naraları şehrin surlarını sarsmıştı.⁶⁷⁵

Yine başka bir savaş narası örneğine Sultan Alp Arslan döneminde rastlıyoruz. Alp Arslan'ın ilk Kafkas seferi esnasında Kars şehri yakınlarında bulunan Sübizşehr'i (Sepîdşehr) kuşatmış, ancak pek bir başarıya ulaşamamıştı. Şehri savunan Gürcüler, Selçukluları barış yapacakları hilesiyle gafil avlamış ve kuşatmayı yarmak için karşı saldırıya geçmişlerdi. Sultan Alp Arslan bu saldırı esnasında namaz kılıyordu. Namazını bitirerek atına atlamış ve düşmana karşı harekete geçmişti. Askerler tekbir sesleriyle birlikte karşı hücumla kalkınca düşman korkarak geri çekilmiş, Selçuklu ordusu ise onları takiben kaleye girip fethi gerçekleştirmişti.⁶⁷⁶ Bu dönemden başka bir örneğe Malazgirt Savaşı'nda rastlıyoruz. Buna göre Selçuklu Ordusu Bizans Ordusuna karşı hücumla geçmiş, davul ve çan sesleri birbirine karışmıştı.⁶⁷⁷ Selçukluların Suriye ve Filistin bölgesi yöneticisi Atsız b. Uvak, Fâtımîler üzerine 469/1076 yılında sefer düzenlemiş onların elindeki Kahire şehrini kuşatmıştı. Onun kuşatmasını kırmak amacıyla harekete geçen Fâtımî veziri Bedrülcemâlî (ö. 487/1094) bir ordu toplayarak Atsız'ın ordusunun karşısına çıkmıştı. Bu esnada Atsız'ın ordusunun önünde davul ve zurna çalanlar bulunuyordu.⁶⁷⁸ Melikşah döneminde de davulların taktiksel kullanımına ilişkin bir örnek mevcuttur. Sultan Melikşah döneminde kardeşi Tekiş, isyan ederek Merverrûz'u yağmalayıp sonrasında Serahs'a yönelmişti. Bu durumu haber alan Melikşah harekete geçmişti. Kendisine gelen kumandanlar, ordunun ikiye bölünerek haslar kumandasında bir ordunun öncü olarak gitmesini, Sultan'ın ise arkadaki orduyla birlikte harekete geçmesini tavsiye etmişlerdi. Bunun üzerine öncü birlikler harekete geçmiş ve davullar, camızlara yüklenerek birlikte Nîşâbur'a gelmişlerdi. Bu esnada Melikşah, Tekiş tarafından Serahs Kalesi'nde kuşatılmış nâibi Mes'ûd'a, davul seslerini duyunca askerleriyle birlikte kaleden çıkmasını emreden bir mektup göndermiş ancak bu mektup, Tekiş'in

⁶⁷⁵ Urfalı Mateos, 100.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr, X, 51; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 85-86.

⁶⁷⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 34-35; Mîrhând, 94.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, X, 101-102; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 212.

adamlarınca yakalanmıştı.⁶⁷⁹ Savaşlarda davul kullanımına ilişkin başka bir örneğe Berkyaruk döneminde rastlıyoruz. Buna göre vefat eden Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un kışkırtmasıyla Berkyaruk'un dayısı İsmail b. Yâkûtî (ö. 486/1093), 486/1093 yılında yeğeni Berkyaruk üzerine davul seslerinden kulakları sağır eden bir orduyla harekete geçmişti.⁶⁸⁰

Irak Selçuklularında da konuya ilişkin örnekler mevcuttur. 517/1123 yılında Halife el-Müsterşid'in Selçuklu emiri Aksungur el-Porsûkî ile oluşturduğu ittifak, Dübeys b. Sadaka ile savaşacaklarken Halife'nin ordusunun önünde hafızlar, Dübeys'in ordusunun önünde ise def çalan ve dans eden cariyeler bulunuyordu.⁶⁸¹

Orduya ilişkin âdetlerin incelendiği bu kısımda bir gelenek olarak *na'l-bahâ*'ya da değinmek gerekir. Ayakkabı manasındaki *na'l* ve kıymet, değer manasındaki *bahâ* kelimelerinden oluşan bu kavram, orduların sefer esnasında bir yerde konakladıklarında, o yerin hâkimlerinin yahut sakinlerinin, yağma ve saldırılardan emin olmak amacıyla ödedikleri ayak bastı parası anlamına gelmektedir. Esasen Büyük Selçuklularda bu ödemenin varlığına ilişkin bilgiler tartışmalı olsa da Merçil'e⁶⁸² göre Tuğrul Bey'in Hoy ahalisi ve Tarım Kalesi'nden aldığı paralar, bu türdendir. Tuğrul Bey, 454/1062 yılında halifenin kızı Seyyide ile evliliği sebebiyle Bağdat'a gelişinden önce Hoy ahalisinden on bin dinar istemiş, ancak onlar “mücahit bir topluluk” olduklarını ileri sürerek reddetmişti. Bunun üzerine onlara karşı ordu harekete geçmiş ancak yapılan mücadelede iki taraf da üstünlük elde edememişti. Bunun üzerine aralarında bir anlaşma yapılmış ve netice olarak otuz bin dinarın TuğrulBey'e ödenmesi kararlaştırılmıştı. Yine Tuğrul Bey, 454/1062 yılında Deylem bölgesindeki Tarım Kalesi üzerine harekât gerçekleştirmiş ve netice itibarıyla yüz bin

⁶⁷⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 264.

⁶⁸⁰ Mîrhând, 155; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 175.

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 481; İbn Kesîr, XII, 358.

⁶⁸² Merçil, “Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Makaleler*, 193-194.

dinar ve bin elbise ödenmesi karşılığında Tuğrul Bey ve kale hâkimi Müsâfir arasında anlaşma yapılmıştı.⁶⁸³

Savaş ve orduya ilişkin bu dönemde uygulanagelen âdetlerden biri de sefer esnasında çadır kurulmasıdır. Esasen belli yönleriyle bir hükümdarlık alameti olarak da kabul edilen çadırlar, Selçuklu hükümdarlarının seferlerde ve seyahatlerde ikamet ettikleri yerler olması hasebiyle bir nevi saray işlevi görüyorlardı. Sultanların çadırları, alelaide çadırlardan çok daha büyük ve ihtişamlı olup, içinde pek çok törenin yapılmasına müsait şekildeydiler. Selçukluların, Oğuz geleneğinin takipçisi olarak çadırlara büyük önem verdikleri ve saltanat renk ve sembollerini göstermek amacıyla çadırlarına işledikleri de bilinmektedir. İşte bu çadırlar, sefer düzenleneceği esnada korunduğu yerden çıkarılarak sefer istikametinin olduğu yere doğru kurulmakta ve askerler de o bölgede toplanarak sefere hazırlık yapmaktaydılar.⁶⁸⁴ Örneğin Tuğrul Bey, asi Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî'ye karşı 450/1058 yılında düzenleyeceği sefer öncesinde çadırını Bağdat şehri dışında, Besâsîrî'nin olduğu Musul istikametine doğru kurmuştu.⁶⁸⁵ Başka bir örneğe ise Abbâsî halifesi ve Dübeyş b. Sadaka'nın 517/1123 yılındaki savaşından önce rastlıyoruz. Halife Zilhicce 516/ Şubat 1123 ayında çadırlarını dışarı kurdurmuş ve tellallar vasıtasıyla halkı savaşa davet etmişti.⁶⁸⁶ Yine Halife Müsterşîd ile Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd arasındaki mücadelede de benzer bir uygulama yapılmıştı. Buna göre halife, Mes'ûd ile 529/1135 yılında yapılacak mücadele öncesinde çadırını çıkartarak kurdurmuş, emirler de onu takip etmişlerdi.⁶⁸⁷

10. Teslim Olma, Eman Verme ve Affetmeye İlişkin Âdetler

10.1 Teslim Olmaya Dair Âdetler

Selçuklular döneminde birinin teslimiyet bildirmesi ya da teslim olan birine güvence verilmesi belli kaidelere bağlıydı. Savaş halinde, kuşatılan kaledelikler ya da isyan eden

⁶⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 104-105, 109, 111; İbnü'l-Esîr, X, 39; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 236; Merçil, "Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Makaleler*, 193-194.

⁶⁸⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 76-77.

⁶⁸⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 47.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, X, 480-481.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 269; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 259, 268.

bir kişi veya zümre bağışlanma ve güvence dileyebilirdi. Bir kişi ya da zümre teslim olurken aşağıda örneklerini göreceğimiz şekilde çeşitli semboller kullanmaktaydı. Taneri⁶⁸⁸, bu sembolleri, “başlığını çıkarıp koltuğunun altına koymak, kuşağını çözüp boynuna asmak, galip olan kimsenin silahının altından geçmek ve boynuna kuşağını ve silahlarını asmak” olarak sıralamış ve bunların Eski Türk âdetlerinin devamı olduğunu ifade etmiştir. Bahse konu teslimiyet sembollerinden bir kısmı Büyük Selçuklularda da yaygındı. Özellikle elinde kefen ve kılıçla birlikte teslimiyet bildirme geleneğı, esasen boyna kuşak asmak geleneğinin İşlâmlaşmış bir versiyonu olup Büyük Selçuklularda var olmaya devam etmiş, sonraki dönemlerde Hârizmşahlar ve Türkiye Selçukluları’nda da uygulanmıştı.⁶⁸⁹

Bahse konu kefen ve kılıçla huzura çıkma usulüne Büyük Selçuklularda ilk olarak Muhammed Tapar döneminde şahit oluyoruz. Buna göre Musul Emîri Çavlı Sakavu, Sultan Muhammed Tapar’a isyanı sonrasında, yine Sultan’ın emirlerinden çok sevdiğı Hüseyin b. Kutluğtekin vasıtasıyla barış yapmak ve af dilemek istemişti. Muhammed Tapar’ın İşfahan yakınlarındaki ordugâhına gelerek Emîr Hüseyin’le buluşmuş, Emîr Hüseyin de onu Sultan’ın huzuruna çıkarmıştı. Elinde kefenle birlikte huzura çıkan ve teslimiyet arz eden Çavlı, Sultan tarafından affedilmışti.⁶⁹⁰

Sultan Sencer’in, yeğeni Mahmûd ile yapmış olduğı 513/1119 yılındaki Sâve Savaşı’nda bilindiğı üzere Mahmûd mağlup olarak İşfahan’a dönmüş, burada emirler ve ileri gelenlerle iştişare etmişti. Pek çok emir, mücadeleye devam edilmesi görüşünü savunurken, Surhak adlı bir emir söz alarak teslimiyet arz etmek üzere Mahmûd’un kılıç ve kefenle birlikte amcası Sencer’in huzuruna gitmesini tavsiye etmişti.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Saray Hayatı-Teşkilatı*, 72-73.

⁶⁸⁹ Abu’l-Farac, II, 390; Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan* (Ankara: TTK Yay., 2010), 481; Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Saray Hayatı-Teşkilatı*, 72-73; Koca, *Askerî Kültür*, 223; Kazım Paydaş, “Selçuklular Döneminde Eman Müessesesi”, *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet Bildiriler*, haz. M. Metin Hülagü vd. (Ankara: TTK Yay., 2014), II, 108

⁶⁹⁰ İbnü’l-Esîr, X, 373; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 55.

⁶⁹¹ Reşîdüddîn, 165.

Yine aynı savaşta Mahmûd'un tarafında olup, mağlubiyetten sonra Irak'a dönerek Bağdat ve civarını yağmalayan Mengübars'a karşı Dübeyş b. Sadaka harekete geçmiş ve onun Bağdat'a girmesine engel olmuştu. Yaptığı eylemlerden ötürü cezalandırılacağını anlayınca Sultan Sencer'in yanına giderek elinde kılıç ve kefenle huzuruna girmişti. Sultan Sencer ise onu cezalandırmayacağını söyleyerek yeğeni Mahmûd'a teslim etmişti.⁶⁹²

Başka bir örnek ise Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a 529/1135 yılında Hemedan yakınlarındaki savaş sonrasında esir düşen Müsterşîd'in Sencer'in talebiyle makamına iade edilmesi olayında görülmektedir. Buna göre Sultan Mes'ûd, Halife'yi makamına iade etmiş ve sonrasında mağlup Halife'den Dübeyş b. Sadaka'nın affedilmesini rica etmişti. Dübeyş, önüne teslimiyeti sembolize eden bir kılıç ve kefen konulmuş Halife'nin huzuruna getirilmişti.⁶⁹³

Teslimiyetin gösterilmesi farklı usullerle de gerçekleşebiliyordu. Bazı durumlarda kuşatılan kalenin hâkimi halife ve sultan adına hutbe okutmayı kabul ederek teslimiyetini bildirebiliyor, bazen ise bunun daha bariz bir göstergesi olarak Abbâsîlerin resmî rengi olan siyah bayrakları kale burçlarına asabiliyordu. Buna ilişkin bir örneğe Tuğrul Bey döneminde rastlıyoruz. Tuğrul Bey'in 448/1057 yılında düzenlediği bir seferde Tikrît kenti kuşatılmış, şehrin yöneticisi Nasr b. Ali b. Hamîs Ukaylî (ö. 448/1057) ise şehrin surlarının üzerine çekmek üzere siyah bayraklar gönderilmesini istemiş ve gönderilen bayrakları astırarak tâbiyetini bildirmişti.⁶⁹⁴

Savaşta teslimiyeti bildirmenin bir usulü de mızrakları ters çevirmektir. Örneğin yine 448/1057 yılında Selçuklularla mücadele içinde olan asi kumandan Arslan Besâsîrî ve Dübeyş b. Mezyed ittifakının Tuğrul Bey'in gönderdiği Kutalmış b. Arslan Yabgu (ö. 455/1063) ve Ukaylî Emîri Kureyş b. Bedrân komutasındaki ordu ile savaşında Kureyş'in süvarilerinden iki yüz kadarı ihanet ederek mızraklarını ters çevirerek karşı taraftan eman dilemişlerdi.⁶⁹⁵

⁶⁹² İbnü'l-Esîr, X, 440; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 19.

⁶⁹³ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 274-275; Abu'l-Farac, II, 368; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 279.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Esîr, IX, 475; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 29.

⁶⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 26.

Muhtemelen suçun ve suçlunun mahiyetine göre de bu usullerde farklılaşmalar ortaya çıkıyordu. Örneğin 547/1152 yılında, Ya'kub el-Hattât'ın vefatı üzerine tereke memurları ile fakihlerin tereke konusundaki anlaşmazlığında çıkan kargaşadan ötürü fakihler adına Bağdat Nizamiye Medresesi'nin hocası Ebu'n-Necîb, başını açarak Tâc'da kendini yere atmış ve özür dilemiş; onun bu özrü kabul edilmişti.⁶⁹⁶

10.2. Eman Verme Âdeti

Herhangi bir sebepten güvence dileyen bir kişi ya da zümreye verilen güvence vesikasına *eman* denilmekteydi. Kelime kökeni itibariyle de güven ya da güvence anlamını taşıyan *eman*, İslâmiyet'in erken döneminden beri *emannâme* adıyla yazılı bir anlaşma olarak yapılabilmekte ve daha çok İslâm ülkesine giren ya da bir şekilde Müslümanlara teslim gayrimüslimlere güvence vermek için kullanılmaktaydı. Hukuki bir müessese olması hasebiyle İslâm hukukçuları tarafından yapılış ve uygulanışı belli şartlara bağlanan eman, sonraki dönemlerde kapsam bakımından çeşitli değişikliklere uğramış ve Selçuklular döneminde yukarıda bahsettiğimiz hususlara da şamil bir nitelik kazanmıştı. Selçuklular döneminde, hâkim olunan coğrafyada eman verilmesi usulü sözlü ya da yazılı olabildiği gibi bunlarla sınırlı kalmayıp aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere o kimseye eman verildiğini ispat edebilen sembolik mahiyette bir eşyanın verilmesiyle gerçekleşmekteydi. Erken dönemlerde emanların sözlü olarak verilmesi geleneği yayginken ilerleyen dönemlerde yazılı verilmesi usulü de yaygınlaşmıştı. Eman alameti verilmesi usulü ise daha ziyade güvence veren kimseye ait başlığın, yüzüğün verilmesi ya da eman kasesi sunulması şeklinde gösteriliyordu.⁶⁹⁷

Bu tarz bir örneğe Arslan Besâsîrî'nin Selçuklu hakimiyetine karşı isyanı döneminde rastlıyoruz. Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılınca asiler bunu fırsat bilip şehre girmiş ve Halife el-Kâim-Biemrillâh ve yanındakileri kuşatmışlardı. Bunun üzerine Halife'nin veziri Reisürrüesâ, Besâsîrî safındaki Kureyş b. Bedrân'a giderek Halife'yi ve

⁶⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 393; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 234.

⁶⁹⁷ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, 204; Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Saray Hayatı-Teskilatı*, 72-73; Paydaş, "Selçuklular Döneminde Eman Müessesesi", 108, 116; Nebi Bozkurt, "Eman", *DİA*, XI, 75-77.

yakınlarını himaye etmesini istemişti. Her ne kadar Kureyş ilk başta buna yanaşmasa da sonrasında kabul etmiş ve eman göstergesi olarak sarığının altındaki külahını Halife'ye, asasını da vezir Reisürrüesâ'ya vermişti. Bunun üzerine Halife ve Reisürrüesâ saraydan çıkarak Kureyş'in yanına gitmişlerdi.⁶⁹⁸

Başka bir eman örneğini Tuğrul Bey'in ölümünün hemen akabinde görüyoruz. Buna göre Tuğrul Bey'in vefatı sonrası çıkan kargaşa ortamında Bağdat Amîdi Ebû Saîd Kainî, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın ıktâ ve gelirlerine el koymuş, bunun üzerine aralarında gerilim ortaya çıkmıştı. Halife'nin kadı ve fakihlerin desteğiyle Amîd hakkında ölüm fermanı çıkarması üzerine Bağdat Kadılkudâtı'nın yanına giderek bir anlaşma yapmaya çalışmıştı. Halife, bu durum üzerine bir emannâme yazılmasını emretse de Amîd, vaat ettiği otuz bin altın ve altı yüz ölçek ürünü vermemesi üzerine hapse atılmıştı.⁶⁹⁹

Sultan Alp Arslan döneminden de eman örneği mevcuttur. Sultan'ın kardeşi Kavurt Bey ile ittifak ederek isyan eden Şirâz hâkimi Fazlûye, Sultan Alp Arslan'ın 461/1069 yılındaki harekâtı esnasında yakalanmıştı. Alp Arslan huzuruna getirilen Fazlûye'ye öfkeli bir şekilde daha önce yaptığı iyiliklere karşılık onun ihanet ettiğini söylemiş, bunun üzerine Fazlûye, "Ey Sultan! Beni kalemden kimse çıkarmadı, aksine düzenlediğim bir hareket sonunda ben kendim kaleden çıktım; çünkü ben, ancak size hizmette bulunduğum zaman ikbal ve mutluluk benim olur. Eğer ben, sana muhalefet edip kardeşin Kavurt Bey'e meyledersem işte o zaman kötülük ve güç durumlar benimle beraber olur." demiş, kardeşi Kavurt'un ismini duyan Alp Arslan ise gülmeye başlamış ve onun bağlarının çözülerek yaklaştırılmasını istemişti. Sonrasında onu affeden Alp Arslan, eman vesikası olarak ona bir börk (başlık) vermişti.⁷⁰⁰

Tam olarak bir eman olmasa da güvence verilmesine ilişkin bir başka örnek, Sultan Melikşah dönemindendir. Melikşah, 479/1086 yılı Ekim ayı sonlarında Tikrit'e gelmiş ve sonrasında oradan Musul'a hareket ederken yolda bir Arap kabilesine rastlamıştı. Onlar, bu bölgede etkin olan asker ve emirlerden şikayetçi olarak bu askerlere karşı

⁶⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 55; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 184.

⁶⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 117.

⁷⁰⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 160; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 124.

kendilerine bir güvence istediler. Bunun üzerine Melikşah, onlara bir tutam ok verip bu okları aralarında dağıtmalarını istemiş ve kendisine ait bu okları gördükleri takdirde kendilerinin rahatsız edilmeyeceğini söylemişti.⁷⁰¹ Bahse konu örnekte okun bir eman göstergesi olarak kullanılması, Selçuklulardaki sembolik anlamının genişliğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Bir başka eman örneği ise Melikşah'ın ölümü akabinde meydana gelen taht kavgaları esnasında ortaya çıkan güç vakumundan istifadeyle iktidar alanını genişletip Hille merkezli emirliğini genişleten Mezyedilerden Seyfüddevle Sadaka b. Mansûr'un (ö. 501/1108) 499/1106 yılında Basra'yı zaptı esnasında görülmektedir. Sadaka'nın Basra'yı kuşatması üzerine o dönem Basra'ya hâkim olan İsmail, kendisi ve ailesi için eman talep etmiş, Sadaka da bu talebi kabul etmişti. Değerli eşyalarını alarak teslim olan İsmail'den sonra Sadaka, Basra halkına da zulüm yapmayacağını beyan ederek eman vermişti.⁷⁰²

Bahsettiğimiz üzere yüzük de bir eman göstergesiydi. Örneğin Sultan Muhammed Tapar'a isyan eden Emîr Çavlı Sakavu, 500/1106 yılında Emîr Mevdûd b. Altuntekin tarafından sığındığı kalede kuşatılmıştı. Zor durumda kalan Emîr Çavlı, Sultan'a mektup göndererek Mevdûd haricinde bir kimse gönderilirse teslim olacağını belirtmiş ve bunun üzerine Muhammed Tapar Emîr-i Âhuru ile yüzüğünü göndererek eman vermişti. Bunun üzerine Çavlı, sığındığı yerden çıkarak İsfahan'a gelmiş ve teslimiyet arz etmişti.⁷⁰³

Eman göstergesi olarak kâse verilmesine ilişkin örneklere ise Irak Selçuklularından Mes'ûd döneminde tesadüf ediyoruz. Irak Sultanı Mes'ûd, 530/1135 yılında Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka b. Dübey's'e (ö. 532/1138), Sarsar adlı hâcib ile eman kasesi yollamıştı.⁷⁰⁴ Yine Mes'ûd'un 535/1140 yılında Bağdat şahnesi Bihrûz'a eman kasesi

⁷⁰¹ Ahmed b. Mahmûd, 148.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, X, 325.

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, X, 339; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 51-52; Ahmet Kütük, "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti", *Türkiyat Mecmuası* (2017): 27/2, 199.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 292; Uzunçarşılı, *Medhal*, 30.

yolladığı biliniyor.⁷⁰⁵ Bir başka kâse örneği ise Halife Râşid-Billâh ile ittifak ederek Sultan Mes‘ûd’un adını hutbeden çıkaran Alpkuş’un, Halife’nin Mes‘ûd’a yenilmesi sonrasında affedilerek eman verilmesinde görülmektedir.⁷⁰⁶

10.3. Af Çıkarma Âdeti

Selçuklu hükümdarlarının verdiği emanlar kişisel olmakla beraber bazen daha geniş gruplara ilişkin de af ve güvencelerin verildiği görülmektedir. Hükümdarlar tahta çıkışlarda, Ramazan ayında ve benzeri önemli kutlamalarda umûmî af da ilan edilebiliyordu. Bununla birlikte bu konuya ilişkin örnekler oldukça sınırlıdır. Bu neviden bildiğimiz afların ilki Melikşah dönemindendir. Daha önce değindiğimiz üzere 465/ 1073 tarihinde Melikşah, umumi af ilan etmişti. Ancak bu affın Ramazan ayı sebebiyle mi yoksa cülûs şerefine mi olduğu pek anlaşılamamaktadır.⁷⁰⁷ Yine benzer bir affın Muhammed Tapar’ın 23 Rebiülahir 498/12 Ocak 1105 tarihinde Bağdat’a gelerek Sultan ilan edildiğinde çıkartıldığını görüyoruz. Buna göre Bağdat’a gelen Tapar, Emîr Yınal ve İspehbûd Sabâve hariç kardeşi Berkyaruk’un oğlu Melikşah’ın tarafındaki bütün emirleri affetmiş ve bu hususta ileri gelen alim ve devlet adamları huzurunda yemin etmişti.⁷⁰⁸

11. Fetihnâmeler

Büyük Selçuklularda kazanılan galibiyetin bir göstergesi olarak yapılan savaşlar sonrasında fetihnâmeler gönderilmekteydi. Pratik faydası gereği galibiyetin ilan edilmesi ve dostla güven düşmana korku salınması amacıyla bu neviden mektupların yazılması pek eskiden beri yapılan bir uygulamaydı. O dönem hüküm süren pek çok devlette olduğu gibi Gaznelilerde de bu gelenek yaygındı. Gönderilen fetihnâmelere, zafer kazanıldığını gösteren düşmandan ele geçirilmiş sancaklar, silahlar, zırhlar ve

⁷⁰⁵ İbnü’l-Cevzî, Ar., X, 324; Uzunçarşılı, *Medhal*, 30.

⁷⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, Ar., X, 303; Uzunçarşılı, *Medhal*, 30.

⁷⁰⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 40; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 71.

⁷⁰⁸ İbnü’l-Esîr, X, 313; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 42.

esir edilen askerler eşlik edilebilirdi. Vezirler, Sultan adına fetihnâme yazma yetkisine sahipti.⁷⁰⁹

Selçukluların henüz kuruluş devrinde fetihnâme örneğine rastlamaktayız. Daha önce bahsettiğimiz üzere Gaznelilere karşı 431/1040 yılında kazanılan Dandanakan Savaşı sonrasında neler yapılacağına ilişkin bir kurultay toplanmış ve bu kurultayda, çeşitli kararlar alınmıştı. Alınan kararlardan birisi de çevre hükümdarları zaferden haberdar etmek ve zaferi müjdelemek amaçlı mektuplar gönderilmesi idi. Bu amaçla Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh başta olmak üzere Karahanlı hükümdar ve şehzâdelerine, Ali Tegin'in oğullarına, Türkistan ileri gelenlerine ve İran'daki yerel yöneticilere fetihnâmeler ve zafere delil olarak Gaznelilerin ordu sancakları ve nişanları gönderilmişti.⁷¹⁰

Selçuklular ile Bizans arasında gerçekleşen en erken savaşlardan biri olan 440/1048 yılındaki Hasankale Savaşı neticesinde de İbrahim Yınal, kazandığı zaferin bir göstergesi olarak savaşta esir alınan kumandan Liparit ile birlikte savaşta kazanılan ganimetleri Tuğrul Bey'in yanına gelerek ona sunmuştu.⁷¹¹

Tuğrul Bey'in iktidarındaki bir diğer fetihnâme örneği de Kavurt'un Fars bölgesine düzenlediği sefer sonrasındadır. 454/1062'de Şiraz'ı ele geçiren Kavurt Bey, burada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuş ve ona Fars bölgesinin fethini müjdeleyen bir fetihnâme göndermişti.⁷¹²

Sultan Alp Arslan döneminden de fetihnâme örnekleri mevcuttur. Sultan Alp Arslan'ın 456/1064 yılında Kafkas seferinde Ani başta olmak üzere önemli yerleşim ve kalelerin fethi ile Kars'ın tâbiyet bildirmesiyle alakalı olarak Bağdat'taki halifeye ve diğer

⁷⁰⁹ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 141-142; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 87-88, 110; Köymen, *Kuruluş*, 354.

⁷¹⁰ Beyhakî, 594; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 27; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 89; Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv*, 61.

⁷¹¹ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 11; İbnü'l-Esîr, IX, 415; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 45.

⁷¹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar, XIX, 133-134; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 20, 168.

komşu ülke yöneticilerine fetihnâmeler gönderdiği bilinmektedir. Bağdat'ta bu fetihnâme vezir Fahrüddeve b. Cehîr tarafından düzenlenen toplantıda okunmuş ve kazanılan bu galibiyetlerden memnun kalan Halife el-Kâim-Biemrillâh, bu zaferleri neticesinde kendisine Ebu'l-Feth unvanını vermişti.⁷¹³

Yine Malazgirt Zaferi akabinde de benzer şekilde bir fetihnâmenin, Bizans İmparatoru'nun tacı, savaşta edinilen bir adet haç ve sair ganimetlerle birlikte halifeye gönderildiği; gönderilen fetihnâmenin yine halifenin divanında sesli bir şekilde okunup bunun şerefine Bağdat'ın süslenerek kutlamalar yapıldığı bilinmektedir.⁷¹⁴

Melikşah döneminde de fetihnâme gönderilmesi örneğine rastlıyoruz. Daha önce bahsi geçtiği üzere Karmatîler hakimiyetindeki Ahsâ ve Bahreyn bölgesine sefer düzenleyen Artuk b. Eksük Bey, 470/1077-78 yılında onlara karşı kazandığı zaferler ve ele geçirdiği yerlere ilişkin bir fetihnâmeyi Abbâsî halifesine göndermiş; daha sonra kendisi Bağdat'a gelince bu fetihnâmeyi divanda sesli bir şekilde tekrar okumuştur. Buna karşılık zaferden memnuniyet duyan halife, Artuk Bey'e teşekkürlerini içeren bir ferman ile birlikte altın işlemeli takımları olan bir at, sancak ve elbiselerden oluşan hediyeler vermişti.⁷¹⁵

Sultan Muhammed Tapar döneminde Bâtınîlerin hakimiyet sürdüğü İsfahan yakınlarındaki Şahdîz (Dîzkûh) Kalesi'nin Selçuklularca ele geçirilmesi sebebiyle kâtip Emîrû'l-Küttâb Ebû Nasr b. Ömer el-İsfahânî tarafından *“camilerin minberlerinde okunması için, şehirli ve göçebelere hitaben kalenin nasıl ele geçirildiğini tasvir eden”* bir fetihnâme yazmıştı.⁷¹⁶

Yine Sultan Muhammed Tapar döneminde Musul hâkimi Mevdûd ve Dımaşk hâkimi Tuğtekin önderliğindeki ordu 507/1113 yılında Haçlılara karşı Taberiyye yakınlarında yapılan savaşta galip gelince buna ilişkin bir mektubu esir alınan Haçlı askerleri ve

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, X, 52; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc. 135; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 156.

⁷¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 173.

⁷¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 221.

⁷¹⁶ Sevim, “İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I”, 36.

ganimet alınan silahlar ve birtakım eşyalarla birlikte İsfahan'a Sultan Muhammed Tapar'a göndermişlerdi.⁷¹⁷

Sultan Sencer döneminde de kazanılan zaferler neticesinde fetihnâmeler yazılmaktaydı. Örneğin *Atebet'ül-Ketebe* adlı meşhur münşeât mecmuasının yazarı Müntecebüddîn Bedî', eserin başında kendisinin Sencer tarafından 524/1130 yılında Semerkant'ın ele geçirilmesi sonrası halifeye yazılan fetihnâmeyi kaleme aldığından bahsetmektedir.⁷¹⁸ Yine Sencer, Gurlu hükümdarı Alaâddîn Cihansûz'u 547/1152 yılında mağlup etmesi sonrasında çevre ülke yöneticilerine fetihnâme göndermişti.⁷¹⁹

12. Divân-ı Mezâlim

Selçuklular dönemindeki hukuki âdetlerden en dikkat çeken, örfî hukuk geleneğinin bir parçası olarak dîvân-ı mezâlim düzenlenmesidir. Divân-ı mezâlim adı verilen mahkemelerin, Sâsânî döneminden itibaren varlığını bilmekteyiz. İslâmiyetin yayılışı sonrasında da varlığını devam ettirmiş olan bu mahkemeler, bir nevi üst mahkeme ya da özel yetkili mahkeme niteliğindeydi. Esasen, İslâm'ın erken dönemlerinde halkın şikayetlerinin bizzat dinlenilmesi usulüne başlanmış, bu usul Emevîler döneminde de kısmen devam etmişti. Abbâsîler döneminde halifelerin bizzat şikayetleri dinlemesi geleneği III/IX. yüzyıla kadar devam etmiş ancak daha sonra bu görev, vezirler ve valilere devredilmişti. Bununla birlikte muhtemelen Sâsânî yönetim geleneğinin etkisiyle Sâmânîler ve Gazneliler başta olmak üzere Doğu İslâm coğrafyasında bu gelenek sürdürülmeye devam etmişti. Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasının büyük şehirlerinde haftanın belli günlerinde yapıldığını bildiğimiz bu divanlar, kadılar yerine devlet yöneticileri, kumandanlar ya da vezirler gibi yürütme erkinin içindeki unsurların başkanlık etmeleri ve ilgilendiği konuların kapsamı bakımından şer'î mahkemelerden farklılıklar içermekteydi. Daha ziyade halkın alt tabakasının; yöneticiler, memurlar ve ileri gelenlere ilişkin şikayetlerinin dinlenerek çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı bu özel yetkili mahkemeler, vergi toplanma usulündeki

⁷¹⁷ İbn Kalânîsî, 66-67; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 122-123.

⁷¹⁸ Müntecebüddîn Bedî', 51-52.

⁷¹⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yay., 1951), 586; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 378-379.

haksızlıklar, asayişe yönelik ihlaller ve yöneticilerin uyguladığı hukuka aykırı eylemler gibi şer'î mahkemelerin yetki alanı dışındaki hususlarda incelemelerde bulunmaktaydı. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde bu mahkemelere sultanlardan ziyade vezirler ve diğer yöneticiler başkanlık etse ve mezalim divanı geleneği yerini yavaş yavaş dilekçe kabulüne dönüştürse de örfî hukukun Selçuklulardaki tatbikini göstermesi bakımından Selçukluların kuruluş devrinden itibaren görülen bu mahkemeler önem arz etmektedir. Adaletin bizzat hükümdar tarafından tatbikini fiziksel ve sembolik açıdan da mümkün kılan bu geleneğin uygulanması, Nizâmülmülk tarafından da Sâsânîler dönemindeki uygulamalar misal verilerek ayrıca tavsiye edilmiştir.⁷²⁰

Bahsettiğimiz üzere Selçuklularda henüz kuruluş evresinde mezalim divanının örneklerine rastlamaktayız. Tuğrul Bey, Gaznelilere karşı kazanılan Serahs Zaferi akabinde 429/1038 yılında Nişâbur'u ele geçirerek şehre girdikten sonra, Horasan'da eskiden beri yaygın şekilde yapıldığı gibi pazartesi ve çarşamba günleri halkın şikayetlerini dinlemek ve davalara bakmak amacıyla dîvân-ı mezâlîme oturmuştu.⁷²¹ Yine Tuğrul Bey döneminde, kızıyla evlenme talebinin kabul edilmemesi sebebiyle Halife el-Kâim-Biemrillâh ile aralarında meydana gelen gerginlik sürecinde de yaşanan olaylardan olumsuz etkilenen halk Halife'ye başvurmuş, bunun üzerine Reisü'l-Irakeyn, dîvân-ı mezalim kurarak şikayetleri dinlemiştir.⁷²²

⁷²⁰ Makdisî, 134-135; Beyhakî, 33-34, 141, 264; Mâverdî, 68, 156-186; *Siyâsetnâme*, 17-18; Şebânkârî, 34; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134-135, Köprülü'nün eklemeleri; Uzunçarşılı, *Medhal*, 9-10; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 309; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 352-353; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 305, 309-311; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 12-14; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 626; Özaydın, *Sultan Berkıyaruk Devri*, 226; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 67; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 84, 129; Altungök, "Sâsânî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", 448.

⁷²¹ İbnü'l-Esîr, X, 350; Bundârî, 5; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 134; Agacanov, *Selçuklular*, 157; Özgüdenli, *Selçuklular*, 78.

⁷²² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 98.

Sultan Melikşah dönemindeki bir diğer örnek de dîvân-ı mezalime sadece sultanların başkanlık etmediğini; görevlendirilen başka kimselerin de bu vazifeyi ifa edebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Örneğin Halife Muktedî-Biemrillâh, Sultan Melikşah'ın evlilik vesilesiyle Bağdat'a geldiği süreçte mezâlîm divanına bakması için Ebû Mansur b. el-Ferec'i atamıştı.⁷²³

Bununla birlikte kaynaklardan anlaşıldığı üzere Sultan Melikşah, hiçbir hâcib ve aracıya gerek kalmaksızın halkın şikayetlerini dinlemekte ve haftanın belli günleri dîvân-ı mezalime başkanlık etmekteydi.⁷²⁴

13. Azle Yönelik Âdetler ve Gelenekler

Görevlere atanmalarda belli usuller olduğu gibi, azledilmede de belli usuller takip edilmekteydi. Azil konusunda gördüğümüz en bariz usul, eğer azlin sebebi aynı zamanda bir suç teşkil ediyorsa, aynı zamanda azledilen kimsenin mallarının müsadere edilmesi idi. Müslümanlarda Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren görülen ve Abbâsîler, Gazneliler ve diğer İslâm devletlerinde de yaygın olan müsaderede ele geçirilenler, Abbâsîler döneminde *Beytü'l-mâli'l-mezâlîm* adı verilen hazineye muhafaza edilirdi. Ancak müsadereler, sadece azledilen devlet adamlarına karşı yapılmamaktaydı. Malvarlığıyla dikkat çeken zenginlerden ve farklı halk gruplarından kimseler de müsaderelere konu olabiliyordu. Selçuklularda erken dönemden itibaren görülen müsadere geleneği, Irak Selçuklularından Mahmûd b. Muhammed Tapar zamanında kurumsallaştırılmış ve *dîvân-ı müsâdere*, *dîvân-ı müfredât* adıyla yeniden yapılandırılmıştı. Selçuklularda, devlet adamlarından müsadere edilen mallar bir deftere kaydedilmekte olup bazı durumlarda malların tamamı değil bir kısmı para cezası şeklinde alınırdı.⁷²⁵ Yine azledilen kimseye verilen bazı alametlerin geri alınması uygulamasının da var olduğu aşağıdaki örneklerden görülmektedir.

⁷²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 276.

⁷²⁴ Zahîrûddîn Nîşâbü'rî, 94; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 152.

⁷²⁵ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, I, 519-520; Barthold, *Türkistan*, 308; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 127; Merçil, *Dîvân Teşkilâtı*, 134-138; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 628; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 115-116; Cengiz Tomar, "Müsâdere", *DİA*, XXXII, 65-67.

Azle ilişkin Selçuklular döneminde çok örnekler bulunsa da meşhur vezir Amîdûlmülk Kündürî'nin azli, bunlardan en çok dikkat çekenlerden birisidir. Kendisi aleyhine tutumu ve Süleyman b. Çağrı'yı taht için desteklemesi sebebiyle, taht mücadelesinden nihai olarak galip çıkan Sultan Alp Arslan, 456/1064 yılında onu azlederek tutuklatmış ve Merverrûz'a göndererek hapse attırmıştı. Tutuklatılmasından önce Alp Arslan, vezire, kendisine ait bütün malları ortaya çıkararak devlet hazinesine göndermesini istemiş ve Amîdûlmülk'ün, bin dinar ile yetmiş dirhem değerindeki eşyası haricindeki bütün emvali müsadere edilmişti.⁷²⁶

Melikşah'ın ölümü sonrasında ortaya çıkan taht mücadeleleri esnasında da benzeri bir örneğe rastlıyoruz. Sultan Berkyaruk, Horasan'da isyan eden amcası Arslan Argun'un üzerine diğer bir amcası Böri Bars'ı göndermişti. Ancak iki kardeş arasında Merv yakınlarında yapılan savaşta Böri Bars yenilerek esir düşmüştü. Kardeşi Arslan Argun tarafından Tirmiz'e götürülerek öldürülen Böri Bars'ın veziri İmâdûlmülk de tutuklanmış ve üç yüz bin dinarı müsadere edildikten sonra öldürülmüştü.⁷²⁷

Sultan Muhammed Tapar döneminde de benzeri bir örneğe rastlıyoruz. Buna göre İsfahan şehrinin yöneticileri ve devlet kademesindeki birtakım insanlar, divan görevlilerinden Zeynûlmülk Ebû Sa'd b. Hindû aleyhine bir komplo kurmuşlardı. Onun hakkında Sultan'a şikâyetle bulunarak ve iki yüz bin altını verecekleri vaadiyle mallarının müsaderesi için Sultan'ı ikna etmişlerdi. Sultan, bunun üzerine bahse konu şahsın yakalanmasını ve Altuntaş'a teslim edilmesini emretti. Altuntaş, ilgili kişiyi Sâve şehrine götürerek idam etmiş, malları da bahse konu komplocular tarafından yağmalanmıştı. Ancak bahse konu kimseler, Sultan'a vaat ettikleri kısmı vermediler.⁷²⁸ Başka bir örneği Sencer döneminde görüyoruz. Sencer döneminin vezirlerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Fahrûlmülk b. Nizâmûlmülk, aleyhinde yayılan şayialar sebebiyle Sencer tarafından tutuklanıp öldürülmüş, pek çok mücevheri, eşyası ve bir milyon dinarı müsadere edilmişti.⁷²⁹

⁷²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 130, 144-145.

⁷²⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 60.

⁷²⁸ Bundârî, 103.

⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, X, 436.

Irak Selçuklularından Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın veziri Ebû Tâlib Kemâlülmülk es-Sümeireyî esasen azledilmemiş olsa da müsadereye maruz kalanlardandı. Kendisi 516/1122 yılında bir suikast sonucu öldürüldüğünde malları müsadere edilerek hazineye devredilmişti.⁷³⁰ Yine Irak Selçuklularından Mes'ûd ile Tuğrul arasında gerçekleşen taht mücadeleleri esnasında 528/1134 yılında başka bir azil ve müsadere örneği görüyoruz. Emîr Alpkuş es-Silâhî ve başka emirler, Melik Tuğrul'a karşı Mes'ûd ile ittifak ilişkisi içinde olan Halife Müsterşid-Billâh'a katılmak istemiş, bunun üzerine aralarında bir ittifak ilişkisi gerçekleşmişti. Ancak bu emirlerden birinden Melik Tuğrul'un vaatlerini içeren bir mektubun ortaya çıkması üzerine bahse konu emir yakalanarak tutuklanmış ve malları müsadere edilmişti.⁷³¹

Azilde, atama esnasında verilen çeşitli alametlerin de geri alındığına ilişkin Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd döneminden bir örnek bulunmaktadır. Buna göre, Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından 522/1128 yılında kendi isteği üzerine azledilen vezir Enûşîrvân b. Hâlid'in, daha önce verilen diviti ve binit olarak verilen katırı geri alınmıştı.⁷³²

14. Cezalandırma, İdam ve Tahkir Âdetleri

Selçuklular öncesi Oğuz topluluklarında, suçluları cezalandırma vazifesinin her zaman devletin tekelinde olmadığı görülüyor. Nitekim bir nevi ihkâk-ı hak olan kan davaları, onlarda yaygın bir usuldü.⁷³³ Bu usule göre öldürülen kimsenin yakınları, öldüren kimseyi cezalandırmak ve intikam almak gayesiyle öldüren kişinin ait olduğu kabileyle dahi mücadelelere girişebiliyordu. Bununla birlikte bu usul, gereksiz kan dökülmesine sebebiyet verdiğinden, zamanla öldüren kişiden, kan parası almak yaygınlaşmaya başlamıştı. Bununla birlikte devlet otoritesine karşı gelerek isyan eden kimselerin cezalandırılması, devlet ve yöneticilerin önem verdiği hususlardandı. Hem iktidarın kaybedilmesinin önlenmesi hem de gelecekte bu türden isyanların çıkmasını sağlayabilmek açısından isyanlar genelde kanlı bir şekilde bastırılır, bu isyanda rol

⁷³⁰ İbnü'l-Esîr, X, 476; Bundârî, 126.

⁷³¹ İbnü'l-Esîr, XI, 28.

⁷³² İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 230.

⁷³³ Sümer, *Oğuzlar*, 75, 76.

alan önemli kimseler ibret olsun diye umumi bir şekilde cezalandırılırdı. Bunun yanı sıra toplumsal düzene ve ahlaka aykırılığın da devlet tarafından takip edildiği anlaşıyor. Selçukluların kuruluşundan itibaren bu uygulamalar takip edilmişti. Suçlular ve âsilerin cezalandırılması için çok çeşitli usuller bulunuyordu. Kafanın bedenden kılıçla ayrılması ve darağacında asmak en yaygın infaz uygulamalarıydı. Bununla birlikte, işkence etmek, fillere ezdirmek, topluca yakmak, deri yüzdürmek, uzuv kestirmek, gözlere mil çekmek ve hadım etmek gibi acımasız yöntemler de uygulanabiliyordu. Bununla birlikte Selçuklular döneminde en dikkat çekici örnekler, hanedan üyelerinin cezalandırılmasında söz konusuydu. Eski Türk geleneği gereği hanedan üyelerinin kanının kutsal kabul edilerek bunun dökülmesinin bir tabu olarak görülmesi, kan akıtmadan boğdurmak suretiyle infazı onlar için bir kural haline getirmişti. Aşağıda bazı örneklerini göreceğimiz üzere bu uygulama çoğunlukla kişilerin kendi yay kirişleriyle boğulması şeklinde uygulanırdı.⁷³⁴ Selçuklularda hapis cezası ise diğer pek çok modern öncesi devlette olduğu gibi daha nadirdi. Bununla birlikte özellikle daha önce isyan etmiş ya da isyan etmesinden şüphelenen hanedan üyeleri hapsedilebiliyordu. Kadıların takibindeki adi suçlarda ve daha hafif suçlarda İslâm hukuku gereği el kesmek ve falakaya yatırmak gibi cezalandırma yöntemlerinin uygulandığı tahmin edilebilir.

İsyan edenlerin halka teşhir edilmesi yine ileriye yönelik girişimleri engellemek ve gözdağı vermek için sıkça uygulanıyordu. Bu teşhir, aşağıda örnekleri verileceği üzere cezalandırmadan önce olabileceği gibi cezanın infazından sonra da gerçekleşebiliyordu. İnfaz gerçekleştikten sonra kişinin kafasının kesilerek şehirde gezdirilmesi, surlara ya da şehrin kapılarına asılması çok yaygındı. Abbâsîlerde görülen “*Hızânetü’r-Ru’ûs*” yani *Başlar Hazinesi* tarzında âsilerin kafalarının muhafaza edildiği bir yapının varlığına rastlamasak da bazı örneklerden anlaşıldığı üzere bu kafalar bazen hem bir delil hem de gözdağı olarak muhafaza edilip muhtelif yerlere gönderilebiliyordu. Daha hafif suçlarda ise tahkir etmek için bir hayvana

⁷³⁴ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 35.

bindirerek sokaklarda gezdirmek, başın açtırılması, saçın ya da sakalın kesilmesi dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da uygulanmaktaydı.⁷³⁵

Anlaşılan o ki, cezalandırmalara bir meşruiyet sağlayabilmek için İslâm alimlerinden fetva alınmasına gayret edilmekteydi. Cezaya hükmetme, kadılar ve dâd-begler gibi bu husustaki esas yetkili görevlilerin tekelinde değildi. Hükümdar ve diğer devlet görevlileri de duruma göre ceza verebiliyorlardı. Zira modern devletlerdeki gibi kuvvetler ayrımının bulunmadığı bu dönemde hükümdar, yargılama görevini de üstlenmiş bulunuyordu. Nitekim daha önce değindiğimiz üzere dîvân-ı mezâlimlere bizzat başkanlık ederek yargılama da yapmaktaydılar. *Siyâsetnâme*'de tutuklama ve cezalandırmalardan sorumlu olan *emîr-i haresin* Selçuklularda önemini yitirdiğinden bahsedilmektedir. O halde muhtemelen Büyük Selçuklularda tutuklama ve cezalandırma işleri çoğunlukla emîr-i candarın göreviydi. İnfazdan sorumlu olan cellatların ayrı bir sınıf olarak varlığı şüpheliyse de candarlardan ve saray gulamlarından bu konuda kabiliyetli olanların duruma göre vazifelendirildiği tahmin edilebilir.⁷³⁶

Büyük Selçuklularda çok sayıda cezalandırma örneği bulunmakla beraber konuyu uzatmamak için bu bölümde ritüelistik yönü baskın olan bir usul olarak hanedan üyelerinin boğdurularak cezalandırması örneklerine ve tahkir ve teşhir etmek için yapılan çeşitli uygulamalara değinilecektir.⁷³⁷

⁷³⁵ Gerdîzî, 84; Nizâmülmülk, 110; Nâsır-ı Hüsrev, 92; Urfalı Mateos, 162; Abu'l-Farac, I, 298; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 145; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 238.

⁷³⁶ Nizâmülmülk, 199; Uzunçarşılı, *Medhal*, 66; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 134; Agacanov, *Selçuklular*, 312, 313; Merçil, *Saraylar*, 103, 230, 232; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 141.

⁷³⁷ Selçuklularda çok sayıda cezalandırma ve idam örneği bulunmaktadır. Bu örneklerin bir kısmı için bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, 85, 86, 105, 106, 108-109, 116-117, 127, 132-133; Sadreddîn el-Hüseynî, 15, 17, 73, 79; Abu'l-Farac, I, 315, 381; İbnü'l-Esîr, IX, 408, 422, 476, 491, 492; X, 45, 46, 72, 111, 118, 123, 128, 164, 186, 198, 206, 222, 232, 240, 258, 339, 341, 348, 350, 359, 442, 448, 468, 486, 502, 519, 540; XI, 109; Bundârî, 13, 28, 37, 68, 84, 90, 103, 197,208; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 32, 80-81, 83 99, 101, 110, 114, 147,

14.1. Hanedan Üyelerinin Cezalandırılması

Yukarıda bahsedildiği üzere, hanedan üyelerinin kanının akıtılması yönündeki yasağın bir yansıması olarak onların boğdurulması Büyük Selçuklularda oldukça yaygın olarak uygulanmaktaydı. Bu türden ilk örneğe, Tuğrul Bey'e isyan eden İbrahim Yınal'ın cezasının infazında rastlıyoruz. Hem Arslan Besâsîrî hem de ansızın isyan ederek onu zor durumda bırakan İbrahim Yınal'ın isyanlarıyla aynı anda uğraşmak zorunda kalan Tuğrul Bey, 9 Cemaziyülahır 451/23 Temmuz 1059 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaş neticesinde ele geçirilen İbrahim Yınal'ı, yayının kirişiyle boğmak suretiyle öldürmüştü.⁷³⁸ Yine yeğeni Sultan Melikşah'a isyan eden Kirman Meliki Kavurt'un isyanı bastırılmış ve kendisi yakalanarak Sultan'ın huzuruna getirilmişti. Sultan Alp Arslan döneminde de pek çok kez isyan etmesi üzerine nihai bir çözüm olarak Melikşah, Sa'düddeve Gevherâyîn'e onun öldürülmesini emretmişti. Bunun üzerine cellada emir verilmiş ve Kavurt, 465/1073 yılında kendi yayının kirişiyle boğulmuştu.⁷³⁹ Melikşah döneminde bu şekilde bir başka infaz ise Suriye ve Filistin bölgesinde hakimiyet kurmuş Selçuklu kumandanı Atsız b. Uvak'ın idamında görülmektedir. Atsız, Fatımîlerin, kendi hakimiyetindeki Dımaşk şehrini kuşatması üzerine Halep ve civarına egemen olan Tutuş'tan yardım istemiş, o da bu talebi kabul ederek Dımaşk'a gelmişti. Onun gelişini haber alan Fatımî ordusu geri çekilmiş, Atsız

159, 162, 169, 178, 146, 191, 242, 254, 257, 272, 276; Urfalı Mateos, 182-183, 228; Reşîduddîn, 102, 150; Hamdullah Müstevfî, 348, 362, 365; İbn Kesîr, XII, 150, 192, 207, 257, 286, 293, 322, 348, 373, 386, 403; Mîrhând, 96, 168, 174, 218, 188; Ahmed b. Mahmûd, 58-59, 110-111, 147; Sümer, *Oğuzlar*, 145-146; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 54; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 214; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 84; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 75; Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı ve Bunun Batı Siyaseti Üzerinde Etkisi", *Makaleler*, 296; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 38, 40, 44; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 29, 82, 124; Özgüdenli, *Selçuklular*, 223; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 189; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 216.

⁷³⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 489; Bundârî, 13-14; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 64; Mîrhând, 83; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 137; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 43.

⁷³⁹ Sadreddîn el-Hüseynî, 40; İbnü'l-Esîr, X, 82; Bundârî, 48; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 191; İbn Hallikân, III, 441; Ahmed b. Mahmûd, 123; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 131; Özgüdenli, *Selçuklular*, 165.

da bunun üzerine şehirden çıkararak onu karşılamıştı. Ancak hangi sebeple olduğu şüpheli olsa da bir süre sonra Atsız'ı tutuklayan Tutuş, onu yayının kirişiyle boğdurmuştu. Esasen Atsız'ın, hanedan üyesi olmamasına rağmen bu şekilde öldürülmesinin, onun Selçuklularla aynı boydan olmasıyla alakalı olduğu tahmin edilebilir.⁷⁴⁰ Başka bir örneğe Berkyaruk döneminde rastlıyoruz. O, kendisine isyan eden amcası Tekiş'i 487/1094 yılında boğdurarak öldürmüştü.⁷⁴¹ Bu dönemde aynı yöntemle öldürülen bir başka hanedan üyesi Berkyaruk'un diğer amcası Börü Bars'tır. İsyan eden Arslan Argun üzerine Berkyaruk tarafından bir orduyla gönderilen Börü Bars, mağlup olarak yakalanmış ve Tirmiz'de hapsedilmiş, sonrasında ise yayının kirişiyle boğdurularak öldürülmüştü.⁷⁴² Berkyaruk döneminden başka bir örnek, kadınların da aynı muameleye tutulabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre bu dönemdeki taht mücadelesinde Muhammed Tapar'ın veziri olarak görev yapan Müeyyedülmülk b. Nizâmülmülk, kendisi de Selçuklu soyundan olan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u ele geçirince önce Rey'de hapsedmiş, daha sonra ise boğarak öldürmüştü.⁷⁴³

14.2. Tahkir ve Küçük Düşürmeye İlişkin Âdetler

Yukarıda bahsedildiği üzere bazı suçlarda, suçluyu küçük düşürmek için teşhir etmek, sakal ya da saçını kestirmek, başını açmak bu dönemde yaygın olarak uygulanırdı. Büyük Selçuklularda bu türden örnekler Tuğrul Bey döneminden itibaren tesadüf ediyoruz. Bir rivayete göre, Tuğrul Bey, bir kızla evlenmek için aracı olarak veziri Amîdülmülk Kündürî'yi göndermişti. Ancak vezir, kızı Tuğrul Bey yerine kendiyi nikahlamış, bu durumu haber alan Tuğrul Bey ise çok öfkelenerek onu hadım etmiş ve küçük düşürmek için sakallarını kestirmişti.⁷⁴⁴ Yine Tuğrul Bey'in iktidarı döneminde, Vâsıt'ta isyan eden İbn Fesânces, Selçukluların Irak Amîdi Ebu'l-Fazl tarafından

⁷⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 230, 233.

⁷⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, 202.

⁷⁴² Sadreddîn el-Hüseynî, 60; İbnü'l-Esîr, X, 220; Bundârî, 231; Ahmed b. Mahmûd, 187; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 49.

⁷⁴³ Bundârî, 86; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 59; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 16.

⁷⁴⁴ İbn Hallikân, III, 293-294.

yakalanarak Bağdat'a getirilmişti. Üzerinde kırmızı bir elbise, başında boncuklu kırmızı bir külah geçirilmiş, alına Fatımî halifesinin adı yazılı gümüş sikkeler yapıştırılmış ve bir deveye bindirilmek suretiyle şehir sokaklarında gezdirilmişti. Bu esnada arkasındaki bir kişi ona vurmakta ve “Bu, nimete küfredene ve kendisine iyilikte bulunan kimseye kötülük yapana verilen cezadır” diyerek bağırıyordu. Sonrasında İbn Fesânces idam edilmiş ve cesedi köpeklerle yedirilmişti.⁷⁴⁵ Aynı süreçte, bu yapıları çok benzeyen başka bir örneğe daha rastlıyoruz. Tuğrul Beyin İbrahim Yınal'ın isyanıyla meşgul olmasından istifade ederek 450/1058 yılında Bağdat'a giren Arslan Besâsîrî, Abbâsî veziri Reisürrüesâ İbn Müslime'yi yakalatarak bir eşeğe bindirmiş, arkasına bir Yahudi oturtmuştu. Bağdat sokaklarında gezdirirken Yahudi onun suratına vurmakta ve sakallarını yolmaktaydı. Bu şekilde dolaştırılarak teşhir edildikten sonra vezir idam edilmiş ancak ona yapılan bu aşağılama hali devam etmişti. Tuğrul Bey, öldürülen vezirin cenazesini istediğinde Besâsîrî, onun kemiklerini bir öküz derisinin içine doldurmuş ve üstüne kırmızı bir külah koydurmuştu.⁷⁴⁶ Başka bir tahkir örneği, Malazgirt Zaferi akabinde görülmektedir. Buna göre esir edilen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirilince ona kadeh sunarak sâkîlik yaptırılmış, sonrasında ise Alp Arslan, İmparator'un saçını keserek başını yere değdirmişti.⁷⁴⁷ Tahkire ilişkin bir başka örneğe Muhammed Tapar döneminde rastlıyoruz. Melikşah'ın ölümü sonrasında meydana gelen taht kavgalarından istifadeyle Selçuklu ülkesinde güç kazanan Bâtınîlerin, yaptığı bozgunculukların önlenmesi amacıyla Muhammed Tapar döneminde büyük çaba sarfedilmişti. Bu esnada Bâtınîlerin yönetimindeki İsfahan yakınlarındaki Şahdîz Kalesi ele geçirilmiş, kale hâkimi Ahmed b. Attaş yakalanarak İsfahan'a getirilmişti. Bir deveye bindirilerek şehir sokaklarında gezerken insanlar önünde davullar ve tefler

⁷⁴⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 473-474; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 30-31; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 28-29.

⁷⁴⁶ Sadreddîn el-Hüseynî, 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 72; İbn Kesîr, XII, 185; Ahmed b. Mahmûd, 57.

⁷⁴⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 172.

çalmış, üzerine toprak ve kül dökerek tahkir etmişlerdi. Bu şekilde tahkir edildikten sonra ise bahse konu şahıs idam edilmişti.⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 109; İbnü'l-Esîr, X, 348; Şebânkâreî, 111.

III. BÖLÜM

SELÇUKLULAR COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN TOPLUMSAL ÂDET, MERASİM VE RİTÜELLER

1. Selçuklularda Doğum ve Ad Koyma Âdetleri

1.1. Doğuma Dair Gelenekler

Selçuklularda doğum geleneklerine ilişkin elimizdeki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Selçuklu doğum gelenekleri hakkında yapılan tespitler genelde Karahanlılardaki geleneklere kıyasen yapılmıştır. Burada da en önemli kaynaklar şüphesiz Selçuklular ile yakın dönemde yaşayan Kaşgarlı Mahmûd ve Yusuf Has Hâcib'in eserleridir. Onların eserlerinden kıyasen Selçuklular'daki bazı doğum gelenekleri tahmin edilebilmekteyse de geniş Selçuklu coğrafyasındaki çeşitli topluluklara ilişkin tespitler yapmak, dönemin sosyal ve kültürel yapısını anlayabilmek açısından önem taşımaktadır.

Diğer topluluklarda olduğu gibi Türklerde doğum işini yaptırma hususunda yetkin ebeler olduğu ve bunların çoğunlukla kadınlardan olduğu bilinmektedir. Bir kadın doğum yaptığında hafifledi anlamında “yenidi” ifadesi kullanılmaktaydı. Çocuk doğduğunda doğurma işini yapan ebeye “tilki mi kurt mu” diye sorulurdu. Kız çocukları için tilki, erkek çocukları için ise kurt tabiri kullanılmaktaydı. Bu kullanım, dönemin ataerkil yapısıyla alakalıydı. Zira tilki, kurda nazaran Türklerde olumsuz çağrışımlar yapmaktaydı. Eğer bebek, içinde bulunduğu rahim kesesi ile birlikte doğarsa bu uğur sayılmakta ve doğan çocuğa “kaplığ oğul” denilmekteydi. Çocukların doğması akabinde bunun şerefine ziyafet de verilmekteydi. İleride daha ayrıntılı bahsedileceği üzere önemli kimselerin çocuklarının doğması şerefine çeşitli

kutlamalar da yapıldı. Araplarda olduğu gibi sütanneliği kurumu Türklerde demevcut olup, bunların seçimine özen gösterilmesi tavsiye edilmekteydi.⁷⁴⁹

Selçukluların fethettiği İran ve Arap coğrafyasındaki toplulukların da şüphesiz kendine has gelenekleri bulunmaktaydı. Örneğin burada da ebeler genelde kadınlardan olur ve sütanneliği yaygın olarak tercih edilirdi. Çocuğun doğumundan sonra *akika* adı verilen saçından bir tutam kesme ve akabinde şükür kurbanı keserek yemek vermek âdetinin halkın Şafî mezhebine mensup olan kısmı tarafından sünnet sayılması hasebiyle uygulandığı tahmin edilmektedir. Kurbanın kesilmesine çocuğun yıkanması da eşlik eder ve bu işlemler doğumun yedinci gününde olurdu. Bu kesilen kurbanı da *akika* denilmekteyken sonraları *kebş* (koç) denmeye başlanmıştı. Araplarda doğumun gerçekleştiği gün kadınlar ve erkeklere de yemek verilmekteydi. Bu yemeğe *hurs* ya da *hurse* (lohusa yemeği) denilirdi.⁷⁵⁰

1.2. Ad Koyma

Eski Türklerde doğayla olan yoğun etkileşimin, ad koyma gelenekleri üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Eski Türklerde, çocuğun doğduğu yerdeki dağ, nehir, bölge ya da gölün adının verilmesi yaygın bir âdetti. Bununla birlikte kötü ruhlar ve nazarın yeni doğan çocuğa zarar vermesini engellemesi için verilen adlar da bulunmaktaydı.⁷⁵¹ Selçuklu tarihinde birkaç kez rastladığımız Atsız isminin, esasen *adsız* anlamına gelip çocukları ölen insanlar tarafından bir totem olarak kullanıldığını Eyyûbî hükümdarı

⁷⁴⁹ Kaşgarlı Mahmûd, III, 91, 146; Yusuf Has Hâcib, 337, 342; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 319-320.

⁷⁵⁰ Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ*, çev. Zehra Güney Gökdemir, *Cimriler* (İstanbul: Şule Yay., 2018), 226-227; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Mehmet Ali Özkan (İstanbul: Semerkant Yay., 2020), 230; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 47-49; Fahrettin Atar, “Akika”, *DİA*, II, 263-264; Mustafa Çağrı, “Ziyafet”, *DİA*, XLIV, 495-496.

⁷⁵¹ Köymen, *Kuruluş*, 17, 18; Sümer, *Oğuzlar*, 369; Bartold, “Türkmenler”, *Orta Asya*, 288; Agacanov, *Oğuzlar*, 245; Osman Gazi Özgüdenli, “Türk Ad Verme Geleneklerine Kısa Bir Bakış”, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)* (İstanbul: Ötüken Yay., 2020), 377-378.

Melik Kâmil (ö. 635/1238) döneminden bir rivayet vesilesiyle anlıyoruz.⁷⁵² Çocuklara isim verilmeyip farklı kelimelerle çağırma yönünde bir totemin varlığına işaret eden bir diğer örneği Sâmânîler döneminde görüyoruz. Sâmânî hükümdarı İsmâil b. Ahmed (ö. 295/907), Muhammed b. Hârûn'un isyanını bastırmak için 289/902 yılında Rey bölgesine gittiğinde burayı Adkûnmuş adlı bir emirle de mücadele etmişti.⁷⁵³ Eski Türklerde bu tür adlandırmalar dışında çocuğun geleceği için mutluluk ve saadet temennisiyle de isimler verilirdi. Yırtıcı hayvan isimlerinin de çocuklara verilmesi âdeti mevcuttu. Aynı şekilde kutsal kabul edilen ve sembolik öneme sahip yırtıcı kuş ve hayvan isimleri, unvan olarak da kullanılmaktaydı. Bu ad koyma ve unvan geleneklerinin, Selçukluların bir devlet haline geldiği süreçte de devam ettiği görülmektedir. Yırtıcı hayvan ve sembolik kuşların isimlerinin konulmasına, Selçuklu hanedanı yöneticilerinden Arslan Yabgu, İnanc Baygu, Tuğrul, Çağrı, Böri Bars ve Togan Şah önemli örneklerdir.⁷⁵⁴

Bununla birlikte Selçukluların İslâmlaşması, ad koyma geleneğine de tesir etmiş, böylece çocuklara hem Türk geleneğinden bir ad yahut unvan hem de İslâmî bir isim konulması geleneği yaygın hale gelmiştir. Esasen Türklerin İslâmlaşmasından itibaren Türkçe konulan adların daha ziyade unvan olarak değerlendirilebileceği hususu, Dede Korkut Hikayelerinde geçen Boğaç Han'ın ad alma hikayesi de göz önüne alındığında tahmin edilebilir. Esasen Eski Türk devletlerinde erkekler özelinde ayrıca bir erkeklik adı almak yaygın bir gelenektir. Togan⁷⁵⁵ da bu neviden adlandırmaları unvan olarak nitelemekte ve bunların “kuşbegi”lik unvanı olduğunu dile getirmektedir. Bu yönden bakacak olursak Selçuklu hanedanının sahip olduğu isimler ve unvanlar bu hususa örnek teşkil etmektedir. Muhtemelen yakın tarihlerde doğan Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'ya Oğuzlarda kutsal kuşlardan olan Tuğrul, Çağrı, Baygu adlarının

⁷⁵² İbn Hallikân, III, 239.

⁷⁵³ Gerdîzî, 45.

⁷⁵⁴ Agacanov, *Oğuzlar*, 208-209; Özgüdenli, “Türk Ad Verme Geleneklerine Kısa Bir Bakış”, 377-378; Ahmet Kütük, “Selçuklu Dünyasının Antroponimik Haritası (Selçuklu Çağında Ad Koyma Geleneği Hakkında Bazı Tespitler)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, (2018): s. 161.

⁷⁵⁵ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 255.

verilmesi, bu unvanların aynı dönemde yani doğumlarından bir müddet sonra beraber verildiğine işaret etmektedir. İslâmî ehemmiyeti olan isimlerin konulmasının yanı sıra İslâm dünyasındaki künye geleneğinin de etkisiyle Selçuklu hükümdarlarının da Arapça künyelere sahip olduğu görülüyor. İlerleyen dönemlerde ise yaşanan coğrafyanın gelenekleri itibariyle Farsça isimler ve unvanlar da Selçuklular ve diğer Türkmen gruplarca kullanılmaya başlanmıştı.⁷⁵⁶

Selçukluların egemen olduğu coğrafyada etnisiteye bakılmaksızın Arapça isimlerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. İslâmiyet'in İran coğrafyasında yaygınlaşması ve Arap kolonizasyonunun da etkisiyle İranlılar da Arapça isimler ve künyeleri yaygın olarak kullanmaktaydı. Bununla birlikte Farsça isimlerden tamamen vazgeçilmemiş, özellikle Deylem gibi daha izole bölgelerde Farsça isimler yönetici sınıfında dahi yaygın olarak kullanılmaya devam edilmişti. İslâm coğrafyasındaki gayrimüslimlerde de kendilerine has isimlerin yanında Arapça bir isim koyma geleneği yaygındı.⁷⁵⁷

Yukarıda bahsedilen usullere göre Tuğrul Bey'in İslâmî ismi Muhammed, künyesi Ebû Tâlib olarak geçmekteydi.⁷⁵⁸ Çağrı Bey'in esas ismi Davud, Çağrı Bey ise unvanıydı. Ona oğlundan ötürü Ebû Süleyman künyesini vermişlerdi.⁷⁵⁹ Çağrı Bey'in oğullarından Kavurt'a Kara Arslan da denilmekteydi. Muhtemelen Kara Arslan bir unvan olarak kullanılıyordu. İslâmî ismi Ahmed olan Kavurt'un künyesi Ebu'l-Hâris'ti.⁷⁶⁰ Sultan Alp Arslan'ın İslâmî ismi ise Muhammed'di. Künyesi Ebû Şücâ' olarak bilinmektedir.⁷⁶¹ Melikşah'ın ismi bu açıdan bir istisna teşkil etmektedir. Zira

⁷⁵⁶ *Dede Korkut Destanı*, 127; Râvendî, I, 83-84; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 255; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 60-61; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 351; Jean-Paul Roux, *Faune et flore sacrees dans les societes altaïques*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (İstanbul: Kabalcı Yay., 2005), 86, 262-263; Özgüdenli, "Türk Ad Verme Geleneklerine Kısa Bir Bakış", 378-380.

⁷⁵⁷ Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 49-51.

⁷⁵⁸ Nîşâbü'rî, 84; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 74-75; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 213.

⁷⁵⁹ Nîşâbü'rî, 79; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 27, 28.

⁷⁶⁰ Ahmed b. Mahmûd, 82-83; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 210; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 8.

⁷⁶¹ Nîşâbü'rî, 88; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 242-243; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 28.

yukarıda bahsi geçen Arapça ve Türkçe isimlerin birlikte kullanılması geleneğinden farklı olarak ona Arapça “*melik*” ve Farsça “*şah*”tan ibaret bir unvan verilmişti.⁷⁶² Sultan Melikşah’ın oğluna isim koyması vesilesiyle Selçuklularda yaygın olan bir diğer ad koyma âdetine tesadüf ediyoruz. Sultan Melikşah, Karahanlılar üzerine düzenlediği bir seferden geri dönüşünde oğlunun doğumunu haber almış ve bunun üzerine oğluna, babası Alp Arslan’ın hatırasına binaen uğurlu olması için Muhammed ismini vermişti. İleride Büyük Selçuklu Sultanı olacak Muhammed’in almış olduğu Türkçe unvan ise Tapar’dı. Muhammed Tapar’ın künyesi de Ebû Şüca’ olarak zikredilmektedir.⁷⁶³ Berkyaruk’un ise Arapça bir ismi bilinmemekte olup Ebû Muzaffer künyesine sahipti.⁷⁶⁴ Melikşah diğer bir oğlunun doğumunda ise yine başka bir Türk geleneğine istinaden doğduğu yerin ismini vermişti. Sultan Melikşah’ın el-Cezîre bölgesine düzenlediği bir sefer esnasında Sincar’da doğan oğluna İslâmî bir isim olarak Ahmed adı verilmiş ve doğduğu yerden etkilenecek ona, Sencer denilmişti. Sencer’in künyesi ise Ebu’l-Hâris olarak zikredilmektedir.⁷⁶⁵

1.3. Doğum Günü Kutlamaları

Selçuklularda, doğum günü kutlamalarından bahsedilirken ikili bir ayırım yapmakta fayda vardır. Bunlardan birincisi, yeni doğan bir çocuğun şerefine yapılan kutlamalar, ikincisi ise yetişkin bireylerin doğdukları günün yıldönümlerinde yapılan kutlamalardır. Bu birincisine ilişkin Selçuklu dönemi örnekleri oldukça sınırlıdır. Esasen Abbâsî halifelerinin Selçuklular döneminde kendi oğullarının doğumu şerefine büyük kutlamalar yaptıklarına dair kaynaklarda pek çok örnek bulunsa da Selçuklu hanedanı için bu yönde yalnızca birkaç örnek tespit edebildik. Abbâsîlerde yapılan bu kutlamalarda çocuğun üzerine dinarlar ve dirhemler saçılmakta, Bağdat şehri süslenmekte, sadakalar dağıtılmakta, doğumun şerefine davullar, zurnalar çalınmakta,

⁷⁶² Nîşâbü’rî, 91.

⁷⁶³ Sadreddîn el-Hüseynî, 41; Ahmed b. Mahmûd, 128; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, 208.

⁷⁶⁴ Alptekin, “Selçuklu Paraları”, 272.

⁷⁶⁵ İbnü’l-Esîr, X, 130; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, 208.

ziyafetler verilmekte ve hilafet veziri tebrikleri kabul etmek için oturmaktaydı.⁷⁶⁶ Abbâsîlerde yapılan bu kutlamalarda İslâmî geleneğin de etkisi vardı. Zira daha önce bahsettiğimiz üzere çocuğun doğumunun yedinci gününde kurban keserek ziyafet verilmesi usulü İslâmî bir gelenektir.⁷⁶⁷

Selçuklular döneminde bu neviden kutlama yapıldığına dair ilk örneğimiz, oğlu Muhammed'in doğumunun haber alınması üzerine Melikşah'ın sadakalar dağıtarak köleleri özgür bıraktığına ilişkin kayıttır. Muhtemelen o dönem revaçta olan astroloji geleneğinin de etkisiyle yıldızlardan çocuğun talihine bakılmıştı.⁷⁶⁸ Yine Selçuklu hanedanında erkek çocuk doğumunda bunu tebrik için şiirler yazıldığı da anlaşılmaktadır. Sultan Sencer'in oğulları doğduğunda dönemin meşhur şairi Mu'izzî, bunları kutlamak için şiirler yazmıştı.⁷⁶⁹ Bu yönde bir kutlama olarak sayılmasa bile erkek evlat doğmasının muteber olduğu ve talih olarak düşünüldüğünü ise daha erken dönemdeki bir örnekten anlıyoruz. Selçukluların, 421/1030 yılında Karahanlılar'dan Ali Tegin'in emriyle onlarla mücadele eden Alp Kara adlı kumandanla yaptıkları zorlu mücadele sürecinde Çağrı Bey'in bir oğlu olmasını talih olarak varsayan Selçuklular mücadeleye devam etmişler ve Alp Kara'yı mağlup etmişlerdi.⁷⁷⁰

İkinci neviden doğum günü kutlamalarına ilişkin mevcut yegâne örneğimiz de Melikşah dönemindendir. Esasen bu törenin sadece doğum günü şerefine mi yoksa o günün o dönemde kutlanan başkaca bir bayrama denk gelmesi sebebiyle mi düzenlendiği net olmasa da çeşitli kaynaklarda bu törenin Melikşah'ın doğumu şerefine düzenlendiğine ilişkin bilgiler sebebiyle burada bahsetmekte fayda vardır.⁷⁷¹

⁷⁶⁶ Abbâsî Halifelerinin, oğullarının doğumu için düzenledikleri kutlama merasimi örnekleri için bkz; İbnü'l-Esîr, X, 111; İbn Kesîr, XII, 244, 248, 259, 267, 332; Ahmed b. Mahmûd, 155.

⁷⁶⁷ Câhiz, *Cimriler*, 227.

⁷⁶⁸ Ahmed b. Mahmûd, 128.

⁷⁶⁹ Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, 406, 441, 478.

⁷⁷⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 364; Mîrhând, 36; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 11.

⁷⁷¹ Melikşah'ın doğum tarihinin 9 Cemâziyelevvel 447 (6 Ağustos 1055) olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte 484/1091 yılı Ramazan/Kasım ayında Bağdat'a geldiği ve bahse konu törenin Zilhicce 484/1092 Ocak-Şubat tarihinde bahse konu törenin yapıldığı

Buna göre 484/1091 yılında Bağdat'a gelen Melikşah'ın doğum günü şerefine Dicle Nehri kıyısında büyük bir şölen yapılmıştı. Bahse konu törene Melik Tâcüddevle Tutuş, Kasîmüddevle Aksungur, Emîr Bozan gibi pek çok meşhur emir de iştirak etmişti. Nehrin iki kıyısında ateşler ve meşaleler yakılmış, nehirdeki büyüklü küçüklü pek çok tekne de mumlar ve meşalelerle süslenmişti. Mutribler çalgılarını çalmış, muganniler de şarkılarını seslendirmişti. Kıyıdaki ve kayıklardaki insanlar şarkılar söyleyip eğlenmiş, şairler bu gece için şiirler söylemişti.⁷⁷²

2. Sünnet Merasimleri

Erkek çocukların İslâm dini gereği sünnet ettirilmesi günümüzde olduğu gibi Selçuklular döneminde de önemli ve yaygın bir âdetti. Ancak gerek günümüz gerekse Osmanlılar dönemindeki gibi ihtişamlı sünnet merasimlerinin varlığına ilişkin elimizdeki bilgiler çok sınırlıdır. Bununla birlikte gerek Abbâsî, Gazneli ve Büveyhîler gibi öncül devletlerin gerekse Türkiye Selçukluları gibi ardıl devletlerin sünnet merasimlerini düzenlediğine ilişkin kayıtlar göz önüne alındığında bu neviden merasimlerin Büyük Selçuklularda da düzenlendiği tahmin edilebilir. Bu açıdan bahse konu devlet örneklerine değinmekte de fayda vardır.

Sünnet vesilesiyle merasim tertip edip katılanlara ziyafet verilmesi İslâmî gelenekte bilinen bir âdetti. Hulefâ-yi-Râşidîn döneminden de örnekleri olan bu törenlerde müzik eşliğinde oyunlar da oynanmaktaydı. Burada verilen ziyafete *i'zâr* denilmekteydi. Bahse konu ziyafetler Karahanlı toplumunda da mevcuttu. Sünnet için düzenlenen

kaynaklarda zikredilmektedir. O halde bu törenin Melikşah'ın doğumu şerefine yapılması pek mümkün gözükmemekte olup kaynaklarda *es-sezeq* (السزق) diye zikredilmesi de göz önüne alındığında bunun İranî bir şenlik olan ve milâdî takvimde 30 Ocak gününde kutlanan Sede bayramı olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 430; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/4 (Fall 2010): 1415, 1418.

⁷⁷² İbnü'l-Esîr, X, 173; Bundârî, 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar. XIX, 430; İbn Kesîr, XII, 275; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 212; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 134-135.

eğlenceler, alimlerce yanlış görülmediği gibi bu merasimlere katılmak bilakis teşvik ediliyordu.⁷⁷³

Abbâsîlerde bu tür sünnet merasimlerine rastlamaktayız. Özellikle halifelerin çocuklarının sünneti vesilesiyle düzenlenenler oldukça ihtişamlı oluyordu. Sünnet merasimlerinin belli bir maliyeti olduğundan halife, kendi çocuğuyla birlikte bu maliyeti karşılayamayacak yetimlerin ve ihtiyaç sahibi ailelerin evlatlarını da saraya davet ederek sünnet ettirmekteydi. Büyük ziyafetler tertip edilmekte ve tören esnasında paralar ve kalıba dökülmüş kokular katılımcıların üzerine saçılmaktaydı. Aynı zamanda yine katılanlara değerli kıyafetler hediye ediliyordu. Esasen bu merasimler, Selçuklular döneminde de devam etmekteydi. Örneğin Halife Müsterşid-Billâh, 517/1123-1124 yılında yeğenlerinin sünnet merasimi sebebiyle Bağdat'ı muazzam şekilde süsletmiş ve yedi gün süren bir merasim tertip etmişti.⁷⁷⁴

Gaznelilerde de sünnet merasimleri yapılmaktaydı. Gazneli Mes'ûd'un, oğullarının sünneti için 423/1032 yılında düzenlenen merasimde, babası Mahmûd'dan kalma köşk, tören yeri olarak kıymetli kumaşlar ve mücevherler ile süslenmiş, çeşitli kokularla kokulandırılmış ve sonrasında burada büyük bir ziyafet verilmişti.⁷⁷⁵ Yine 427/1036 yılında benzeri bir sünnet merasimi tertip edilmiş, yedi gün süren bu törende, oyunlar oynanıp, içki meclisleri düzenlenmişti.⁷⁷⁶

Büveyhîler, Zengîler ve Türkiye Selçukluları'nda da çeşitli sünnet merasimlerine ilişkin kayıtlar bulunmakla birlikte, incelenen eserler kapsamında Büyük Selçuklularda sünnet merasimlerine dair birkaç kısa kayıt haricinde bir bilgiye rastlanmamıştır.⁷⁷⁷ Bu bağlamda Selçuklularda sünnete ilişkin ilk kayıt, 449/1057-1058 yılında Büveyhîler döneminde inşa edilen ve Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî'nin onardığı ve baştan başa yenileyerek gerekli doktor ve ilaçları temin ettiği Adûdî Hastanesi'nde üç yüz çocuk ve seksen tane bebeğin sünnet ettirildiğine ilişkin

⁷⁷³ Câhiz, *Cimriler*, 226; Yusuf Has Hâcib, 342; İbn Haldûn, 397; Mazaherî, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 55-56; Nebi Bozkurt, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 157-159.

⁷⁷⁴ Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 330-331; İbn Kesîr, XII, 362.

⁷⁷⁵ Beyhakî, 329-330.

⁷⁷⁶ Beyhakî, 465.

⁷⁷⁷ Türkiye Selçuklularındaki ve Zengîlerdeki örnekler için bkz. Merçil, *Saraylar*, 288.

bilgidir.⁷⁷⁸ Sünnete ilişkin bir diğer kayıt ise Selçukluların Irak Amîdi Ebû Nasr'ın 472/1079 yılında Alevîlerden bazı çocukların sünnet edilmesine vesile olduğudur.⁷⁷⁹ Her ne kadar bahse konu her iki sünnette de bir merasime ilişkin kayıt bulunmamakla birlikte Selçukluların öncülü ve ardılı devletlerde tertip edilen büyük merasimler de göz önüne alındığında sünnet merasimlerinin Büyük Selçuklular'da da var olduğu tahmin edilebilir.

3. Evlilik ve Düğün Merasimleri

Selçuklulardaki evlilik müessesesine dair tespitlerde bulunabilmek için öncelikle evliliğe ilişkin Oğuz geleneklerinin incelenmesi gerekmektedir. Eski Türklerde, genellikle tek eşlilik görülmektedir. Bu hususun Oğuzlarda da kısmen geçerli olduğu tahmin edilmektedir. Çocuklarını evlendirme vazifesi evin reisine aitti. Bununla birlikte Oğuzlarda evin reisinin evlendirme vazifesi evlatlarıyla sınırlı olmayıp, ev reisleri, evlatlık edindiklerini de evlendirmek zorundaydılar.⁷⁸⁰

Evlilik genelde aracılar vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Bu araçılara Oğuzlarca “Sawçı” veya “Yorigçı” denildiği hususu Kaşgarlı Mahmud tarafından ifade edilmiştir.⁷⁸¹ Eski Türklerde kız isteme ve nişan hususunun sadece kız babasının kararına bağlı olmadığı, kızın rızasının arandığı beyan edilmişse de bu uygulamanın Oğuzlarda ne kadar yaygın olduğu bilinmemektedir.⁷⁸² Aynı şekilde, coğrafyacı Yakut el-Hemavî'nin eserinde geçen Türklerin içlerinden birinin bir kızla evlenmek istediği zaman başına bir örtü attığına ilişkin geleneğin en azından Selçuklular döneminde bir örneğine rastlanmamaktadır. Bu işlemlerle birlikte evliliğin gerçekleşebilmesi için en önemli unsur erkek tarafının kız tarafının aile reisine sunduğu *kalın* adı verilen bir nevi başlık parasıdır. Bu âdetin, eski Türklerde bir diğer evlilik usulü olan kız kaçırma geleneğinin, soylar arasında huzursuzluk oluşturmaya neticesinde Büyük Hun Devleti zamanından itibaren giderek yaygınlaştığı ve temel evlilik yöntemi haline geldiği iddia

⁷⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 17.

⁷⁷⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 230.

⁷⁸⁰ Agacanov, *Oğuzlar*, 176-177; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 220.

⁷⁸¹ Kaşgarlı Mahmûd, II, 51; III, 154, 441; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 310; Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 41.

⁷⁸² Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 42-43.

edilmektedir. Oğuzlarda kalın; deve, at, sığır gibi hayvanlardan olabilmekteydi. Kalın, kendi içinde kara mal, tüy mal, yelü ve süt hakkı olarak dört kısma ayrılmaktaydı. Kara mal ve tüy mal kız tarafının babasına verilmekte iken süt hakkı anneye verilmekteydi. Yelü ise erkek tarafın nişanlısına verdiği hediye mahiyetindeydi. Kalın adı verilen bu hediyeler mecmuası paradan ibaret olmayıp, at, sığır, deve gibi hayvanlar, kıymetli elbiseler ve kumaşları da kapsamaktaydı. Ayrıca akrabalar için de düğünlerde hediyeler verilmesi yaygın bir uygulamaydı. Selçuklular dönemindeki örneklerden anlaşıldığı üzere akrabalara verilen hediyeler çoğunlukla kıyafetler ve kıymetli kumaşlardan oluşmaktaydı. Kız isteme ve kalın tutarında anlaşılmasından sonra ise kurulacak yuva için kız tarafınca çeyiz hazırlanmaktaydı. Kız tarafının çeyizinin kapsamı maddi imkana göre değişmekte olup sadece kıyafetlerden ibaret değildi. Hazırlanan çeyizin ziyaretçilere sergilenmesinin Selçuklular döneminde dahi yaygın bir âdet olduğu aşağıdaki örneklerle de görülmektedir.⁷⁸³

Eski Türklerde düğün törenlerine büyük önem verilmekte, düğünlerde şarkı söyleyip dans edilmekte ve düğüne gelen konuklara yemek ikram edilmekteydi. Oğuzlarda da gerek düğünlerde şarkılar söylenip danslar sergilendiği gerekse yemek verildiği, hem kökeni eski Oğuz kültürü ve efsanelerine dayanan Dede Korkut hikayeleri hem de Selçuklu dönemi uygulamalarından anlaşılmaktadır. Verilen bu ziyafete *küden* denilmekteydi. Düğünde saç yapılması uygulaması da mevcuttu ki bu uygulamanın kökenlerinin çok eskiye dayandığı ve av etinin kanı, buğday ve arpa tanelerinin serpilmesi şeklindeki Şamanist uygulamadan türediği iddia edilmektedir. Düğünden sonra gelin, *didek* adı verilen duvak ile yüzü örtülü bir vaziyette at üzerinde erkek tarafına teslim edilmekte ve gelinin odasına girerek bir bahşiş karşılığında yüzünü açmasıyla düğünün törensel kısmı sona ermekteydi.⁷⁸⁴

⁷⁸³ İbn Fadlan, 11; Sümer, *Oğuzlar*, 76, 379-380; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 311, 503; Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 330-332; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: TTK Yay., 2001), 137; Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 46, 56, 57, 58, 76; Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, XXXIII, 326.

⁷⁸⁴ Kaşgarlı Mahmûd, I, 404, 408; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 314; Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Saray Hayatı-Teşkilatı*, 66; Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 72-74.

Oğuzlarda aile birliğine ilişkin bir diğer husus ise *levirat* müessesesidir. Diğer toplumlarda da görülen bu gelenek eski Türk toplulukları içerisinde yaygın olarak uygulanmaktaydı. *Levirat*, Latince kayın birader anlamına gelmekte olan *levir* kelimesinden gelmekte olup, farklı uygulamalar da görülmekle birlikte genelde erkeğin, ölen erkek kardeşinin yahut babasının dul eşi ile evlenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Tabii bu durum, öz annesi olmamak kaydıyla mümkündür. Oğuzlarda da bu gelenek mevcuttu. *Levirat* geleneğinin çeşitli dini, toplumsal ve ekonomik sebepleri bulunmaktadır. Bu açıdan leviratın, ölen kişinin ruhuna duyulan saygıdan ötürü tercih edildiği şeklinde gerekçelendirmeler mevcut olsa da en azından geleneğin oluşum sürecinde ekonomik saiklerin daha ağır bastığı tahmin edilebilir. Bilindiği üzere eski Türklerde kadının mal sahibi olması yaygın bir uygulamaydı. Bu özellik, İslâm hukukuyla bağlantılı olmasa da genel olarak paralellik göstermektedir. Her ne kadar ataerkil bir yapıda olsa da eski Türk aile yapısında Roma Hukuku'nda olduğu gibi *pater-familias* tarzı bir yaklaşımın olmaması ve dolayısıyla kadının mal mülk edinebilmesi onun mallarının parçalanmadan evli olduğu aile grubunda kalmasını sağlamak için bir müessese ihtiyacını meydana getirmiştir. Özellikle o dönemde evliliklerin uzak boydan biriyle yapılması yaygın bir uygulama olduğundan, levirat geleneği bu servet kaybının önlenmesi açısından önemli bir müesseseydi. Esasen levirat kurumu, geleneklerin oluşumundaki sosyo-ekonomik saikleri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu uygulamanın Selçuklular döneminde devam ettiği ileride örnekleri görüleceği üzere yine o dönem kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁷⁸⁵

Abbâsîlerde ve diğer İslâm devletlerindeki evlilik törenlerinde, diğer pek çok uygulamada olduğu gibi ikili bir etki söz konusuydu. Esasen İslâm geleneğinin etkisiyle belli araçlar ile evlenilecek kişinin velisine ulaşıp evlenme talebinin bildirildiği, Kur'an-ı Kerîm'de de geçtiği şekliyle belli bir miktar para ya da malın kız tarafına verileceğine ilişkin anlaşma sağlanmakta ve bu anlaşmanın akabinde nikah kıyılarak düğün merasimi yapılmaktaydı. Kızın kendisine ödenecek bu miktar esasen

⁷⁸⁵ İbn Fadlan, s. 11, 36; Sümer, *Oğuzlar*, 75, 76; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 220; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 45; Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe 'Levirat' ve Timurlularda Uygulanışı", *Turkish Studies*, 5/3 (Summer 2010): s. 2029. Bu hususa ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 88-91.

mehir olarak adlandırılmakta ve erken dönemlerde canlı hayvanlar da dahil olmak üzere belirlenebilmekteyken ilerleyen dönemlerde daha çok altın gibi kıymetli eşyalar üzerinden tespit edilmekteydi.⁷⁸⁶ Nikah akdi genellikle daha sade olmakta ve bazen gelin ve damadın katılımı olmayıp vekiller aracılığıyla icra edilmekteydi. Bu törende Kur'an okunmakta ve evliliğin hayırlı olması için dualar edilmekteydi. Düğün merasimleri ise İranî etki altındaydı. Bu açıdan özellikle halifeler ve ileri gelenlerin düğün merasimlerine ilişkin aktarımlar daha canlı bir görüntü çizmektedir. Kırk gün kadar sürebilen bu gösterişli düğün merasimlerinde Bağdat şehrinin kapıları kapatılarak baştan başa süslenmekte, büyük ziyafetler verilmekte, şekerlemeler ve tatlılar ikram edilmekte, hediye olarak katılımcılara hil'atler dağıtılmaktaydı. Ayrıca Türklerde olduğu gibi Abbâsîlerde de saç geleneği var olup statüye göre fasulye, tuz, buğday, kalıplara dökülmüş misk ve amber kokuları, inciler, dinarlar ve dirhemlerin saçıldığı ve insanların dağıtılan bu hediyeleri topladıkları bilinmektedir. Yine buna benzer şekilde para keseleri ve para ve mücevher dolu tepsiler de bu debdebeli törenlerde ikram edilmekte ve katılanlara avuç avuç dağıtılmaktaydı. Gelin alayının Bağdat'a gelişi büyük bir coşkuyla karşılanmakta, genellikle kalabalık olan bu alaylar, sokaklardan geçerken saç yapılmaktaydı. Gelin odası da ayrıca değerli kumaşlar, mumlar, mücevherler ile süslenmekte ve gelin ve damadın üzerine de saç yapılmaktaydı.⁷⁸⁷

Abbâsî coğrafyasında yapılan evlilik ve düğün merasimleri, bahsi geçen halifelerin ve ileri gelenlerin düzenlediklerinin minyatürü mahiyetindeydi. Her hâlükârda mehir, ziyafet verilerek oyunlar oynanması ortak unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte İslâm coğrafyasının şüphesiz farklı bölgelerinde farklı gelenekler de bulunuyordu.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Mehmet Âkif Aydın, "Mehir", *DİA*, s. XXVIII, 389-391.

⁷⁸⁷ Kalkaşendî, 354; İbnü'l-Ezrak, 87; İbn Haldûn, 396-397; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 736, 785-786; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 60-62; Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 331-332.

⁷⁸⁸ İslâm coğrafyasında Selçuklular öncesi dönemde görülen çeşitli evlilik âdetleri için ayrıca bkz. Makdisî, 377-378; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 57-59.

Gazneliler'deki evlilik gelenekleri ve düğün merasimlerinde de benzeri uygulamalar yapılmaktaydı. Erkek tarafı belli bir mehirin haricinde kıymetli kumaşlar, değerli elbiseler, süs eşyaları, hoş kokuları içeren değerli hediyeler evlilik hediyesi olarak kız tarafına sunulmakta, gelin alayı süslenen şehirde coşkuyla karşılanmakta ve düğün gecesinde mumlar yakılarak saçılar saçılmaktaydı.⁷⁸⁹

Selçuklular'daki evlilik uygulamaları hem Oğuz hem de Abbâsî geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmekteydi. Bu etkinliği anlayabilmek açısından hanedanın evliliklerine bakmak gerekiyor. Selçuklularda yöneticilerin evlilik işlemleri iki aşamadan oluşmaktaydı. Öncelikle nişanlanma gibi bir usule kayıtlarda rastlanmamaktadır. Bunun yerine genelde evlenilecek kızın hamisine bir vekil vasıtasıyla evlenme talebi bildiriliyor, mehir miktarı belirleniyordu. Evlilik talebi ve nikah işlemleri çoğunlukla vekiller aracılığıyla yapılmakta ve ileride örneklerinden bahsedileceği üzere Selçuklu sultanlarının bu tarz evlilik işlerinde vezirler görev almaktaydı.⁷⁹⁰ Mehir için anlaşma sağlanıp nikah akdi gerçekleştikten sonra ise kız tarafının çeyizleri erkek tarafına gönderilirdi. Çeyiz mevzusunun önemli olduğunu yine Sultan Alp Arslan dönemindeki bir olaydan anlıyoruz. Kavurt Bey üzerine yapılan sefer neticesinde iki kardeş arasında anlaşma sağlanmış ve Kavurt Bey, kendikızlarının çeyiz işleri için Sultan'dan yardım talep etmişti. Sultan Alp Arslan, çeyiz için yeğenlerine yüz biner dinar, elbiseler ve ıktâlar tevcih etmişti.⁷⁹¹ Nikahın akabinde kutlama töreninin yapıldığı ve katılımcıların üzerine saçılar yapılarak hediyeler verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nikah töreninde vekalet görevini yerine getirenlere de hil'at ve hediyeler verilmesi usuldendi. Bu törenin akabinde ikinci aşamaya geçilmekteydi ki bu, evlilik merasimi yani düğündür. Evlilik merasimi esasen gelinin çeyizleri ile birlikte evlendiği kişinin yanına gelmesi ve zifafa girmesiydi. Bu evlilik törenleri nikah töreninden daha ihtişamlıydı. Düğüne genelde iki taraftan da katılım olmakta, düğün yemeği verilmekte, hediyeler sunulmakta ve saçılar yapılmaktaydı. Düğünlerde çalgılar çalınıp oyunlar oynanıyor, gelen kimselere

⁷⁸⁹ Gaznelilerde düğün merasimi ve evlilik hediyeleri örnekleri için bkz. Beyhakî, 198-199, 203, 232, 365, 393-394.

⁷⁹⁰ Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 196.

⁷⁹¹ Sadreddîn el-Hüseynî, 28-29; Ahmed b. Mahmûd, 82-83; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 26.

hediyeler takdim ediliyordu. Diğer pek çok merasimde olduğu gibi bu merasime ilişkin örneklerin çoğu kaynakların Abbâsî merkezîyetçi tarih yazımının etkisiyle Abbâsî halifeleri ile Selçuklu hanedanı arasındaki evliliklere ilişkindir. Selçuklu toplumunda farklı sosyo-kültürel altyapıya ait alelade bireylerin nasıl evlendiği ise ancak kıyasen öngörülebilir. Örneğin o dönemde yaşayan herhangi bir bireyin evliliğinde de aracılar vesilesiyle kız istendiği, nikah merasiminin ise doğrudan olabileceği gibi vekiller vasıtasıyla da halledilebileceği, muayyen bir oranda mehrin belirlendiği ve düğünde bireyin maddi imkânı ölçüsünde ziyafet verildiği söylenebilir. Nitekim gerek Türklerde gerekse diğer İslâmî topluluklarda bu yöndeki geleneklerin önemli ölçüde benzeştiği anlaşıyor. Örneğin düğünde ziyafet verilmesi hususu hem Araplarda *urs* ya da *velîme* adıyla hem de Türk topluluklarında *küden* adıyla yaygın bir gelenektir. Benzer şekilde hem Selçuklu egemenliğindeki İslâm toplumunda hem de Türklerde, düğünlerde eğlenceler düzenleyip oyunlar oynanırdı. Yine günümüzde de uygulamaları devam eden saç geleneği hem Abbâsîlerde hem de Eski Türklerde yaygın bir âdetti. Bununla birlikte şüphesiz yerel ve kültürel farklılıklar evlilik usullerinde de görülmekteydi. Örneğin Türklerdeki kalın verilmesi uygulaması, İslâmî topluluklarda yerini mehre bırakıyordu. Bu açıdan hanedan evliliklerinde hem kalının parçalarından süt hakkı gibi kısımların olması hem de mehir miktarının belirlenmesi esasen toplumun geneli için ortaya çıkan bir senteze işaret edebilir.⁷⁹²

Selçuklularda bir evlilik usulü olarak levirat özellikle erken dönemlerde yaygın bir uygulamaydı. Örneğin Selçuk Bey'in oğullarından Tuğrul ve Çağrı'nın babası olan Mikail, gayrimüslim Türklere karşı yapılan bir gazada öldürülünce eşi, Selçuk'un diğer oğlu Yusuf ile evlendirilmişti. Bu evlilikten ise İbrahim Yınal doğmuştu.⁷⁹³

⁷⁹² Câhiz, *Cimriler*, 226; Yusuf Has Hâcib, 342; Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 53-54; Kalkaşendî, 354; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 393; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 312-313; Merçil, *Saraylar*, 281; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2017), 202, 203; Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, 72; Aydın, "Mehir", *DİA*, XXVIII, 389-391.

⁷⁹³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 85; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 240-241; Özgüdenli, *Selçuklular*, 51; Ahmet Kütük, "Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV, (2022): 47.

Benzer şekilde Çağrı Bey'in ölümü üzerine dul kalan eşi kardeşi Tuğrul Bey ile evlendirilmişti. Esasen Çağrı Bey'in oğlu olan Süleyman'ın Tuğrul Bey tarafından varis gösterilmesinin bir sebebi de annesinin Tuğrul'un eşi olmasıydı. Bu örnek levirat geleneğinin pragmatik kökenlerine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Süleyman'ın varis gösterilmesinde muhtemelen kuruluşundan itibaren bağımsız mahiyetteki iki Selçuklu hakimiyet alanının da birleşmesi amaçlanmaktaydı.⁷⁹⁴ Başka levirat örnekleri ise Sultan Alp Arslan dönemindedir. Alp Arslan, 456/1064 yılında amcası Tuğrul Bey'in eski eşlerinden biri ile Rey şehrinde evlenmişti. Yine Sultan Alp Arslan, Mâverâünnehir seferi esnasında yaralanıp öleceğini anlayınca yanındakilere vasiyetlerini bildirmiş ve bu bağlamda kardeşi Kavurt Bey'e karısıyla evlenmesini vasiyet etmişti.⁷⁹⁵ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere levirat geleneği Büyük Selçuklularda uygulanmaya devam etmişti. Oğuz geleneklerinin Selçuklu evlilik usulleri üzerindeki etkisini göstermesi açısından bu durum dikkat çekmektedir.

Bahsettiğimiz üzere Selçuklu hanedanının kız isteme ve nikah işlemleri vekiller aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Bu vekiller çoğunlukla vezirlerden olurdu. Bunun örneklerine Tuğrul Bey'in iktidarı döneminde rastlamaktayız. Bir rivayetten ibaret ve gerçekliği tartışılabilir olsa da kaynaklarda anlatıldığı üzere Tuğrul Bey, Hârizmşahlar'dan bir kız ile evlenmek amacıyla Amîdülmülk Kündürî'yi görevlendirmiş ancak bu görevi yerine getirmeyerek kızı kendi için nikahlayan Amîdülmülk'ü, hadım bırakarak cezalandırmıştı.⁷⁹⁶

448/1056 yılında Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'ın Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile nikahı kıyılmıştı. Nikah kıyılması işlemi Halife'nin makamında düzenlediği bir mecliste gerçekleşmişti. Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî, Abbâsî veziri Reisürrüesâ, Ebû Ali b. Ebû Kalicar, Nâkibunnukabâ Ebû Ali b. Temmâm,

⁷⁹⁴ Agacanov, *Selçuklular*, 133-134.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 141, 184; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 28; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 57; Kütük, "Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları", 47.

⁷⁹⁶ Sadreddîn el-Hüseyînî, 17; İbnü'l-Esîr, X, 46; Bundârî, 28; İbn Hallikân, III, 293-294. Hüseyînî ve İbn Hallikân, bu hikâyeyi Alp Arslan'a atfederek anlatmış olsa da diğer kaynaklarda hükümdar, Tuğrul Bey olarak geçmektedir.

Alevilerin nâkibi Adnan b. eş-Şerif er-Râdi, Kadilkudât Dâmegânî, Mâverdî, Ahvaz Emîri Hezâresb gibi pek çok önemli kimsenin katıldığı bu nikah merasiminde belinde ipek kuşağı ve elinde kamçısıyla Amîdûlmülk, Arslan Hatun'un vekilliğini yapıyordu. Yüz bin dinar mehir miktarı üzerinde anlaşılmış ve nikahı hilafet veziri Reisürrüesâ kıymıştı. Daha sonra Tuğrul Bey, ileri gelenleri sarayına davet ederek onlara çeyizlerle süslenmiş odaları göstermişti. Sonrasında ise bu çeyizler Halife'nin sarayına taşınacaktı. Bu çeyizlerin içerisinde yüklü develer, mücevherler, değerli elbiseler, kumaşlar, altın ve gümüş kaplar, altınla süslenmiş atlar, katırlar ve bâkire cariyeler de bulunmaktaydı. Çeyizlerin sergilenmesi geleneğinin o dönemde de mevcut olduğunu göstermesi bakımından bu husus dikkat çekicidir.⁷⁹⁷

Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile Tuğrul Bey'in nikahı ise daha karmaşık bir süreç sonunda gerçekleşmişti. Esasen Tuğrul Bey'in Seyyide ile evlenme talebi önceleri Halife tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştı. Evlilik talebine aracılık eden Amîdûlmülk Kündürî'nin Halife huzurundaki talepleri ilk aşamada reddedilmiş ve bu durum Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı arasında gerilime sebebiyet vermişti.⁷⁹⁸

Ancak Tuğrul Bey'in çeşitli yaptırımlarda bulunması üzerine Halife, çeşitli şartlarla bu evliliğe razı olmuştu. Tuğrul Bey tarafından verilen mehir dikkat çekmekteydi. Esasen mehir olarak geçen kısım dört yüz dirhem ve bir dinardan ibaret olduğu söylene de “*Yüz bin altın dinar, çeşitli cinslerde yüz giysi, iki bin iki yüz elli parça mücevher, yüz yirmi adet inci, altı yüz kırk parça kırmızı yakut ve Bedehşan süsü, elli sekiz parça firuze, yirmi sekiz parça zümrüt, on iki parça saf cam, taç, bilezikler, yüzükler, küpeleri de kapsayan süs eşyaları, altın kapacak, örtüler, kumaşlar, köleler, cariyeler, atlar, katırlar*” ve sair eşyaları kapsayan bu muazzam armağanların yanı sıra ayrıca Halife ve ailesine altınlar, köleler, atlar ve ıktâlar hediye edilmişti. Bunlarla birlikte saç geleneğinin uygulanabilmesi için ayrıca para ve mücevherler gönderilecekti. Tabii ki bu büyük kıymetteki hediyelerin verilmesi maddi açıdan bir külfetti. Bu sebeple Tuğrul Bey,

⁷⁹⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 12-13; İbnü'l-Esîr, IX, 468; Bundârî, 8-9; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 14-16; İbn Kesîr, XII, 168-169; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 59; Merçil, *Saraylar*, 260; Merçil, “Selçuklularda Meslekler”, *Makaleler*, 251.

⁷⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 95; Seyfeddîn b. Hacı b. Nizâm Âkılî, *Âsârü'l-vüzerâ*, nşr. Celaleddin Hüseyinî Ermevî (Tahran 1958), 206.

kendi bağı devlet yöneticilerinden belli miktarda para almıştı. Her ne kadar Halife, ilgili nikahın kıyılmasını belli şartlara bağlasa da bu şartların geçerliliği, dönemin alimlerince tartışma konusu yapılmıştı. Şarta bağı bir nikahın geçerli olmayacağını savunanlar ve sadece şartların geçerli olmayıp nikahın geçerli olacağını iddia edenler arasındaki tartışmalar devam etmiş, ancak sonuç olarak bahse konu evlilik gerçekleşmişti. Halife, kızına vekil olarak Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî'yi tayin etmiş ve buna ilişkin vekaletname, Ebu'l-Ganâim b. el-Muhallebân tarafından nikah yerine ulaştırılmıştı. Tuğrul Bey, bu vekaletnameyi görünce Halife'ye hürmeten saygı gösterisinde bulunmuş ve yer öpmüştü. Tuğrul Bey ile Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide'nin evlilik akdi 454/1062 yılında Tebriz dışında yapılmıştı. Tebriz şehri bu nikahın şerefine süslenmiş ve saç yapılmıştı. Nikahı, Seyyide'nin çeyizleri ile birlikte Tebriz'e gelen Bağdat Kadılkudâtı kıymıştı. Bu tören esnasında Tuğrul Bey tahtında oturmaktaydı. Yapılan bu nikah töreninin ardından daha önce bahsedildiği üzere ziyafet tertip edilip şenlik yapılmıştı. Bu törenin ardından daha önce bahsettiğimiz hediyeler Halife ve ailesine gönderilmişti.⁷⁹⁹

Sultan Alp Arslan döneminden de nikah merasimi örnekleri mevcuttur. Bunlardan birincisi 456/1064 yılında Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın, Karahanlı Tamgaç Han'ın kızı ile nikahıdır. Aynı yıl Sultan Alp Arslan, yine Karahanlı hükümdarlarından Kadir Han'ın kızı ve Gazneliler'den Mes'ûd b. Mahmûd'un⁸⁰⁰ eski eşi ile Merv şehrinde evlilik gerçekleştirmişti.⁸⁰¹ Onun dönemindeki en meşhur nikah töreniyse Abbâsî halifesinin torunu Uddetüddîn'in, Sultan'ın kızı Seferiye Hatun ile evliliği vesilesiyledir. Buna göre Malazgirt Zaferi akabinde halife tarafından Sultan Alp

⁷⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 78-79; Nîşâbü'rî, 87; Râvendî, I, 109; Sadreddîn el-Hüseynî, 15; Abu'l-Farac, I, 315; İbnü'l-Esîr, X, 38; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 92, 98, 108-110, 112; İbn Kesîr, XII, 196, 198; Reşîdüddin, 105; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, 91, 119-120; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 59, 75.

⁸⁰⁰ Kaynakta bu isim Mahmûd b. Mes'ûd b. Sebüktegin olarak zikredilmektedir. Mes'ûd'un, Sebüktegin'in değil Mahmûd'un oğlu olduğu ve Gazneli Mahmûd haricinde Gaznelilerde Mahmûd olarak Mevdûd'un bir oğlunun varlığı bilindiğinden, bahse konu kişinin Mahmûd b. Mevdûd olması da ihtimal dahilindedir. Bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: TTK Yay. 1989), 80.

⁸⁰¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 141; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 111-112.

Arslan'a çeşitli hediyeler ve hil'atler gönderilmişti. Ayrıca Amîdüddeve b. Fahrüddeve b. Cehîr, sultanın kızı Seferiye Hatun'u halifenin torununa istemesi için bir vekaletnâme yazılarak vekil tayin edilmişti. Nîşâbur'a ulaşan Amîdüddeve, burada devletin ileri gelenleri tarafından karşılanmıştı. 464/1072 yılı sonunda Nîşâbur dışında nikah merasimi düzenlenmiş ve nikahın şerefine büyük bir ziyafet tertip edilerek mücevherlerle saçı yapılmıştı. Nikah töreni için şehirdeki saray süslenmiş, davullar vurulup borular çalınmıştı. Sıbt⁸⁰², Amîdüddeve'nin anlattıklarını aktaran *Garsunni'me*'den de istifadeyle nikah töreninin ayrıntılarından bahsetmektedir: *"Sultan, saltanat tahtına oturdu, veziri Nizâmülmülk ise onun önünde ayakta duruyordu, Uddetüddîn'in vekili Amîdüddeve ise kendisi için hazırlanmış olan gümüş bir kürsüye oturmuştu. Ayrıca Selçuklu devletine tâbi melikler, emîrlar ve komşu devlet elçileri de protokol sırasına göre yerlerini almışlardı. Nizâmülmülk de Sultan'ın vekiliydi. Çok geçmeden sultan, kadı ve hukukçulara 'Şahit olunuz ki ben, Tûslu Hasan'a (Nizâmülmülk) bu evlenme işinde bana vekil yaptım' dedi; Amîdüddeve ise 'Bana bu hususu bildirdiler; ben, şimdi Uddetüddîn adına, vekili olarak bu nikahı kabul ettiğimi ve Uddetüddîn'in de rıza gösterip bunu kabul ettiğini, huzurunuzda açıkça ifade ediyorum' dedi. ... Daha sonra sultan, iki yanındaki tabaklarda bulunan dizi halindeki incileri oradakilere saçtı ve ayrıca kaftanındaki içinde mücevher dolu üç torbayı Amîdüddeve'ye doğru attı ve 'Daha önce saçtığım incilere el uzatıp almadığından dolayı bunlar senin hakkındır.' dedi. Bunun üzerine Amîdüddeve ayağa kalktı ve bu keseleri alıp kabul etti ve 'Ben, bunları alıp kabul ettim, fakat bunları da bu saçtıya katmak benim için daha neşeli ve iyi olur' dedi ve keseleri oradakilerin üzerine saçtı."* Bahse konu törende yine başka bir ayrıntı olarak Sultan'ın huzuruna çıkan Amîdüddeve'ye burada âdet olduğu üzere Sultan'ın önünde duran tabaklardaki mücevherler ve dinarlardan ikram edildiği ve Amîdülmülk'ün bunları alarak kapı önünde duranlara saçtığı bahsedilmektedir ki bu tabaklarla mücevher bulundurma âdetinin Karahanlılarda da yaygın olduğu düşünüldüğünde kültürel etkileşim göstermek bakımından dikkat çekicidir.⁸⁰³

⁸⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 176-179.

⁸⁰³ Bundârî, 42; İbnü'l-Esîr, X, 76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 176-179; İbn Kesîr, XII, 225; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 42; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 75; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 211.

Alp Arslan dönemindeki diğer bir evlilik hadisesi vesilesiyle çeyizin içine dahil edilebilecek eşyalara tesadüf ediyoruz. Buna göre Malazgirt Zaferi akabinde Batı Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Tekin b. Tamgaç'ın kız kardeşiyle evlenen Alp Arslan, gönderilen çeyiz içerisinde daha önce Karahanlıların yaptığı bir akın esnasında oğlu Melikşah'tan ganimet olarak alınan altın bir leğenin olduğunu fark edince çok öfkelenmiş ve Karahanlılar hakimiyetindeki Mâverâünnehir bölgesine sefer düzenlemişti.⁸⁰⁴

Melikşah döneminde de kız isteme, mehir, çeyiz ve nikah hususlarına ilişkin örnekler bulunmaktaydı. Daha önce bahsi geçen Çağrı Bey'in kızı ve Melikşah'ın halası olan Arslan Hatun, eşi Halife el-Kâim-Biemrillâh öldükten sonra, Ferâmurz b. Kâkûye tarafından istenmişti. Evlilik talebi kabul edilen ve Arslan Hatun'la 469/1076 yılında evlenen Ferâmurz, mehir olarak Arslan Hatun'a iki yüz adet elbise ile on bin altın gönderilmişti.⁸⁰⁵

Aynı yıl içerisinde, evliliklerin çoğunun siyasi saiklerle yapıldığını gösteren bir diğer örneğe rastlamaktayız. Buna göre Melikşah tarafından, o dönem Fâtımîlere tabiiyet halindeki Hicaz bölgesine gönderilen Salâr-ı Horasan ile görüşen Hicaz Emîri Şerif İbn Ebî Hâşim, Şîî hutbesi yerine Sünnî hutbesi okuması ve bu şekliyle Selçuklu hakimiyetini kabul etmesi karşılığında Sultan Melikşah'ın kız kardeşiyle evlenmeyi talep etmişti. Esasen bu örnek evlilik ilişkilerindeki bir muvazaayı göstermesi açısından da dikkat çekmektedir. Zira Hicaz Emîri, ödemek zorunda olduğu mehir için de Melikşah tarafından on bin dinarın kendisine gönderilmesini talep etmişti.⁸⁰⁶

Konuya ilişkin Melikşah döneminden bir diğer örnek Gazneli Hükümdarı İbrahim'in, Melikşah'ın Mehdü'l-İrak lakaplı kızı Gevher Hatun'u, oğlu Mes'ûd için istetmesidir. Yine burada da vekiller vasıtasıyla kız isteme işlemi yapılmış, talebin kabul edilmesinin akabinde ise Gevher Hatun ile Mes'ûd b. İbrahim evlenmişti.⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 183; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 212.

⁸⁰⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 208-209.

⁸⁰⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 207.

⁸⁰⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 40.

Sultan Melikşah'ın kendi evliliği vesilesiyle yapılan bir diğer nikah töreni ise çeşitli ayrıntıları göstermesi bakımından daha dikkat çekicidir. Buna göre Melikşah, Halife Muktedî-Biemrillâh'ın akrabalarından biri ile evlenmek istemiş ve Arap ve Acem diyarının ileri gelenlerini Bağdat'ta toplamıştı. Melikşah Nizâmülmülk başta olmak üzere onları, Türklerde bir âdet olduğu üzere rıza alınması için Dârü'l-Hilâfe'ye göndermişti. Olaydan bahseden yazar, Türklerin âdetinin, damadın yakınlarının rıza verilene kadar sabırla beklemek olduğunu ifade ediyor. Rıza almak için Saray'a doğru hareket eden bu grup Halife'ye hürmeten kapıda atlarından inmişler, ancak Halife tarafında Nizâmülmülk'ün tekrar atına binmesi emredilmişti. Bu şekilde Halife'nin huzuruna varan emirler ve ileri gelenlere hil'atler giydirilmişti.⁸⁰⁸

Melikşah'ın kızının Halife ile evliliği ise bu döneme ilişkin en dikkat çekici örnektir. Halife, Fahrüddeve b. Cehîr'i Melikşah'ın kızını istemek için görevlendirmişti. Bir hâdim ile birlikte evlilik için İsfahan'a giden Fahrüddeve, burada Nizâmülmülk ile görüşmüş ve evlilik işleri için Halife'nin Nizâmülmülk'e yetki verdiğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine birlikte önce Melikşah'ın karısı Terken Hatun'un huzuruna çıkmış ve onun kızını Halife için istemişlerdi. Hatun, "Gazne Hükümdarı ile Karahanlı hükümdarları da kızımı evlatlarına istediler ve bunun için her biri dört yüz bin dinar verecekler. Eğer halife bu meblağı gönderirse o onlardan daha layıktır." demiş, bunun üzerine ölen Halife el-Kâim-Biemrillah'ın eşi ve Melikşah'ın halası olan Arslan Hatun, kızının Halife ile evliliğinin büyük bir şeref vesilesi olacağını beyan ederek para istenmemesi gerektiğini bildirmişti. Yine Nizâmülmülk bu şekilde bir talebin kabul edilmeyeceğini ifade etmişti. Terken Hatun, bunun üzerine bahse konu teklifi, bir Türk âdeti olarak elli bin dinar süt hakkının kendine ödenmesi, mehrin ise yüz bin dinar olması şeklinde revize etmişti. Fahrüddeve yanlarında getirdikleri on bin dinarı vereceklerini, geri kalanın ise daha sonra Bağdat'tan gönderileceğini söylemiş, Hatun da bunu kabul etmişti. Bahse konu kız isteme mevzuunda ilgi çekici bir diğer nokta bu esnada ortaya çıkmıştı. Terken Hatun, Halife'nin kız istemek için annesi, büyük annesi, halası ve diğer yakınları ile ileri gelenleri göndermesi gerektiğini söylemiş, ayrıca kız verme işinin de o kadar basit olmayıp, yine Selçukluların ileri

⁸⁰⁸ Mîrhând, 145-146; Gıyaseddîn Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, neş. Said Nefisi (Tahran: t.y.), 107-108.

gelen kadınlarının toplanarak karara bağlamaları gerektiğinden bahsetmişti. Ancak Fahrüddeve ısrar etmiş ve Terken Hatun, Halife'nin sarayında cariye ve kahramâne bulundurmayıp her geceyi kızıyla geçirmesi kaydıyla razı olmuştu. Bahse konu şartlar kabul edilince durum Melikşah'a da iletilmiş ve o da bu evliliğe rıza göstermişti⁸⁰⁹

Bahse konu bu örnek, çeşitli orijinal hususları ihtiva etmektedir. Bunlardan birincisi, kızın istenilmesi hususunda Hatun'un rolünün çok büyük olduğu anlaşıyor. Bahsedildiği üzere evlilik hususunda onunla görüşülüyor ve Hatun, bizzat şartlarını bildiriyor. Dolayısıyla Hatun'un, evlilik hususunda en azından bu örnekten anlaşıldığı üzere önemli bir karar mercii olduğu görülüyor. Ayrıca Terken Hatun'un, kız isteme işine halifelik kadınlarının dahil edilmesi ve bu işin Selçuklu kadınlarının ileri gelenlerince görüşülmesi gerektiğini söylemesi, evlilik işlerindeki kadın etkisini göstermesi bakımından da önemlidir. İkinci husus ise bu örnek hem İslâmî gelenekten olan mehrin hem de başlık ve süt hakkı gibi Oğuz geleneklerinin birlikte kullanıldığını göstermekle eski Türk ve İslâm geleneklerinin Selçuklular döneminde birbirini dışlamayacak şekilde kaynaşabildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte bu taleplerde bulunan Terken Hatun'un esasen bir Karahanlı melikesi olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Her halükârda bu durum, yönetim ve bürokrasiye ilişkin çeşitli âdet ve uygulamalara nazaran toplumsal geleneklerin Selçuklular bünyesindeki korunumunun daha fazla olduğuna işaret edebilir.

Nikah merasimlerine Muhammed Tapar döneminden de bir örneğimiz mevcuttur. Halife Müstazhir-Billâh, 502/1109 yılında Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun'la mehir olarak yüz bin dinar karşılığında evlenmişti. Nikahları İsfahan'da Ebu'l-Âla Said b. Muhammed tarafından kıyılmış, Halife'ye vezir Ahmed b. Nizâmülmülk vekalet etmişti. Nikah esnasında mücevherler ve altın saçılmıştı.⁸¹⁰

⁸⁰⁹ İbnü'l-Esîr, X, 115; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 244-245; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 376; Bülent Kaçın, "Büyük Selçuklularda Evlilik Merasimleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, II, (2017): 100.

⁸¹⁰ Sadreddîn el-Hüseynî, 57; İbnü'l-Esîr, X, 376-377; İbn Kesîr, XII, 327; Ahmed b. Mahmûd, 194; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 202.

Irak Selçuklularındaki nikah merasimleri de benzer usullere tâbiydi. Bu dönemden bildiğimiz bir örnek, çeyizin miktarı ve büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Irak Selçuklu Sultanı Mes‘ûd’un annesi Sercihan Hatun’un Irak şahnesi Emîr Mengübars ile evliliği, gönderilen muazzam çeyiz sebebiyle hazinenin boşalmasına sebebiyet vermişti.⁸¹¹

Yine başka bir örnek, Halife Muktefî-Liemrillâh’ın (ö. 555/1160), Irak Selçuklu Sultanı Mes‘ûd’un kız kardeşi Fatma Hatun ile 531/1137 yılındaki evliliğidir. Mehir olarak yüz bin dinar belirlenmişti. Bu nikah töreninde Halife’yi Hilafet veziri Ali b. Tırâd ez-Zeynebî, Sultan’ı ise Selçuklu veziri Kemâl ed-Dergüzînî temsil etmişti. Nikah akdinde âdet olduğu üzere davetlilerin üzerine altın ve mücevherlersaçılmıştı.⁸¹² Yapılan bu evliliğe karşılık olarak, Irak Selçuklu Sultanı Mes‘ûd ile Muktefî-Liemrillâh’ın ismi bilinmeyen bir kızı arasında 534/1040 yılında Bâbülhücre’de Kadilkudât ez-Zeynebî tarafından nikah kıyılmış, ancak gelin küçük yaşta olduğu için Mes ‘ûd’un yanına beş sene sonra gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁸¹³

Kirman Selçukluları’nda da nikah merasimi örneklerimiz bulunmaktadır. Arslanşah’ın, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar’ın kızı ile evliliği hanedan içi evliliklerin de mevcut olduğunu göstermek bakımından önemlidir. Buna göre Arslanşah’ın vekilliğini Ali Ferâmürz yapmış ve kız isterken hediye olarak yüzlerce Türk ve Hint köle ve cariye, bin iki yüz at ve katır ve çeşitli kumaşlar ve kokular sunmuştur.⁸¹⁴

Selçuklularda düğün törenleri, nikah merasiminden daha coşkulu geçmekteydi. Bu düğün merasimlerinin ilk örneklerini Tuğrul Bey döneminden görüyoruz. Bahsi geçtiği üzere Halife el-Kâim-Biemrillâh’ın, Çağrı Bey’in kızı Hatice Arslan Hatun ile nikahı kıyılmış, Tuğrul Bey’in ileri gelenlere gösterdiği çeyizler, Hilafet Sarayı’na nakledilmişti. Bunun gerçekleşmesinden sonra ise Abbâsî veziri Reisürrüesâ, Tuğrul Bey’in huzuruna gelerek Halife’nin, “*Hiç şüphesiz Allah, size, emanetleri ehline teslim*

⁸¹¹ Bundârî, 158; Merçil, *Saraylar*, 149.

⁸¹² İbnü’l-Esîr, XI, 51; İbn Kesîr, XII, 392; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 89, 202.

⁸¹³ İbnü’l-Ezrak, 69; İbnü’l-Esîr, XI, 76; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 103, 104.

⁸¹⁴ el-Yezdî, 138-141; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 61.

etmenizi emreder.”⁸¹⁵ şeklindeki mesajını bildirerek Arslan Hatun’un Halife’nin yanına gönderilmesini istemiş, Tuğrul Bey de bu isteği kabul etmişti. Halife’nin annesi Seyyide, Tuğrul Bey’in eşi Altuncan Hatun’a haber göndererek Arslan Hatun’un kendisine teslimini istemiş, Altuncan Hatun da Arslan Hatun’u biriyle birlikte Hilafet Sarayı’na göndermişti. Burada Halife’nin huzuruna çıkan Arslan Hatun, saygı gösterisinde bulunmuş, Halife de Arslan Hatun’u yanı başına oturtarak ona mücevherlerle süslü bir taç giydirmiş; ıktâlar vermiş ve hil’atler, süs eşyaları ve sair pek çok kıymetli hediyeler takdim etmişti.⁸¹⁶

Yine Tuğrul Bey’in, Ferâmürz b. Muhammed Kâkuyî’nin kızı ile evliliğinde de gelini İsfahan’dan Rey şehrine Hâcib Agacı getirmiş, Tuğrul Bey’in Rey’e ulaşmasında ise sarayın odaları süslenmişti. Ancak gelinin ani şekilde ölümüyle bu evlilik akim kalmıştı.⁸¹⁷

Bu dönemdeki en meşhur düğün töreni ise halifenin kızı Seyyide ile Tuğrul Bey’in evliliğinde gerçekleşmişti. Daha önce bahsettiğimiz üzere çeşitli sıkıntılar olsa da halife en sonunda Tuğrul Bey’in evlilik talebini kabul etmiş ve 454/1062 yılında Tebriz dışında nikah kıyılmıştı. Düğün için 455/1063’te Tebriz’den Bağdat’a gelen Tuğrul Bey’i daha önce bahsettiğimiz üzere vezir Fahrüddeve b. Cehîr karşılamıştı. halifenin gönderdiği hediyeler ve hil’atler sunulan Tuğrul Bey, sonrasında yine halifenin gönderdiği bir kayıkla Dârü’l-Memleke’ye geçmişti. Bu esnada düğün töreni büyük bir coşkuyla başlamış, davullar ve zurnalar çalınmıştı. 15 Safer 455/17 Şubat 1063’te halifenin kızı Seyyide, Tuğrul Bey’in yanına götürüldü. Düğün sebebiyle Dicle kıyısında Dârü’l-Memleke’ye kadar çadırlar kurulmuştu. Seyyide’ye de bir otağ kurulmuş ve o gelince altın bir tahta oturtmuştu. Tuğrul Bey, gelinin yanına gelmiş ancak gelin duvağını kaldırmamıştı. Buna rağmen Tuğrul Bey hediyeler takdim etmiş sonrasında ise yanından ayrılmıştı. Bu sırada büyük ziyafetler ve eğlenceler düzenlenmekte, Selçuklu ileri gelenleri ve askerleri Türkçe şarkılar eşliğinde diz üstü

⁸¹⁵ Nisâ Suresi, 58. Ayet.

⁸¹⁶ İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 27-28; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Trk. trc., 15-16; İbn Kesîr, XII, 168-169; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 85.

⁸¹⁷ Ebü'r-Reca Necmeddin Kummî, *Tarihü'l-vüzerâ*, nşr. Muhammed Taki Dânişpejûh, (Tahran: 1985), 107; Merçil, *Saraylar*, 18.

oturup kalkarak oyunlar oynamaktaydılar. Halife'nin eşi Arslan Hatun da geline hediyeler göndermişti. Tuğrul Bey ilerleyen günlerde de gelinin yanına gidip gelmeye devam etmişti. Yedi gün süren düğün boyunca şenlikler ve eğlenceler devam etmiş; Tuğrul Bey, emirlere ve ileri gelenlere hediyeler ve hil'atler dağıtmıştı. Bu görkemli düğünün şerefine ayrıca hatıra olarak bir madalyon da bastırmıştı.⁸¹⁸ Daha sonra Tuğrul Bey ve beraberindekiler gelini alarak büyük bir kafilde Rey'e doğru hareket ettiler. Her ne kadar Tuğrul Bey dönüş yolunda rahatsızlansa da Rey'e ulaşip burada da evlilik şerefine şenlik düzenletti.⁸¹⁹

Sultan Alp Arslan dönemindeki düğün törenleri de Tuğrul Bey dönemindeki kadar görkemliydi. Alp Arslan dönemindeki en meşhur düğün töreni ise oğlu ve veliahdı Melikşah'ın, Batı Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Han'ın (ö. 460/1068) kızı Celâliye ile 457/1065 yılındaki evliliğinde gerçekleşmişti. Daha sonra Terken Hatun (ö. 487/1094) adıyla nam salacak Karahanlı gelini, kıyılan nikahtan sonra büyük bir çeyizle birlikte Merv şehrine doğru harekete geçmiş, düğün töreni için başkent Merv baştan başa süslenmişti. Gelin, bir mahfe içinde bulunmakta ve önünde elinde hediyelerle bin Türk meliki ve bin kadar da gulâm yürümekteydi. Şehre girdikten sonra geçtikleri sokaklarda kokular saçan bu gelin alayı, sokaklardan geçerken kokular ve saçılar saçmaktaydı. Düğünün gerçekleşmesinden sonra pek çok bahşiş ve sadaka dağıtılmış ve bu şekilde Merv'de ihtiyaç sahibi kimse kalmamıştı.⁸²⁰

Abu'l-Farac, ertesi yıl, Alp Arslan'ın Kafkas bölgesine düzenlediği ilk seferinde tâbiyyet bildiren Gürcü hükümdarı IV. Bagrat'ın yeğeninin de Sultan Alp Arslan'la

⁸¹⁸ İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 80-82; Abu'l-Farac, I, 315; İbnü'l-Esîr, X, 40.; Bundârî, 23; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 111-113; İbn Kesîr, XII, 200; İbn Hallikân, III, 227-228; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 141; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 119-120; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 222; Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Makaleler*, 103; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 359; İbrahim Artuk, "Abbasiler Devrinde Sikke", *Belleten*, XXIV, S. 93, (Ankara: 1960): 36.

⁸¹⁹ Ahmed b. Mahmûd, 59; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 53.

⁸²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 141; İbnü'l-Esîr, X, 52; Mîrhând, 104-105; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 158; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 103, 104; Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv*, 64.

evlendiği ve bu evlilik şerefine Hemedan'da ziyafet verildiğinden bahsetmekteyse de incelenen diğer kaynaklarda bu düğün törenine ilişkin herhangi bir ayrıntıya rastlanmamıştır.⁸²¹

Sultan Melikşah'ın kızı Mâhmelek Hatun'un Halife Muktedî-Biemrillâh ile evliliğinden, kaynaklarda detaylı olarak bahsedilmiştir. Daha önce değindiğimiz üzere, Terken Hatun'un da bizzat dahliyle, belli şartlar altında Halife'nin evlilik talebi kabul edilmişti. Nikah akdinin yapılmasından sonra ise, gelinin Bağdat'a getirilmesi ve düğün töreni aşamasına geçilmişti. Terken Hatun, kızının Bağdat'a götürülmesini istemiş ve Melikşah da bunun üzerine Bağdat'a doğru yola çıkmıştı. Yine daha önceki kısımlarda bahsedildiği üzere Akarkûf mevkiinde Halife'nin veziri ve ileri gelenlerce karşılanan Melikşah, daha sonra Bağdat'a girerek Dârü'l-Memleke'ye geçmiş, zifaf gecesi ise avlanmak için Bağdat'tan ayrılmıştı. Beraberindeki ordu için ise Zâhir semtinde çadırlar kuruldu. Bu esnada kızın çeyizinin getirilmesi için Terken Hatun, görevlendirdiği birini Musul'dan İsfahan'a göndermişti. Yüz otuz deve ve yetmiş dört katır üzerinde getirilen çeyiz alayının önünde Sa'düddeve Gevherâyin ve Emîr Porsuk önderliğindeki emirler bulunmaktaydı. Çeyizi taşıyan develerin üzeri Rum ipeğiyle örtülüydü. On iki tanesi altı sandık dolusu gümüş taşıyan çingirakları ve yularları altından katırlar da ipeklerle süslenmişti. Bahse konu develerin üzerinde üç adet mahfe bulunmaktaydı. Çok kıymetli eşyalar, mücevherler, altından kap kacaklar, kıymetli kumaş ve elbiseler taşıyan bu deve ve katırların önündeyse altın ve mücevherle süslü eyerlere sahip otuz üç adet at ve içi altın dolu büyük bir beşik bulunuyordu. Bağdat'tan geçerken üzerine altınlar ve değerli kumaşlar saçılan çeyiz alayını yine Halife'nin veziri Ebû Şucâ' elinde meşaleler olan üç yüz askerle birlikte karşılamıştı. Aynı şekilde Bağdat şehri ve Hilafet Sarayı da mumlar ve meşalelerle süslenmiş ve Bağdat'ın iki yakasında çadırlar kurulmuştu. Ülkenin dört bir yanından gelen muganniler de törende şarkı söylemekteydi. Bu esnada Halife, Hâdim-i hass Zafer ile birlikte bir mahfe göndermiş ve Abbâsî veziri de Terken Hatun'un yanına giderek gelin ve çeyizlerin Dârü'l-Memleke'den Dârü'l-Hilâfe'ye naklini talep etmişti. Terken Hatun bu talebi kabul etmiş, gelini Dârü'l-Memleke'ye gelen Halife'nin annesi ve halasına teslim etmiş ve gelin kıymetli örtülerle üstü örtülmüş, altın ve mücevher

⁸²¹ Abu'l-Farac, I, 318.

işlemeli bir mahfe ile saraya doğru hareket etmişti. Bu mahfenin etrafında ise yine binitlere binmiş iki yüz cariyeye bulunmaktaydı. Bu ihtişamlı törene Nizâmülmülk, emirler ve ileri gelenlerle birlikte onların eşleri de katılmıştı. Onların yanında pek çok mum ve meşale bulunuyordu. Bu büyük şölen içerisinde gelin çeyiz alayıyla birlikte saraya girdi. Ertesi gün ise Halife kırk bin batman şekerden helva yaptırıp büyük bir ziyafet düzenleyerek Selçuklu emirlerini çağırmış ve onlara pek çok hil'at ve hediye takdim etmişti. Aynı şekilde Terken Hatun ve diğer Selçuklu hatunlarına da hil'atler ve hediyeler göndermişti.⁸²²

Muhammed Tapar döneminden de düğün merasimi örneği mevcuttur. Sultan Melikşah'ın kızı ve Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun, 504/1111 yılında Halife Müstazhir-Billâh ile evlenmişti. Nikah akdinden sonra Bağdat'a gelen ve buradaki Selçuklu merkezi Dârü'l-Memleke'ye geçen Hatun'dan sonra çeyizleri de yüz altmış iki deve ve yirmi yedi katır üzerinde gelmişti. Gelin olarak gelmesi sebebiyle Bağdat süslenmiş ve Halife'nin sarayına gittiği gece muazzam bir ziyafet hazırlanarak düğün yapılmıştı.⁸²³

Irak Selçuklularında da düğün merasimlerinin örnekleri mevcuttur. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un, 532/1137-38 yılında Mezyedîlerden Dübeys b. Sadaka'nın kızı Süfrâ ile evliliğinde şehir süslenmiş ve yedi gün boyunca düğün yapılmıştı.⁸²⁴ Daha önce bahsettiğimiz üzere Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un kızı Fatma Hatun ile Halife Muktefî-Liemrillâh, 531/1137 yılında evlenmişlerdi. Fatma Hatun, bu nikah akdinden üç yıl sonra Dârü's-Saltana'ya gelmişti. Bunun şerefine Bağdat'ın kapıları kapanmış ve şehir süslenerek büyük bir düğün gerçekleştirilmişti.⁸²⁵ Yine Sultan Mes'ûd döneminden bir diğer düğün merasimi örneği ise 532/1138 yılı Ramazan ayında Kirman Selçukluları'ndan bir kız ile evlenmesi vesilesiyledir. Bu düğünde de Bağdat

⁸²² İbnü'l-Esîr, X, 145-146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275-276, 279-280; İbn Kesîr, XII, 267; Mîrhând, 123-124; Ahmed b. Mahmûd, 150, 154; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 206-208, 394; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 113-115; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 204, 205.

⁸²³ Sadreddîn el-Hüseynî, 57; İbn Kesîr, XII, 330.

⁸²⁴ İbn Kesîr, XII, 393-394.

⁸²⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 76; İbn Kesîr, XII, 400; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, 89, 205.

şehrinin kapıları kapatılmış ve şehir üç gün boyunca süslenerek, ziyafetler tertip edilmişti.⁸²⁶

4. Zafer Sonrası Kutlama Âdetleri

Selçuklularda kazanılan bir zafer yahut fethedilen bir şehre ilişkin haber ulaştığında kutlamalar düzenlenmekteydi. Dönemin diğer İslâm devletlerine benzer şekilde bu kutlamalarda şehirler süslenir, davullar ve borular çalınırdı. Mutribler ve muganniler de bu kutlamalarda görev alır aynı zamanda sadaka olarak pek çok para dağıtılırdı.⁸²⁷

Zafer sonrası kutlama ve şenliklerine ilişkin Selçuklularda ilk örneğimiz Tuğrul Bey dönemindedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Vâsıt'ta Selçuklulara isyan eden İbn Fesânces'in yenilgiye uğratılarak esir alınmasından sonra bu durumu müjdelemek için davullar vurdurulmuştu.⁸²⁸ Yine benzer şekilde Besâsîrî'nin isyanı bastırılıp ele geçirilerek öldürüldüğünde de kesilen başı Bağdat'ta dolaştırılmış ve davullar çalınmıştı.⁸²⁹ Sultan Alp Arslan'ın, Şîraz hâkimi Fazlûye'nin isyanını bastırarak sığındığı kaleyi ele geçirmesi neticesinde de bu haber müjdeciler tarafından duyurulmuş, zafer sebebiyle büyük şenlikler yapılmıştı.⁸³⁰ Sultan Melikşah'ın 484/1091 yılında Karahanlılar elindeki Semerkant'ı ele geçirmesinden sonra bu olayı müjdeleyen bir elçi Bağdat'a gönderilmişti. Her ne kadar halife, bahse konu olaya sevinerek elçiyi hil'atlemiş ve hediyeler sunmuş ve Bağdat şehri süslenerek müjde davulları vurulmuşsa da vezîr Ebû Şücâ' Rûzrâverî sanki gayrimüslim bir şehir fethedilmişçesine sevinilmesine tepki göstermişti. Bu durum Melikşah'ın kulağına gidince ise kendisi Sultan'ın isteği doğrultusunda vezaretten azledilmişti.⁸³¹ Yine bu türden başka bir örnek, Suriye Selçukluları'na aittir. Dımaşk Atabegi Tuğtegin'in

⁸²⁶ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 304; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 61.

⁸²⁷ Beyhakî, 37; İbnü't-Tiktaka, 37; Merçil, *Saraylar*, 281.

⁸²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 30; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 78.

⁸²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 81; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 78.

⁸³⁰ Ahmed b. Mahmûd, 86.

⁸³¹ Ahmed b. Mahmûd, 157.

498/1104-1105 yılında Haçlılara karşı kazandığı zafer neticesinde Dımaşk'a dönüşünde de Dımaşk halkı şehri süsleyerek sevinç gösterileri düzenlemişti.⁸³²

5. Sevinç Gösterileri

Selçuklularda güzel hadiselerin yaşanmasından sonra insanların mutluluklarını farklı yollarla gösterdikleri görülüyor. Daha önce merasimler ve düğünler kısımlarında zikrettiğimiz üzere bu sevinç gösterilerinin en yaygın olanlarından birisi saçıydı. Yörelere göre değişmekle birlikte darı, pirinç, fasulye, altın ve gümüş paralar, kalıplara dökülmüş kokular ve şekerlemeler, bahse konu törenlere katılanlara saçılmakta ve katılımcılar bu saçılan malzemeleri toplamaktaydılar. Saçı geleneği, Türklerde yaygın olduğu gibi, Selçuklu öncesi Abbâsî ve İran toplumunda da mevcuttu.⁸³³ Günümüzde dahi varlığını sürdürmesi bakımından dikkat çekici bu geleneğe ilişkin örneklerden daha önceki kısımlarda bahsedildiğinden tekrara düşmemek için burada sadece bazı dikkat çekici örneklerden bahsedilecektir. Abbâsî elçisi olarak Sultan Melikşah'ın yanına gitmek için görevlendirilen dönemin meşhur alimlerinden ve Nizâmiye müderrislerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî, yol boyunca uğradığı her şehirde sevinç gösterileriyle karşılanmış, insanlar ellerini ve yüzlerini onun binitinin üzengisine sürmüşlerdi. Rey yakınlarındaki Sâve şehrine ulaştığında, oradaki çarşılardan geçerken dükkanlardan birindeki çocuk saçı olarak oradaki kunduraları onun ve etrafındakilerin üzerine saçmıştı.⁸³⁴

Sevinç tezahürlerinden diğer biri ise sadaka verilmesiydi. Halife Muktedî-Biemrillâh'ın 478/1085-1086 yılında oğlu olduğunda pek çok sadaka dağıtılmıştı.⁸³⁵

Başka bir sevinç gösterisi ise daha önce bahsettiğimiz üzere, nevbet çalınmasıydı. Vâsıt şehrinde Selçuklulara isyan eden İbn Fesânces yakalanıp esir alındığında onun işgalinden kurtulan Vâsıtlılar durumu müjdelemek için müjde davulları çalmışlardı. Yine asi kumandan Arslan Besâsîrî yakalanıp öldürüldüğünde kesik kafası Bağdat

⁸³² İbn Kesîr, XII, 319.

⁸³³ Bundârî, 33; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, 733; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 95-96.

⁸³⁴ İbnü'l-Esîr, X, 120; İbn Kesîr, XII, 253.

⁸³⁵ İbn Kesîr, XII, 259.

sokaklarında davullar eşliğinde gezdirilmişti.⁸³⁶ Mirdâsîlerden Mahmûd b. Nasr'ın 462/1070 yılında Halep'te halife ve Selçuklu hükümdarı adına hutbe okuttuğu haberi alındığında Bağdat'ta durumu müjdelemek için davullar çalınmıştı.⁸³⁷ Yine daha önce bahsedildiği üzere Sultan Melikşah'ın 484/1091 yılında Karahanlılar elindeki Semerkant'ı ele geçirdikten sonra bu olayı müjdeleyen bir elçi Bağdat'a gönderilmiş ve Bağdat şehri süslenerek müjde davulları vurulmuştu.⁸³⁸

Sevinç gösterisinin bir başka türü ise şükür secdesiydi. Yaşanan güzel bir olay karşısında Allah'a şükretmek için secdeye kapanmak İslâm coğrafyasında yaygın bir gelenektir. Sultan Alp Arslan, Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulduğunu ve Lûr bölgesinde eşkıyalık yapan Kürtlerin sürüldüğünü öğrendiğinde şükür secdesi yapmıştı.⁸³⁹

Bir başka sevinç gösterisi ise başlığın havaya atılmasıydı. Adına İsfahan'da hutbe okunduğunda çok sevinen Muhammed Tapar sevincinden külahını havaya atmış ve sadakalar vermişti.⁸⁴⁰ Oğlu Melikşah da Suriye bölgesine düzenlediği sefer sonrasında Süveyde'ye gelerek atını denize doğru sürmüş, kılıcını üç defa suya batırmış, sonrasında ise kendisine babasından daha büyük bir devlet nasip ettiği için şükrederek iki rekât namaz kılmıştı.⁸⁴¹

6. Ramazan Ayı Âdetleri

Selçukluların ortaya çıkışından önce İslâm dünyasında Ramazan ayı ibadet etmek ve günahlardan arınmak için güzel bir vesile olarak görülüyordu. İnsanlar, akşamları oruçlarını açtıktan sonra teravihe iştirak ederler, bazı yerlerde bu teravihler hatimle kıldırılırdı. Takva sahibi Müslümanlar geceleri ibadetle ve Kur'an okumakla geçiriyor, insanlar birbirlerine Ramazan hürmetine sık sık hediyeler veriyordu. Selçuklular döneminde de Ramazan ayına önem verilmekte ve bu aya ilişkin ritüeller takip

⁸³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 30, 81; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 78.

⁸³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 164; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 94-95.

⁸³⁸ Ahmed b. Mahmûd, 157.

⁸³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 131-132; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 94.

⁸⁴⁰ Râvendî, I, 18.

⁸⁴¹ Urfalı Mateos, 172.

edilmekteydi. Ramazan ayının başlamasıyla birlikte savaşların ve çatışmaların ertelendiği, hükümdarların sofralar kurarak emirler ve ileri gelenleri iftara davet ettiği ve Ramazan şerefine şiirler yazıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁴²

Örneğin Selçukluların kuruluş evresinde 429/1038 yılında Nîşâbur kenti ele geçirildiğinde, bir askeri gelenek olarak Çağrı Bey şehrin askerlerce yağmalanmasını istemiş ancak Tuğrul Bey, Ramazan ayında olduklarını hatırlatarak bu ay içerisinde yağma yapılmasının doğru olmadığını belirtmişti. Anlaşılan o ki, Türk geleneklerinin daha sıkı bir takipçisi olan Çağrı Bey, yağmanın yapılması hususunda ısrarcı olmuş ancak Tuğrul Bey'in de geri adım atmaması ve ona yağmanın karşılığı olarak belli bir miktar para vermesi karşılığında Çağrı Bey bu talebini geri çekmişti.⁸⁴³ Yine 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039 yılında Telhâb yakınlarında Selçuklu ordusu ile Gazneli ordusu karşı karşıya gelmiş, ufak çatışmalar olsa da Ramazan ayı sebebiyle asıl savaş bayramdan sonraya bırakılmıştı.⁸⁴⁴

Yine bahsettiğimiz üzere iftar sofraları hazırlanarak emirlerin davet edilmesi geleneği de mevcuttu. Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı 458/1066 yılında veliaht tayinettikten sonra Nîşâbur'a geçmiş, Ramazan ayını burada geçirmişti. Onunla birlikte törene katıldıktan sonra Nîşâbur'a gelen emirleri sofrasına davet etmiş, ay boyunca onlarla iftar yapmıştı.⁸⁴⁵ Ramazan'da bu ayın şerefine şiirler de yazılıyordu. Örneğin Selçuklu döneminin meşhur şairlerinden Muizzî, Melikşah için Ramazan hilalinin görünmesi vesilesiyle bir şiir yazmış, şiiri çok beğenen Melikşah ise ona hediyeler vermişti.⁸⁴⁶

7. Bayram Merasimleri ve Şenlikler

Selçuklular öncesi İslâm coğrafyasında dini ve geleneksel pek çok bayram kutlanmaktaydı. Müslümanların dini bayramları olan ve Arapça *îdü'l-fitr* ve *îdü'l-adhâ* olarak adlandırılan Kurban ve Ramazan bayramları haricinde, yine Sâsânî

⁸⁴² Ahsen, *Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat*, 312, 313.

⁸⁴³ İbnü'l-Esîr, IX, 350; Bundârî, 4; Reşîdüddîn, 96.

⁸⁴⁴ Beyhakî, 538, 539; Özgüdenli, *Selçuklular*, 81, 82.

⁸⁴⁵ Mîrhând, 110.

⁸⁴⁶ Nizâmî-i Arûzî, 60; Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", *DİA*, XXXI, 98-99.

etkisiyle çok erken dönemlerden itibaren Nevrûz, Mihrigân, Sede gibi İranî kökenli şenlikler de büyük bir coşkuyla kutlanmakta ve bu kutlamalara yöneticilerle beraber halk da iştirak etmekteydi. Gerek dini bayramların gerekse bu geleneksel şenliklerin kutlanmalarında da İranî gelenekler etkisini gösteriyordu. Bayramlarda ve şenliklerde ihtişamlı alaylar düzenlenmekte, büyük ateşler, mumlar ve meşaleler yakılmakta, halifeler ve hükümdarlar abartılı sofralar kurarak müzikler eşliğinde eğlenceler düzenlemekte ve törene katılanlara şekerlemeler, tatlılar ve hediyeler verilmekteydi. Şüphesiz bayramlar Müslüman halka özgü değildi. Gayrimüslim tebaa da kendi dini bayramlarını kutlamakta, onların kutlamalarına bazen Müslümanlar da eşlik etmekteydi.⁸⁴⁷

Selçukluların Horasan'da bir devlet olarak ortaya çıkışlarından önce hangi bayramları ne şekilde kutladıklarına dair bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte onların buraya gelişlerinden çok kısa bir süre sonra Nevrûz ve Mihrigân gibi şenliklere ilişkin kayıtların bulunması, onların henüz devlet kurulmadan önce de bu bayramlara aşina olduklarına işaret edebilir. Ancak kuruluş sürecinde Selçuklu yönetimine sızan Gazneli aristokrasisinin etkisi de burada göz ardı edilmemelidir. Zira Selçuklular, kendi saflarına katılan bürokrat sınıfı vesilesiyle pek çok merasim geleneğini Gaznelilerden edindiği gibi İranî şenliklerin kutlanması konusunda da onların takipçisi olmuşlardır. Bununla birlikte, Fars nüfuzunun daha sınırlı olduğu Selçuklularda bu kutlamaların Gaznelilere kıyasla daha az gösterişli olduğu anlaşılmaktadır. Her hâlükârda bu törenlere önem verilmekte, aşağıda örnekleri görüleceği üzere tebrikleşmeler, alaylar, hediyeleşmeler tertip edilmekteydi.⁸⁴⁸

7.1. Dini Bayramlar

Ramazân ve Kurban Bayramları, bütün Müslümanlarca kabul edilen iki önemli bayram olarak, bugün olduğu gibi o dönemde de İslâm aleminin pek çok köşesinde

⁸⁴⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 708, 779; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 393; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 224; Merçil, *Saraylar*, 206-207, 281; Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, 471, 472; İbrahim Bayraktar, “Bayram”, *DİA*, V, 259-261.

⁸⁴⁸ Müntecebüddîn Bedî, 182; Piyadeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, 1419.

coşkuyla kutlanmaktaydı. Selçuklular döneminde dini bayramların kutlanması, Abbâsî, Büveyhî ve özellikle Gazneliler'deki kutlamalarla benzeşiyordu. Bayram arifesinde şehirler süslenmekte ve bayrama hazırlık yapılmaktaydı. Bu süsleme işlemi değerli kumaşlar, silahlar ve kokular ile sağlanıyordu. Bayram namazları genellikle camilerde değil, üstü açık bayramgâh adı verilen büyük meydanlarda kılınıyordu. Şafî mezhebinin etkisiyle Bağdat haricinde bayram namazında imam olarak genellikle kadılar tercih edilirdi. Bağdat'ta ise halifeler namazı kıldırıyordu. Bayram namazında hutbe irat ediliyordu ki bu hutbe Bağdat'ta yine halife tarafından verilirdi. Sonrasında ise saraylara dönülüyor ve burada bir ziyafet düzenlenerek kabul ve tebrik merasimi düzenleniyordu. Bu kabul törenleri bazen namazdan önce yapılıyordu. Devlet ileri gelenleri, emirler ve yöneticiler hükümdarın huzuruna çıkarak tebriklerini iletiyor, sonrasında ise envaî çeşit yemeklerin bulunduğu büyük sofralar kurularak yemekler yeniyor ve eğlenceler tertip ediliyordu. Bu eğlencelerde mutribler, muganniler ve maskaralar görev alıyor, ayrıca şairler tarafından bayram şerefine yazılan şiirler seslendiriliyordu. Hükümdarlar, törene katılanlara hediyeler dağıtıyor, aynı zamanda sunulan hediyeleri kabul ediyorlardı. Bununla birlikte dini bayramlarda dikkat çekici bir uygulama, resm-i geçit yapılması yahut askerlerin sıra sıra dizilerek tüm teçhizat ve zırhlarıyla gövde gösterisi yapmalarıydı. Abbâsîlerde bu gelenek özellikle *sugûr* olarak adlandırılan sınır bölgelerinde yaygındı. Bayram geceleri fener alayları tertip edilmesi de yine yaygın bir uygulamaydı. Halk nezdinde de tebrikleşme ve hediyeleşmeler yaygındı. Kız çocukları için bu bayramlarda oyuncak bebekler ve hayvan figürleri satılıyordu. Kurban bayramında, Ramazan bayramından farklı olarak kurban kesimi yapılıyordu ki genellikle bu, ziyafetten önce yapılmaktaydı.⁸⁴⁹

⁸⁴⁹ Beyhakî, 256, 466, 468, 489, 495, 556; Mâverdî, 84; İbnü'l-Esîr, IX, 321, 513; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîh-i Haleb*, çev. Hayri Alkan, *Buğyetü't-Taleb Fî Tarih-i Haleb-I Adlı Eserin Tercüme ve Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 142, 146; İbn Kesîr, XII, 366, 371; Arslantaş, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyah*, 71-72; Ahsen, *Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat*, 309, 313-315; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 182; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 231; Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları", 1413, 1417.

Selçuklularda bu türden bayram kutlamalarının ilkinde Alp Arslan döneminde tesadüf ediyoruz. Mangışlak ve Cend yöresine düzenlediği seferlerden dönerek oğlu Melikşah'ı 458/1066 yılında Râdgân'da veliaht tayin eden Alp Arslan, Nîşâbur'a yönelerek Ramazan ayını burada geçirmişti. Veliaht tayini törenine katılan emirler de onu takip etmiş olmalı ki Ramazan boyunca bu emirlerle birlikte sofraya oturmuşlardı. Sultan Alp Arslan, 1 Şevval 458/26 Ağustos 1066'daki Ramazan bayramında bir tahta oturarak ileri gelenler ve emirlerden bin iki yüz kişiyi kabul etmiş, daha sonra ise huzurunda saf tutan topluluk ile birlikte bayram namazı kılmaya geçmişlerdi. Namazdan sonra da saraya dönmüşler ve muhtemelen burada bir ziyafet düzenlenmişti.⁸⁵⁰

Melikşah döneminde bayramlara ilişkin iki ilginç olaya rastlıyoruz. Rivayet edildiğine göre Melikşah, Bağdat'a geldiğinde namaz tekbirlerini Hanefî mezhebine göre okutmuş ve namazı da Hanefî fikhî üzerine kıldırmıştı. Ondan önce namaz kılma usulünde Şafiî fikhî takip ediliyor olup, o Hanefî usulünce bayram namazı kıldıran ilk kişi olmuştu.⁸⁵¹ Başka bir ilginç olay ise bu sefer Şevval hilalinin gözlenmesinde yaşanmıştı. Bilindiği üzere Şevval hilalinin görünmesi, Ramazan ayının biterek bayramın gelmesine işaret etmekteydi. Buna göre Melikşah, bir Ramazan ayında, hilalin görüldüğünü iddia ederek ertesi günü bayram ilan etmiş ancak bu durum İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî tarafından reddedilmiş ve ertesi günün de Ramazan ayının devamı olduğu yönünde fetva vermişti. Bunun üzerine onu saraya davet eden Melikşah'a "*Saltanat işlerinde fermana itaat bizim vazifemizdir, ancak fetvaya taalluk eden meselelerde sultanın bize danışması gerekir.*" şeklinde bir cevap vermiş ve Sultan da onu haklı bularak ilanını geri çekmişti.⁸⁵²

Dini bayramlara ilişkin bir diğer örnek ise Muhammed Tapar devrindendir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Muhammed Tapar, Şaban 511/Aralık 1117 yılında rahatsızlanmış ve hastalığının ilerlemesi üzerine, hakkında öldüğüne dair dedikodular yayılmaya

⁸⁵⁰ Mîrhând, 110; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 159; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 108- 109.

⁸⁵¹ Ahmed b. Mahmûd, 173.

⁸⁵² Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Tuhfetü'l-mülûk* ve Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*'den naklen; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 324; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 318.

başlamıştı. Bunun üzerine bütün hastalığına rağmen 10 Zilhicce 511/4 Nisan 1118 tarihinde başlayan Kurban bayramında büyük bir tören ve ziyafet düzenlemiş ve oğlu Mahmûd'u veliaht tayin ettiği bu törenden sonra sofrayı Oğuz geleneğine göre yağmalatmıştı.⁸⁵³

Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmûd döneminden de başka bir bayram merasimi örneğini görüyoruz. Halife Müsterşîd ile Irak Sultanı Mahmûd'un arasındaki gerilimler 520/1126 yılındaki Kurban bayramının Bağdat'ta diken üstünde geçmesine sebep olmuştu. Mahmûd'un Bağdat'a doğru harekete geçmesi, Halife'nin bayram hutbesini bir propaganda aracı şeklinde kullanmasına sebebiyet vermiş, o hutbe okurken, yanında veliahdı Râşid, kılıcı çekili bir vaziyette beklemişti. Namaz, savaş esnasında çıkarılması âdet olan büyük çadırlarda kılınmış ve sonrasında ise Halife, kurban kesmeye gitmişti.⁸⁵⁴

Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd döneminde de bayrama ilişkin ilgi çekici bir başka hadiseye rastlıyoruz. Ona karşı hareket eden emirlerden Hâcib Abdurrahman b. Togayürek'in 541/1147'de Hasbeg Belengerî tarafından öldürülmesi haberi Bağdat'a ulaşınca, yine Mes'ûd karşıtlarından Rey valisi Abbas ve Halife Muktefi-Liemrillâh (ö. 555/1160), ittifak halinde Mes'ûd'u ortadan kaldırmak için bir plan yapmışlardı. Buna göre Sultan Mes'ûd bayram sabahı namaz için bayramgâha çıkınca onu yakalayacaklardı. Ancak bayram günü çok şiddetli yağın yağmur kimsenin evinden çıkmasına müsaade etmemiş ve bu şekilde Mes'ûd bu komplodan kurtulmuştu.⁸⁵⁵

7.2. Şenlikler

Yukarıda zikredildiği üzere Selçukluların Horasan'da devlet kurmasından önce bu bölgede İslâm öncesi İranî gelenekten gelen ve *ceşn* diye tabir edilen çeşitli şenlikler yaygın olarak kutlanılıyordu. Özellikle Nevruz, Mihrigân ve Sede, sadece Mecusî azınlık tarafından kutlanmamakta; aynı zamanda Abbâsî halifeleri dahil farklı etnik

⁸⁵³ Bundârî, 113; Mîrhând, 177; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 210, 233; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, 11; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 149; Özgüdenli, *Selçuklular*, 231.

⁸⁵⁴ İbn Kesîr, XII, 366; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 95, 96.

⁸⁵⁵ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, 132; Râvendî, I, 229; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 323.

kökenden pek çok Müslüman tarafından geleneksel şenlikler olarak kabul edilmekteydiler. Nevrûz, bunlar arasında belki de en yaygın olarak kutlananı idi. “Yeni Gün” anlamına gelen Nevrûz, İranî takvimde Ferverdîn ayının birinci günü, yılbaşı olarak kutlanmaktaydı. Kökeni efsanevi İran hükümdarı Cemşîd’e dayandırılan bu bayramda şeker ve tatlı ikram edilmesi, büyük ateşler yakılması, su serpilmesi ve hediyeler verilmesi yaygın âdetlerdi. Nevrûz’un, Hz. Peygamber devrinden itibaren Müslümanlarca kabul edilip benimsendiği rivayet edilmektedir ki gerçekten de Abbâsîler devrinde toplum tarafından tamamıyla benimsenmiş bir bayram haline gelmişti. Mihrigân ise Ekim ayında kutlanılan bir bayramdı. Bu bayram, yine efsanevi İran hükümdarlarından Feridun’a atfedilmekteydi.⁸⁵⁶ Gaznelilerde gerek Nevrûz gerekse Mihrigân’da sofralar kurularak eğlenceler düzenlenir, hükümdara hediyeler takdim edilirdi. Askerlere hediye nevinden kışlık kıyafet dağıtılması da bu günde yapılmaktaydı.⁸⁵⁷

Nev-Sâd da denilen Sede bayramı ise yine başka bir efsanevi hükümdar olan Hûşeng’e dayandırılmakta olup İranî takvimin on birinci ayının onuncu gününde kutlanıyordu. Bu bayramın en dikkat çekici özelliği yakılan büyük ateşler ve hayvanların nefte bulanarak ateşe verilmesiydi. Gazneli Mes’ûd dönemindeki bir örneğe bakacak olursak Gaznelilerde de muazzam büyüklükte ateşler yakılıyor ve sonrasında neftle kaplanmış güvercin ve diğer hayvanlar tutuşturularak serbest bırakılıyordu.⁸⁵⁸

Selçuklular Horasan coğrafyasına geldiklerinde, bu şenlikler yaygın şekilde kutlanıyordu. Halk düzeyinde bu yaygınlıkta kutlanılan bayramlara Selçukluların

⁸⁵⁶ Makdisî, 446, 457; Bîrûnî, 197-199, 201; Ömer Hayyâm, 150-151, 153-155; Hamdullah Müstevfî, 68; Ahsen, *Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat*, 297, 305, 323-330; Piyadeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları”, 1413-1414; Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, 456-457, 471-472.

⁸⁵⁷ Beyhakî, 256, 458, 495, 577; Bîrûnî, 206-208; Piyadeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları”, 1412-1413, 1416-1417.

⁸⁵⁸ Beyhakî, 409; Bîrûnî, 216; Ömer Hayyâm, 154; Ahsen, *Abbasîler Döneminde Sosyal Hayat*, 328-330; Piyadeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları”, 1415, 1416.

kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim daha önce belirttiğimiz üzere, Selçukluların Gaznelilere karşı kazanılan zaferleri, Gazne Devleti'ndeki pek çok bürokrat ve asker, onların safına katılmalarını netice vermişti. Bu katılım, protokol düzeninden merasimlere, pek çok usulde Gaznelilerin örnek alınmasına vesile olmuş ve bu açıdan bahse konu kutlamalar da örnek alınan bir diğer husus olmuştu. Ancak Selçuklular döneminde bu bayramların kutlanması, Gaznelilerde olduğu kadar görkemli değildi. Bununla birlikte bu bayramların, seferlerin zamanlaması için esas alındığı göz önüne alındığında, kutlandığı ve ordu mensupları için de birer tatil vesilesi olduğu anlaşıyor. Aynı şekilde bu şenliklerde hükümdarlara hediyeler sunuluyor ve eğlenceler yapılıyordu.⁸⁵⁹ Selçuklularda bu bayramlara ilişkin bilgilere Tuğrul Bey döneminde tesadüf ediyoruz. 448/1056 yılında asi kumandan Arslan Besâsîrî'yi yakalamak üzerine harekete geçmeyi planlayan Tuğrul Bey, askerlerin bu sefere itirazı üzerine onları dövdürterek ikaz etmiş, sonrasında ise Mihrigân'dan sonra Suriye üzerine sefer düzenlenmesi hususunda onlarla anlaşmıştı.⁸⁶⁰ Yine bu isyan ve Irak'taki karışıklıklar döneminde Besâsîrî ve müttefiki Kureyş b. Bedran Ukaylî, İbrahim Yınal'ın ayrılmasını fırsat bilerek 450/1058 yılında Musul şehrini ele geçirmişti. Tuğrul Bey bu durumu haber aldığı anda, Nevruz sebebiyle askerlerini dağıtarak onlara istirahat verdiğinden yanında sadece iki bin süvari bulunmaktaydı.⁸⁶¹ Aynı dönemden bayramlara ilişkin başka bir bilgiye ise İbrahim Yınal'ın ilk isyanının başlangıcı vesilesiyle tesadüf ediyoruz. İsyanın haber alınmasından sonra halifenin veziri Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime ile görüşen Tuğrul Bey, yaz mevsiminin bitip Mihrigân'ın girmesinden sonra Suriye'ye sefere çıkması gerektiğini beyan etmişti.⁸⁶² Yine benzer bir örneği Tuğrul Bey'in 452/1060 yılında Bağdat'tan ayrılarak Tebriz kentini kuşatmasında görüyoruz. Yoğun kış şartları nedeniyle kentin ele geçirilememesi sebebiyle askerler Tuğrul Bey'e itiraz ederek Rey'e dönülmesi

⁸⁵⁹ Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", 1415-1418; Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv*, 94.

⁸⁶⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 18.

⁸⁶¹ İbnü'l-Esîr, IX, 484; Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları", 1418.

⁸⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 45.

gerektiğini ve Nevrûz gelince tekrar harekete geçebileceklerini ifade etmişlerdi.⁸⁶³ Tuğrul Bey döneminden bir diğer örnek, bu kutlamalarda hediyeleşmelerin yapıldığını bize göstermektedir. Buna göre Tuğrul Bey, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile Tebriz şehri dışında kıyılan nikah akabinde, Halife'ye ve yakınlarına, düğün ve Nevrûz vesilesiyle topluca bir hediye göndermiştir. Bu hediye, Halife için pek çok köle, cariye, atlar ile birlikte on bin dinardan oluştuğu görülmektedir.⁸⁶⁴

Bahse konu şenliklerin kutlanmasına ilişkin en belirgin örnekler ise Melikşah dönemindendir. Meşhur olduğu üzere Melikşah, kendi lakaplarına istinaden Celâlî ya da Melikî Takvimi adı verilen takvim düzenlemesini yaptırmak ve bu vesileyle, Nevrûz'un olması gerektiği şekilde milâdî 21 Mart'a denk getirilmesi yönündeki çalışmaları yapmak üzere meşhur âlim Ömer Hayyâm'ın başında olduğu bir heyet kurmuştu. Her ne kadar bu takvim düzenlemesi onun ölümünden sonra tamamlansa da İranî bayramlar, onun vesilesiyle olması gereken aylara denk getirilmişti.⁸⁶⁵ Yine daha önce bahsedildiği üzere bazen Melikşah'ın doğum günü olarak yorumlansa da onun 484/1091 yılında Bağdat'a gelişi sonrasında yapılan merasim muhtemelen Sede bayramına ilişkin bir kutlamaydı. 484/1092 yılı Zilhicce/Ocak-Şubat ayında, Dicle Nehri'nin kıyısında büyük bir şölen yapılmış hem nehrin kıyılarında hem de nehrin içindeki teknelerde mumlar, meşaleler ve ateşler yakılmıştı. Pek çok Selçuklu ileri geleninin iştirak ettiği bu törene Bağdat halkı da büyük sayılarla katılmıştı. İnsanlar hem Dicle Nehri'ni dolduran teknelerde hem de kıyılarda bulunmaktaydı. Gece boyunca şarkılar söylenip eğlenceler düzenlenmiş ve bu muazzam gece şerefine şiirler yazılmıştı.⁸⁶⁶

Bu tarz kutlamalara ilişkin başkaca bir örneğe Sultan Sencer döneminde rastlıyoruz. Buna göre Sencer'in veziri Ebû Nasr b. Fazl Kâşânî, kendisine iki adet seyis edinmişti. Bu iki seyis, gayret ve hizmetleriyle vezirin güvenini kazanmışlardı. Vezir Ebû Nasr,

⁸⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 88.

⁸⁶⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 91.

⁸⁶⁵ Ömer Hayyâm, 155; A. Necati Akgür, "Celâlî Takvimi", *DİA*, VII, 257-258.

⁸⁶⁶ İbnü'l-Esîr, X, 173; Bundârî, s. 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar. XIX, 430; İbn Kesîr, XII, 275; Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları", 1418-1419.

521/1127 yılında Nevruz âdeti olarak Sultan'a hediye edeceği iki ata bakmak için o iki seyisi atlarla birlikte kendi otağına çağırmişti. Ancak vezirin bilmediği şey, bu iki hizmetçinin Batınî fedaisi olduğuydu. İki hizmetçi, vezir atları incelerken onu bıçaklayarak otağında öldürmüşlerdi.⁸⁶⁷

7.3. Şiîlerin Önemli Anma Günleri

Bayram olarak nitelemek doğru olmasa da Selçuklulardaki Şiî nüfusun anmalar yaptığı çeşitli günlere değinmek gerekir. Selçuklular öncesindeki Büveyhî egemenliği, Abbâsîler döneminde yapılması hoş karşılanmayan birtakım Şiî anmalarının açıkça yapılır hale gelmesine müsaade ettiği gibi bunları teşvik de etmişti. Örneğin Şiîler, her yıl Zilhicce ayının 18'inde *Gadîr-i Hûm* adı verilen anmalar düzenliyorlardı. Gadîr-i Hûm, Şiî inancına göre Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından kendisinden sonrası için halife tayin edilmesinin yıldönümünüydü. Bu sebeple onlar, bulundukları mahalleleri kumaşlar asarak süslerler, davullar ve borular çalarlar ve çeşitli şenlikler düzenlerlerdi. Yine Muharrem ayının 10. günü de onlar için Aşûre günü olarak kutsiyet atfedilen bir gündü. Esasen Sünnîler tarafından da bu güne ayrı bir önem verildiği doğruysa da Şiîler, Hz. Hüseyin'in Emevîlerce öldürüldüğü bu günü tam bir matem havasında kutlamakta, özellikle Bağdat ve Kerbela'da büyük taşkınlıklar çıkmaktaydı. Şiîler Aşûre gününde etrafa çeşitli kumaşlar asarak süslemekte, dükkanlarını kapatmakta ve sokaklarda ağıtlar yakmaktaydı. Ancak onların bu tavırları Sünnîler tarafından tepkiyle karşılanıyor ve bazen ölümlü çatışmalara bile sebebiyet verebiliyordu.⁸⁶⁸

Selçukluların Irak ve Horasan coğrafyasına hâkim olmaları, bu anma törenlerinin yapılmasını bir nebze engellemişse de birkaç örnekten anlaşılacağı üzere tamamen sona erdirmemişti. Örneğin Muharrem 458/Aralık 1065 yılı Aşûre günü, Bağdat'ın Şiî nüfusun çoğunlukta yaşadığı Kerh mahallesinde anma yapılmış, dükkanlar kapatılarak ağıtlar yakılmıştı. Buna karşı Sünnîler tepki göstermiş, halife de veziri Ebu'l-Ganâim'i çağırarak azarlamıştı. Ancak sonrasında Kerh halkı gelerek halifeden özür dilemiş ve

⁸⁶⁷ Bundârî, 136, 137; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 154.

⁸⁶⁸ Bîrûnî, 348, 361; İbnü'l-Esîr, IX, 129; İbn Kesîr, XII, 107, 114; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 115; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 40.

olaylar durulmuştu.⁸⁶⁹ Yine bu tarz bir örneği 510/1116 yılında Tûs şehrinde görüyoruz. İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın türbesi etrafında Şîîlerin Aşûre günü anma yapmaları sebebiyle Sünnîler ile Şîîler arasında ölümlü çatışmalar meydana gelmişti.⁸⁷⁰

8. Protestolar

Selçuklularda bir olaya yahut duruma gösterilen tepki bazen bir protesto olarak ortaya çıkmaktaydı. Ortaçağ İslâm dünyasında özellikle dini meselelerde tepki göstermek için bazı protesto eylemlerinde bulunmak yaygın bir durumdu. Bu protesto gösterilerinin en yaygın olanları; minberin parçalanması, kapıların kapatılması, siyahaboyanması ya da yine pek çok merasimde gördüğümüz davul çaldırılmasıydı.

426/1035 yılında gerçekleşen ve Gaznelilerin mağlubiyeti ile neticelenen Nesâ yakınlarındaki savaş sonrasında Selçuklular ile Gazneliler arasında bir anlaşma yapılmış ve Tuğrul, Çağrı ve Mûsâ Yabgu'ya Gazneli Mes'ûd tarafından *dihkân* unvanı ile birlikte hil'at olarak Gaznelilerde kullanıldığı bilinen iki dallı külâh, sancak, tıraz, at, eyer ve altın kemer verilmişti. Ancak Selçuklulara bu hil'atlerin gönderilmesinde görevli elçilerden Kadı Sînî, bu hil'atlerin Selçuklularca hakir görülerek iki dallı külâhların yere atılarak ayaklar altında çiğnendiğini aktarmıştı.⁸⁷¹

Yine bu mücadeleler esnasında, Gazneliler Selçukluların eline geçen Nîşâbur şehrini 431/1039 yılında geri almış ve Gazneli Mes'ûd'un emriyle kumandan Sûrî bir protesto yöntemi olarak daha önce Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı parçalatarak bu parçaları fakirlere dağıtmıştı.⁸⁷²

Başka bir protesto örneğine isyancı Arslan Besâsîrî'nin 450/1058 yılında Bağdat'a girişinde rastlıyoruz. Buna göre onun şehre girişiyle birlikte Amîdü'l-İrak başta olmak üzere Hilafet Sarayı'ndaki kimseler, Abbâsî önde gelenleri ve Selçuklu askerleri Bağdat'tan ayrılmaya başlamışlardı. Besâsîrî yandaşları ise onları protesto etmek için

⁸⁶⁹ İbn Kesîr, XII, 207.

⁸⁷⁰ İbn Kesîr, XII, 342.

⁸⁷¹ Beyhakî, 457-458; İbnü'l-Esîr, IX, 365; Köymen, *Kuruluş*, 226; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 54.

⁸⁷² Beyhakî, 574; Köymen, *Kuruluş*, 320; Agacanov, *Selçuklular*, 94.

davullar, borular çalmışlardı. Aynı zamanda onlara bağırarak sözlü tacizde bulunmalarına rağmen Besâsîrî'nin ordusundakilerden hiç kimse onlara müdahale etmemişti.⁸⁷³

Tuğrul Bey'in 455/1063 yılındaki ölümü üzerine çıkan karmaşada Bağdat üzerine yürüyen Müslim b. Kureyş'e karşı diğer emirlerin ve komutanlar toplanmış, bu esnada halk da sokaklara çıkarak Moncuk adlı kumandanın kendilerine teslim edilmesi için davullar ve borular çaldırarak protestolarda bulunmuşlardı. Bu karışıklık üzerine Müslim b. Kureyş, Halife'ye haber göndermiş ve netice itibariyle aralarında barış sağlanmıştı.⁸⁷⁴

Başka ilginç bir örneğe Mirdâsî Emîrî Mahmûd b. Nasr'ın 462/1070 yılında Halep'te Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutmasında görüyoruz. Şehir nüfusunun önemli bir kısmının Şîî olması sebebiyle Sünnî hilafeti adına hutbe okutulması büyük tepkiyle karşılanmıştı. el-Kâim-Biemrillâh ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okutulunca cami cemaati camide serili hasırları almış ve "Bunlar Ali b. Ebî Tâlib'in hasıridir. Bunun yerine Ebû Bekir'in hasırı serilip namaz kılınsın." demişlerdi.⁸⁷⁵

Yukarıda bahsedildiği üzere Selçuklular döneminde protestolara çoğunlukla dini meseleler sebebiyet veriyordu. Örneğin dönemin meşhur âlim ve mutasavvıflarından Abdullah el-Ensârî el-Herevî taraftarları ile Eş'arîler arasında meydana gelen bir mücadelede Fûsenc şehrindeki Nizâmîye Medresesi'nin kapısı Ensârî'nin taraftarlarınca siyaha boyanmıştı.⁸⁷⁶

Başka bir protesto yöntemi de minberin kırılmasıydı. 470/1078 yılında Abbâsî veziri Fahrüddeve b. Cehîr tarafından Mekke'de hutbe okunması için işlemeli güzel bir minber inşa edilmişti. Ancak daha sonra Mekke hâkiminin emri doğrultusunda burada

⁸⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 53.

⁸⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 120.

⁸⁷⁵ İbnü'l-Esîr, X, 70; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 164.

⁸⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 587; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 399; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 105.

tekrar Fatimî Halifeliği adına hutbe okunmuş ve Fahrüddeve'nin gönderdiği işlemeli minber kırdırılarak yaktırılmıştı.⁸⁷⁷

Melikşah döneminde başkaca bir protestoya daha rastlıyoruz. Daha önce değindiğimiz üzere Basra mültezimi Yahudi asıllı İbn Allan, Humârtekin eş-Şerâbî ve Sa'düddeve Gevherâyin'in kışkırtmasıyla öldürülmüştü. Bunu haber alan Nizâmülmülk ise üzülen tepki göstermiş ve üç gün boyunca kapısını kapatarak evinden hiç çıkmamıştı.⁸⁷⁸

Muhammed Tapar döneminde de minber kırarak protesto etme yönünde bir uygulama mevcuttur. Avrupa'dan çıkıp gelerek Müslümanlar elindeki Kudüs'ü ele geçirmeyi hedefleyen Haçlı ordusu, Müslümanlar arasındaki ayrışmaları da fırsat bilerek Suriye ve Filistin yöresindeki kentleri birer birer ele geçirmeye başlamıştı. Bölgedeki ticari rotalara da saldırılar düzenleyerek kervanları yağmalamaları ve Haçlı tehdidinin daha iç kesimlerdeki Halep ve Dımaşk'ı da tehdit etmesi üzerine Halep kentinden bir grup, bir fâkihin önderliğinde durumun vahametini anlatmak ve onlara karşı yardım istemek amacıyla 504/1111 yılında hilafet merkezi Bağdat'a gelmişti. Onların Bağdat'a gelişiyle şehir halkı da etraflarına toplanmış ve Cuma günü birlikte Sultan Camii'ne gitmişlerdi. Burada feryatlar ederek hâtibi minberden indirdiler ve minberi de parçalayarak namazın kılınmasına engel oldular. Takip eden Cuma günü aynı grup bu sefer Halifelik Sarayı'ndaki camide benzer davranışları sergileyerek mahfilin kafesiyle minberi kırmış ve burada da namaz kılınmasına mâni olmuşlardı.⁸⁷⁹

Sultan Sencer döneminde de benzer bir minber kırma örneğine rastlıyoruz. Daha önce İsmâîlîler adına hutbe okutulan Nîşâbur şehri yakınlarındaki Turaysîs'in yöneticisi Alaaddin Mahmûd, 545/1150-51 yılında Abbâsîler adına hutbe okutmaya başlayınca

⁸⁷⁷ İbn Kesîr, bahse konu minberin, Şîî hutbesi okunmasına tepki olarak Fahrüddeve tarafından kırdırıldığını ifade etmektedir. İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 545; İbn Kesîr, XII, 244; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 137; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 206.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Esîr, X, 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 232.

⁸⁷⁹ Abu'l-Farac, II, 350; İbn Kalânîsî, 48; İbnü'l-Esîr, X, 386; İbnü'l-Adîm, 113; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 110.

bu duruma tepki gösteren amcası ve diğer akrabaları onunla mücadeleye girişmişler, hutbe okutulan minberi kırarak hâtibi öldürmüşlerdi.⁸⁸⁰

Irak Selçukluları'nda da benzer protestolar düzenlenirdi. Örneğin 513/1120 yılında Hac farızasının gecikmesi sebebiyle tepki gösteren halk Hilafet Sarayı'ndaki camiye yürüyerek buradaki minberi kırmaya çalışmışlardı.⁸⁸¹ Yine Muhammed Tapar dönemindekine benzer şekilde, Haçlıların 523/1129 yılında Dımaşk şehrini kuşatmaları üzerine bir heyet, Abdullah adlı bir vaiz ile birlikte Bağdat'a yardım istemeye gelmiş ancak yardım istekleri olumlu karşılanmayınca caminin minberini kırmaya yeltenmişlerdi. Bunun üzerine halife, sultana bir mektup yazarak asker gönderilmesi isteyeceğini söylemiş ve böylece karışıklıklar sona ermişti.⁸⁸²

Halife Müsterşid'in Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd ve Hille Emîri Dübeys b. Sadaka Mezyedî ile 529/1135 yılındaki mücadelesi akabinde Halife mağlup olmuş ve esir alınarak malvarlığına el konulmuştu. Bu durumun işitilmesi üzerine Bağdat halkı ayaklanarak sokaklara dökülmüş, camiye giderek minberi ve mahfilin kafesini kırmışlardı. Hutbe okunmasına engel olan bu grup çarşıya çıkarak başlarına topraklar saçmışlar, kadınlı ve erkekli ağlayarak Halife'ye ağıt yakmışlardı. Olayların büyümesi üzerine Bağdat şahnesi Beyaba üzerlerine asker sevk etmiş ve çıkan çatışmalarda yüz elliden fazla Bağdatlı ölmüştü.⁸⁸³

Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un (ö. 537/1143), 532/1138 yılında Suriye bölgesine sefer düzenlemesi üzerine o bölgeden Bağdat'a gelen kadı İbnü's-Şehrizûrî önderliğindeki bir topluluk, hutbe esnasında ayağa kalkarak dövünmeye ve feryat etmeye başlamış, aynı zamanda sarıklarını yere atarak elbiselerini parçalamışlardı. Cuma namazının kılınmasına engel olan ve Sultan Mes'ûd'u tel'in eden bu gruba cami cemaati de dahil olmuş ve kadının önderliğinde Sultan'ın sarayına yürümüşlerdi.

⁸⁸⁰ İbnü'l-Esîr, XI, 135.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 445.

⁸⁸² İbn Kesîr, XII, 373.

⁸⁸³ İbnü'l-Cevzî, Ar, X, 273; İbnü'l-Esîr, XI, 34; İbn Kesîr, XII, 385; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 273, 277.

Onların bu gösterisi etkili olmuş olmalı ki Sultan, bahse konu kadıyı çağırarak durumu konuşmuştu.⁸⁸⁴

Yine ilginç bir protesto örneğine 547/1152-53 yılında rastlıyoruz. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ikamet eden Yakup adlı bir kâtip ölmüş, tereke memurları ise ölen kâtibin medresede kaldığı odayı, içindekileri varislerine dağıtmak üzere mühürlemişlerdi. Fâkihlerin usulüne göre medresede ölen bir kimsenin varisleri olmayacağından medresedeki fâkihler olay çıkararak tereke memurlarını dövmüşler ve kâtibin eşyalarını almışlardı. Bunun üzerine olaya vâkîf olan Hâcib, bu fakihlerdeniki kişiyi yakalatarak hapse attırmıştı. Ancak bu durum olayların daha da büyümesine sebebiyet vermiş ve fâkihler medresenin kapılarını kapatmış, vaaz verilen kürsüleri sokağa atmış ve medresenin damına çıkarak bağırıp çağırmışlardı.⁸⁸⁵

9. Alimlere Dair Adetler, İlmi Gelenekler ve Eğitim Âdetleri

Selçuklularda âlimlere, fazıllara ve ilmi şahsiyetiyle nam salmış kişilere büyük hürmet gösterilmekteydi. Bu saygı ve hürmette şüphesiz dini saikler etkinse de Oğuz geleneğinde hikmet sahibi kimselere saygı gösterilmesi ve sözlerinin geçmesi yönündeki bilgiler doğrultusunda Oğuz geleneğinin Selçukluları etkilemiş olduğu düşünülebilir.⁸⁸⁶ Gerek Selçuklu yöneticileri gerekse halkta bu dönem yoğun bir şekilde gözüken dini hassasiyetler, alimlerin toplumdaki konumlarını ayrı bir noktaya taşımış, bu dönem etkin olan mistisizm cereyanının da etkisiyle, onlara iyilik yapmak revaç bulmuştur. Bu açıdan alimlere ve ilim ile iştigal edenlerin ihtiyaçlarını gidermek ve maddi destekte bulunmak için medreselere akarlar bağışlanıyor, aynı zamanda alimlere hediyeler sunuluyordu. Bununla birlikte bazı alimler ileri bir tevazu ve züht göstergesi olarak bu hediyeleri kabul etmeyebiliyorlardı.⁸⁸⁷

Onlara karşı hürmetin çeşitli uygulamaları da görülmüyordu. Daha önce bahsedildiği üzere Sultan Melikşah'a Abbâsî elçisi olarak yola çıkan meşhur fakih ve müderris Ebû İshak eş-Şîrâzî, yol boyunca insanların coşkulu karşılamalarıyla karşılaşmıştı. Hangi

⁸⁸⁴ İbnü'l-Esîr, XI, 61.

⁸⁸⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 152-153.

⁸⁸⁶ Sümer, *Oğuzlar*, 74.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Esîr, X, 53.

şehre ulaşsa insanlar onu karşılamaya çıkıyor, ona hürmeten üzengisine el sürüyorlar ve teberrüken binitinin bastığı toprağı alarak saklıyorlardı. Ona yapılan saygı ve hürmet gösterileri bununla da sınırlı kalmıyordu. Öyle ki Sâve şehrine ulaşp oranın çarşısından geçerken oradaki esnaf onu coşkuyla karşılamış; ekmekçiler sokağında ekmekler, manavlar sokağında meyveler, tatlıcılar sokağında tatlılar, kunduracılar sokağında kunduralar ona hürmeten esnaf tarafından üzerine saçılmıştı. Ebû İshak buna engel olmak istese de onlar devam etmişti.⁸⁸⁸

Yine sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bahsedileceğı üzere alimlere saygı ve hürmet, ölümlelerinden sonra yapılanlarla da gözlenebiliyordu. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin vefatından sonra Bağdat Nizâmiye Medresesi, ona duyulan saygı sebebiyle bir süre kapalı kalmıştı.⁸⁸⁹ İmâmü'l-Harameyn Cüveynî vefat ettiğinde de Menî Camii'nde ders verdiği minber kırılmış, dört yüz kadar talebesi ona hürmeten divitlerini kırmışlardı. Öğrencilerin yası, bir yıl boyunca devam etmiş ve bu esnada sarık takmayı terk etmişlerdi.⁸⁹⁰ Yine meşhur alim ve mutasavvıf Ebu'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî 465/1072 yılında vefat ettiğinde de ailesi ona hürmeten kütüphanesine birkaç yıl boyunca girmemişti.⁸⁹¹

Alimlerin giyim ve kuşamları belliydi. Müderrislere, derste giyecekleri cübbeler ve “tarha” denilen sarık verilir, bu sarık “taylâsan” şeklinde yani bele dökülecek şekilde giyilirdi. Yine diğer görevlilerde olduğu gibi müderrislerde de azil durumunda verilen bu kıyafetler geri alınırdı. Yeni atanan müderrislerin, medresedeki diğer müderrislere ve talebelere ziyafet vermesi yönünde de bir âdet söz konusuydu.⁸⁹²

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, 120; İbn Kesîr, XII, 253; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 394-396.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, X, 124; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 398; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 177.

⁸⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 398; Sübkî, III, 169; İbn Kesîr, XII, 260; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 395, 402; Piyadeoğlu, *Horasan*, 151-152; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, 220-221, 253.

⁸⁹¹ İbn Kesîr, XII, 229.

⁸⁹² İbn Cübeyr, 162; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 166; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, 143.

Alimlerin bazen münazara meclisleri düzenledikleri olurdu. Çeşitli mezhep ve düşünce akımlarında dahil kimselerin katıldığı bu münazara meclislerinde dini ve ilmihususlar tartışılırdı. Sâ mânîler döneminde bu tartışmalar Ramazan ayında hükümdarın huzurunda yapılırdı.⁸⁹³ Münazaralar için belli yerler tahsis edildiği gibi diğer ilmi sohbetlerin yapıldığı yerlerde uygulanmaları da mümkündü. Mesela Sultan Sencer döneminde Belh'e müderris olarak atanan İmâmu's-Şark Zahîr üddîn için şehrin cuma camiinde münazara için yer tahsis edilmişti.⁸⁹⁴ Münazara düzenlenmesi için belli zaman şartı aranmıyordu. Örneğin dönemin meşhur alimlerinden el-Cüveynî, istediği her zaman münazara meclisi tertip edebiliyordu.⁸⁹⁵

10. Cenaze ve Defin Merasimi

Oğuzların, İslâmiyet'in kabulünden önceki cenaze ve defin merasimlerinin, eski Türklerde görülen uygulamalarla çeşitli benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Ölen önemli kişiler, kendileri için hazırlanan mezarlara hemen konulmamakta, eğer güzün ölmüşse baharda; baharda ölmüşse güzün defnedilmekteydiler. Göktürkler döneminde önemli kimselerin mezarları oda şeklinde inşa edilmekte, bu mezar odaları, ölen kişinin yaşamında katıldığı savaş sahneleriyle süslenmekteydi. Aynı zamanda ölünün kim olduğu gösterir işaretler de bu mezarlara konulurdu. Cenazeler yerine konulunca ölen kişinin akrabaları kurban olarak koyunlar kesmekte, atlarla mezarın etrafı dolaşılmaktaydı. Oğuzlarda ise İbn Fadlan'ın⁸⁹⁶ eserindeki kayıttan anlaşıldığı üzere ölen kişi için, içine günlük yaşamda kullandığı eşyalar konularak *ev gibi bir çukur* kazılmakta ve bu yapı çamurdan bir kubbe ile kapatılmaktaydı. Sonra ölen kişinin hayvanları öldürülerek etleri yemek olarak törene katılanlara verilmekte; kalan kısımlar ise öbür dünyada onun bineceği hayvanlara dönüşeceği düşünülerek sıriklar üzerine asılarak mezarın etrafına konulmaktaydı. Aynı zamanda ölen kişi için mezar

⁸⁹³ Makdisî, 349.

⁸⁹⁴ Müntecebüddîn Bedî', 89; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 142.

⁸⁹⁵ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 411.

⁸⁹⁶ *er-Rihle*, 15.

taşının başına balbal adı verilen heykellerin dikildiği yine aynı kayıttan anlaşılmaktadır.⁸⁹⁷

Müslümanlarda ise kişi öldükten sonra cenazesi yıkanmakta ve beyaz bir bez vasıtasıyla kefenlenmekteydi. Eğer önemli bir kimse ölmüşse tahnit de yapılıyordu. Bir insan boyuna yakın mezar kazılmakta ve ölü, yüzü Kâbe istikametine bakacak şekilde sağ tarafına yatırılıyordu. İslâm dünyasının çoğunda bu gelenekler temelde takip edilirken bölgesel bazı değişiklikler de gözleniyordu. Örneğin ölüler çoğunlukla kefenle defnedilmekle birlikte Deylem gibi bazı yörelerde tabutla defnetmek de yaygındı. Abbâsî halifeleri, geçici ya da kalıcı olarak öldükleri mahale gömülüyorlardı. Irak çevresinde kadınların cenazeleri üzerine yüksek kubbeler konulmaktaydı. Yine Horasan, Hûzistan, Fars ve Şam bölgesinde de farklı defin merasimleri uygulanıyordu.⁸⁹⁸

Selçuklu egemenliğinde bu tarz geleneklerin bir anda kesilip sona ermesi pek mümkün değildir. Bu açıdan yöresel geleneklerin Selçuklular döneminde de canlılığını koruduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Oğuzların cenaze ve defin gelenekleri, özellikle Selçuklu hanedan üyelerinin ölümlerinden sonraki uygulamalara önemli ölçüde tesir etmişti. Örneğin eski Türklerde Hunlar’dan itibaren görülen tahnit geleneği, Selçuklularda da İslâmî çerçeve dahilinde uyarlanarak uygulanmaya devam ettirilmişti. Yine sonraki bölümde göreceğimiz üzere yas ve taziye törenleri Türk kültürüne ait önemli izler taşımaktaydı. Bununla birlikte tabii ki İslâmî gelenekler de hanedan üyelerinin cenazelerinde gereği gibi uygulanmaya çalışılmıştı.⁸⁹⁹

Tuğrul Bey, Halife’nin kızıyla evliliğinden kısa bir süre sonra hastalanmış ve durumu giderek ağırlaşmıştı. O, 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde Rey’deki sarayında

⁸⁹⁷ *Orhun Abideleri*, 31; İbn Fadlan, 15; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 67-68, 255-256; Sümer, *Oğuzlar*, 74-75; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 291, 326.

⁸⁹⁸ Makdisî, 132, 337, 456-458; İbn Cübeyr, 217, 218; Ebû Hamid Muhammed el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb*, çev. Fatih Sabuncu, *Gırnâtî Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2018), 157; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 60; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 65-66.

⁸⁹⁹ Recep Yaşa, “Hunlardan Selçuklulara Mumyalama Geleneği”, *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet Bildiriler*, haz. M. Metin Hülagü vd. (Ankara: TTK Yay., 2014), II, 582-583.

vefat ettikten sonra cenazesini, Çağrı Bey'in de eski eşi olan karısı ve hâdim Ferrûh birlikte yıkamışlar ve sonrasında öldüğü yer olan sarayında geçici olarak muhafaza edilmişti. Muhtemelen toprağa gömülmeyip tahnit edilmiş vaziyette bekletilen bedeni, Sultan Alp Arslan'ın, 456/1064'te vezir Amîdûlmülk'e verdiği emir doğrultusunda türbeye nakledilmişti.⁹⁰⁰ Bahsi geçen vezir Amîdûlmülk de Alp Arslan'ın iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra azledilerek idam edilmiş ve cenazesi, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın hayattayken kendisine Hz. Peygamber'e ait bir hırkayla birlikte verdiği gömlekle kefenlenmiş bir şekilde defnedilmişti.⁹⁰¹

Hürmet edilen ve ilmi şahsiyetiyle tanınan kimseler için birden fazla cenaze namazı kılınabildiğine ilişkin bir örneğe ise Melikşah devrinde rastlıyoruz. Buna göre dönemin meşhur alimlerinden Nizâmiye müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî 476/1083 yılında vefat ettiğinde cenaze namazını ikinci kere vezaret elbiselerini giyen Ebu'l-Feth Muzaffer b. Reisürrüesâ Saray Camii'nde kıldırmıştı.⁹⁰² Yine bu neviden bir örnek 510/1116-17 yılındandır. Buna göre Hanbeli imamlarından Mahfûz b. Ahmed el-Kelzevânî için hem Saray Camii'nde hem de Mansur Camii'nde cenaze namazı kılınmıştı.⁹⁰³

Bu dönemde vefat eden kimselerin evlerinde geçici olarak defnedilmesine ilişkin örnekler de mevcuttur. Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh 467/1075 yılında vefat ettiğinde cenazesi saraydaki kendi odasına defnedilmişti.⁹⁰⁴ Halife Müstazhir-Billâh da 512/1118 yılındaki ölümünden sonra kendi odasına gömülmüştü.⁹⁰⁵ Yine önemli Şafîî fakihlerinden Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ 477/1084 yılında vefat ettiğinde Bağdat'ın Kerh mahallesindeki evinde geçici olarak defnedilmiş, sonrasında ise cenazesi Bâbü'l-Harb Mezarlığı'na nakledilmişti.⁹⁰⁶ Şafîî fakihi ve Nizâmiye müderrisi İmamü'l-

⁹⁰⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 129; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 142; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 97; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 65.

⁹⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 148.

⁹⁰² İbn Kesîr, XII, 256.

⁹⁰³ İbn Kesîr, XII, 343.

⁹⁰⁴ Sadreddîn el-Hüseynî, 43.

⁹⁰⁵ İbn Kesîr, XII, 346.

⁹⁰⁶ İbn Kesîr, XII, 258.

Harameyn el-Cüveynî vefat ettiğinde önce kendi evinde defnedilmiş sonrasında ise cenazesi babasının mezarının yanına nakledilmişti.⁹⁰⁷ Hanbeli fakihlerinden Abdulvehhâb b. Abdülaziz et-Temîmî de öldükten sonra Halife'nin izniyle Babü'l-Merâtip'teki kendi evine gömülmüştü.⁹⁰⁸

Anlaşılan o ki kişilerin, yakınlarının kabri üzerine örtü örtmesi şeklinde de bir âdet mevcuttu. Sultan Melikşah'a isyan eden amcası Kavurt, yakalanarak amcası huzuruna getirilmiş ve rivayete göre Melikşah amcasına “Ey amca! Yorgunluk ve perişanlıktan ne duruma gelmişsin. Bana karşı giriştiğin bu hareket ve davranışlarından utanmıyor musun? Sen, kardeşin olan babam Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla bir taziye düzenlemediğin gibi, onun kabrine örtülmek üzere bir örtü bile göndermedin. Halbuki yabancılar bile onun ölümü dolayısıyla yas tuttular...” demişti. Melikşah'ın bu söyledikleri mecazi bir anlam içeriyor olabileceği gibi, bu yöndeki bir âdete de işaret etmesi noktasında dikkat çekicidir.⁹⁰⁹

11. Taziye ve Yas Tutma Âdetleri

Eski Türklerde “yoğ” adı verilen taziye merasimlerinde, ölen kişinin yakınları saçlarını keser, saçlarını başlarını dağıtır, yüzlerini bıçaklarla çizerek kanatır ve ölen kişinin atları kesilir ve yemek verilirdi. Daha önce bahsettiğimiz üzere bu gelenekler belli ölçüde Oğuzlarda da takip edilmekte ve ölen kişi için kurbanlar kesilerek törene katılanlara ikram edilmekteydi. Pek çok farklı kültürde olduğu gibi gündelik elbiseleri çıkarıp karalar giyinmek bir matem göstergesiydi. Bununla birlikte karalar giymek sadece ölüm durumunda uygulanmıyordu. Her türlü üzüntü verici durumda siyah kıyafetler giyilebiliyordu. Oğuzlarda matem halinde başkaca ritüeller de takip edilirdi. Atın Oğuz kültüründeki yüksek önemi sebebiyle atların kuyruklarını kesmek, eyerlerini ters çevirmek yas törenlerinin önemli bir unsuruydu. Ayrıca taziye için toprağa oturmak, başa kül ve toprak dökmek yine yaygın matem unsurlarıydı.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 591; İbn Kesîr, XII, 260.

⁹⁰⁸ İbn Kesîr, XII, 295.

⁹⁰⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 189.

⁹¹⁰ *Orhun Abideleri*, 31; *Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk*, 67-68; *Turan, Selçuklular Tarihi*, 63, 236; *Sümer, Oğuzlar*, 388, 389; *Köymen, Alp Arslan ve Zamanı*, 96-97; *Kafesoğlu, Türk*

İslâm coğrafyasında da yas tutmaya ilişkin farklı âdetler uygulanmaktaydı. Coğrafyanın geniş bir kısmında matem rengi olarak siyah, mavi, koyu mavi ve menekşe rengi elbiseler giyilirken, Gaznelilerde ve Abbâsîlerde beyazın yas kıyafeti olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Muhtemelen bunda siyah rengin, devletin resmî rengi olarak muhafaza edilmesinin etkisi vardı. Ölü için belli bir müddet yas tutmak ve yine ölenin ruhunu huzura erdirmek için yemek ikram etmek, İslâm toplumunda oldukça yaygındı. Ölüm sonrasında taziye merasimi düzenlenir, ölenin yakınları taziye almaları için oturdular. Bu taziye merasiminin süresi İslâm alimlerince üç gün ile kısıtlanmasına rağmen yedi ve hatta dokuz güne kadar yas tutmak yine yaygın bir usuldü. Bu esnada ölenin ruhu için Kur'an okunmakta, sarık takmak terk edilmekte, kadınlar süslenmeyi terk etmekte, yöneticilerin ölümü durumunda nevbet davullarının çalınmasına ara verilmekteydi. İranlılarda, Türklerde de görülen başa toprak saçma geleneğinin yaygın olduğu bilinmektedir. Yine Türklerde olduğu gibi özellikle Deylemlilerde ve farklı gruplarda saç baş yolmak ve elbiseleri parçalamak gibi abartılı yas âdetlerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hûzistan bölgesinde cenazelerde davul zurna çalındığı yönünde ilginç bilgiler de aktarılmaktadır.⁹¹¹

Millî Kültürü, 291; Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Saray Hayatı-Teşkilatı*, 67; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II, S. 3 (2012): 29.

⁹¹¹ Mes'ûdî, 351; Makdisî, 196, 456; Beyhakî, 14, 272; *Târîh-i Sistan*, 322; Nizâmî-i Arûzî, 31-32; İbnü'l-Esir, XI, 166, 167, 391; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 212; Hamdullah Müstevfî, 71; İbn Kesîr, XII, 112, 146; Uzunçarşılı, *Medhal*, 64; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 784; Mez, "Orta zaman Türk-İslâm Dünyasında Saray", 312, 313; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 68, 69; Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 50; Hayreddin Karaman, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, haz. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Aksel Tibet (Ankara: TTK Yay., 1996), 10, 15; Serpil Bağcı, "İslâm Toplumlarında Matemî Simgeleyen Renkler", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri II*, haz. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Aksel Tibet (Ankara: TTK Yay., 1996), 164-165; Ozan Yılmaz, "Gelenekten Deyişe Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade

Selçuklularda matem merasimlerinde Oğuz geleneklerinin büyük oranda takip edildiği görülmektedir. Hanedan üyeleri için yapılan yas âdetlerinin, ülkedeki diğer unsurlar tarafından da benzerlerinin uygulanması, bu âdetlerin karşılıklı etkileşim neticesinde birbirleriyle benzeştiğini göstermektedir. Yukarıda değinildiği üzere, toprağa oturmak, saç baş yolmak, yüzleri siyaha boyamak, matem kıyafetlerine bürünmek, yemek dağıtmak gibi pek çok unsur, matem ve taziyelerde ortak figür olarak bulunuyordu.⁹¹²

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Selçuklularda matem merasimleri, Türklerin eskiden beri uyguladıkları yoğ törenlerine benzer nitelikler taşıyordu. Örneğin Selçuklu emirlerinden Humartaş, 450/1058 yılında Bağdat'ta vefat ettiğinde, Tuğrul Bey'in veziri Amîdûlmülk Kündürî, toprağa oturarak yas tutmuştu.⁹¹³ Tuğrul Bey'in vefatı sonrasında, Amîdûlmülk cenazenin olduğu yere gelerek ağlamış, sonrasında ise elbiselerini yırtmak isteyen hâcibler ve emirlere mâni olarak yapılması gereken başka işlerin olduğunu söylemişti. Bu açıdan olması gerektiği şekilde bir matem merasimi yapılmadığı anlaşılabılır. Bununla birlikte Bağdat'ta Tuğrul Bey'in ölümü haber alındığında, Abbâsî veziri Fahrüddeve b. Cehîr, taziye kabul etmek için Hilafet Sarayı'nda oturmuş, taziye merasimi oldukça kalabalık şekilde ifa edilmişti.⁹¹⁴

Sultan Alp Arslan döneminde de taziye ve matem merasimleri düzenleniyordu. Onun, amca oğlu Kutalmış ile Selçuklu tahtı için yaptığı mücadele neticesinde Kutalmış öldürülünce, Sultan çok üzülmüş ve onun için taziyeye oturmuştu.⁹¹⁵ Yine taht mücadelelerinin önemli bir parçası olan ve bu sebeple Alp Arslan tarafından azledilen vezir Amîdûlmülk Kündürî, verilen emirle Merverrûz şehrinde idam edilmişti. Onun öldürülmesi üzerine eşi, kızı ve cariyeleri saçlarını yolmuş, başlarına toprak saçmış ve

Biçimlerinden Başa Toprak Saçmak", *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, (2013): 338.

⁹¹² Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 39.

⁹¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 47; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 120.

⁹¹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 41; Bundârî, 24-25; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 116, 122; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 97; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 30-31.

⁹¹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 49.

yüksek sesle feryat etmişlerdi.⁹¹⁶ Selçuklularca takip edilen matem usullerinin diğer komşu topluluklarla benzeştiğini gösteren bir örneğe de yine Alp Arslan döneminde tesadüf ediyoruz. Ani'nin fethinin de gerçekleştiği ilk Kafkas seferinde Kars yöneticisi Gagik Abas, Sultan'ın gazabından korunmak amacıyla onu Alp Arslan'a itaate çağıran Selçuklu elçilerini siyah matem elbiseleri içinde siyah bir mindere oturarak karşılamış ve halen ölen Tuğrul Bey'in yasını tuttuğunu iddia etmişti.⁹¹⁷ Sultan Alp Arslan'ın vefatı sonrasındaki matem merasimi de eski Türk yas kültüründeki çeşitli öğeleri barındırması bakımından dikkat çekmektedir. Onun ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında Abbâsî veziri Fahrüddeve b. Cehîr, Dârü'l-Hilafe'nin salonunda taziyeye oturmuş, üç gün sonra ise Halife tarafından Alp Arslan'ın ölümü sebebiyle duyulan üzüntüyü bildiren ve onun kahramanlıklarından ve Müslümanlara faydalarından bahseden bir tevki çıkarılmıştı. Alp Arslan'ın ölümü üzerine Bağdat'taki dükkanlar bir hafta boyunca kapatılmış, halk matem haline bürünmüştü. Sultan'ın kızı ve Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın eşi olan Arslan Hatun da yas tutmak için toprağa oturmuş, cariyeler ise saçlarını yolmuşlardı. Arslan Hatun saçlarını yolmak istemişse de halife ona engel olmuştu. Yedi gün süren bu yasından sonra halife onu kaldırmıştı.⁹¹⁸ Anlaşılan o ki Alp Arslan'ın kardeşi Kirman Meliki Kavurt, onun için taziye ve matem merasimi düzenlememişti. Zira Melikşah, onun isyanını bastırarak onu huzuruna getirttiğinde, babası için yabancılar bile yas tutarken kardeşi olmasına rağmen onun için taziye merasimi yapmaması sebebiyle onu azarlamıştı.⁹¹⁹

Melikşah dönemindeki matem merasimleri de benzer usulde yapılıyordu. Melikşah'ın kardeşi Ayaz, 466/1073'te Belh şehrinde öldüğünde Melikşah'ın herhangi bir taziye düzenlememesi sebebiyle Nizâmülmülk tepki göstererek “*Kardeşinin ölümüne sevinme, bilakis onun için bir taziye düzenle.*” demiş ve bunun üzerine Melikşah da

⁹¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 147; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 97.

⁹¹⁷ Urfalı Mateos, 121; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 156; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, 92.

⁹¹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 79; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 186; İbn Kesîr, XII, 227; Ahmed b. Mahmûd, 117; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 193; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 98; Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri”, 31.

⁹¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 189; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 98.

onun dediklerini haklı bularak kardeşi Ayaz için bir taziye merasimi düzenlemişti.⁹²⁰ Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh 467/1075 yılında öldüğünde onun ölümü sebebiyle Bağdat'ın kapıları ve dükkanları üç gün kapatılmış, taziyede olunduğunu göstermek için dükkanların üzerine kumaş parçaları asılmış, Abbâsî veziri Fahrüddevle b. Cehîr üç gün taziyeye oturmuş ve Halife'nin yakınları ağıtlar yakarak üzerlerindeki kıyafetleri parçalamışlardı.⁹²¹ Aynı dönemde Nizamülmülk'ün kızı ve Amîdüddevle b. Fahrüddevle b. Cehîr'in eşi, doğurduğu gün ölen çocuğundan çok kısa bir süre sonra ölmüştü. Onların ölümü üzerine kadının kocası Amîdüddevle ve vezir Fahrüddevle b. Cehîr, üç gün boyunca taziyeye oturmuşlardı.⁹²² Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ün 475/1082 yılında Nîşâbur'da ölümünde de Bağdat'ta kardeşi Müeyyedilmülk tarafından benzer bir taziye merasimi yapılmış, üç gün boyunca taziyeye oturan Müeyyedilmülk, üçüncü taziyelerini bildiren Fahrüddevle b. Cehîr tarafından oturttuğu yerden kaldırılmıştı. Onun ölümü üzerine yakınları da yas tutmuşlardı. Annesi başına toprak saçmış, diğer yakınları ve gulâmları da saçlarını yolarak atlarının yelelerini kesmişler ve cenazenin olduğu otağın kapısına serpmişler, vücutlarına karalar sürmüşlerdi.⁹²³ Melikşah'ın Halife Muktedî-Biemrillâh ile evli kızı Mâhmelek Hatun öldüğünde de Bağdat'ta vezir Ebû Şücâ' Rûzrâverî yedi günlüğüne taziyeye oturmuş, Melikşah da Halife'yi taziye etmek amacıyla iki emiri göndermişti.⁹²⁴

Melikşah'ın iki oğlunun ölümleri vesilesiyle matem merasimlerine ilişkin dikkatçekici ayrıntılara rastlıyoruz. Melikşah'ın oğlu Davud'un 474/1082 yılındaki ölümü, onu çok üzmüştü. Öyle ki oğlunun cenazesinin alınıp yıkanmasına dahi mâni olmuş, hatta duyduğu ızdıraptan ötürü intihara da teşebbüs etmişti. Oğlu için ağıtlar yakılmasını ve yas tutulmasını emretmiş, Türkmenler saçlarını başlarını yolmuşlar, ağıtlar yakmışlar, kadınlar ve diğer ileri gelenler ve hizmetçiler de onlar gibi yapmışlardı. Ayrıca matem göstergesi olarak atlarını siyaha boyamışlar, kuyruk ve

⁹²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 193; Ahmed b. Mahmûd, 125.

⁹²¹ Bundârî, 50; İbn Kesîr, XII, 233.

⁹²² İbnü'l-Esîr, X, 105.

⁹²³ İbnü'l-Esîr, X, 118; Bundârî, 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 248.

⁹²⁴ İbnü'l-Esîr, X, 157; İbn Kesîr, XII, 271, 272; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 380.

kâküllerindeki kılları kesmişler, eyerlerini ters çevirmişlerdi. Yedi gün boyunca bu yas hali devam etmiş, bütün halk da iştirak etmişti. İsfahan'da olduğu gibi Bağdat'ta da bu ölüm olayı üzerine Abbâsî veziri Amîdüddeve de üç gün süreyle taziyeyle oturmuştu. Yine daha önce bahsedildiği üzere bu matem merasimine katılmayarak eğlence meclisi düzenleyen İbn Behmenyâr ve maskara Câferek, durumun Sultan tarafından öğrenilmesi üzerine öldürülmüştü.⁹²⁵ Melikşah'ın diğer bir oğlu olan Ebû Şücâ' Ahmed'in 481/1088-1089 yılında Merv'de ölmesi üzerine de benzer bir matem merasimi icra edilmişti. Ölümü haber alınınca Bağdat'ta yedi gün süreyle taziyeyle oturulmuş, insanlar ata binmekten imtina etmiş, sokaklarda ağıtlar yakılmış ve yas sebebiyle binaların kapıları siyaha boyanmıştı.⁹²⁶

Nizâmülmülk'ün ölümünde de benzeri bir taziye merasimi düzenlenmişti. Esasen Nizâmülmülk henüz sağlığında ölmesi halinde yas uygulamalarının yerine getirilmesini vasiyet etmişti. Nitekim vasiyet ettiği gibi ölümünden sonra Bağdat'ta üç gün boyunca taziye merasimi yapılmış, Abbâsî veziri ve diğer ileri gelenler onun ölümü üzerine taziyeyle oturmuşlardı. Ayrıca şairler, bu büyük vezirin ölümü üzerine mersiyeler yazmışlardı.⁹²⁷

Alimlerin ölümleri vesilesiyle de büyük taziye merasimleri düzenleniyordu. Örneğin meşhur fakih Ebû İshak eş-Şîrâzî 476/1083 yılında öldüğünde, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde üç gün taziyeyle oturulmuş ve medrese onun ölümü sebebiyle bir süre kapalı kalmıştı.⁹²⁸ Yine İmâmü'l-Harameyn diye bilinen meşhur Şafiî fakihi ve Nizâmiye müderrisi Ebu'l-Meâlî Abdülmelik Cüveynî 478/1085 yılında vefat ettiğinde, Nişâbur'daki dükkanlar kapatılmış, Menî Camii'ndeki minber kırılmış, dört

⁹²⁵ İbnü'l-Esîr, X, 116; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 242-243; İbn Kesîr, XII, 252; Ahmed b. Mahmûd, 140; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 97, 98; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 32.

⁹²⁶ İbnü'l-Esîr, X, 152; İbn Kesîr, XII, 270.

⁹²⁷ İbn Kesîr, XII, 281; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 216; Özgüdenli, "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mulk'ün Vasiyetnâmesi", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, 44; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 35.

⁹²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 124; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 398; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 177.

yüz kadar talebesi ağıtlar söyleyerek sokaklarda dolaşmışlar ve ona hürmeten divitlerini kırmışlardı. Halkın da dahil olduğu bu matem merasiminde pek şair mersiyeler söylemiş, ayrıca yasın bir devamı olarak medresesindeki talebeler bir yıl boyunca sarık bağlamayı terk etmişlerdi. Bununla birlikte onların bu tavırları diğer mezhep mensuplarınca abartılı bulunmuştu.⁹²⁹

Yine Melikşah döneminden bir örnek, gayrimüslimler için bile taziye merasimi düzenlenebildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Daha önceki bölümlerde bahsi geçen Basra mültezimi Yahudi İbn Allan, çeşitli emirlerin kışkırtması üzerine Melikşah tarafından öldürtülünce, Nizâmülmülk bunu protesto etmiş, sonrasında ise Sultan ile birlikte İbn Allan için düzenlenen taziyeye iştirak etmişti.⁹³⁰

Kendi dönemindeki bütün bu merasimlerle birlikte, Melikşah'ın ölmesi sonrasında kendisi için bir taziye merasimi düzenlenmemişti. Zira eşi Terken Hatun, siyasi hedeflerini gerçekleştirebilmek için onun ölümünü gizli tutmuş ve bu sebeple taziyeye oturulmamış, herhangi matem merasimi yapılmamış, olması gerektiği şekliyle atların kuyruğu kesilmemiş ve hatta bir rivayete göre cenaze namazı dahi kılınmamıştı.⁹³¹ Bununla birlikte ölümü haber alındıktan sonra hem Terken Hatun'un isteğiyle tahta geçen Mahmûd'a hil'atler taltif etmek hem de Melikşah'ın ölümü sebebiyle taziyelerini bildirmek için Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından vezir Amîdüddevle b. Fahrüddevle, İsfahan'a gönderilmişti.⁹³²

Sultan Berkyaruk döneminde vefat eden Melikşah'ın kızıdan torunu ve Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Cafer'in 486/1093-1094'teki ölümü sebebiyle de üç gün süreyle

⁹²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ar., XIX, 398; Sübkî, III, 169; İbn Kesîr, XII, 260; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 395, 402; Piyadeoğlu, *Horasan*, 151; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, 220-221, 253; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 36-37.

⁹³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 232.

⁹³¹ İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 643; İbn Hallikân, III, 445; Ahmed b. Mahmûd, 180; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 142, 217-218; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 208; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 382.

⁹³² İbnü'l-Cevzî, Ar., IX, 643; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 17.

taziye oturulmuştu.⁹³³ Yine bu dönemde annesi Terken Hatun'un çabalarıyla tahta çıkarılan Melikşah'ın diğer oğlu Mahmûd'un Şevval 487/Kasım 1094'teki ölümü sebebiyle de Sultan Berkyaruk taziye merasimi düzenlemişti.⁹³⁴ Muhammed Tapar döneminde de bu neviden matem merasimleri yapılırdı. Tuğrul Bey ile evlenmiş olan Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide, 496/1102-1103 yılında vefat ettiğinde Bağdat'ta onun için taziye oturulmuştu.⁹³⁵ Muhammed Tapar'ın 511/1118 yılındaki vefatını haber alan Sencer de çok üzülmüş ve kardeşi için yedi gün boyunca taziye oturmıştı. Bu süre içerisinde Merv şehrindeki dükkanlar da kapalı kalmıştı.⁹³⁶

Sencer'in vefatı ise Selçuklu ülkesinin farklı yerlerinde farklı tepkilerle karşılanmıştı. Ülkenin pek çok yerinde üç gün boyunca yas tutulmuş ancak bu dönemde farklı politik kaygılar güden Bağdat'ta, Süleyman b. Muhammed Tapar'ın eşinden başka kimse taziye oturmamıştı. Halife ise kadına taziyelerini sunduktan sonra onun bu yasını sona erdirmişti.⁹³⁷

Irak Selçukluları'ndaki matem ve taziye usulleri de pek çok açıdan benzerdi. Örneğin Sultan Sencer'in annesi ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un büyükannesi Seferiye Hatun 515/1121'de Merv'de vefat ettiğinde Mahmûd, o zamana kadar görülmemiş büyük bir taziye merasimi düzenlemiş ve üç gün taziye oturmıştı.⁹³⁸ Yine Gürcüler'e karşı 515/1121 yılında Necmeddin İlgazi b. Artuk önderliğindeki Selçuklu Ordusu tarafından düzenlenen seferde mağlubiyet yaşanması üzerine bu elim hadise neticesinde savaştan sonra askerler bir matem gösterisi olarak elbiselerini yırtmış ve başlarına toprak dökmüşlerdi. Aynı zamanda mağlubiyeti Gence'deki Melik Tuğrul b. Muhammed Tapar'a bildirirken de karalar giyinmiş ve başları açık vaziyetteydiler.⁹³⁹

⁹³³ İbn Kesîr, XII, 287.

⁹³⁴ İbnü'l-Esîr, X, 199; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", 34.

⁹³⁵ İbn Kesîr, XII, 316.

⁹³⁶ İbnü'l-Esîr, X, 435; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 234; Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv*, 69.

⁹³⁷ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 428; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 246; Polat, *Kuruluşundan XII.*

Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat, 305.

⁹³⁸ İbnü'l-Esîr, X, 469; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 41.

⁹³⁹ Urfalı Mateos, 268.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un veziri Ali b. Ahmed es-Sümeiremi'nin 516/1122 yılında Bâtınîlerce katledilmesinden sonra onun kadınları, altın eyerli binekleriyle çıktıkları yoldan, saçları başları açık vaziyette hazin bir şekilde dönmek zorunda kalmışlardı.⁹⁴⁰ Daha önce bahsedildiği üzere bu yas tutma dönemlerinde nevbet çalınması ara verilmekteydi. Mesela Halife Müsterşîd'in kardeşi Ali b. Müstazhîr-Billâh 525/1131'de öldüğünde taziyeyle oturulmuş ve davul çalınmasına son verilmişti.⁹⁴¹ Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un ölümü üzerine de üç gün süreyle taziyeyle oturulmuştu.⁹⁴² Yine bu dönemde ölen Abbâsî Halifesi Müsterşîd-Billâh için üç gün, oğlu Râşid-Billâh için ise bir gün süreyle yas merasimi yapılmıştı. Müsterşîd'in ölümü üzerine Bağdat'ta kadınlar saçlarını başlarını yolarak ağıtlar yakmışlardı.⁹⁴³ Sultan Mes'ûd'un vefatı sonrasında da Abbâsî veziri Hilafet Sarayı'nda oturarak taziye kabul etmişti. Aynı zamanda onun adına Seyyid Eşref adlı bir şahsın mersiye de yazdığı görülüyor.⁹⁴⁴

12. Kabir Ziyaretleri

İslâmiyet öncesi Türk topluluklarının inanç sistemindeki “atalar kültü”nün etkisiyle, kişiler, atalarının ruhlarının kendilerini görüp gözettiğini düşünerek onlara hürmet ve minnet beslemekteydiler. Bu saygı ve minnet duygusunun bir tezahürü, Selçuklular dönemindeki kayıtlardan anlaşılacağı üzere ata mezarlarının ziyaretiydi. Selçuklu hükümdarları, kendi hanedan atalarının türbe ve mezarlarına ziyaretler gerçekleştiriyor ve buraların bakımları için çaba sarf ediyorlardı. Esasen İslâm dünyasında kabirlerin ziyaretleri eskiden beri yapılmasına rağmen özellikle tasavvuf geleneğinin gelişmesiyle de bağlantılı olarak III/X. yüzyıldan itibaren bu ziyaretler daha da yaygınlaşmıştı. İnsanların kendi ölmüş yakınları ve atalarının kabirlerini hürmeten ziyaret etmeleri alışlagelmiş olmakla birlikte o dönemde dinin insanların hayatındaki yüksek konumu, kabir ziyaretlerinin revaç bulmasına vesile oluyordu. Bunun yanı sıra

⁹⁴⁰ İbn Kesîr, XII, 359.

⁹⁴¹ İbn Kesîr, XII, 377.

⁹⁴² İbn Kesîr, XII, 377.

⁹⁴³ İbnü'l-Esîr, XI, 63; İbn Kesîr, XII, 386.

⁹⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, Ar., X, 393-394; Râvendî, I, 236; Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 238.

dünyevi ve uhrevi menfaatler için şefaathçi olmaları amacıyla İslâm büyüklerinin, şeyhlerin, âlimlerin mezarları ziyaret edilebiliyordu. Aşağıdaki örneklerden görüleceği üzere din büyüklerine ait kabirlerin Selçuklu hükümdarlarınca da ziyaret edilmesi o dönemki anlayışa işaret etmelidir. Gaznelilerde türbe ziyaretleri, tahta geçiş merasiminin bir parçası olup, tahta geçen sultan öncelikle gidip babasının mezarını ziyaret ediyordu. Bu gelenek Türkiye Selçukluları'nda da uygulansa da Selçuklular'da bu yönde bir uygulamaya incelenen eserler kapsamında rastlanmamıştır.⁹⁴⁵

Mezar ziyaretlerine ilişkin ilk uygulamaya Tuğrul Bey döneminde rastlıyoruz. Buna göre Tuğrul Bey'in ölen karısı Altuncan Hatun'un oğlu Enûşîrvân, 455/1063 yılında isyan etmişti. Selçuklu kumandanı Aytekin es-Süleymânî bu isyanı bastırarak Enûşîrvân'ı esir almış ve Tuğrul Bey'in yanına götürmek için yola koyulmuştu. Enûşîrvân ölen annesi Altuncan Hatun'un türbesinin yakınından geçerken burayı ziyaret etmek istemiş, Aytekin de ona izin vermişti. Türbeyi ziyaret eden Enûşîrvân, annesinin mezarından ayrılmak istemediğini söyleyince Emîr Aytekin ona acıyarak boynuna sarılmış ve daha sonra Tuğrul Bey'e durumu haber vermişti. Tuğrul Bey ise başka birisini göndererek Enûşîrvân'ı oradan almış ve Rey yakınlarındaki bir kaleye hapsedtirmişti.⁹⁴⁶

Yukarıda bahsettiğimiz üzere eski Türklerdeki atalar kültü ve atalara hürmet gösterme yönündeki uygulamaların, Selçuklu hükümdarlarının, ölmüş hanedan üyelerini ziyaret etmeleri hususunda etki etmekteydi. Bu yöndeki bir ziyaret örneğine Alp Arslan döneminde şahit oluyoruz. Sultan Alp Arslan'ın, Aral Gölü etrafındaki gayrimüslim Oğuz ve Kıpçak topluluklarına karşı düzenlediği 458/1065 yılındaki sefer esnasında, dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etmek için bu bölgedeki Cend şehrine doğru hareket etmişti.⁹⁴⁷ Mîrhând'ın⁹⁴⁸ aktardığına göre, Sultan Alp Arslan, buradan, babasının

⁹⁴⁵ Beyhakî, 239; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 37, 41; Merçil, "Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti", *Makaleler*, 325-326, 333.

⁹⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 113-114.

⁹⁴⁷ Sadreddîn el-Hüseynî, 28; Ahmed b. Mahmûd, 80; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 159; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 333; Merçil, "Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti", *Makaleler*, 326.

⁹⁴⁸ *Ravzatu's-Safâ*, 106.

kabrini ziyaret etmek için Tûs'a doğru hareket etmişti. Ancak bilindiği üzere Çağrı Bey'in mezarı Merv şehrinde bulunmaktaydı. Bu yüzden onun bu yöndeki söylemine şüpheyile yaklaşmak gerekir. Bununla birlikte Sultan'ın Tûs şehrine ilerlemesi, ileride örneklerini göreceğimiz üzere o dönem Sünnî ve Şîîlerin uğrak yeri olan İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (ö. 203/819) kabrinin ziyaret edilmesiyle alakalı olabilir.⁹⁴⁹

Başka bir türbe ziyareti örneğine ise *Siyâsetnâme*'de rastlıyoruz. Nizâmülmülk⁹⁵⁰, Tâhirîlerden Abdullah b. Tâhir'i (ö. 230/844) âdil bir hükümdar olarak nitelendirerek onun Nîşâbur şehrindeki türbesine giderek ziyarette bulunduklarını aktarmaktadır. Nizâmülmülk'e göre bu türbe, yöre halkınca mübarek addedilmekte ve insanlar burayı ziyaret edip dua ederek ihtiyaçlarının giderilmesini dilemekteydiler.

Melikşah döneminde de bu neviden türbe ziyaretleri örneklerine rastlıyoruz. Örneğin o, kardeşi Tutuş'un isyanını bastırmak üzere harekete çıktığında yol üzerinde Tûs şehrine uğramış ve buradaki Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın türbesini ziyaret etmişti. Türbeye girişinde Nizâmülmülk de eşlik etmiş ve o da türbede dualar ederek namaz kılmıştı. Esasen Ali b. Mûsâ, İsnâaşeriyye tarafından sekizinci imam olarak görülmekte ve Şîîler tarafından kıymet verilen bir şahsiyet olarak Tûs'taki türbe onlar tarafından sıkça ziyaret edilmekteydi. Ancak buranın önemi Şîîlerce sınırlı kalmayıp, Sünniler ve bu örnekten de anlaşıldığı üzere Selçuklu hükümdarlarınca ziyaret edilebilmekteydi.⁹⁵¹

Sultan Melikşah döneminden başka bir kabir ziyareti örneği ise onun Suriye bölgesine düzenlediği sefer sonrasında görülmektedir. Buna göre Antakya'yı ele geçirdikten sonra daha güneydeki Süveyde'ye gelen Melikşah, burada askerlerine denizden kum almalarını emretmiş, sonra da bu kumu götürerek babasının türbesine serpmiş ve “Ey

⁹⁴⁹ Mîrhând, 110; Merçîl, “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”, *Makaleler*, 326-327; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, 107-108.

⁹⁵⁰ Nizâmülmülk, 61.

⁹⁵¹ İbn Kesîr, XII, 283; Sadreddîn el-Hüseynî, 51; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 382; Barthold, “Horasan”, *Orta Asya*, 436. Piyadeoğlu, *Horasan*, 75; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 164.

*babam Alp Arslan! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir.” demiştir.*⁹⁵²

Yine Melikşah'ın kızının evliliği vesilesiyle Bağdat'a gidişinde de kabir ziyareti örneğine rastlıyoruz. Daha önce ayrıntılarıyla anlattığımız üzere Sultan Melikşah, 479/1087 yılında Bağdat'a gelmiş ve Nizâmülmülk ile birlikte mezhep imamlarından İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, (ö. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile ünlü zâhid Ma'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16) kabirlerini ziyaret etmişti. Ziyaretin şerefine İbn Zikreveyh el-Vâsîfî bir şiir yazarak Nizâmülmülk'ü övmüş aynı zamanda bir halk kitlesi de toplanarak Sultan'a dualar etmişti. Daha sonra İsnâaşeriyye imamlarından Mûsâ el-Kâzım'ın türbesini ziyaret eden Melikşah, sonrasında Kûfe'ye hareket etmiş ve buradaki Meşhedeyn adıyla bilinen yerdeki Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) mezarlarına uğrayarak ziyarette bulunmuştu. Ziyaret ettiği kabirlerde etraftaki halka sadaka dağıtan Melikşah, aynı zamanda buraların ihyası için de emirler vermişti.⁹⁵³

Muhammed Tapar döneminde de benzer örnekleri görüyoruz. 501/1107 yılında Bağdat'a gelen Sultan Muhammed, Ebû Hanîfe'nin de kabrini ziyaret etmiş ve kapıları kapattırarak burada tek başına namaz kılmış ve dua etmişti.⁹⁵⁴

Yine bu dönem yaşanan bir hadise, Şiîler tarafından hürmet edilen şahsiyetlere, Sünnî halk tarafından da kıymet verilip kabirlerinin ziyaret edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre 510/1116 yılında Şiî bir grup, Tûs'ta bulunan Ali b. Mûsâ er-Rızâ türbesinin yakınlarında Aşûre gününü anmak istemişler, bunun üzerine Sünnî bir fâkih ile bir Şiî arasında tartışma çıkmıştı. Netice itibariyle aralarında bir çatışma meydana gelmiş ve pek çok kimse bu çatışmada ölmüştü.⁹⁵⁵

⁹⁵² Urfalı Mateos, 172; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 205; Merçil, “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”, *Makaleler*, 326-327

⁹⁵³ İbnü'l-Esîr, X, 141-142; Sibt İbnü'l-Cevzî, Trk. trc., 275; İbn Kesîr, XII, 264-265; Mîrhând, 122-123; Ahmed b. Mahmûd, 151-152, 158; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 207; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaı*, 163-164

⁹⁵⁴ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, 152.

⁹⁵⁵ İbn Kesîr, XII, 342; Piyadeoğlu, *Horasan*, 154.

Konumuz itibariyle Sultan Sencer döneminde Belh yakınlarında Mezârîşerif olarak adlandırılan yerleşimin kuruluma değinmekte de fayda vardır. Buna göre 530/1136 yılında Belh civarında pek çok kişi aynı anda rüyalarında Hz. Ali'nin mezarının yerini gördüklerini beyan etmişler ve onların bu iddiaları üzerine halkın baskısı ile Belh Emîri Kamaç tarafından, onlar tarafından gösterilen yerde bir türbe inşa edilmiş ve çevre bölgelerdeki halk, burayı ziyarete gelmeye başlamışlardı.⁹⁵⁶

Irak Selçukluları'nda da kabir ziyaretlerine ilişkin örnekler mevcuttur. 542/1147-1148 yılında bir adamın rüyasında Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyaret edenin günahlarının bağışlanacağını söylendiğini iddia etmesi üzerine pek çok kimse İmam'ın mezarını ziyaret etmişlerdi.⁹⁵⁷

Sultan Sencer'in Oğuzlara esareti sürecinde kısa bir süreliğine hüküm süren Süleymanşah, Halife ile görüşmüş ve bu görüşme sonrasında bir alayla Bağdat'tan ayrılırken Hz. Ali'nin kabri önünden geçerken parmağıyla işaret ederek selam vermişti. İbn Kesîr'e⁹⁵⁸ göre o bunu ya Rafizîlerden korktuğu için ya da kabirden kendisine bir tesir geleceğine inandığı için yapmıştı.

Anlaşılan o ki Selçuklular döneminde Yahudiler için kutsal sayılan kabirler de Müslümanlarca ziyaret ediliyordu. Selçukluların yıkılışından kısa bir süre önce İslâm coğrafyasına seyahat eden iki Yahudi seyyahın aktardığına göre Yahudilikte önemli şahsiyetler olan Hezekiel ve Ezra⁹⁵⁹, Müslüman halk tarafından da ziyaret edilmekte

⁹⁵⁶ Gırnâtî, 178-180; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 383.

⁹⁵⁷ İbn Kesîr, XII, 409.

⁹⁵⁸ İbn Kesîr, XII, 425.

⁹⁵⁹ Seyahatnâme'de bahsi geçen Hezekiel, günümüz İslâm alimlerince çoğunlukla Kur'an'da zikredilen Zülkifl peygamber ile, Ezra ise yine Kur'an'da geçen ve peygamber olup olmadığı tartışmalı Üzeyir ile özdeşleştirilmektedir. Muhtemelen o dönemde de benzer şekilde düşünülmekte ve halk tarafından bu türbelere birer İslâm peygamberi türbesi yahut makamı gibi muamele edilmekteydi. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Zülkifl", *DİA*, XLIV, 569-570; Baki Adam, "Üzeyir", *DİA*, XLII, 401-402.

ve onların türbeleri başında toplanan Müslüman ve Yahudiler adak adayarak dua etmekteydiler.⁹⁶⁰

⁹⁶⁰ Arslantaş, *İki Yahudi Seyyah*, 84, 92, 149-150, 155.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti'nin sosyal ve kültürel yapısı, iki farklı kültür çevresinin etkileşimiyle şekillenmişti. Bu açıdan Selçuklular hem Horasan ve İran coğrafyasına getirdikleri Oğuz kültür ve geleneklerini devam ettirmiş hem de bu coğrafyadaki kültürü belli derecede benimsemişlerdi. Bu karşılıklı kültürleşmenin en belirgin göstergesi ise merasimler, âdetler ve çeşitli ritüellerde görülmekteydi.

Selçuklular, Horasan bölgesine gelerek bir devlet kurmadan önce Oğuz Yabgu Devleti bünyesinde yaşamaktaydılar. Devlete adını veren Selçuk'un babası Dukak'ın Oğuz aristokrasisi içinde önemli bir yere sahip olduğuna dair bilgiler, Selçukluların Oğuz âdet ve merasimlerine yabancı olmadığını göstermektedir. Bu açıdan her ne kadar çeşitli eserlerde Selçukluların hükümdarlara yönelik âdet ve uygulamaları bilmedikleri eleştirilse de muhtemelen bu eleştiri, Oğuz kültürü ile Gaznelilerin benimsemiş olduğu İslâmî-İranî kültür arasındaki farklılıklara delalet etmektedir. Bununla birlikte Selçukluların gelişinden kısa bir süre sonra onların tarafına geçen Gazneli emir ve bürokratları, muhtemelen onların bu kültürel adaptasyonunu kolaylaştırmıştı.

Selçuklu döneminde uygulanan merasimler, âdetler ve ritüellere bakıldığında kaynaklarda verilen bilgilerin büyük oranda yöneticilere ilişkin olduğu anlaşıyor. Döneme ilişkin İslâm kaynaklarındaki Abbâsî merkezîyetçi yazım, bu merasimler içerisinde de Selçukluları en çok Abbâsîlerle olan münasebetler bağlamında ele almaktadır. Bununla birlikte verilen bilgiler doğrultusunda halk tabakasında da ne türden uygulamalar yapıldığı tahmin edilebilir. Örneğin evlilik uygulamalarında hem İslâmî bir gelenek olan mehrin hem de Oğuz kültürünün etkisiyle süt hakkının istenmesi, Selçuklular döneminde inşa edilen kültür formunun niteliğini ve Müslüman Oğuzların evliliklerinde ne gibi usullerin takip edilebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte karşılıklı etkileşimin her düzeyde birebir aynı olmadığına dikkat etmek gerekmektedir. Selçukluların yönetici sınıfındaki İranlı bürokratların nüfuzu, Abbâsîler ve yerel yöneticilerle yakın ilişkiler neticesindeki etkileşim ve meşruiyetin tesisi yönündeki çabalar, yöneticiler nezdindeki âdet ve merasimlerin Abbâsî ve Gaznelilerdekilerle daha çok benzeşmesine yol açmıştır. Henüz Tuğrul Bey

döneminden itibaren merkezileşme yönünde atılan adımlar da buna katkı sağlamış, özellikle kengeş gibi Oğuzlarda görülen ve beylerin yönetime etkisini arttıran usuller ortadan kalkmaya başlamıştı. Bununla birlikte devlet içindeki Türklerin tamamen devlete küsmesini önlemek gayretiyle kültürel yönü baskın olan toylar yapılmaya devam etmiş, hükümdarın pederâne vaziyeti, ziyafetler, hediyeler ve ikramlar ile halka yansıtılmaya çalışılmıştı.

Merasimlerin icrasında vezirler ve hâcibler önemli rol oynamaktaydılar. Özellikle, nikah işlemleri, karşılama törenleri ve uğurlama törenleri, vezirlerin aktif olarak rol aldığı merasimler olarak dikkat çekmekteydi. Hâcibler ise saray teşkilatının başı olarak merasim ve teşrifattan birinci derecede sorumlu olarak yapılacak törenlere ilişkin her türlü önlemi almak, denetimleri sağlamak ve protokol kurallarının olması gerektiği gibi uygulandığını takiple mükelleftiler. Sultana en yakın kimselerden olan hâciblerin vazifesi sarayla sınırlı olmayıp hükümdara anbean eşlik ederek, bulunduğu yerdeki merasimlerin icrasını takip etmekle de sorumluydular. Hâcibler bu görevleriyle protokolde, vezirlerden sonra yerlerini almaktaydılar.

Protokol ve statü Oğuzlarda olduğu gibi Selçuklularda da oldukça önem verilen hususlardan biriydi. Bu açıdan törenlerde, herkesin olması gerektiği yerde bulunmasını sağlamaya ve protokol ihlallerinin önlenmeye önem verilirdi. Bununla birlikte Oğuzlardaki ile Selçuklulardaki protokol usulleri arasında şüphesiz çeşitli değişimler meydana gelmişti. Örneğin hanedan üyelerinin yaşı hususu, Oğuzlardakinden daha az önemsenir olmuş, bununla birlikte hukuki statü önem kazanmıştı. Bu değişimde merkezileşme temayülleri ile birlikte yerleşikliğin artmasının etkisi olduğu tahmin edilebilir. Zira hukuki statü, yerleşik ve göçebe tüm topluluklarda önemliyken, göçebelerde bu durum sosyal hareketliliğe daha müsait olmasının da etkisiyle yerleşiklere kıyasla daha değişkendi. Bununla birlikte yerleşik toplumlardaki statülerin görece daha az esnek olması, muhtemelen ona verilen önemin artmasına sebebiyet veriyordu.

Selçuklularda hukuki statünün merasimlere etkisini en bariz şekilde Abbâsîlerin dahil olduğu törenlerde görmekteyiz. Abbâsî halifeleri, Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a gelişinden itibaren Selçukluların himayesine girmiş olmakla birlikte hukuken Müslümanların lideri olarak varsayıldığından, hükümdarlar meşruiyetlerinin

tesisi için onlardan, sahip oldukları topraklarda yönetme yetkisi veren menşur ya da ahidnâmeler almakta ve bu şekilde tahta çıkışlarını tasdik ettirmekteydiler. Fiiliyatta kayda değer bir askeri olmamasına, bütün iç ve dış tehditlere karşı Selçuklular tarafından muhafaza edilmesine, Bağdat şehrinin yönetiminde dahi fiili bir etkisi olmamasına rağmen halifelere bu şekilde bir statü kazandıran ise İslâm hukukunun o dönemdeki yorumlamalarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim halifelerin gerek Büveyhîler gerekse Selçuklular döneminde herhangi bir fiili nüfuzları olmamasına rağmen, dönemin fıkıh kitaplarınca Selçuklu ve Büveyhî hükümdarları, alelaide askeri valiler olarak vasıflandırılıyordu.

Pek tabii ki Müslümanlar üzerinde meşruiyetin tesisi için Selçuklu hükümdarları bu hukuki duruma itiraz etmemekte, ancak fiili hakimiyetlerine yönelik tehditlerin oluşması halinde, Büyük Selçuklu Sultanları Tuğrul Bey ve Melikşah ile Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un dönemlerinde olduğu gibi müdahil olarak azle kadar ulaşabilen çeşitli yaptırımlarda bulunabiliyorlardı.

Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki ilişkilere merasimler bağlamında bakılacak olursa hukuki durumun büyük oranda takip edildiği, sultanların biat etmek vazifesini yerine getirdikleri, halifelerin ise tasdik menşurlarıyla birlikte hil'at, davul, sancak ve taç gibi hakimiyet alametleri vererek onların hakimiyetlerini tanıdıkları görülmektedir. Bu uygulamalar elçiler vasıtasıyla olduğu gibi büyük merasimlerle de yapılabiliyordu. Bu törenlerde sultanlar, halifelere saygı gösterisinde bulunmakta, halifeler ise bahse konu hediyeleri takdim etmekteydi.

Ancak bu nokta da bir hususa değinmekte fayda vardır. Bu törenlere ilişkin ayrıntıların aktarımı, Arapça kaynaklar ile Farsça kaynaklar arasında değişiklik göstermektedir. Olayları Abbâsî merkezli aktaran Arapça kaynaklar, bu törenlerdeki detaylara vurgu yaparken Farsça kaynaklarda bu törenlerin detayları daha az izah edilmektedir. Burada Arapça kaynakların, olayların Bağdat merkezli gerçekleşmesinin etkisiyle törene şahitlik edenlerden daha fazla istifade etmiş olmaları ve farklı yazım usulünü benimsemeleri mümkün olduğu gibi kanımızca burada bakış açısına yönelik de farklılıklar bulunmaktadır. Merasimlerin Abbâsî merkezli bir perspektifte aktarılması ve yazarların Hilafet'e olan yakınlık ve temayülü, sözelimi hükümdarların halife karşısında saygı gösterisinde bulunmaları ve hürmet etmelerine ilişkin bilgilerin

Farsça kaynaklara ve Selçukluları merkeze oturtan Selçuknâme tarzında eserlere nazaran daha fazla vurgulanmasına sebebiyet vermiştir.

Yöneticilerin dahil olduğu bir diğer merasim türü ise tahta çıkış merasimiydi. Tahta fiilen oturmanın sembolik bir önemi bulunmaktaydı. Bu sebeple bu merasimlere büyük önem verilmekte, bağlı devlet yöneticileri ve diğer ileri gelenlerin de mümkünse iştirak etmesine gayret edilmekteydi. Oğuz geleneğinin etkisiyle bu törenlerde toy vermek ve katılımcılara hediyeler sunmak da yaygın bir usuldü. Tahta çıkan kimse için hutbe okutuluyor, bir hakimiyet alameti olarak kapısında namaz vakitlerinde nevbet çaldırılıyordu. Veliaht tayinine ilişkin merasimlere ise daha az rastlanıyordu. Zira Eski Türk devlet yönetim geleneğinin etkisiyle kut anlayışının hâkim olması, hükümdarın tüm erkek yakınlarını birer taht adayı yapmakta, bu sebeple veliaht tayin edilse dahi hükümdarın ölümünden sonra meydana gelen taht kavgaları engellenememekteydi.

Diğer merasimler ve saygı gösterilerinde ise İranî kültürün getirdiği çeşitli etkiler gözükmüyordu. Oğuzların alışık olmadıkları mübalağalı törenler, karmaşık teşrifat usulleri, şekilci uygulamalar her ne kadar Tuğrul Bey döneminden itibaren uygulansa da anlaşılan o ki geç dönemlere kadar hükümdarlarca tam olarak benimsenmemişti. Böyle durumlarda ise hâcibler devreye giriyor, olası ihlalleri önlemeye gayret ediyorlardı.

Bunlarla birlikte askeri geleneklerde eski Türk geleneklerinin etkisi daha barizdi. Askerlerin ve kumandanların çoğunlukla Türklerden istihdam edilmesi, ordunun Türk geleneklerini muhafaza etmesine vesile olmuş; savaş öncesi hazırlıklardan savaş esnasındaki hareketlere kadar pek çok hususta bu gelenekler takip edilmişti. Büyük Selçuklular dönemindeki askeri gelenek ve kurumlar, Türkiye Selçukluları, Hârizmşahlar, Eyyûbîler ve Memlükler gibi pek çok ardıl devletçe takip edilmiş, onlar döneminde daha da kurumsallaşan ıktâ ve gulam müesseseleri daha sonra kurulacak Müslüman Türk devletlerine örnek teşkil etmişti.

Eski Türk geleneğindeki “kut” anlayışının etkisiyle hanedan üyelerine atfedilen kutsiyetin, Selçuklulardaki cezalandırma usullerini de etkilediği görülmektedir. Bu bağlamda devletin yıkılışına kadar olan süreçte hanedan üyelerine yönelik idamların kan dökülmemesi için boğdurma suretiyle icra edilmesi, bozkır kaynaklı bir anlayış

olan “kut”un Büyük Selçukluların varlığı süresince önemsendiğini göstermektedir. Nitekim Irak Selçukluları’ndaki taht kavgalarında dahi, emirlerin bizzat hakimiyetlerini ilan etmeyip göstermelik de olsa Selçuklu meliklerini tahta çıkarmaları bu duruma ayrıca bir delil teşkil etmektedir. Bu durum Selçukluların İslâmiyeti benimsemesinin, eski Türk meşruiyet anlayışından uzaklaşıldığı anlamına gelmediğini göstermektedir.

Selçuklular dönemindeki toplumsal merasimler ve âdetlere ilişkin bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Ancak kültürlerin ansızın değişmediği, toplumların âdetleri benimsemelerinin, iletişimin sınırlı olduğu o dönemde uzun zaman alabileceği de göz önüne alındığında daha önce uygulanagelen âdet ve ritüellerin takip edildiği tahmin edilebilir. Nitekim Selçuklular döneminde görülen doğum, evlilik ve yaslara ilişkin çeşitli âdetlerin günümüzde dahi varlığını sürdürmesi, bu iddiayı kanıtlar niteliktedir. Yukarıda bahsedildiği üzere halk seviyesinde kültürel etkileşim yöneticilere nazaran daha sınırlıydı. Selçuklu coğrafyası içerisinde Türkmen grupları, ekonomik faaliyetlerinin çoğunlukla hayvancılık olması sebebiyle şehirlerden ziyade kırsalda hayatlarını sürdürmekteydiler. Eski Oğuz boy geleneğine göre gruplanmış vaziyetteki bu Türkmenler ile diğer yerel unsurlar arasında zaman zaman çeşitli anlaşmazlıklar ve çatışmalar olsa da çoğunlukla kendi hallerine yaşamlarını sürdüren bu Türkmen boyları, kendi özgürlüklerinin kısıtlanması endişesiyle çoğunlukla devletin merkezileşme eğilimine tepki göstermekteydi. Bunun bir yansıması olarak hanedan üyelerinin isyanlarında onlara taraf olmayı tercih eden Türkmenler, Selçuklular dönemindeki toplumsal ve ekonomik yapıya tam anlamıyla adapte olamamışlardı. Onların bu ayırık durumu, daha önce ait oldukları kültür çevresinin kazandırdığı gelenekleri, Horasan ve Irak coğrafyasında da takip etmelerine vesile oluyordu. Ad koymadan, evlilik geleneklerine kadar pek çok usul onlar tarafından muhafaza edilmiş, onların bir kısmının Anadolu coğrafyasına göçleriyle bu usuller günümüze kadar aktarılmıştı. Bu açıdan Oğuz kültürünün korunarak aktarılmasında, Selçuklu yönetim tabakasından ziyade Türkmenlerin rol aldığını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte bahse konu bütün geleneklerin, olduğu gibi aktarılmadığını da belirtmek gerekmektedir. Türklerin İslâmlaşmasının etkisiyle birtakım gelenekler İslâmî bir karakter kazanmış, şer’î olarak sakıncalı görülen bazı uygulamalar

değişikliklere uğramıştır. Beslenme alışkanlıklarından, leviratın kapsamına kadar çeşitli şekillerde örneklerini gördüğümüz bu değişimler sebebiyle, sonraki nesillere aktarılan geleneklerin önemli bir kısmını “şer’î sınırlar dahilinde Oğuz gelenekleri” olarak tanımlamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Toplumsal merasimler ve gelenekler noktasında dikkat çeken bir diğer husus ise bayramlardır. İslâm dininin bir gereği olarak Ramazan ve Kurban bayramlarının kutlanması tabîî olmakla birlikte Selçuklular döneminde Nevrûz, Sede ve Mihrigân gibi İran kökenli bayramların coğrafyanın pek çok yerinde yaygın şekilde kutlanması hem toplumun kültürel yapısı hem de Selçuklu yönetici sınıfının devletin kurulmuş olduğu coğrafyadaki kültürle etkileşimini göstermesi bakımından önemlidir. Henüz Tuğrul Bey döneminden itibaren bu bayramlara ilişkin kayıtlara ulaşılması, Selçukluların, devletin kuruluşundan önce de bu bayramlara yabancı olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte bahse konu bayramlar, Gazneli dönemi kayıtlarına bakılacak olursa, çok daha canlı ve coşkulu kutlanıyordu. Bu husus, Gazneliler ile Selçukluların yerel adetleri benimseme düzeyleri arasındaki farklılıkları göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu durumda şüphesiz, Gaznelilerin kurucusu olan Alptegin’in Sâmânîler Devleti’nde, hâciblik gibi bizzat merasimlerle alakadar bir görevde bulunmuş olması ve haliyle yönetici sınıfın İran kökenli merasimlere henüz devletin kuruluşundan itibaren aşina olması etkilidir.

Netice itibarıyla söylenebilir ki Selçuklular dönemi, Türk kültürünün, İslâm ve İran kültürleri ile etkileşiminin en yoğun olduğu dönemlerden biridir. Selçuklular hakimiyeti sürecindeki bu etkileşim, bahse konu kültür çevrelerinin farklı düzeylerde belli oranda kaynaşmasını netice vermiş, bu kaynaşma neticesinde ortaya çıkan yeni kültür formu, Selçukluların egemen oldukları coğrafya ve ötesindeki kültürün günümüze dahi etki edecek şekilde önemli ölçüde şekillenmesine vesile olmuştur. Selçuklular döneminde uygulanan merasim, âdet ve ritüeller, bu etkileşim ve kaynaşmaya önemli bir delil teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Oğuzlar*. çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

_____. *Selçuklular*. çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

Ahmed B. Mahmûd. *Selçuknâme*. çev. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Ahsen, Muhammed Manazir. *Social Life Under The Abbasids (170-289/786-902)*. çev. Mehmet Emin Şen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat (170-289 Hicri/786-902 Miladi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Akçay, Filiz. “Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî'nin ‘Zeynü'l-Ahbâr’ Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015.

Alkan, Hayri. “Buğyetü't-Taleb Fî Tarih-i Haleb-I Adlı Eserin Tercüme ve Değerlendirilmesi” Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Alptekin, Coşkun. “Selçuklu Paraları”. *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*. haz. Osman G. Özgüdenli. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.

_____: “Ahdâs”. *DİA*. I.

Altungök, Ahmet. “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIX / 2 (2014): 445-487.

Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İÜHF Yayınları, 1947.

Arslantaş, Nuh. *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Artuk, İbrahim. “Abbasiler Devrinde Sikke”. *Belleten* XXIV, S. 93. Ankara: TTK Yayınları, 1960.

Atar, Fahrettin. “Akîka”. *DİA*. II.

Atıcı Arayancan, Ayşe. *Hasan Sabbâh ve Alamut*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Aydın, Mehmet Âkif. “Mehir”. *DİA*. XXVIII.

Azîmî. *Tarihü'l-Azîmî*. çev. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Bağcı, Serpil. “İslâm Toplumlarında Matemi Simgeleyen Renkler”. *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri II*. haz. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Aksel Tibet. Ankara: TTK Yayınları, 1996. 163-168.

Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Beyhakî. *Tarih-i Beyhakî*. çev. Necati Lügal. haz. Hicabi Kırlangıç. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Bezer, Gülay Ögün. “Terken Hatun”. *DİA*. XL.

Bundârî. *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*. çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İzah ve Düzeltmeler M. Fuad Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

_____. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

_____. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler (750-1258)*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.

_____. “Mansûr”. *DİA*. XXVIII.

Bozkurt, Nebi. “Eman”. *DİA*. XI.

_____. “Nedim”. *DİA*. XXXII.

_____. “Sünnet”. *DİA*. XXXVIII.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Nakîbüleşraf”. *DİA*. XXXII.

Câhiz. *Risâle fî Fezâilî'l-Etrâk*. çev. Şerafeddin Yaltkaya, “Türklerin Faziletleri”, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıl)*. haz. Eren Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

_____. *Kitâbü'l-Buhalâ*. çev. Zehra Güney Gökdemir, *Cimriler*. İstanbul: Şule Yayınları, 2018.

Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî*. çev. Erkan Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsâhlar*. Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Çağrııcı, Mustafa. “Ziyafet”. *DİA*. XLIV.

Çetin, Osman. “Horasan”. *DİA*. XVIII.

Devletşah. *Tezkiretü's-Şuarâ*. çev. Necati Lügal, *Şair Tezkireleri*. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2011.

Ebû Hamid Muhammed el-Gırnâtî. *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb*. çev. Fatih Sabuncu, *Gırnâtî Seyahatnâmesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.

Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. *el-Ahkâmü's-Sultâniye*. çev. Ali Şafak, *el-Ahkâmü's-Sultâniye İslâm'da devlet ve Hilâfet Hukuku*. İstanbul: Bedir Yayınları, 2018.

Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terâkime*. çev. Arif Acaloğlu, *Şecere-i Terâkime Türkmenlerin Soyağacı*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.

Ebü'l-Fidâ. *Takvîmü'l-Buldân*. çev. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fida Coğrafyası*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

Ebü'r-Reca Necmeddin Kummî. *Tarihü'l-vüzerâ*. neş. Muhammed Taki Dânişpejûh, Tahran: 1985.

ed-Dûrî, Abdülazîz. *Abbâsîler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayınları, 2020.

Erdoğan, Hasan Göktürk. *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*. Ankara: Karakum Yayınları, 2018.

Esin, Emel. “The Horse In Turkic Art”, *Central Asiatic Journal*, S. 10 (1965): 167-227.

Eskikurt, Adnan. *Musul Atabegliği Zengîlerin Son Devri ve Lü’lü’ Ailesi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.

_____. “Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihî Coğrafyası (521-660/1127-1262)”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. S. 12 (2002): 163-186.

Fayda, Mustafa. “Ahidnâme”. *DİA*. I.

Gazzâlî. *Kimyâ-yı Saâdet*. çev. Mehmet Ali Özkan. İstanbul: Semerkant Yayınları, 2020.

Gıyaseddîn Hândmîr. *Düstûrî'l-vüzerâ*. neş. Said Nefisi. Tahran: t.y.

Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabeyliği: Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Gökalp, Ziya. *Türk Tôresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976.

Gökmen, Gökhan. “Mu’izzî’nin Şiir Dünyası”. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, 2018.

Günaltan, Şemsettin. “Selçuklular Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”. *Belleten* VII, S. 25. Ankara: TTK Yayınları, 1943.

Gündüz, Tufan. “Şah”. *DİA*. XXXVIII.

Hamdullah Müstevfî. *Târîh-i Güzîde*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Hartmann, Angelika. “Muktedî-Biemrillâh”. *DİA*. XXXI.

Hasan Ata Abeşî. *Türk Kavimleri Tarihi*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *DİA*. XXIV.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib. çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2018.

İbn Cübeyr. *er-Rihle*. çev. İsmail Güler, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2017.

İbn Fadlan. *er-Rihle*. çev. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Arapçadan çev. Mac Guckin De Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*. Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1843.

İbn Hassûl. *Kitâbü Tafzîli'l-Etrâk 'Alâ Sâ'iri'l Ecnâd*. çev. Şerafeddin Yalatkaya, "Türklerin Diğer Askerlere Üstünlüğü", *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıl)*. haz. Eren Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

İbn Havkal. *Sûretü'l-Arz*. trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

İbn Hurdâzbih. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı El-Mesâlik ve'l-Memâlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2019.

İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. çev. Ali Sevim, *El-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

_____. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. haz. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr Yayınları, 1995.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-tarih*. çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*. çev. Ahmet Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

İbnü'l-Kalânîsî. *Zeylû Târîhi Dîmâşk*. çev. Onur Özatağ, *Şam Tarihine Zeyl*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

İbnü't-Tıktaka. *el-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

İkbâl, Abbâs. *Vezâret der Uhde-i Selâtîn-i Bozorg Selcûkî*. Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-i Tehrân, h.ş. 1338.

İnan, Abdülkadir. "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*. IV (1956): 179-195.

_____. "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri". *Zeki Velidi Togan'a Armağan*. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

İndirkaş, Zühre. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği". *Türkler Ansiklopedisi*, IV: 257-266. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İstahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. trk. trc. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2019.

Kaçın Bülent. *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

_____. "Büyük Selçuklularda Evlilik Merasimleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. II (2017): 97-121.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

_____. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

_____. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

el-Kalkaşendî. *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*. çev. Ramazan Şeşen, *Hilafelik Kurumu ve Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.

Kallek, Cengiz. "Biat". *DİA*. VI.

Kanar, Mehmet. "Şâhnâme". *DİA*. XXXVIII.

Kapar, Mehmet Ali. “Lahmîler”. *DİA*. XXVII.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Karaman, Hayreddin. “Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler”. *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. haz. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Aksel Tibet. I: 3-15. Ankara: TTK Yayınları, 1996.

Kaşgarlı Mahmûd. *Divanü lügati't-Türk*. çev. Besim Atalay. *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*. çev. Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 477-521=1055-1127)*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Khazanov, Anatoly M.. *Göçebe ve Dış Dünya*. çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2015.

Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân. haz. Necati Demir, *Dede Korkut Destanı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.

Klausner, Carla L.. *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*. çev. Mehmet Fatih Baş ve Sinan Tarıfci, *Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

Koca, Salim. *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*. Ankara: Berikan Yayınları, 2005.

_____. “Toy”. *DİA*. XLI.

Köprülü, M. Fuat. “İslâm ve Türk Hukuk Tarihi”, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983.

_____. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Köprülü, Orhan F.. “Çavuş”. *DİA*. IIX.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

_____. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt: İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK Yayınları, 2017.

_____. *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1951.

_____. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

_____. *Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1983.

_____. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2017.

Kurt, Hasan. “Tâhirîler”. *DİA*. XXXIX.

Kurtoğlu, Yasemin. *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Kurpalidis, G. M.. *Gosudarstvo Velikih Seldjukidov -Ofitsialniye Dokumentı ob Administrativnom Upravleniye i Sotsialno-Ekonomiçeskih Otnoşeniyah-*. çev. İlyas Kamalov, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.

Kütük, Ahmet. “Selçuklu Dünyasının Antroponimik Haritası (Selçuklu Çağında Ad Koyma Geleneği Hakkında Bazı Tespitler)”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. S. 6 (2018): 147-180.

_____. “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”. *Türkiyat Mecmuası*. 27/2 (2017): 195-206.

_____. “Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. IV (2022): 43-56.

Le Strange, Guy. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. trc. ve notlar Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Makdisî. *Ahsenü't-Takâsîm*. çev. Ahsen Batur, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.

_____. “Selçuklularda Rüşvet”. *Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.

_____. “Na’l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”. *Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.

_____. “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”. *Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.

_____. *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.

_____. *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

_____. *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.

_____. *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2007.

_____. “Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknamesi (ölm. 1569-1570)”. *Tarih Dergisi*. S. 23 (1969): 219-232.

_____. “Amîd”. *DİA*. III.

_____. “Mirdâsîler”. *DİA*. XXX.

_____. “Ziyârîler”. *DİA*. XLIV.

_____. “Saffârîler”. *DİA*. XXXV.

Mes‘ûdî. *Mürûcî'z-zeheb*. çev. Ahsen Batur, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2017.

Mez, Adam. “Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Saray”. *Ülkü Halkevleri Dergisi*. çev. Cemal Köprülü. XI S. 64. Ankara: Ulus Basımevi, 1938.

Mneymneh, Hassan. *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhîyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ves-Sekafi*. çev. Tarık Akarsu, *Büveyhîler Devleti Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları 2021.

Muhammed ‘Avfî. *Lübâbü'l-elbâb*. haz. Edward G. Brown. London: Luzac and Co., 1903.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Narşahî. *Târîh-i Buhârâ*. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. A. Naci Tokmak. İstanbul: Demavend Yayınları, 2020.

Nizâmî-i Arûzî Semerkandî. *Çehâr Makâle*. çev. Esin Eren Soysal. İstanbul: Demavend Yayınları, 2016.

Nizâmülmülk. *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı (TATAV) Yayınları, 2002.

_____. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.

Orhun Abideleri. ed. Muharrem Ergin. Hisar Türk ve İslâm Klasikleri, 2003

Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.

_____. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Ömer Hayyâm. “Nevruz Nâme”. çev. Mürsel Öztürk. *TAD*. XXXVI, S. 61 (2017): 149-182.

Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *DİA*. XXV.

Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (458-511/1105-1118)*. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

_____. *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

_____. “Annâzîler”. *DİA*. III.

_____. “Benî Cehîr”. *DİA*. V.

_____. “Mahmûd b. Muhammed Tapar”. *DİA*. XXVII.

_____. “Melikşah”. *DİA*. XXIX.

_____. “Mîr-i Alem”. *DİA*. XXX.

_____. “Nevbet”. *DİA*. XXXIII.

_____. “Selçuk Bey”. *DİA*. XXXVI.

_____. “Sencer”. *DİA*. XXXVI.

_____. “Menşur”. *DİA*. XXIX.

_____. “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”. *DİA*. XXI.

_____. “İbn Kesir, Ebü’l-Fidâ”. *DİA*. XX.

Özcan, Abdulkadir. “Cülûs”. *DİA*. XIII.

Özen, Şükrü. “Kadılkudât”. *DİA*. XXIV.

Özgüdenli, Osman G.. *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2018.

_____. “Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler”. *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar, (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

_____. “Türk Ad Verme Geleneklerine Kısa Bir Bakış”. *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

_____. “Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mulk'ün Vasiyetnâmesi”. *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

_____. “Sultan”. *DİA*. XXXVII.

_____. “Ülüş”. *DİA*. XLII.

_____. “Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî”. *DİA*. XLIV.

Özkuzugüdenli, Bülent. “Hasan-i Yezdî'nin Câmî'ü't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısımı”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014.

Paydaş, Kazım. “Selçuklular Döneminde Eman Müessesesi”. *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet Bildiriler*. haz. M. Metin Hülagü vd., II: 103-108. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.

_____. *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

_____. *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

_____. “Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar Ve Bayram Kutlamaları”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4 (Fall 2010): 1412-1420.

_____. “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* II, S. 3 (2012): 29-41.

_____. “Büyük Selçuklular Dönemi Sosyal Hayatında Kadına Dair Bazı Görüşler”. *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi Bildiri Kitabı*. ed. Füsun Çoban Döşkaya, V: 21-25. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2010.

_____. “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, S. 2 (2013): 117-143.

Polat, Hüseyin. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Râvendî. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. çev. Ahmed Ateş, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. Ankara: TTK Yayınları, 1957.

Reşîdüddin Fazlullah. *Cami'ü't-Tevârih*. çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Roux, Jean-Paul. *Faune et flore sacrees dans les societes altaiques*. çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseyinî. *Zübdetü't-tevârih*. çev. Necati Lügâl, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*. Ankara: TTK Yayınları, 1943.

Saatçi, Suphi. *Irak Türkmen Boyları Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.

Sevim, Ali. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

_____. “İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I”, *Belgeler*. XXIX, S. 33. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

_____. “Rıdvân b. Tutuş”. *DİA*. XXXV.

_____. “Sıbt İbnü'l-Cevzî”. *DİA*. XXXVII.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Seyfeddîn b. Hacı b. Nizâm Âkılî. *Âsârü'l-vüzerâ*. neş. Celaleddin Hüseyinî Ermevî. Tahran: 1958.

Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. çev. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

_____. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. Beyrut: Risaletü'l-Âlemiyye Yayınları, 2013.

Soylar, Nurullah. “Şebânkâreî’nin Mecmau’l-Ensâb fi’t-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: TDAV Yayınları, 2016.

_____. “Dihkan”. *DİA*. IX.

_____. “Oğuzlar”. *DİA*. XXXIII.

_____. “Selçuklular”. *DİA*. XXXVI.

Şeker, Mehmet. “Hil’at”. *DİA*. XVIII

Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2001.

_____. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.

_____. “Harran”. *DİA*. XVI.

Tâceddin es-Sübkî. *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübrâ*. ed. Mustafa Abdülkadir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiye Yayınları, 2012.

Tafazzolî, Ahmad. “Dehqan”. *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2011.

Taneri, Aydın. *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. haz. Mehmet Akif Erdoğan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

_____. “Candar”. *DİA*. VII.

_____. “Hâcib”. *DİA*. XIV.

_____. “Çaşnigîr”. *DİA*. IIX.

Tarım Ertuğ, Zeynep. “Tablhâne”. *DİA*. XXXIX.

Tarih-i Sistan. çev. Vural Öntürk. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2018.

Taşagıl, Ahmet. “Kurultay”. *DİA*. EK-II.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Tomar, Cengiz. “Müsâdere”. *DİA*. XXXII.

Tolmacheva, Marina. “İstahrî”. *DİA*. XXIII.

_____. “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”. *DİA*. XXVII.

Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.

_____. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.

Urfalı Mateos. *Vekayi-Nâme 952-1136 ve Papaz Grigor’un Zeyli, 1136-1162*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Uslu, Recep. “Hûzistan”. *DİA*. XVIII.

Usta, Aydın. *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.

_____. “Sâlâr”. *DİA*. EK-II.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Ünal, Sonay. “Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetu’l-Ketebe)”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Yaşa, Recep. “Hunlardan Selçuklulara Mumyalama Geleneği”. *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet Bildiriler*, haz. M. Metin Hülagü vd., II: 571-586. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Yavuz, Yusuf Şevki-AVCI, Casim. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”. *DİA*. XX.

Yazıcızâde Ali. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*. haz. Abdullah Bakır, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.

Yeşilyurt, Zenzem. “Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ali b. Muhammed ez-Zencî”. *DİA*. II.

_____. “Bermekîler”. *DİA*. V.

_____. “Ebû Müslim-i Horasânî”. *DİA*. X.

Yılmaz, Ozan. “Gelenekten Deyişe Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden Başa Toprak Saçmak”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* S. 2 (2013): 336-350.

Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. çev. Ayşegül Çakan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Yüksel, Musa Şamil. “Türk Kültüründe ‘Levirat’ ve Timurlularda Uygulanışı”. *Turkish Studies* 5/3 (Summer, 2010): 2027-2058.

Zâhirüddîn Nîşâbürrî. *Selçuknâme*. çev. Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.

Zeydân, Corcî. *Târihu ’t-temeddünni ’l-İslâmî*. çev. Nejdet Gök, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

EKLER

Ek-1:

Reşîdüddîn Fazlullah'ın *Camiü't-tevârih* adlı eserinden Melikşah'ın tahta geçişini tasvir eden bir minyatür. 1306 ya da 1314-15 yılı, Tebriz.

Edinburgh Üniversitesi.

Kaynak: http://warfare.6te.net/Persia/14/Jami_al-Tawarikh-Seljuk_Sultan_Malik-Shah_ibn_Alp_Arslan-MsOr20-f138r.htm, Erişim tarihi 19.01.2023.

Ek-2:

Atlarının kuyruklarını bağlamış Selçuklu süvarilerini gösteren kâse parçası. Kâşân, XII-XIII. yüzyıl.

Ashmolean Müzesi, Oxford Üniversitesi.

Kaynak: http://warfare.ga/Turk/Seljuk_bowl-fragment-12-13C.htm, Erişim tarihi 19.01.2023.

Ek-3:

Atlarının kuyruklarını bağlamış Selçuklu süvarileri tasvirli işlemeli sürahi. Kâşân, XII. yüzyıl.

İsrail Müzesi, Kudüs.

Kaynak: <https://artsandculture.google.com/asset/minai-ware-jug-unknown/xgFJaDFMzGHOZg>, Erişim tarihi 19.01.2023.

Ek-4:

Nizâmi-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı eserindeki "Sultan Sencer ve Yaşlı Kadın" adlı minyatürden çetir örneği.

Tebriz Minyatür mektebi (ekolü). 1539-1543, Britanya Kütüphanesi.

Kaynak: Guliyeva, Minara- Meydan, Cemal, "Büyük Selçuklu Dönemi Saray Giyim Kuşamı", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2020): 176-191; <https://www.az-maison.fr/culture?lightbox=dataItem-iwia0fiu>, Erişim tarihi: 19.01.2023.